

Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Милена М. Јакић

Придевска антонимија у речнику,
контексту и когнитивном систему

Докторска дисертација

Београд, 2016

University of Belgrade

Faculty of Philology

Milena M. Jakić

Adjective Antonymy in a Dictionary,
Context and Cognitive System

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Университет в Белграде
Филологический факультет

Милена М. Јакич

Антонимия прилагательных в словаре,
контексте и когнитивной системе

Докторская диссертация

Белград, 2016

Ментор:

Редовни проф. др Рајна Драгићевић

Филолошки факултет у Београду

Чланови комисије:

Редовни проф. др Александар Костић

Филозофски факултет у Београду

Редовни проф. др Предраг Пипер

Филолошки факултет у Београду

Рад је одбрањен _____

Придевска антонимија у речнику, контексту и КОГНИТИВНОМ СИСТЕМУ

Апстракт

Предмет и циљеви истраживања

Предмет овог истраживања су придевски антоними, а циљеви овог рада су троструки: теоријски, методолошки и практично-лексикографски. У теоријске циљеве, поред употпуњавања досадашњих лексиколошких и психолингвистичких знања о антонимији, убрајамо и утврђивање објективнијег начина класификације антонима на боље и лошије. Када су у питању методолошки циљеви, интересује нас на које је све начине могуће испитивати антонимију, шта нам свака од метода може понудити и у којој мери су налази добијени различитим методама упоредиви и конгруентни. У практично-лексикографске циљеве убрајамо експлицирање начина обраде и функције антонима у речницима, испитивање оправданости датог начина обраде и анализу могућности израде будућег речника антонима српског језика.

Методe и технике истраживања

У раду смо користили различите методе и технике истраживања: метаанализу лексикографског текста, упоређивање података из различитих дескриптивних, антонимских и асоцијативних речника, тест контролисаних асоцијација, кластер анализу, скалу процене, као и корпусне мере заједничке употребе речи у тексту.

Резултати истраживања

У оквиру спроведеног истраживања најпре смо извршили метаанализу обраде антонима у Речнику САНУ, најобимнијем дескриптивном речнику српског језика. Метаанализом лексикографских чланака у којима је употребљен квалификатор супр., којим се одредници формално приписује антоним, дошли смо до закључка да РСАНУ релативно малом броју обрађених одредница приписује антоним, и то често мање познатом лексичком слоју. У највећем броју случајева одредницама се приписује један антоним и то најчешће у примарном значењу. Антонимија у РСАНУ, као и у многим другим дескриптивним и антонимским речницима обрађена је симетрично у свега трећини случајева. Утврдили смо и неколико различитих начина неформализоване употребе антонима у РСАНУ, као што су негирање антонима у оквиру описног дела дефиниције, илустровање значења примерима који садрже оба члана антонимског пара и конструисање дефиниција чланова антонимског пара према истом моделу. Анализом смо дошли и до функција које антоними имају у овом и другим речницима. Поред семантичког позиционирања лексеме и допуне дефиниције, антоними се често користе и као глосе контекста употребе и колокацијске спојивости одреднице, поготово када је антоним познатија реч од саме одреднице, а антоними се такође употребљавају да би се њима идентификовало ново значење. Изненађује налаз да се антоними у РСАНУ приписују најчешће именицама, иако је у литератури навођено да је антонимија значењски однос карактеристичан за придеве. Међутим, упоређивање дистрибуције антонима по врстама

речи у РСАНУ и другим речницима показало је да су антоними најчешће приписани именицама и у другим словенским речницима, за разлику од енглеских речника где су најчешће приписивани придевима. Овај налаз поставља питање изоморфности антонимије у различитим језицима и свакако је једно од важних питања за неко од будућих истраживања.

Такође смо анализирали ономасиолошке речнике (страних језика) у којима се бележе и антоними, те смо утврдили могуће структуре лексикографских чланака у будућем речнику антонима српског језика и проблематизовали питање избора одредница у том типу речника.

Након тога анализирали смо асоцијативне везе придева, добијене из *Асоцијативног речника српског језика* (Пипер и сар. 2005). Анализа је потврдила досадашње налазе на другим језицима да је антонимија најважнији асоцијативни однос придева, а утврдили смо и да је следећи најважнији однос синонимија. Показано је да у оквиру теста слободних асоцијација испитаници наводе већи број синонима за сваки од испитиваних стимулуса, али да су асоцијативне везе међу антонимима јаче него међу синонимима. Метода слободних асоцијација показала се као веома користан алат, који би лексикографима могао пружити увид у велики број семантичких веза са којима лексеме ступају у однос, при чему, овај тип речника нуди и податак о јачини њихове везе.

Спровели смо и истраживање придевске антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација, те смо на основу одговора 158 изворних говорника српског језика формирали *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика* за 394 придева српског језика. Посебно истраживање спроведено је у циљу процене репрезентативне величине узорка испитаника у овом типу речника, те се показало да зависно од циља истраживања и типа одреднице величина узорка варира између 10 и 50 испитаника. Квалитативном анализом асоцијативних поља из овог речника показали смо на који начин асоцијати-антоними и њихове асоцијативне фреквенције могу помоћи при анализи полисемантичке структуре лексема, као и при утврђивању доминантних значења речи. Утврдили смо и могуће начине везивања антонима за полисемантичку структуру речи, неке од разлога антонимске асиметрије, као и то да ли и зашто постоји антонимија преко границе врсте речи.

Квантитативна анализа понудила нам је различите увиде о повезаности мера којима се описују стимулуси и њихова асоцијативна поља у *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика*. Један од важнијих налаза јесте да ентропија асоцијативног антонимског поља пружа увид у објективну меру ваљаности антонимског пара сачињеног од стимулуса и његовог најфреквентније навођеног асоцијата антонима. Објективност анализе потврђена је помоћу анкетања 77 изворних говорника српског језика, који су на седмостепеној скали процењивали јачину антонимске везе стимулусних парова. Анкета са изворним говорницима потврдила је и когнитивну релевантност асоцијативних фреквенција из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*, као и то да опажање симетрије антонимске везе не зависи од редоследа излагања унутар стимулусног пара антонима.

Корпусна анализа заједничког јављања придевских парова унутар исте реченице показала је да се антоними значајно чешће јављају заједно него синоними. За сада, међутим, налази указују на то да је чешћа заједничка употреба антонима у реченици повезана са јачином асоцијативне везе. Такође је показано да се добри антоними чешће заједно употребљавају у реченици него лошији антоними.

Значај и примена налаза

Комбинујући методе метаанализе речничког чланка, психолингвистичких, корпуснолингвистичких и лексиколошких метода описали смо придевску антонимију српског језика из више различитих углова, те налази овог истраживања доприносе теорији лексикологије и психолингвистике, као и методологији израде речника и методологији истраживања. Поред тога, за потребе овог рада припремљен је и *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика*, који може бити користан у будућим лингвистичким и психолингвистичким истраживањима, а може се користити и као помоћни инструмент у пракси, на пример у утврђивању степена усвајања и учења српског језика.

Кључне речи: српски језик, лексикологија, лексикографија, психолингвистика, корпусна анализа, метаанализа речника, придеви, антонимија, тест слободних и контролисаних асоцијација, квантитативна анализа, статистичка обрада података

Научна област: Српски језик

Ужа научна област: лексикологија, лексикографија, психолингвистика, корпусна лингвистика, квантитативно истраживање језика

Adjective antonymy in a dictionary, context and cognitive system

Abstract

Research scope and objectives

The scope of the research are adjective antonyms, while the objectives are threefold: theoretical, methodological and lexicographical practice. Theoretical objectives, in addition to broadening of the current lexicological and psycholinguistic knowledge of antonyms, include determining of the more objective way to classify antonyms as better and worse. In terms of the methodological objectives, we are interested in identifying possible ways to examine antonyms, what each method can offer and to what extent the findings obtained by different methods are comparable and congruent. Objectives of lexicographical practice improvement include explication of antonym usage and functions of antonyms in dictionaries, investigation of the validity of such an antonym usage and analysis of the possibility of preparing future antonym dictionary of the Serbian language.

Research methods and techniques

We have used different methods and techniques in the research: a meta-analysis of the lexicographical text, a comparison of data from different descriptive, antonym and associative dictionaries, controlled association test, a cluster analysis, judgement scales, as well as corpus measures of common use of words in a text.

Research results

In the first part of the research we have performed a meta-analysis of antonyms usage in the Dictionary of SASA (DSASA), the most extensive descriptive dictionary of the Serbian language. In the meta-analysis of lexicographical entries which use qualifier *supr.* (= *opp.*), used to formally attribute antonym to an entry, we have come to the conclusion that DSASA attributes antonyms to a relatively small number of processed entries, and often to a less known lexical stratum. In most cases, entries are attributed with one antonym and mostly in primary meaning of an entry. Antonymy in DSASA, as well as in many other descriptive dictionaries and dictionaries of antonyms, was processed symmetrically in only one third of the cases. We have identified several different ways of non-formalized use of antonyms in DSASA, such as negation of antonyms within the descriptive part of the definition, illustration of the meaning giving examples with both members of the antonymic pair and construction of definitions of the antonymic pair in the same model. Analysis results also gave us functions which antonyms have in this and other dictionaries. Besides semantic positioning of a lexeme and definition amendment, antonyms are often used as glosses of the usage context and collocation connectivity of an entry, especially when antonym is more common word than entry. Antonyms are also used to identify new meaning. What is surprising is the finding that antonyms in DSASA are mostly attributed to nouns, although the literature states that antonymy is a semantic relation characteristic of adjectives. However, a comparison of the antonyms distribution by parts of speech in DSASA and other dictionaries, showed that antonyms are most often attributed to

nouns in other Slavic dictionaries as well, unlike the English dictionaries where they are most often attributed to adjectives. This finding raises a question of antonymy isomorphism in different languages and is certainly an important issue for some future research.

We have also analyzed onomasiological dictionaries (of foreign languages) that also record antonymy, and we have determined possible structures of lexicographical entries in the future dictionary of antonyms of the Serbian language and raised a question of the selection of entries in this type of dictionary.

We have then analyzed associative links between adjectives, derived from *Associative Dictionary of the Serbian Language* (Piper et al. 2005). The analysis confirmed findings in foreign languages that antonymy is the most important associative relationship between adjectives, and we have additionally determined that the next most important relationship is synonymy. Respondents in the free association test state a larger number of synonyms for each of the tested stimuli, but associative links between antonyms are stronger than those between synonyms. The free association method proved to be a very useful tool, which could provide lexicographers with an insight into a large number of semantic links between lexemes, and in addition, this type of a dictionary provides information on the strength of their relationship.

We have also conducted a research of adjective antonymy using a controlled associations test, and we have, based on 158 responses of native speakers of the Serbian language, formed *The Associative Dictionary of Adjective Antonyms in the Serbian Language* for 394 adjectives of the Serbian language. A separate research was conducted in order to assess the size of a representative sample size of respondents in this type of a dictionary, and it has been shown that, depending on the aim of a research and type of an entry the sample size varies between 10 and 50 respondents. Using a qualitative analysis of associative fields from the dictionary we have shown the way associates-antonyms and their associative frequencies can assist in the analysis of the polysemantic structure of lexemes, as well as in determining the dominant meaning of the word. We have also identified possible ways of antonyms binding with polysemantic structure of words, some of the reasons for antonymic asymmetry, as well as whether and why there is antonymy beyond the boundaries of parts of speech.

Quantitative analysis offered us various insights into a connection between different measures that describe the stimuli and their associative fields in *The Associative Dictionary of Adjective Antonyms in the Serbian Language*. The important finding is that the entropy of an associative-antonymic field provides insight into an objective measure of validity of an antonymic pair made up of stimuli and its most stated associate-antonym. The objectivity of the analysis was confirmed by interviewing 77 native speakers of the Serbian language, which assessed strength of an antonymic connection stimulus pairs on the seven-level scale. The native speakers questionnaire also confirmed the cognitive relevance of associative frequency of *The Associative Dictionary of Adjective Antonyms in the Serbian Language*, and also that the perception of symmetry of antonymic connection does not depend on the order of presentation within the stimulus pair of antonyms.

Corpus analysis of co-occurrence of the adjective pairs in the same sentence has showed that antonyms occur together significantly more often than synonyms. So far, however, the findings suggest that the more frequent co-occurrence of antonyms in a sentence is related to the strength of associative links. It has also shown that better antonym pairs are often used together more often in a sentence than worse antonym pairs.

Significance and application of findings

By combining methods of meta-analysis of dictionary entries, psycholinguistics, corpus-linguistics and lexicological methods we have described adjective antonymy of the Serbian language from several different angles, and the results of this research contribute to the theory of lexicology and psycholinguistics, as well as to the methodology of compiling dictionaries and research methodology. In addition, for the purpose of this study *The Associative Dictionary of Adjective Antonyms in the Serbian Language* has been prepared, which can be used in future linguistic and psycholinguistic research, and it can be useful as a practical instrument, for example in determining the degree of acquisition and knowledge of the Serbian language.

Key words: The Serbian language, lexicology, lexicography, psycholinguistics, corpus analysis, meta-analysis of dictionary, adjectives, antonymy, test of free and controlled associations, quantitative analysis, statistical analysis of data

Scientific area: The Serbian language

Specific scientific area: Lexicology, lexicography, psycholinguistics, corpus linguistics, quantitative language research

Захвалница

Искрену захвалност дугујем својим професорима и менторима, проф. др Рајни Драгићевић, проф. др Александру Костићу и проф. др Предрагу Пиперу, који су своју љубав према науци несебично и са жаром преносили, стрпљиво ми указивали на пропусте и другачије могуће интерпретације налаза, охрабривали ме и давали веома корисне сугестије током овог и других истраживања. Одмереним односом критика и похвала давали су ми, и још ми увек дају, неопходну повратну информацију шта су странпутице, а шта плодне линије истраживања.

Веома велику помоћ пружила ми је Нада Шева, кроз улоге слушаоца, саговорника, колеге и пријатеља, у свакој могућој ситуацији, од различитих врста усаглашавања лингвистичких интуиција и знања, консултација око статистичких анализа, преко виспрених питања која су потпуно окретала мој угао посматрања, па све до толико потребних топлих речи окрепљења када се чинило да сам наишла на „слепу улицу“. Увек спремна за дискусију о крупним и ситним питањима која су била актуелна у различитим фазама израде овог рада, она је у великој мери помогла да одржим ритам у интензивном периоду рада на тези.

Хвала Кобсону, што је у последњим месецима израде тезе омогућио бољу претрагу база истраживачких радова, а хвала и несебичним пиратима који су то омогућили знатно раније.

Колеге из Института за српски језик и из Лабораторије за експерименталну психологију биле су пуне разумевања и подршке када сам имала различите типове недоумица, препоручивали су ми релевантну литературу и заједно са мном размишљали о добијеним резултатима.

Иван, Пеца, Ана и Марко били су стрпљиви сарадници при изради оптималних софтверских решења. Понекад смо заједно „ходали по мраку“, изнова осмишљавали најбољи начин претраге и обраде података и отклањали грешке које смо случајно произвели.

Катарина, Бранко, Дуги и Санда су ми својим посвећеним преводима речника антонима страних језика у многоме помогли да стекнем бољи увид у међујезичке антонимске сличности и разлике.

Дуги, Санда, Тијана, Маја, Маша, Оца, Ивана, Јелена, Бојана, Ненад, Дарко, Аца, Лијана, Ружица, Милош, Ана, Емануел, Весна, Дара, Гога, Бека, Мими, Цока, Пеја, Нада, Тетица, Ксенија, Грегор, Маша и Дар увек су спремно дочекивали тестове и радо учествовали у истраживањима, а након тога смо се заједно радовали, чудили и одушевљавали резултатима. Поред тога, често су били више него расположени за неформалне разговоре у којима сам само понекад успевала да сакријем главну тему – антониме. Или су ми једноставно својим оптимизмом давали подстицај да наставим.

Танго је, својим топлим загрљајима, суптилом, али упорном заинтересованошћу на милонгама и после њих, вишемесечну изолацију током процеса писања, учинио много пријатнијим периодом.

На крају, захвалност коју дугујем својим родитељима није лако, па вероватно ни могуће, описати. Поред тога што ми пружају сваки потребан вид подршке, безрезервно верују у мене, радују се мојим успесима, неправедно би било не признати да су моју љубав ка супротностима систематски изграђивали од најранијих дана. Као сваки добар (и мој омиљени) антонимски пар често су заједно и у много чему слични, па их је тешко разумети једно без другог. Без њих вероватно никада не бих схватила колико су супротности забавне и колико је важно бавити се њима.

Зорици и Миленку

Садржај

1. Увод.....	2
1.1. Шта је антонимија?.....	2
1.2. Парадигматски лексички односи	3
1.3. Заснованост типова садржинских парадигматских односа на логичким односима међу појмовима.....	4
1.4. Дефинисање антонимије у приручницима општег типа и лингвистичким приручницима.....	8
1.5. Семантички опис антонимије и неке од подела антонима.....	9
1.6. Маркираност чланова антонимског пара.....	13
1.7. Структурни опис антонимије. Да ли антоними морају имати различит корен?	13
1.8. Да ли реч може имати више од једног антонима?	16
1.9. Два теоријска оквира антонимије.....	17
1.10. Технике, циљеви и начини испитивања лексичких односа међу речима	19
1.11. Преглед и општи циљеви рада	23
2. Антонимија у дескриптивним речницима	27
2.1. Шта је речник?	27
2.2. Подела речника на типове	28
2.3. Антонимија у лексикографским приручницима.....	29
2.4. Ранија истраживања о антонимији у дескриптивним речницима.....	31
2.5. Антонимија у Речнику САНУ	33
2.5.1. Циљеви истраживања	37
2.5.2. Метод анотације.....	38
2.5.3. Резултати анализе.	39
2.5.4. Да ли се антоним може наћи и на другим местима у лексикографском чланку одреднице?	52
2.5.5. Антоним у примеру	57
2.5.6. Конструисање дефиниција антонима по истом моделу	59
2.5.7. Напомене о структурној подели антонима.	60
2.6. Резиме налаза и дискусија	67
2.7. Закључна разматрања	76
2.7.1. Начин навођења и употребе антонима у речнику.	76
2.7.2. Функција антонима у речнику.....	76
2.7.3. Екстраховање принципа употребе и обраде антонима у Речнику САНУ	81
2.7.4. Предлог допуне Упутстава за израду РСАНУ	82
3. Антонимија у ономасиолошким речницима.....	83
3.1. Дефиниција, функција и примена ономасиолошких речника.....	83
3.2. Историјат и селективни списак ономасиолошких речника који бележе антониме	84
3.3. Поделе ономасиолошких речника.....	88
3.4. Селективни приказ ономасиолошких речника, са освртом на поделе.....	89
3.4.1. Делови лексикографског чланка у ономасиолошким речницима.....	89

3.5.	Структура речника антонима	108
3.5.1.	Конструисање лексикографског чланка у речнику антонима (саставни делови) 108	
3.6.	Организација одредница у речнику антонима.....	110
3.7.	Сакупљање грађе	111
3.8.	Избор одредница.....	111
3.9.	Истраживање везано за избор одредница и тип антонимије приказан у речницима антонима	112
3.9.1.	Анализа синонимско-антонимског речника енглеског језика, А. Спунера.....	113
3.9.2.	Анализа речника антонима руског језика, М. Љвова	116
3.9.3.	Дистрибуција антонима по врсти речи у различитим језицима и речницима.....	118
3.9.4.	Тип антонимије који се приписује у различитим речницима.	120
3.10.	Резиме и закључна разматрања	122
4.	Испитивање антонимије помоћу теста слободних асоцијација	126
4.1.	Дефинисање појма асоцијација	126
4.2.	Историјат испитивања асоцијација	127
4.2.1.	Класични асоцијационизам 17. и 18. века.....	127
4.2.2.	Нови асоцијационизам.....	133
4.2.3.	Бихејвиоризам.....	135
4.2.4.	Конекционизам	137
4.2.5.	Идеје асоцијационизма у лингвистичким истраживањима.....	137
4.2.6.	Асоцијативни тестови.....	139
4.2.7.	Асоцијативни речници	141
4.3.	Ранија истраживања на материјалу слободних асоцијација	143
4.3.1.	Употреба асоцијација у дијагностици.....	144
4.3.2.	Мере семантичке сличности базиране на слободним асоцијацијама	145
4.3.3.	Утицај узраста испитаника на асоцијативне одговоре (синтагматски према парадигматским одговорима).....	145
4.3.4.	Утицај фреквенције стимулуса на тип асоцијативног одговора	147
4.3.5.	Типови и квантитативни опис асоцијативних односа у српском језику	148
4.4.	Истраживање 1: Да ли је асоцијативни реципроцитет потребан и довољан доказ односа антонимије?	151
4.5.	Истраживање 2: Удео антонимских асоцијата у придевским асоцијативним пољима на материјалу српског језика	154
4.5.1.	Грађа.....	154
4.5.2.	Циљ истраживања.....	155
4.5.3.	Систем анотације	156
4.5.4.	Резултати.....	161
4.6.	Резиме, дискусија, закључак	171
5.	Испитивање антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација.....	175
5.1.	Тест контролисаних асоцијација. Дефинисање, примена	176
5.2.	Ранија истраживања антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација	177
5.3.	Ранија истраживања на материјалу српског језика	178
5.4.	Проблематизација избора одредница при истраживању антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација	181
5.5.	Пилот-истраживање: Антонимија најфреквентнијих речи српског језика.....	182
5.5.1.	Циљ пилот-истраживања.....	182

5.5.2.	Метод	182
5.5.3.	Анализа	183
5.5.4.	Резултати	184
5.6.	Истраживање: Асоцијативни речник придевских антонима српског језика	185
5.6.1.	Избор стимулуса	186
5.6.2.	Испитивање потребне величине узорка испитаника у асоцијативном тесту контролисаних асоцијација, којим се испитује антонимија	189
5.6.3.	Испитаници у овом истраживању	198
5.6.4.	Обрада података	200
5.7.	Шта смо ново сазнали о антонимији помоћу методе контролисаних асоцијација? 210	
5.7.1.	Истраживање 1: Испитивање полисемантичке структуре придева помоћу АРПАСЈ	211
5.7.2.	Истраживање 2: Испитивање доминантности значења речи	219
5.7.3.	Истраживање 3: Испитивање симетрије антонима помоћу теста контролисаних асоцијација	223
5.7.4.	Истраживање 4: Испитивање антонимије изван граница врста речи	230
5.8.	Однос РСАНУ и АРПАСЈ	243
5.9.	Однос АРСЈ и АРПАСЈ	246
5.10.	Резиме и закључна разматрања	250
6.	Квантитативна анализа и евалуација Асоцијативног речника придевских антонима српског језика (АРПАСЈ)	255
6.1.	Квантитативно истраживање	256
6.2.	Нумеричке варијабле помоћу којих се могу описати асоцијативна поља	257
6.3.	Нумеричке варијабле којима се описују задати стимулуси	261
6.4.	Ранија квантитативна истраживања на подацима из теста контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија	262
6.5.	Квантитативна анализа Асоцијативног речника придевских антонима српског језика 263	
6.5.1.	Опис асоцијативних поља у АРПАСЈ	266
6.5.2.	Опис стимулуса из АРПАСЈ	271
6.5.3.	Однос варијабли	274
6.6.	Истраживање 1: Класификација антонимских парова према ваљаности, на основу квантитативног описа стимулуса и асоцијативних поља из АРПАСЈ	275
6.6.1.	Метод	275
6.6.2.	Анализе и резултати	276
6.7.	Истраживање 2: Евалуација добијених кластера, помоћу процена изворних говорника српског језика	280
6.7.1.	Циљеви истраживања	280
6.7.2.	Метод	281
6.7.3.	Резултати	283
6.8.	Резиме и закључна разматрања	287
7.	Корпусна анализа антонимије	291
7.1.	Општи увод у истраживања помоћу језичког корпуса	292
7.1.1.	Одабир узорка	292
7.1.2.	Типови претраге корпуса	292
7.1.3.	Како добити све облике леме?	293

7.1.4.	Како добити само облике тражене леме?.....	296
7.1.5.	Анотација корпуса	297
7.1.6.	Типови корпусних истраживања.....	299
7.1.7.	Предности корпусног истраживања.....	299
7.2.	Историјат истраживања антонимије у контексту	300
7.2.1.	Две теорије о асоцирању антонима, на примеру придева	300
7.2.2.	Антонимија „непридевских” врста речи.....	303
7.2.3.	Утицај дужине реченице на испитивање антонимије у контексту	304
7.2.4.	Прерађивање хипотезе заједничког јављања (директни и индиректни антоними)	306
7.2.5.	Каноничност антонима.....	307
7.3.	Испитивање антонимије у контексту, на материјалу српског и сродних језика	308
7.4.	Истраживање 1: Учесталост заједничког јављања антонима у тексту, у односу на друге типове асоцијативно повезаних придева.....	311
7.4.1.	Циљ истраживања.....	311
7.4.2.	Метод	312
7.4.3.	Корпус, валидација података и начин претраге	313
7.4.4.	Стимулуси.....	315
7.4.5.	Резултати.....	316
7.5.	Истраживање 2: Учесталост заједничког појављивања добрих и лошијих антонима у тексту	318
7.5.1.	Циљ истраживања.....	318
7.5.2.	Метод	319
7.5.3.	Корпус и начин претраге.....	319
7.5.4.	Стимулуси.....	319
7.5.5.	Резултати.....	320
7.6.	Резиме налаза и закључна разматрања.....	323
8.	Резиме, завршна дискусија и закључна разматрања	326
8.1.	Преглед претходних поглавља	326
8.2.	Сумирање налаза тезе	333
8.2.1.	А) Потврда ранијих теоријских сазнања из области лексикологије и психолингвистике	333
8.2.2.	Б) Нова теоријска сазнања из области лексикологије и психолингвистике.....	334
8.2.3.	П.1.а) Потврда ранијих методолошких сазнања из области лексикографије.....	336
8.2.4.	П.1.б) Нова методолошка сазнања из области лексикографије	336
8.2.5.	П.2.а) Потврда ранијих сазнања из области методологије истраживања	338
8.2.6.	П.2.б) Нова сазнања из области методологије истраживања	338
8.2.7.	III Производи	340
8.3.	Будућа истраживања.....	341
9.	Списак литературе	343
10.	Списак извора.....	360
11.	Додаци	361
11.1.	Додатак 1.....	362
11.2.	Додатак 2.....	364
11.3.	Додатак 3.....	367
11.4.	Додатак 4.....	371
11.5.	Додатак 5.....	372

11.6. Додатак 6.....	376
Биографија.....	384

Свему има вријеме, и сваком послу под небом има вријеме.
Има вријеме кад се **рађа**, и вријеме кад се **умире**;
вријеме кад се **сади**, и вријеме кад се **чупа** посађено;
Вријеме кад се **убија**, и вријеме кад се **исцељује**;
вријеме кад се **разваљује**, и вријеме кад се **гради**;
Вријеме **плачу** и вријеме **смијеху**;
вријеме **ридању** и вријеме **игрању**;
Вријеме кад се **размеће** камење, и вријеме кад се **скупља** камење;
вријеме кад се **грли**, и вријеме кад се **оставља грљење**;
Вријеме кад се **тече**, и вријеме кад се **губи**;
вријеме кад се **чува**, и вријеме кад се **баца**;
Вријеме кад се **дере**, и вријеме кад се **сашива**;
вријеме кад се **мучи**, и вријеме кад се **говори**;
Вријеме кад се **љуби**, и вријеме кад се **мрзи**;
вријеме **рату** и вријеме **миру**.

Књига проповједникова, гл.3.

Увод у разматрање антонимије

1. Увод

1.1. Шта је антонимија?

Предмет овог рада су антоними, тј. речи супротног значења, као на пример *добар – лош, испред – иза, тама - светлост*. Међутим, поред овако очигледних парова антонима, обратимо пажњу на следеће реченице.

- (1) Бије га рђав глас.
- (2) Није он зао, такве су само околности.
- (3) Навуци капу, хладно је.
- (4) Ја сам човек европских схватања.
- (5) Он је гњида од човека.
- (6) Он веома воли своју жену.
- (7) Она веома воли свог човека.

Да ли све подвучене речи имају антоним? Претпостављамо да би у прве две реченице говорници српског језика као антоним навели придев *добар*, у трећој *свући* или *скинути*, али питамо се шта би био одговор у четвртој реченици. Да ли би то била реч *конзервативан*, *затуцан* или нешто треће? Да ли једна реч може имати више од једног антонима? Који од потенцијална три антонима речи *добар* (*лош*, *зао*, *рђав*) је најбољи антоним? Да ли је уопште могуће наћи добар антоним за реченицу (5)? Да ли ће реч супротног значења у реченици (6) бити *супруг*, *муж*, *мушкарац* или *човек*? Зашто у реченици (7) имамо само две могућности: *супруга* и *жена*? Ако бисмо подвучене речи приказали без контекста, да ли би одговори остали исти као када су те речи приказане у датим реченицама? Да ли важи правило да ако је једна реч антоним друге речи, да ће бити и обратно? Које од ових потенцијалних одговора бисмо назвали антонимима, а које не бисмо? Да ли антонимски пар обавезно припада истој врсти речи? На пример, аутор који се бави антонимијом често у говору може приметити реченице типа: „У заливу је било

ледено, а на **отвореном мору бара**.“. У таквој реченици постоје два пара супротстављена по значењу *залив – отворено море* и *ледено – бара*, те се поставља питање да ли оба пара треба сматрати антонимима. Да ли чињеница да у првом пару имамо именицу и именичку синтагму, а у другом прилог и именицу, утиче на одлуку да ли се ради о антонимима? Такође, питамо се који од инструмената нам пружа најпотпуније и најпрецизније податке о антонимији, односно како можемо утврдити шта је најважнији антоним једне речи? Да ли су то декриптивни речници, специјализовани речници антонима, знања изворних говорника, подаци из писаних текстова или нешто друго? На који начин утврђујемо јачину антонимске везе међу речима? Да ли чињеница да неки антоним није идентификован у речнику, аутоматски значи да је то заиста тако и у језику?

То су само нека од питања која су релевантна при испитивању антонимије. На нека од њих постоје униформни одговори, а за нека од ових питања не постоји истраживачка сагласност око одговора. У наставку овог поглавља најпре ћемо дати шири оквир овог феномена, почев од тога шта су парадигматски односи па до тога какав логички однос међу појмовима стоји у основи класификације садржинских парадигматских односа. Потом ћемо изложити неке од дефиниција антонимије и антонима у општим и лингвистичким приручницима, а коначно приказати и нека од досадашњих знања о антонимима, која се тичу класификације, семантичког и структурног описа антонима, броја могућих антонима једне речи, маркираности чланова антонимског пара, као и техника којима је могуће испитивати овај феномен. На самом крају поглавља укратко ћемо објаснити предмет овог рада.

Треба нагласити да у овом, уводном, поглављу дајемо преглед истраживања која јесу релевантна за антонимију, али не и преглед свих истраживања која су уско повезана са истраживањима која смо спровели и која ћемо приказати у овом раду. На почетку сваког од поглавља дајемо преглед релевантне литературе за истраживање које у датом поглављу приказујемо.

1.2. Парадигматски лексички односи

У учењу Фердинанда де Сосира једна од главних дихотомија у језику јесте подела на синтагматске и парадигматске односе (Sosić 1989). Према Сосировој теорији,

синтагматски односи постоје међу речима у говору чије се везе заснивају на линеарном карактеру језика (нпр. *лепо – дрво*), док се парадигматски односи јављају међу речима које имају нешто заједничко, па се *асоцирају у памћењу* (нпр. *цвет – дрво*). Док су синтагматски односи везани за речи које се налазе у истом говорном низу, парадигматски односи (у ранијој верзији код Сосира називани *асоцијативни односи*)¹ спајају термине у *виртуелни мнемонички низ* на основу различитих чинилаца који их повезују: формалних, садржинских или садржинско-формалних. Формални односи међу речима подразумевају подударне или сличне елементе лексемске форме, попут речи које се римују (*леп – реп, рода – сода* итд.) (Šipka 2006: 52; Драгићевић 2007: 306). У садржинско-формалне односе обично се убрајају *хомонимија* и *паронимија*. У садржинске односе спадају најчешће проучавани парадигматски лексички односи: *синонимија*, *антонимија* и *хипонимија*, а поред тога у ове односе спада још и *дублетност* и такозване *хијерархије без гранања* (о овоме видети више у Драгићевић 2007 и Шипка 1998).

Три најчешће проучавана садржинска парадигматска лексичка односа (синонимија, антонимија и хипонимија) називају се још и значењским односима међу речима, јер се заснивају на међусобној сличности значења. Ипак, поред сличности које постоје међу речима у неком од ових односа, међу тим речима постоје и извесне разлике. У случају *синонима* разлика се тиче *назива за појам*, тј. синоними су две лексичке јединице са истим (или сличним) значењем. *Хипоним* и *хипероним* се разликују према *нивоу категоризације*, док се *антоними* разликују по томе што су међусобно инкомпатибилни, а у свему другом су исти (Murphy 2003: 43–45).

1.3. Заснованост типова садржинских парадигматских односа на логичким односима међу појмовима

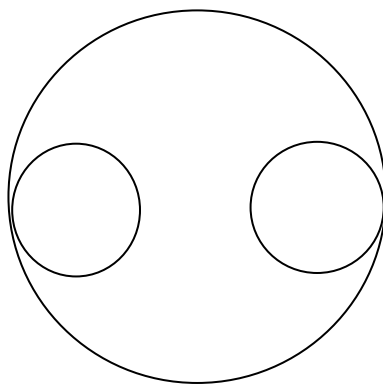
Гледано из угла логике, малопре споменути садржински парадигматски односи имају своју основу у односима међу појмовима. Тако је *синонимија* заправо однос

¹ Имајући у виду да је у ранијим фазама Фердинанд де Сосир парадигматске односе називао асоцијативним односима, постаје јасније да ова идеја потиче од Миколаја Крушевског, који је у својој докторској дисертацији, под називом *Нацрт науке о језику* (1883), разрадио теорију о *мноштву система у лексици*. Према тој теорији чланови датих система повезани су различитим асоцијативним везама. Типове асоцијативних веза Крушевски је подробно класификовао и објашњавао, правећи разлику између *асоцијација према сличности* и *контактних асоцијација*, тврдећи да су прве условљене потоњим.

идентичних појмова, тј. појмова који имају исти садржај и исти обим.² Међутим, уколико два појма имају исти обим и садржај, они су заправо исти појам, који има два имена (Petrović 1987: 33–34). *Хипонимија* се може схватити као однос суперординираног (надређеног) и субординираног (подређеног) појма, а *кохипонимија* као однос координираних појмова, тј. два појма који имају исти надређени појам. *Антонимија* се чини унеколико комплекснијом од осталих односа, јер се појмови и речи могу супротстављати на различите начине (Gross et al. 1989: 93). Антонимија би се из угла логике могла схватити као специјалан случај координираних појмова (или лингвистичким језиком: кохипонима). Тако на пример С. Књазев-Адамовић и С. Новаковић наводе да логичари међу координираним појмовима³ (оним појмовима који имају исти надређени појам) издвајају „специјалне случајеве који су од посебног интереса за формулисање логичких законитости: [а] то су контрарно-координирани и контрадикторно-координирани појмови“ (Књазев-Адамовић–Новаковић 1986: 27–8). Према њиховом мишљењу **контрарно-координирани** појмови су они који су супротни, али не исцрпљују обим надређеног појма. Г. Петровић **контрарно-координиране** појмове назива **контрарним** појмовима и наводи да је **контрарност** однос два појма који имају исти надређени појам, али су на супротним половима, тј. међусобно се разликују више него било која друга два координирана појма из те групе (в. Сliku 1.) (Petrović 1987: 36).

² Под садржајем појма подразумева се „скуп битних особина или односа које мора имати сваки појединачни објекат на који се појам односи“ док је обим појма „скуп објеката који имају оне битне особине или односе који чине садржај појма“ (Књазев-Адамовић–Новаковић 1986: 26).

³ Међутим, изгледа да антониими међусобно не морају бити само у односу координираности (односно лингвистички речено: кохипонимије), тј. не морају имати заједнички надређени појам (хипероним, као што је нпр. случај са појмовима *мушкарац* – *жена* који су подређени појму *људско биће*), већ могу бити и у односу комеронимије, тј. имати заједнички холоним (*јутро* – *вече* као појмови који означавају део *дана*.; *лето* – *зима* који су делови *године*).

Слика 1. Приказ контрарно-координираних (односно контрарних) појмова. (Преузето од: Petrović 1987: 36).

Д. Грос и сарадници кажу да будући да између тих полова може постојати једна или више вредности, контрарност појмова подразумева да само један од њих може бити тачан, али оба могу бити погрешна (Gross et al. 1989: 94). Пример за ово био би пар придева *леп* – *ружан*:

Исказ: ***X је леп.*** имплицира да ***X није ружан.***

али такође је исправно рећи:

X је ни леп ни ружан.⁴

Како И. Грицкат наводи, у оквиру контрарне антонимије могуће је степеновање између два супротна пола, нпр. *бео* – *беличаст* – *сив* – *црнкаст* – *црн* (Грицкат 1989: 2), што је уједно и објашњење зашто се антоними засновани на том типу односа међу појмовима називају **степенованим антонимима** (Lyons 1977: 272). Другим речима, између контрарних појмова постоји низ прелазних случајева, који могу (али и не морају) бити и лексикализовани у конкретном језику (нпр. у српском постоје барем две лексеме које означавају места на скали између *леп* и *ружан*, а то су лексеме *лепушкаст* и *ружњикав*). Џ. Лајонс наводи да је тест степенованости антонима (нпр. придева *леп*) и могућност постављања питања:

⁴ У свакодневном говору говорници често праве логичке грешке те контрарне појмове користе као да су контрадикторни, па није неубичајен дијалог типа:

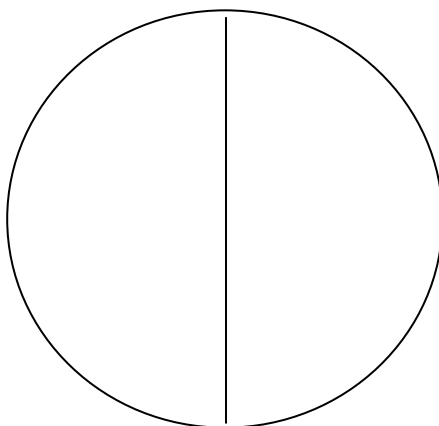
- Ти ми ниси пријатељ.

- Ма немој! Ти сматраш да сам ти ја непријатељ?

Да ли је **X** исто онолико *леп* као и **Y**?

Ипак, Ц. Лајонс упозорава да постоје и контрарни појмови који нису степеновани антоними, јер могу постојати координирани појмови који нису у односу дихотомијске супротности, као на пример *црвен – плав* или чак однос било којих појмова као нпр. *дрво – пас – угао* и сл. (Lyons 1977: 272).⁵ (У чисто логичком смислу важи да исказ **X је дрво.** имплицира да **X није пас.**, а такође важи истинитост исказа **X је нити дрво нити пас.**).

Контрадикторно-координирани појмови су они код којих се један члан одликује присуством, а други члан одсуством неке особине, док је њихов збир истоветан обиму појма који им је надређен (в. слику 2.) (Исто: Књазев-Адамовић–Новаковић 1986: 27–8).

Слика 2. Приказ контрадикторно-координираних појмова. (Преузето од: Petrović 1987)

Другим речима, истинитост једног појма собом ће повлачити неистинитост другог, али ће и неистинитост једног повлачити истинитост другог (Gross et al. 1989: 94), јер међу контрадикторно-координираним појмовима нема вредности које би се налазиле између, барем не у неметафоричном смислу тих речи. Овакав однос појмова у лингвистици често се назива **нестепенованим антонимима** (Lyons 1977: 271), и могуће га је представити паром придева *жив – мртав*.

Исказ **X је жив.** имплицира **X није мртав.**

⁵ Битно је, стога, додати да су контрарни појмови они придеви који имају градацију, а контрадикторни појмови немају (Gross–Miller 1990: 271).

али важи и обрнуто, тј.

исказ **X није жив.** имплицира **X је мртав.**

Ц. Лајонс наводи да када се нестепеновани антоними употребљавају у предикатским изразима, објекте о којима говоре, деле на два **комплементарна** подскупа.

1.4. Дефинисање антонимије у приручницима општег типа и лингвистичким приручницима

У општим приручницима антоними су дефинисани прилично униформно, као *речи супротне по значењу* (РСАНУ 1959–2014; РМС 1967–1976; Simeon 1969; Вујаклија 1972; Kristal 1985; Kristal 1995; Клајн–Шипка 2006; РСЈ 2007; Ћосић и сар. 2008). Поред тога, у неким од приручника дата је етимологија, где сазнајемо да је то реч настала од грчких речи *anti* у значењу ‘против’ и *opota* у значењу ‘име’. Једино Речник САНУ бележи да је ово реч немачког порекла (Antonyme). Након тога, неки од приручника наводе и примере антонимских парова: *јак – слаб, добар – зао, љубав – мржња, истина – лаж, богат – сиромашан, весео – тужан, прије – послје, почети – свршити, леп – ружан (лијеп – ружан), добро – зло, здрав – болестан, сит – гладан, лето – зима, добар – рђав, тврд – мек, рат – мир; истинит – лажан, оскудица – обиље, велик – мален, изићи – ући, тврд – мек, болест – здравље.* У *Речнику синонима* (Ћосић и сар. 2008) сазнајемо да су синоними овог термина *опозит*, али и кроатизми *протузначница* и *супротница*.

У ужестручним приручницима сазнајемо нешто више. Тако Рикард Симеон у *Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива* (Simeon 1969) наводи:

„За антонимику нужно је постојање квалитативне ознаке која се означаје riječju која може имати своју супротност, и зато их има највише у квалитативних pridjeva и priloga [...] те у глагола. У именца узетих у изравном значењу антонимија је рјеђа; постоји прије свега у именца посталих од антонимних pridjeva, нпр. svjetlo : tama, vrućina : hladnoća. [...] За антонимију nije доста да су riječi супротне по значењу, one треба да буду и различита коријена [...] Prema контексту вишезначна riječ може имати различите антониме [...] Dakako svaka riječ нема антонима [...] Odnos међу антонимима чисто је семасиолошки: темелји се на опрећности појмова“.

У *Кембричкој енциклопедији језика*, Дејвида Кристала (Kristal 1995) сазнајемо да постоји више типова антонима: *градуабилни*, који допуштају изражавање степена

поређења (*мали – велики, добар – лош*), *неградуабилни*, код којих не постоје степени контраста (*ожењен – неожењен, мушки – женски*) и *конверзни* који подразумевају двосмерни контраст и међусобну зависност, тако да један члан пара подразумева постојање другог (*купити – продати, родитељ – дете*). Исти аутор у *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике* (Kristal 1985) упозорава:

Neki lingvisti [...] rezervisali su ovaj termin za jedan određeni tip suprotnosti [...] Kontroverzno je koliko je tipova suprotnosti probitačno razlikovati u semantičkoj analizi, te u vezi s upotrebom termina „antonim“ treba uvek biti oprezan.

Сам термин *антоним*, по аналогiji са термином *синоним* осмислио је С. Ј. Smith, 1867. године, да би означио супротност значења (Gross et al. 1989: 98; Kostić N. 2005: 18).

У једном од првих радова који се овом темом бавио у домаћој средини, И. Грицкат примећује:

Питање антонимије, као ретко које друго лингвистичко питање, задире дубоко у друге научне области [...] И физика и логика и друге науке учествују у одређивању антонимичности, био тога свестан говорник или не.

Али то повлачи за собом друго питање – питање ступња развитака, ширине и области знања онога ко говори. Осећање за антонимију зависи и од узраста, и од географске, климатске, социјалне, стручне и др. устројености и усмерености појединца.

(Грицкат 1961–1962: 87)

1.5. Семантички опис антонимије и неке од подела антонима

Р. Драгићевић прави јасну поделу између *правих* и *неправих* антонима, тј., како их још назива, *квазиантонима*. Она каже да постоје два основна критеријума антонимије, а то су:

1. **Супротстављеност примарних значења две речи**, тј. оних значења која су у референтном речнику језика дата као прва, најважнија; и

2. **Семантичко саодношење лексема**, које се најлакше утврђује помоћу теста негативном дефиницијом. Уколико значење једног члана пара можемо дефинисати негирањем другог члана одговарајућег пара, онда међу њима постоји семантичко

саодношење (*дугачак је који није кратак, а кратак је који није дугачак; мушкарац је људско биће које није жена, а жена људско биће које није мушкарац*) (Драгићевић 2007: 266–267).

Према Р. Драгићевић, битно је да оба критеријума буду задовољена како бисмо неки пар лексема назвали правим антонимима. Тако може постојати случај да се примарна значења две лексеме супротстављају, али да ипак нису у питању антоними, јер не постоји семантичко саодношење лексема (в. ниже типове неправих антонима 2) и 3)). Ауторка даље тврди да остатак полисемантичке структуре лексема, тј. однос секундарних значења за праву антонимију није пресудан, тј. уопште није битан. Секундарна значења међусобно могу, али не морају бити супротстављена. Тај однос битан је за поделу правих антонима на *пуне* и *непуне* (у терминологији И. Грицкат *потпуне* и *непотпуне*; Грицкат 1961–1962: 88). *Пуним антонимима* називају се лексеме чија су сва значења међусобно супротстављена. Уколико су пак поред примарних значења супротстављена само нека од секундарних значења говори се о *непуним антонимима*. Ауторка наводи интересантан начин класификације антонима помоћу формуле, коју је применила В. А. Иванова, а која у обзир узима број засебних значења сваке од лексема, као и број заједничких антонимских значења. Што је већи број значења засебних лексема, а мањи број заједничких значења, то је реч о „непунијем“ тј. „мање пуном“ антонимском пару, и обратно (Драгићевић 2007: 268).

Према овој ауторки, даље, постоји **седам типова неправих антонима** (Марковић 1993: 84–85 и Драгићевић 2007: 267). То су:

- 1) Лексеме чија се примарна значења не супротстављају, већ се супротставља или
 - (а) примарно значење једне лексеме секундарном значењу/значењима друге (Р. Драгићевић за овај случај наводи придеве *сув* и *сиров*. Према њеном мишљењу придев *сиров* првенствено значи *непрерађен, необрађен*, док је „влажност [...] само понекад манифестација те непрерађености, па је то тек секундарно значење“ (Драгићевић 2007:

267).⁶) или (б) секундарно значење/значења једне лексеме секундарном значењу/значењима друге, (нпр. *човек – рђа*):

човек, –а [...] м [...] ⁷ **3.** *особа, личност као носилац високих моралних и карактерних особина.*

рђа, рђе ж [...] **4.** *фиг. а. (и м) неваљалац, нитков; бедник.*

2) Лексеме чије се примарне семантичке реализације супротстављају, али међу њима постоји семантичка асиметрија тих значења. Такав случај илустрован је паром *жив – убијен*, јер придев *убијен* има бар још једну сему више од придева *жив*, сему „насилне смрти“. Сличан случај постоји са паровима *обучен – го* и *обувен – бос*.

3) Лексеме које се међусобно не саодносе, тј. не дефинишу се једна преко друге помоћу негативне дефиниције, већ се свака од њих дефинише преко неутралног члана синонимског реда којем припада. Ауторка наводи пример *микроскопски – гигантски*, где се сваки од придева семантички саодноси са неутралним чланом свог синонимског реда: *микроскопски – мали*, а *гигантски – велик*. Исти случај је и са паром придева *прелеп – одвратан*, као и *студен – врео* (Марковић 1993: 85).

4) Прагматички антоними, односно лексеме које се супротстављају само наизглед, тј. на основу представа, асоцијација, колективних експресија и традиционалних уверења говорника којима се употпуњавају примарна и секундарна значења. Примери за овај тип неправих антонима јесу: *рај – накао*, *душа – тело*, *ум – срце*.

5) Лексички парови који се састоје из маркираног и немаркираног члана, а маркирани члан се добија негацијом немаркираног, али није прави антоним него само негирана лексема. Овај тип неправих антонимије ауторка илуструје паром придева *млад – немлад*. Придев *млад* је у РСАНУ дефинисан помоћу лексикографског

⁶ РМС као примарно значење лексеме *сиров* наводи **1.** *који је још пун влаге, мокар, који није сув.*, али се можемо сложити са Р. Драгићевић да ово не мора заиста бити примарно, а вероватно није доминантно значење.

⁷ Будући да ове одреднице још увек нису објављене у РСАНУ, овде наводимо дефиниције РМС.

чланка чија полисемантичка структура садржи осам значења са подзначењима, док је придев *немлад* дефинисан на следећи начин:

немлад, –а, –о који (*више*) није млад, који (*више*) не спада у младе.

6) Стилски разнородне лексеме (односно њихова значења), или оне које се не слажу у временској употреби (*љубити* – *мрзети*).

љубити, љубим⁸ **I** [...] **З**. (некога) **а**. осећати, гајити љубав према некоме, обасипати љубављу, нежношћу и сл., волети

б. бити обузет љубавним осећањима, наклоношћу (према некоме), бити заљубљен (у некога).

мрзети ијек. **мрзјети** и **мрзити**, –зим несвр. **I. 1. а**. (некога, нешто, ређе на некога, на нешто) *осећати мржњу према некоме или нечему, бити непријатељски расположен према некоме или нечему, тешко подносити некога или нешто.*

7) Лексеме које представљају синоантониме, тј. антониме који се могу употребљавати синонимијски: *полупун* – *полупразан*, *полушала* – *полузбиља*.

Ауторка, такође, уводи и додатни критеријум класификације, заснован не само на односу значења лексема, што је описано у речницима, већ испитујући антониме у корпусу, сачињеном од Вукових пословица, прави разлику између *правих* и *неправих* антонима, тј. оних парова чија се супростављеност значења остварује самостално, од парова којима је за то потребан контекст (Марковић 1994: 210).

Други аутори, помињу и друге критеријуме битне за антонимију. Тако на пример Д. Шипка када говори о симетрији и асиметрији антонима, мисли на меру присуства *контрастираног обележја код чланова антонимског пара* или на „*протежност*“ појмова (Шипка 1990). На пример он уочава *асиметрију присуства контрастираног обележја*, али и различиту *протежност појмова* код парова *мали* – *огроман*, *одличан* – *лош*, *врео* – *хладан*. Друге видове асиметрије види у паровима код којих је један члан *поларизовани елемент*, а други *међупојам*, као нпр. *смрт* – *живот*. Такође, аутор примећује да се асиметрија антонима може тицати антонимског ланца (*врело* – *ледено*, *топло* – *хладно*, али *вруже* – \emptyset), деривационог система (нпр. *празнични* – *свакодневни*, али *празник* – \emptyset или *зима* – *лето*, *зимски* – *летњи*, *зимовати* – *летовати*, али *презимити* – \emptyset) или полисемантичке структуре (нпр. *затворити врата / вентил* – *отворити врата / вентил*, али наспрам

⁸ Иако у РСАНУ не постоји квалификатор који би показао да се ради о застарелом значењу лексеме *љубити*, изворни говорници српског језика знају да се данас у том значењу користи лексема *волети*.

значења глагола *затворити* = *ухапсити* стоји глагол *отпустити*) (Шипка 1990). Такође, Р. Марковић износи виђење Л. А. Новикова да несиметричност у ланцу доводи до неправне антонимије, за које сматра да није оправдано, и додаје да асиметрија у антонимском ланцу, у односу на неутралну тачку, не мора бити сметња антонимији (Марковић 1993: 21–22).

Р. Драгићевић наводи такође да код неких антонима **архисема** може, а код других не мора бити лексикализована (Драгићевић 2007: 281).

Било би интересантно квантитативно испитати у којој мери сваки од ових критеријума утиче на ваљаност перцепције антонимског пара.

1.6. Маркираност чланова антонимског пара

Р. Драгићевић такође помиње да у лексичком систему постоје антонимски парови чија оба члана имају „исту вредност у лексичком систему”, али и они чији је један члан маркиран, а други немаркиран. Немаркираност се огледа у називу димензије, те на пример антонимски пар *дубок* – *плитак* називамо *дубина*. Она наводи и психоллингвистичка истраживања која показују да деца најпре усвајају значење саме димензије која је изражена датим антонимским паром, потом значење немаркираног члана, а онда и значење маркираног (Драгићевић 2007: 277). Интересантан је и налаз који ауторка наводи, да немаркирани чланови имају богатију полисемију, а маркирани богатију деривацију (Исто: 279).

1.7. Структурни опис антонимије. Да ли антоними морају имати различит корен?

Када је у питању структурни критеријум, антоними се могу поделити на **једнокоренске** (истокоренске) и **разнокоренске**. Према многим ауторима, једнокоренски антоними се у српском језику граде додавањем префикса за творење антонима на немаркирани члан пара (Barić i sar. 1979: 285; Бошков 1981; Стевановић 1986: 426–427 и 431–433; Клајн 2002: 185–234; Драгићевић 2007: 284; Ристић 2012). Најчешћи префикс за

творење антонима је *не-* (*ненаглашен, неодређен*), а поред тога постоје и други: *а-* (*аморалан*), *анти-* (*антифашистички, антиалкохоличар*), *без-* (са аломорфима *бес-, беи-, беж-*: *безаконит, безгрешан*), *ван-* (*ванбрачни*), *де-* (*демилитаризација, децентрализација*), *дис-* (*диспропорција, дисхармоничан*), *контра-* (*контрапродуктиван, контраинтуитиван*), *против-* (*противзаконит*). Неки аутори уводе и појам *антоними истих корена*, под чиме подразумевају све парове који имају исти корен, без обзира да ли су мотивисани чланови изграђени додавањем префикса на мотивни члан или оба члана садрже префиксе који се сами супротстављају по значењу (*доћи – отићи, ући – изаћи, надлетети – подлетети*) (Станојчић–Поповић 1999: 173–174).⁹ Међутим, треба имати у виду да се додавањем префикса за творење антонима не добија увек прави антоним, па чак у неким случајевима уопште се не добија антоним. М. Стевановић прави разлику међу префиксима по питању значења које се њиме добија. Неки од префикса исказују особину супротну од оне која је изражена мотивним придевом (*а-*: *аморалан, асиметричан*), други особину која подразумева немање онога што је исказано мотивним придевом (*без-*: *безбрижан, безвредан*), док у неким случајевима исти префикс може имати неколико различитих значења, те није увек лако разјаснити ком типу припадају префиксирани придеви и именице. Префикс *анти-* може означавати особину супротну оној исказаној мотивним придевом (*антиалкохолан, антисанитаран*), али и особину онога ко је противнички настројен према ономе што је означено мотивном речју (*антикомунистички, антидемократски, антифашистички*). Исто тако, одрична речца *не*, употребљена као префикс *не-*, означава негацију онога што је означено мотивном речју, односно немање особине простог придева (*незрео, непознат, непотпун, нездрав*), али поред тога може означавати и супротност, или поседовање негативних својстава у односу на особину (*непоштен, неморалан, нечовечан, несрећан*) (Стевановић 1986: 427-433). Слично размишљање налазимо и код И. Клајна (Клајн 2002). Р. Стијовић, напомиње да треба диференцирати и трећи тип значења овог префикса, а то је ублажавање значења супротног придева, односно означавање средње мере између основног и њему супротног придева (*невелик, недалек, невисок*) (Стијовић 1983: 124–126). Ипак, готово сви аутори наглашавају, да је веома тешко разграничити дате категорије значења.

⁹ Исп. дистрибуцију префикса у антонимским одредницама у Речнику енглеског језика за напредно учење (CCALED) коју дају К. Паради и К. Вилнерс (Paradis–Willners 2007: 267).

Ово је вероватно један од разлога што неки од аутора тврде да само разнокоренске антониме треба сматрати антонимима (Simeon 1969). Поред тога што се префиксирањем не добија увек антоним, један од разлога за овакво мишљење могао би бити и продуктивност творбеног модела, те би број једнокоренских антонима био несразмерно већи од броја разнокоренских (Р. Марковић 1993 на страни 64 наводи речи Л. А. Новикова). Ипак, чини се оправданим мишљење И. Грицкат:

Када се негативним предметком постиже оно значење које би имала и нека етимолошки несродна антонимична реч, тј. када су семантички захтеви задовољени, спољашњи моменти не би смели да играју улогу [...] Етимолошки сродне речи нису „добри“ антоними за стилисту; за лингвисту оне то могу да буду.

(Грицкат 1961–1962: 87)

Можда се као потврда за мишљење И. Грицкат може схватити и податак добијен из енглеског. У овом језику поред префикса за творење антонима (попут *un-*, *in-* (са варијантама *im-*, *il-*, *ir-*), *non-*, *de-*, *dis-*, *a-*) постоје и суфикси чијим се додавањем на основу такође добијају антоними (*-less*: *faulty* – *faultless*, *guilty* – *guiltless*, *hairy* – *hairless*, *worthy* – *worthless*). Такође постоје и парови код којих оба члана имају суфиксе, међусобно антонимичне, те се и новонастале творенице супротстављају по значењу (*-ful* : *-less*: *joyful* – *joyless*, *meaningful* – *meaningless*, *merciful* – *merciless*, *painful* – *painless*). Грос и сарадници износе податак да су у енглеском најчешће коришћени парови антонима творбено неповезани (*happy* – *sad*), али је далеко већи број парова антонима који јесу творбено повезани (*happy* – *unhappy*) (Gross et al. 1989).

Р. Драгићевић (Драгићевић 2007: 284–286) систематизује различита значења добијена додавањем префикса *не-* на мотивну реч:

а) Ако се префиксом *не-* одриче значење позитивног члана антонимског пара, онда је негативни члан пара у односу праве антонимичности према позитивном члану. Одрицањем се увек добијају нестепеновани антоними [...] Одрицањем се, дакле, не добија само негирана лексема, већ нова, антонимска лексичка вредност. [*жив* – *нежив*, *истинит* – *неистинит*]

б) [...] Негирањем члана степенованог антонимског пара добија се тек неправи антоним [*леп* – *нелеп* = *ружан*] Значењски се остварује ублажени степен особине [...]

в) [...] Додавањем префикса *не-* испред придева или именице понекад се добија лексема нове лексичке вредности, која не само што није у антонимском односу са полазном

лексемом, већ има сасвим различиту архисему у односу на њу [*поверљив – неверљив, воља – невоља, време – невреме*].¹⁰

1.8. Да ли реч може имати више од једног антонима?

Говорећи о антонимима Р. Драгићевић тврди да једна реч може имати само један антоним, осим у случају када су антоними међусобно у односу синонимије, што ауторка назива *антонимским варијантама* (Драгићевић 2007: 275–276)¹¹. Тако она наводи да реч *истина* има два антонима: *лаж* и *неистина*, реч *жив* антониме *нежив* и *мртав*, а реч *хладан* антониме *врућ* и *топао* јер су наведени антоними међусобно истозначнице (Исто: 276). Око овог питања не постоји слагање аутора, па тако Ж. Станојчић у средњошколском уџбенику наводи следеће:

Иако се антоними јављају најчешће у паровима, може се према некој речи јавити и неколико антонима. На пример, као антоними речи *чврст* могу се употребити: (1) реч *мек* (*чврст као стена: мек као памук*), (2) реч *течан* (*чврсто агрегатно стање : течно агрегатно стање*) и (3) *колебљив* (*чврст човек, чврст став : колебљив човек, колебљив став*).

Ова појава везана је и за полисемију (вишезначност), па ће једна реч према себи имати више антонима уколико сама има више значења.“

(Станојчић–Поповић 1999:174)

Слично мишљење налазимо и код Д. Мршевић, која говорећи о антонимији глагола каже:

Уколико је један глагол богатији значењем, утолико ће према себи имати већи број антонимичних парњака (у појединачној реализацији сваког значења њему се као парњак по супротности јавља нови глагол-антоним). Нпр. глаголу *рећи* у значењу „говорити“ (перф.) супротставља се *ћутати*, а у значењу „обећати“ глагол *одрећи* којим се анулира садржај говорења (обећање) [...] Одатле следи да вишезначност глагола није препрека антонимији, већ је могућност за стварање већег броја глагола супротног значења.

(Мршевић-Радовић 1977: 228–229)

Б. Хлебец наводи мишљење Ц. Лича, које је још удаљеније од мишљења Р. Драгићевић, јер према Личу једна семема (схваћена као значење лексема, морфема и

¹⁰ Слично је и са паровима из енглеског језика: *shameful – shameless* (= срамотан / непристојан – бестидан / бесраман), *indifferent – different* (= равнодушан / индиферентан – различит / неједнак) (Gross et al. 1989: 97).

¹¹ Р. Драгићевић ипак наводи да се ова тврдња односи на основни тип антонимије, независне од контекста, док се у контексту она остварује много лакше, што би потврдио случај лексеме *чврст* који према себи, зависно од контекста, може ступати у однос антонимије са лексемама *мек*, *течан* и *колебљив* (Драгићевић 2007: 275–276).

граматичких категорија) може имати више од једног антонима. Другим речима, једно исто значење речи може имати више од једног антонима који међусобно нису у односу синонимије. Он наводи пример речи *girl* и *man* које сматра антонимима речи *woman* (Hlebec 2007: 65).¹² Слично мишљење износе Д. А. Круз и Д. Герерц (Cruse 1986: 54–57; Geerarts 1993: 231).

1.9. Два теоријска оквира антонимије

Овако супротстављена мишљења имају своју основу у два теоријска оквира: *лексичко-категоричком приступу* (који је представљен радовима групе аутора, нпр. у чланцима: Gross et al. 1989; Fellbaum et al. 1993) и *приступу когнитивног прототипа* (представљен радовима Д. А. Круза: Cruse 1994).

Према *лексичко-категоричком* приступу антонимија се посматра као статична појава заснована на похрањеним лексичким асоцијацијама у оквиру нашег знања, а однос међу лексемама не зависи од контекста у коме су употребљене (Paradis et al. 2009: 418). У однос ступају лексеме, а не њихова значења. Аутори овог приступа тврде да чак и када придеви имају слично значење, они немају исте антониме (Miller–Fellbaum 1991: 210), а ту тврдњу поткрепљују тиме што је на пример придев *large* значењски јасно супротстављен придеву *little*, али они нису прихваћени као антоними (Gross–Miller 1990: 276). Према њиховим тврдњама подаци из теста слободних асоцијација и корпусне анализе ово показују. Чињеница да су придеви *big* и *large* блиски синоними, као и придеви *little* и *small*, а да су антонимски парови само придеви *big* – *little* и *large* – *small*, према њима је круцијални доказ да је антонимија и лексички а не чисто значењски однос (Gross–Miller 1990: 276). Такође, придев *ponderous* се према ауторима овог правца може употребити на многим местима где би се могао употребити и придев *heavy* и придев *weighty*. Ипак, према њиховом мишљењу упркос томе антоним придева *heavy* јесте придев *light*, придев *weighty* супротставља се придеву *weightless*, али придев *ponderous* нема очигледан антоним (Miller–Fellbaum 1991: 210). Према овом приступу једна лексема може имати само један антоним, или уопште нема антоним (Paradis et al. 2009: 418). У овом приступу такође постоји оштра граница између *директних* и *индиректних* антонима (Fellbaum et al. 1993).

¹² Иако би се могло довести у питање да ли ове речи уопште треба сматрати антонимима, на овом месту нас је интересовало шта аутори мисле о томе да ли реч може имати само један или више антонима.

Директни су они антоними који ступају у однос супротности без посредника, а *индиректне* антониме имају лексеме које немају „своје“ антониме, већ ступају у однос супротности преко својих синонима (аутори наводе на пример антонимски однос пара *musty* (=бајат) – *fresh* (=свеж), који је успостављен преко синонимског односа придева *musty* (=бајат) и *stale* (=бајат, устајао); Gross et al. 1989: 95).

Са друге стране, према ***приступу когнитивног прототипа*** антонимија је однос међу концептима и она је динамичка појава, те зависи од контекста у којем је лексема употребљена. На тај начин добија се читав континуум ваљаности антонима, према факторима који на њихову ваљаност утичу. На пример, према Д. Херману и сарадницима, ваљаност антонима зависи од *карактеристика димензије којом се две речи супротстављају* (Herrmann et al. 1979: 587). Како они наводе, код неких парова антонима лакше је идентификовати денотативну димензију опозиције, него код других (аутори наводе пар *good – bad* као илустрацију за прву групу, а *holy – evil* за другу). Поред тога, степен антонимичности, према овим ауторима, зависи и од других карактеристика антонима, као што је на пример симетричност значења чланова пара у односу на средишњу тачку дате димензије (в. Mordkoff 1963). М. Л. Марфи такође наводи критеријуме ваљаности антонима: *дијаметралност опозиције, бинарност, исцрпност покривања домена надређеног појма и симетрија* (Murphy 2003: 127). Поред тога она додаје да добри представници антонимије припадају истом (стилском) регистру. Модерне технологије доносе могућност методолошког обрта, те аутори ваљаност антонима почињу да схватају на другачији начин, односно утврђују је помоћу експерименталних и корпусних метода, кроз квантитативно изражене мере као што су *скала процене, тестови елицитације, учесталост заједничког појављивања антонима у контексту* или *број различитих синтаксичких образаца у којима се антоними јављају заједно у контексту* (Jones et al. 2007; Paradis et al. 2009; Willners–Paradis 2010; Weijer et al. 2012: 255; Jones et al. 2015: 43–70). То нас води до тога на које се све начине може испитивати антонимија.

1.10. Технике, циљеви и начини испитивања лексичких односа међу речима

Као што смо видели, када испитујемо језичку појаву, на располагању су нам различите технике. Тако се при испитивању значењских односа међу речима можемо ослонити на **мишљење стручњака** кроз **консултовање различитих типова речника**, који бележе дату информацију за обрађене одреднице, или кроз тзв. **лингвистичку експертизу**, или усаглашавање интуитивних или других мишљења неколико језичких стручњака. У случају антонимије истраживачи могу детаљно поредити значења две речи, те утврђивати степен њиховог преклапања према семантичким компонентама, или обратити пажњу на то која значења у полисемантичкој структури су међусобно супротстављена, а такође могуће је извршити темељну **метаанализу** начина обраде овог значењског односа у речницима. Такво истраживање на енглеском језику спровеле су К. Паради и К. Вилнерс, анализирајући речник за напредно учење енглеског језика (Collins COBUILD Advanced Learner's English Dictionary).¹³ Циљ њиховог истраживања био је да се утврди којим одредницама је у датом речнику приписан антоним (Paradis–Willners 2006). Резултати њихове анализе показали су да је антоним најчешће приписан придевима, да антоними у том речнику у већини случајева нису морфолошки повезани (тј. има више разнокоренских, него једнокоренских антонима), и да антоним у највећем броју случајева није приписан одредницама реципрочно (одредници X приписан је антоним Y, али одредници Y није приписан антоним X). Ауторке закључују да у испитаном речнику принципи употребе и обраде антонима нису до краја јасни. Љ. Шарић такође је анализирала неке од речника и дошла до закључка да се у речницима често јављају одступања од систематске обраде антонима (Šarić 1994). Када је у питању лингвистичка/стручна експертиза, једно од истраживања које је користило тај начин утврђивања јесте истраживање Џастесона и Каца, који су од три независна процењивача (лексикографа, лексиколога и наставника језика у основној школи) тражили да аотирају да ли међу задатим паровима стимулуса постоји однос антонимије (Justeson–Katz 1991).

¹³ Детаљнији извештај о овом и другим истраживањима везаним за обраду антонима у речницима дат је у Поглављима 2 и 3. На овом месту само ћемо укратко описати налазе датих истраживања.

Поред тога истраживање можемо заснивати на испитивању **говорних навика** изворних говорника кроз **психолингвистичке експерименте**.¹⁴ Када говоримо о изворним говорницима, треба имати у виду да психолингвистика веома драгоцене податке добија испитујући три велике групе говорника, према чему се и читава област може поделити на три дела. Уколико су испитаници деца, која су још увек у периоду усвајања матерњег језика, реч је о **развојној психолингвистици**. Централни део психолингвистичких истраживања испитује **говорне навике одраслих говорника, који немају говорне поремећаје**, а такође, веома корисни увиди могу се стећи и испитивањем **говорника који губе способност говора услед различитих поремећаја**, где се предмет истраживања психолингвистике делимично поклапа са неуролингвистичким истраживањима.

Најчешће коришћене психолингвистичке технике јесу прикупљање **вербалних слободних асоцијација**, **задатак лексичке одлуке са примовањем** и **задатак именованја**,¹⁵ а, као што смо малопре поменули, користе се и **скале процена** ваљаности антонимског пара и **тест контролисаних асоцијација** или како се још назива, тест елицитације. Испитивање антонимије помоћу теста асоцијација и скала процене биће подробније приказано у Поглављима 4, 5 и 6, а овде ћемо укратко рећи нешто о осталим техникама.¹⁶

Прва експериментална истраживања помоћу задатка лексичке одлуке са примовањем, испитивала су утицај *јачине* асоцијативне везе на брзину обраде речи (Meyer–Schvaneveldt 1971), док је касније, уочено да постоји и јак ефекат *типа*

¹⁴ Веома користан преглед психолингвистичких техника којима се екстрахују подаци, уз приказ њихове међусобне зависности, дат је у: Keuleers–Marelli, in preparation.

¹⁵ *Задатак лексичке одлуке* (lexical decision task) стандардна је психолингвистичка процедура где се испитанику на екрану приказују сложајеви графема (слова), који се називају *мете*, и од њих се захтева да што брже и што тачније одговоре да ли је дати стимулус реч српског језика. Зависна варијабла је време реакције и/или проценат погрешних одговора, а претпоставља се да тежина задатка утиче на брзину и проценат грешака. *Задатак примовања* (priming task) сличан је задатку лексичке одлуке, с тим што се пре стимулуса за који треба одговорити да ли јесте или није реч српског језика, на екрану појављује и други стимулус. Уколико је он повезан са *метом*, одговор испитаника ће бити бржи у односу на ситуацију када је *мета* приказана без контекста, или у контексту стимулуса са којим није повезана. У *задатку именованја* (naming task) од испитаника се тражи да наглас чита задате стимулусе.

¹⁶ Будући да се, када се као кључна реч у бази истраживачких радова KoBSON (<http://eds.b.ebscohost.com.proxy.kobson.nb.rs:2048/eds/results?sid=1ae92690-70eb-4696-8b4b-9aeda1b78910%40sessionmgr103&vid=0&hid=113&bquery=antonym&bdata=JmNsaTA9RIQxJmNsdjA9WSZ0eXBIPTAmc210ZT11ZHMTbGl2ZQ%3d%3d&preview=false>) зада *antonym*, као резултат претраге добије преко 30.000 референци, јасно је да ће овај преглед бити само мали део целокупног опуса различитих начина бављења антонимијом.

асоцијативне везе, те су у фокусу интересовања били управо парадигматски односи синонимије, кохипонимије и антонимије (Jones–Estes 2012: 53). Ипак, К. Хачисон истиче да, упркос томе што у асоцијативним тестовима синоними и антоними заједно чине око 40% свих одговора, свега неколико студија испитивало је засебан ефекат примовања ових типова семантичких односа (Hutchison 2003: 802). Једно од таквих истраживања показало је да синоними и антоними показују већи степен семантичке повезаности, него кохипоними (појмови који имају исту надређену категорију), при чему у датом истраживању није показана разлика између синонима и антонима (Perea–Rosa 2002: 183). Такође, неки аутори тврде да се у бихејвиоралним студијама (које мере време реакције и проценат грешке испитаника при одговарању) добијају слични ефекти примовања за антониме, синониме и кохипониме (Perea–Rosa 2002: 186; Jones–Estes 2012: 53), док се у студијама које користе технике неуроодсликавања, као што је нпр. ЕРП (ERP, Event-related potentials), добијају „суптилне разлике“ за различите типове асоцијативних веза (Jones–Estes 2012: 53). Студије које су користиле технику снимања моздане активности магнетном резонанцом (fMRI) уочиле су различиту моздану активност при генерисању синонима и антонима, у односу на ситуацију када су испитаници читали неречи, а такође су уочене и међусобне разлике између синонима и антонима (Jeon et al. 2009: 449). Интересантно је и истраживање групе аутора који су на популацији од 3.469 испитаника између 24 и 46 година старости спровели тест синонима и антонима у циљу испитивања вербалних способности испитаника, и показали да се ова два теста не могу третирати као одвојене методе утврђивања развијености вербалних способности (Widhiarso–Naryanta 2015: 419).

Истраживања која су испитивала употребу и разумевање антонима код деце различитог узраста такође су дошла до интересантних и значајних резултата. Д. А. Круз износи тврдњу да деца већ око треће године живота усвајају овај значењски однос (Cruse 1986: 197). И сами смо се уверили у ову тврдњу, но ипак постоје значајне индивидуалне разлике у узрасту када се овај однос усваја. Тако на пример истраживање К. Филипсове указује на период усвајања и препознавања антонима. Према њеним речима, деца узраста од 4 и 5 година имала су постигнућа на тесту, која су значајно изнад онога што би се очекивало на основу случајности, док трогодишњаци нису, па чак ни за антонимске парове код којих су показали најбоља постигнућа (Phillips 2013: ii–iii). Такође, деца чији су

родитељи пријавили да код куће поседују књиге или игре фокусиране на супротности, имала су боља постигнућа од деце која нису имала приступ таквим материјалима. Међутим, интересантан је налаз да постигнућа у тестовима супротности нису била повезана са радном меморијом, нити са величином пасивног вокабулара, као и податак да су деца разумевала антонимију једино када је у задацима експлицитно употребљена реч „супротност“, што би, према ауторкиним речима, сугерисало да антонимија није однос који се разуме само на основу карактеристика задатих стимулуса (Phillips 2013: iii). Лонгитудинална студија која је пратила 16 испитаника узраста 16–36 месеци, који су усвајали 8 различитих језика, показала је да међу децом постоји веома велика разлика у продукцији придева, а да је она повезана са употребом контраста (Tribushinina et al. 2013: 595). Према овој групи аутора, код деце која су у великој мери користила контраст, не само да је до повећања употребе придева дошло раније, већ су она достигла и стабилан ниво придевске продукције у испитиваном узрастном периоду. Код деце која су према употреби контраста просечна или слабо користе контраст, до повећања продукције придева долазило је спорије, а стабилан ниво није постигнут у испитиваном узрастном периоду. Поред тога, показано је да постоји јака веза између употребе контраста у дечијем говору и говору упућеном деци, али ова веза слаби током времена (Исто). Исраживање које су спровели С. Џонс и М. Л. Марфи испитујући децу узраста од 2 до 5 година, показало је да дечији говор и говор упућен деци, према типу антонимије који користе у великој мери подсећа на језик новинског стила, упућен одраслима. Према њиховим речима, најчешће се употребљавају две категорије антонима: антонимија помоћног контраста коју уводи С. Џонс (*ancillary antonymy*, Jones 2002) и координирани антоними (*coordinated antonymy*), упркос томе што антоними помоћног контраста подразумевају комплексније синтаксичке и семантичке структуре него други типови антонима (Jones–Murphy 2003). Уочене разлике између дечијег говора и говора одраслих, тичу се мање фреквентних типова антонима.

За разлику од истраживања са антонимима, која показују да деца антониме усвајају на раним узрастима, истраживања Е. Маркман показала су да када дете чује нову реч, оно одмах претпоставља да се она односи на цео објекат, а не на неки од његових делова. Међутим, уколико се детету учини да нова реч у експерименталном задатку упућује на објекат за који већ зна назив, онда ће или помислити да се нова реч односи на део датог

објекта, или да се односи на други објекат (Altmann 1997: 38). Дакле, као да је за децу на раним узрастима неприхватљиво да исти објекат има више од једног имена, што би било у складу са принципима језичке економије. Директно поређење узраста усвајања антонима и синонима, показало је на узорку од 12 девојчица и 12 дечака, који су похађали први, трећи и пети разред, да су у тесту вербалних асоцијација продуковали значајно више антонима него синонима (Heidenheimer 1978). Будући да ауторка наводи истраживања која су тврдила да се однос синонимије развија пре односа антонимије, јасан нам је мотив њеног истраживања, међутим, као што ћемо видети у каснијим поглављима, овакав налаз добија се и за одрасле испитанике (в. Поглавље 4).

Један од начина испитивања јесте и **корпусна анализа**, која се такође делимично заснива на испитивању говорних навика изворних говорника, с тим што треба разликовати **говорни** од **писаног** језика. Детаљан преглед истраживања из ове области даћемо у Поглављу 7.

У скорије време све присутније је и **компјутерско моделовање лексичког знања**, чији је основни задатак и изазов аутоматско препознавање различитих типова значењских и асоцијативних односа у тексту, засновано на анализи контекста и структурних образаца у којима се речи јављају, узимајући у обзир и структуру објављених тезауруса (исп. нпр. Lin et al. 2003, Mohammad et al. 2008, Turney 2008, Silveira 2013).¹⁷ Процент тачности у овим истраживањима, за сада достиже око 80%.

Комбинација различитих техника пружила би комплетнији увид у испитивани феномен, те ћемо у раду комбиновати неке од доступних метода истраживања.

1.11. Преглед и општи циљеви рада

У овом раду представићемо антонимију посматрану из три различита угла. Најпре ћемо приказати начин на који је антонимија представљена у речницима, и то прво у дескриптивним (Поглавље 2), а након тога и у специјализованим речницима антонима

¹⁷ В. и веома сличан преглед техника испитивања значењских односа, њихових менталних репрезентација и језичких израза и у: Murphy 2003: 7.

(Поглавље 3). Анализу речника спровели смо из два разлога. Први разлог био је обезбеђивање довољног броја антонимских парова за истраживање, међутим, испоставило се да анализирани дескриптивни речник српског језика није обезбедио довољан број парова за истраживање, већ је проблематизовао неколико интересантних питања. Други разлог анализе, био је да утврдимо какву слику о антонимима можемо добити на основу речника, и да ли та слика одговара реалној језичкој ситуацији. Након тога, интересовало нас је како антонимија изгледа у главама испитаника, те смо приступили анализи асоцијативних поља из теста слободних асоцијација (Поглавље 4). Циљ ове анализе био је трострук: (1) обезбедити парове антонима (које нисмо пронашли у дескриптивном речнику), (2) проверити да ли за српски важе наводи из литературе да су антоними најважнији асоцијативни однос речи (придева) и (3) утврдити јачину антонимске везе међу речима. Ипак, будући да у тесту слободних асоцијација не постоји податак о томе шта јесу, а шта нису антоними стимулуса, одлука о антонимском односу препуштена је истраживачу. Како бисмо постигли већи ниво објективности, барем из когнитивне перспективе, спровели смо истраживање помоћу теста контролисаних асоцијација, где смо од изворних говорника тражили да наведу антониме задатих стимулуса (Поглавље 5). На основу њихових одговора сачинили смо *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика*. На тај начин, не само да смо обезбедили довољан број антонимских парова за даља истраживања, већ смо добили велики репертоар антонима сваког стимулуса, различите јачине везе. Такав материјал послужио нам је у неколико истраживања различитог типа. Најпре смо квалитативном анализом асоцијативних поља, и упоређивањем учесталости навођења појединих антонима, понудили начин испитивања полисемантичке структуре стимулуса, као и хијерархизације њихових значења. Такође смо, на примеру придева *храбар*, и његовог асоцијативног поља, испитали могућност постојања антонимске везе између лексема различите врсте речи (Поглавље 5). Након тога смо квантитативном анализом асоцијативних поља дошли до објективнијег показатеља које парове антонима треба сматрати бољим, а које лошијим примерима антонимије, што је валидирано и проценама изворних говорника српског језика (Поглавље 6). У поглављу 7, приказали смо анализу антонима у контексту, и испитали да ли се антоними чешће јављају заједно у контексту него други типови придевских асоцијативних веза. Поред тога, испитали смо и да ли се бољи примери антонимије чешће употребљавају заједно у

контексту него лошији примери антонимије. Последње поглавље (Поглавље 8) сажима најважније налазе овог рада.

Када су у питању општи/главни циљеви овог рада, можемо рећи да су они троструки: (1) теоријски, (2) методолошки и (3) практично-лексикгорафски.

(1) У теоријске циљеве могли бисмо убројати употпуњавање досадашњих лексиколошких, али и психолингвистичких знања о антонимији, а посебно утврђивање објективнијег начина класификације антонима на боље и лошије.

(2) Када су у питању методолошки циљеви, интересовало нас је на које све начине можемо испитивати антонимију и шта нам свака од метода може понудити. Такође, интересовало нас је у којој мери се налази добијени различитим методама поклапају.

(3) Метаанализом лексикографског текста дескриптивног речника српског језика, желели смо да унапредимо обраду антонима и да испитамо које све функције антоними имају у дескриптивном речнику. Такође, анализирали смо основна питања на која је неопходно одговорити пре него што би се приступило изради антонимског речника српског језика.

Сходно наслову, рад је подељен на три дела. У првом делу бавићемо се антонимијом у речнику, у другом антонимијом у когнитивном систему, а у трећем антонимијом у контексту.

I део

Антонимија у речницима

2. Антонимија у дескриптивним речницима¹⁸

У овом одељку најпре ћемо рећи нешто о томе шта је речник и који све типови речника постоје, те како је у лексикографским приручницима описана употреба антонима у дескриптивним речницима. Потом ћемо дати приказ ранијих анализа употребе и обраде антонима у дескриптивним речницима. Након тога представићемо анализу употребе антонима у најобимнијем дескриптивном речнику српског језика, *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности* (РСАНУ). У закључном разматрању рећи ћемо нешто о могућим начинима употребе антонима у речнику, прокоментарисати успешност њихове употребе у свакој од функција која им се придаје, и на самом крају дати предлог допуне Упутстава за израду Речника САНУ која се тичу обраде и употребе антонима у овом речнику.

2.1. Шта је речник?

У свом *Приручнику лексикографије* Л. Згуста наводи дефиницију речника коју је дао Ц. Берг: (Zgusta 1991: 189)

„Rečnik je sistematski uređen spisak područstvljenih jezičkih oblika skupljenih iz govornih navika određene govorne zajednice i prokomentarisanih od autora na taj način da kvalifikovan čitalac razume značenje ... svakog pojedinog oblika, i da je obavešten o relevantnim činjenicama o funkciji tog oblika u svojoj zajednici.“

На основу ове дефиниције речник одражава однос између језичког система, говорне заједнице која дати језички систем продукује и лексикографских поступака (преточених у одређени систем правила) који се користе при опису језичког система. Лексикограф је посредник између језичког система (отелотвореног помоћу говорне заједнице) и корисника речника и његов задатак је да што јасније, ефикасно и приступачно корисницима речника објасни употребу језичких јединица и њихове међусобне односе у језичком систему.

¹⁸ Делови овог поглавља објављени су као засебни чланци или делови поглавља лексикографских публикација (Јакић 2014, Јакић 2015 а, Јакић 2015 б).

Међутим, лексикографски опис зависи од типа речника, те ћемо у наставку рећи нешто о томе који све типови речника постоје.

2.2. Подела речника на типове

Навешћемо само неке од могућих подела речника. Према *броју језика* речнике је могуће поделити на једнојезичне и вишејезичне, према *временском периоду* на синхронијске и дијахронијске, према *избору одредница* на опште и посебне, према *односу према норми* на стандардне и дескриптивне и према *организацији одредница* на алфабетске, систематске, творбене и друге (Zgusta 1991: 195–199). Једна од релевантнијих подела речника, када су антоними у питању, јесте подела према избору одредница, тј. подела на *опште* и *посебне* речнике. Као што Л. Згуста наводи, ограничење се може тицати било које варијације у језику. На пример, једно од ограничења може се односити на корпус на коме се заснива речник, те стога постоје дијалекатски речници, професионално ограничени речници, тј. речници жаргона, сленга, аргоа, терминолошки речници, речници књижевног опуса појединих писаца итд. Поред корпуса, и било која особина, функција или обележје лексичких јединица може бити ограничење при изради речника, те постоје речници који обрађују порекло речи (етимолошки речници), принципе комбиновања језичких јединица (фразеолошки речници, речници пословица, афоризама итд.) и слично. Такође, речници за циљ могу имати идентификацију семантичких односа међу речима. Постоје на пример систематски речници, који обрађују групе речи уређене по категоријама (хиперонимима) под којима се налазе њихови чланови (хипоними). Семантички однос који се најчешће користи као основа за припрему речника јесте синонимија, односно блискозначност (речници синонима, односно синонимски речници). Понекад се у речницима заједно са синонимима, а некада и засебно, обележавају и антоними.

Сваки од ових типова речника захтева посебан начин приказа језичких података, те ћемо у овом поглављу приказати обраду антонима у дескриптивним речницима, а у следећем обраду у специјализованим речницима антонима.

2.3. Антонимија у лексикографским приручницима

Употребу антонима у речницима Згуста не обрађује детаљно, већ најчешће успут при опису употребе синонима у речницима. У делу о конструкцији одреднице, Л. Згуста наводи да је за опис лексичког значења поред **лексикографске дефиниције, примера и глоса**, један од најважнијих инструмената „lociranje odrednice u sistemu sinonima, itd.“¹⁹ (Zgusta 1991: 238). У даљем тексту сазнајемо шта је сматрао под „itd.“ јер сугерише да је „korisno navesti najbliži hiperonim ili drugu tijesno povezanu bliskoznačnicu, i semantičko obilježje (ili obilježja) u kojima je razlika“ (Исто: 239). Нешто касније каже се да се синоними могу користити на два начина: као додатак дефиницији или уместо целе дефиниције. У овом другом случају, Згуста оправдано сматра да синоними нису довољни, јер су и речи које се користе у дефиницији полисемичне, те један синоним најчешће није довољан да би се прецизирало значење речи на које се мисли. За синониме као допуну значења дефиниције наводи следеће:

„Određena leksikografska definicija jeste ili treba da je konstruisana tako da je dovoljna sama (eventualno uz pomoć primjera i glosa), bez dodavanja sinonima. Slijedi, onda, da leksikograf može navesti u tim dodacima i djelomične sinonime, naročito one čije se razlike sastoje u različitoj polisemiji. Npr. **djevojka** (1a) žensko dijete, (b) mlada neudata žena **gospodica**, (2a) ženski sluga; **sluškinja**, itd.”

(Zgusta 1991: 245)

а у фусноти на истој страни додаје:

„Nekad se za istu svrhu i s prednošću mogu koristiti antonimi, npr. Engleskom **light** /lak/ kao u **light rain** /slaba kiša/ može se suprotstaviti **heavy (rain)** /jaka (kiša)/, ali engl. **light** /svijetao/ u **light complexion** /svijetao ten/ može se suprotstaviti **dark complexion** /taman ten/.”

Потом сазнајемо да је група аутора (С. Ристић, З. Симић и В. Поповић) у енглеско-српскохрватском речнику издатом 1963. године покушала да са једне стране систематски означи антониме у језику, а са друге да њима идентификује различита значења одредница:

„Na primjer, odrednica **girl** [у наведеном речнику] има слjedeћи облик (tom I, str. 477; ovdje uveliko skraćena): **girl** (1) **devojka** (anton. **muškarac**); (2) **devojka** (ant. **žena**), **nedorasla žena** ...; (3) **devojka**, **žena ispod srednjih godina**; (4) **devojka**, **služavka**, **kućna pomoćnica**. Vidimo da antonimi imaju neku upotrebu, ali da se njima ne može razlučiti smisao (3) od smisla (2) i da se ne može izdvojiti smisao (4) uopšte.“

¹⁹ Глосе Л. Згуста дефинише као кратке коментаре у виду експланаторних примедби, семантичких карактеристика или квалификација и сл. (Zgusta 1991: 253).

Неколико страна даље наводи се да је Ј. Филипец (Filipec) утврдио критеријум успостављања нових значења, на основу њихових антонима:

„Ако чешки *líný* (нешто као „лијен“, itd.) има антоним *pilný* „вриједан“, *rychlý* „брз“, *svěží, čilý* „свјеж, чео“, може се претпоставити да има бареи оне појединачне смислове који су антонимни с тим антонимима. Свида ми се тај критериј јер је заснован на заиста постојећој јежичкој опозицији, али још недостатно изућавање антонима још не дозволјава општу примјену тог принципа.”

(Zgusta 1991: 257)

Слично Згусту, и С. Аткинс и М. Рандел у свом приручнику лексикографије потврђују корист од употребе антонима у лексикографским дефиницијама, поготово при дефинисању придева (Atkins–Rundell 2008). Они наводе четири типа антонимских односа и примере њихове употребе у лексикографским дефиницијама (Atkins–Rundell 2008: 142–143). Према овим ауторима при дефинисању придева и прилога корисна је употреба *комплементарних* и *поларних* антонима (нпр. *мртав–жив*; *добар–лош*). Уколико је у речнику потребно навести антоним, у ову сврху користе се и *дирекционални* антоними (нпр. *север–југ*), док се *конверзивни* у дефиницији користе уколико је неку одредницу тешко дефинисати (нпр. *муж–жена*).

II. Штеркенбург у приручнику лексикографије сачињеном од радова неколико аутора наводи да се у оквиру дефиниције антоними могу користити иза негације (Sterkenburg 2003: 131). Исту тврдњу износи и Ј. Априесјан, који каже да будући да антоними имају велики део међусобног преклапања у значењу, њихово негирање јесте користан поступак при дефинисању (Aprjesjan 2008: 98). Х. Џексон ово такође потврђује и додаје да се у неким случајевима, најчешће код техничких термина, користи и експлицитнија формулација: 'the opposite of', као нпр. анода – катода и сл. (Jackson 2002: 97–98), док Ц. Хејвуд говорећи о арапској лексикографији наводи да је стандардан начин дефинисања у речницима формула *супротно од X*, као нпр. *'ilm naqid al-jahl* (= знање – супротно од незнање) (Haуwood 1991: 2445). Ипак, Кифер и Штеркенбург наводе да се синонимима и антонимима употпуњава дефиниција, да се антоними ређе користе од синонима, односно да се најчешће дају као додатна информација (Kiefer–Sterkenburg 2003: 358). Х. Џексон такође потврђује да је антонимија однос који није добро представљен у речницима (Jackson 2002: 98). Међутим, интересантно је видети како се у различитим речницима заиста обрађују и употребљавају антоними, те у којој мери се лексикографи

придржавају управо наведених упутстава из приручника. Стога ћемо у наредном одељку приказати истраживања спроведена на дескриптивним речницима.

2.4. Ранија истраживања о антонимији у дескриптивним речницима

У литератури смо нашли свега неколико радова који систематски анализирају обраду антонима у речницима. Тако на пример Љ. Шарић анализира употребу антонима у општим описним речницима хрватског (V. Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, у даљем тексту: RHJ), енглеског (*Longman Dictionary of the English Language*, у даљем тексту: LDEL) и немачког језика (*Deutsches Wörterbuch*, у даљем тексту: DW) (Šarić 1994). Она примећује да се и у RHJ и у LDEL јављају одступања од систематске обраде, пре свега по питању симетричности идентификовања антонимије. Наиме, док се код придева X наводи антоним Y, код придева Y не постоји упућивање на антоним X (нпр. код придева *једноставан* наведени су антоними *комплициран*, *сложен*, *тежак*, али ни код једног од тих придева није наведен придев *једноставан*; код придева *bad* наведен је антоним *good*, док код придева *good* није наведен антоним *bad*). Поред тога, Љ. Шарић наводи да у неким случајевима лексикографи везују антоним за само једно од значења, иако је јасно да се две речи супротстављају и у другим значењима. Исто тако, некада се дешава да је код две речи успостављен однос антонимије у свим значењима, иако то не одговара стању у језичком систему. За разлику од тога, она наводи да је у DW антонимија успостављена код мањег броја одредница, али доследно, тј. у оба смера, и искључиво када су аутори сматрали да је антоним битна допуна дефиницији (Šarić 1994). Поред тога, ауторка наводи да се у општим речницима врло често наводе антоними из области стручне терминологије (нпр. *индукција* – *дедукција*, *алтруизам* – *егоизам*).

Парадисова и Вилнерсова отишле су корак даље, спровевши квантитативну анализу обраде антонима у речнику за напредно учење енглеског језика (*Collins COBUILD Advanced Learner's English Dictionary*, у даљем тексту: Речник CCALED). Оне наводе податак да је у том речнику са преко 110.000 одредница, антоним приписан код свега 1.750 одредница (Paradis–Willners 2007). То чини свега 1,6% обрађене лексике у том речнику. Највећи број одредница којима су приписани антоними чине придеви (59%), затим

именице (18%) и глаголи (13%), док преосталих 10% припада осталим врстама речи (в. Табелу 1).

Табела 1. Приказ броја одредница које имају антоним у CCALED, према: Paradis–Willners 2007.

Врста речи одредница које имају антоним у CCALED	Број одредница којима је приписан антоним	Процент одредница којима је приписан антоним (%)
Придеви	1031	59
Именице	317	18
Глаголи	220	13
Остало	182	10

Када је у питању симетрија идентификације антонимије, ауторке закључују да принципи избора антонима и приказ антонимске симетрије у овом речнику нису сасвим јасни. Само 37% антонима наведено је у оба смера.

Треба поменути и рад Л. Худечек и М. Михаљевић у коме се представљају принципи који су коришћени при изради *Школског речника хрватскога језика*, издатог 2012 године (Hudeček–Mihaljević 2008). Према ауторкама, одреднице у том речнику могу имати један или више антонима. Када одредница има само једно значење, или уколико има више значења, али се антоним односи само на једно од њих, антоним ће бити приписан под квалификатором *antonim* (са малим почетним словом). Ова ситуација графички се раздваја од ситуације када се антоним односи на читаву полисемну структуру одреднице, те се тада антоним даје иза квалификатора *Antonim* (са почетним великим словом). Поред тога, антонимија се сматра двосмерним односом, те је тај однос изражен и у речнику, тј. ако је реч X антоним речи Y, онда је и реч Y антоним речи X. Такође, будући да антоними имају сва заједничка својства осим једног, дефиниција је за чланове антонимског пара делимично иста, а разликује се једним својим делом (Hudeček–Mihaljević 2008: 175). Коначно, термилошка антонимија у овом речнику наводи се само када је бинарна (ауторка наводи да одредници **burag** нису приписани антоними *kapura*, *knjižavac* и *sirište*).

Аутору није познато да је неки од дескриптивних речника српског језика до сада детаљно анализиран по питању обраде и употребе антонима. Стога смо сами приступили том задатку. Податак о антонимима обрађених одредница бележе пре свега три дескриптивна речника различитог обима:

1) Једнотомни *Речник српскога језика* који је издала Матица српска (РСЈ 2007) (у даљем тексту: РСЈ), за који се у уводу наводи да има неколико десетина хиљада речи;

2) Шестотомни *Речник српскохрватскога књижевног језика*, који је такође издала Матица српска (РМС 1967–1976) (у даљем тексту: РМС), чији лексички фонд износи 143.252 речи,²⁰ и према томе он спада у речнике средње величине;

3) Најобимнији дескриптивни речник српског језика, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности* (у даљем тексту: РСАНУ), за који се предвиђа да ће, када буде комплетан, имати око 500.000 одредница и 40-ак томова. До сада је објављено 19 томова овог речника (РСАНУ 1959–2014), чиме је отпочета обрада одредница које почињу словом П.

Претпоставили смо да ћемо највећи број антонима пронаћи у најобимнијем од ових речника, тј. РСАНУ, те смо стога приступили детаљној анализи антонимије у овом речнику.

2.5. Антонимија у Речнику САНУ

РСАНУ је једнојезични речник, дескриптивног типа, са стандардизационим упутствима, који је поред писаних извора заснован и на богатој бази говорног језика. Према одабиру одредница спада у речнике општег типа. Како Момчило Иванић у свом *Позиву и упутствима за купљење речи по народу за речник Српске краљевске академије* објашњава, тематско одређење одредница овог речника покрива 99 тематских група као што су нпр. веровања, обичаји, клима, вода, земљиште, дани, месеци, празници, алати, осећања, нагони, афекти, памет, разум (Иванић 1899). Одреднице су уређене према алфаветском принципу. Будући да грађа покрива изворе почевши од 1780. године, тј. Доситеја Обрадовића и Вука Караџића па све до савременог доба (најновији извор који служи као грађа за израду РСАНУ објављен је 2012. године) РСАНУ се сматра дијакроним речником, који обрађује и савремено језичко стање.²¹

²⁰ Податак је наведен у шестом тому РМС, објављеном 1976. године.

²¹ Сличну тврдњу наводи и М. Радовић-Тешић: „Због дуге временске димензије израде, овај синхронизирани заснован речник [...] нужно добија и битна својства *историјски* информативног речника, што му свакако само по себи не мора бити мана него, у неку руку, и квалитет више.” (Радовић-Тешић 2009: 30).

У уводном делу првог тома РСАНУ, у одељку *Напомене о обради текста Речника*, сазнајемо да су у оквиру дефиниције значења навођени „потпуни антоними, тј. речи са супротним значењем (супр.), кад год су могле послужити као допуна дефиниције“ (Белић, у предговору, РСАНУ, књига I: XXX).²² У *Упутствима за израду РСАНУ* (у даљем тексту *Упутства РСАНУ*), интерном документу *Института за српски језик САНУ* чији сарадници израђују Речник САНУ, правила о употреби антонимије при конструисању лексикографског чланка нешто су потпунија, али и даље веома штура. Антоними се у *Упутствима РСАНУ* спомињу у два члана. У Члану 70 наводи се следеће:

Чл. 70

Одмах иза дефиниције дају се најпре синоними (са ознаком „син.“) и антоними (са ознаком „супр.“), затим упућенице (са ознакама „вар.“ и „исп.“), као и речи које је потребно ради допуне дефиниције споменути на том месту.

Након тога, у Члану 98 наводи се готово иста информација као у претходно наведеном члану:

Чл. 98

Иза дефиниције (и иза евентуалног синонима) даје се по потреби и антоним, одвојен од претходног текста тачком и запетом, са ознаком „супр.“ в. пр. код белац (2) и бео.

На основу наведених чланова видимо да *Упутства РСАНУ* за овај парадигматски однос предвиђају посебно место, тј. иза дефиниције, као и то да у РСАНУ постоји формална ознака резервисана за однос антонимије, тј. квалификатор супр. Ако пак погледамо примере на које упућује члан 98, као и остале примере употребе квалификатора супр., приметимо да у пракси није у потпуности спроведен принцип који је експлициран у *Упутствима РСАНУ*. На пример, придев *бео* има 17 значења са својим подзначењима. И заиста у значењу **16.а.** наводи се да се овај придев користи у именичкој служби и након дефиниције се наводи његов антоним, иза квалификатора супр.:

бео, бела, бело [...] **16. м** у именичкој служби у облику мушког рода (само у одређеном виду) **а.** пол. *контрареволуционар*; супр. црвени; исп. белогардист(а).

²² Овакав принцип подсећа на принцип описан нешто раније у тексту (одељак 2.1), при анализи дескриптивног речника немачког језика (DW) коју даје Љ. Шарић (Šarić 1994).

Међутим, уколико погледамо остатак лексикографског чланка придева *бео*, приметимо да се квалификатор супр. не мора налазити само **иза** дефиниције већ се може наћи и **испред** ње (в. и Јакић 2014: 173-174).²³

бео, бела, бело [...] супр. црн; исп. белан **1.** који је боје снега или млека **а.** о материјама које су по природи у потпуности такве боје. [...].

Поставља се питање која је разлика између употребе квалификатора супр. испред дефиниције и у оквиру једне од дефиниција? Уколико се овај квалификатор употреби испред дефиниције, то је знак да лексикограф сматра да се наведене речи међусобно супротстављају по значењу у свим својим семантичким реализацијама (исп. поделу на *пуне* и *непуне* антониме, описану у уводном поглављу овог рада – Поглавље 1). Стога, за успостављање оваквог односа антонимије није потребан контекст, већ се две речи супротстављају по значењу чак и када су изоловане од било каквог контекста. За потребе овог истраживања, лексеме код којих је квалификатор употребљен испред свих дефиниција назваћемо *лексичким антонимима*. Ако се пак квалификатор супр. употреби у оквиру једног од значења, то је знак да се антоним односи само на дато значење. Уколико је квалификатор везан за примарно значење (наведено у речнику под бројем 1) такав случај у овом раду зваћемо *правом антонимијом*, а уколико је квалификатор везан за једно од секундарних значења (сва значења која су наведена иза првог значења) такав случај зваћемо *контекстуалном антонимијом*. Што је неко значење наведено под већим бројем у полисемантичкој структури, оно је мање познато и често је контекстуално ограничено.

²³ Важно је нагласити да се при опису језичког стања у тако обимном делу као што је Речник САНУ, лексикограф служи лексикографском методологијом, насталом у циклусу који се састоји из неколико делова. Најпре се дефинише *систем правила* на основу којих се обрађује језички материјал, али досадашња искуства показала су да унапред дефинисана правила **нису** довољна да се опишу све језичке јединице на које лексикограф наиђе у језичком материјалу. Стога их можемо назвати *системом полазних правила*. Сваки пут када лексикограф лексиком не може обрадити помоћу већ постојећих правила, он конструише нови тип описа, на основу претходних знања, али и лексикографске интуиције. Будући да аутори речника могу имати различите интуиције и користити различита решења при обради лексике, неопходно је да лексикограф, приликом обраде, непрестано размишља о сличним одредницама, како би дату одредницу сместио у систем најсличнијих речи по значењу и усагласио њихову лексикографску обраду. На тај начин уводи се корак *метаанализе*, у коме се из низа сличних случајева обрађених одредница могу уочити и експлицирати имплицитна правила којима се лексикографи руководе приликом израде речника. Кроз поступак метаанализе бира се најефикасније решење при опису језичких јединица и затим се *формулишу додатна правила* (Јакић 2014: 168).

Ово је сасвим јасно већ из наведеног примера, јер би вероватно сваки говорник српског језика без размишљања рекао да је супротност од речи *бео*, реч *црн*, док бисмо за разумевање супротности *бели* – *црвени* морали да знамо контекст.

Даљим прегледом лексикографских чланака у којима се јавља квалификатор супр. приметили смо две ствари:

1) Један (не тако мали) број речи које имају квалификатор супр., аутору овог текста није био познат (исп. *арза* →²⁴ *теза*, *аркаш* → *ункаш*, *несклапно* → *течно*, *ноумен* → *феномен*, *истац* → *копиле*, *бујер* → *катмер*, *лоћкав* → *једар*, *здиг* → *издиг*). За један број речи, иако их изворни говорници српског језика готово никада нису чули, значење је могуће реконструисати, јер су сковане према својим познатијим антонимским парњацима (*доброслутан* → *злослутан*, *дораз* → *одраз*, *задњачити* → *предњачити*, *мањма* → *већма*, *избод* → *убод*, *јач* → *нејач*, *јекати* → *нијекати*, *јечан* → *нијечан*, *(х)атан* → *нехатан* и сл.). Са друге стране код познатих речи за које знамо да имају антониме, тај податак не постоји у РСАНУ (*велик(и)*, *здравље*, *здрав*, *богатство*, *обиље* и сл.).

2) Као што је у литератури раније већ примећено, често постоји несиметрично упућивање на антониме (Šarić 1994: 271–272; Paradis–Willners 2007: 267–268). Потврду овог навода уочили смо и у Речнику САНУ. За неке од речи се идентификује антоним, али у супротном смеру тај податак изостаје. У неким случајевима то се може донекле сматрати оправданим, будући да је мање позната реч појашњена идентификовањем свог познатијег антонимског парњака, а у неким случајевима чак се поставља питање да ли мање позната реч уопште постоји у општем лексичком фонду (*невеслач* → *веслач*, али не и *веслач* → *невеслач*, *мањма* → *већма*, али не и *већма* → *мањма*, *блисковидан* → *далековидан*, али не и *далековидан* → *блисковидан*, *истац* → *копиле*, али не и *копиле* → *истац*). У другим пак случајевима таква лексикографска одлука није сасвим јасна, будући да су у питању општепознате речи, или барем једнако познате као и њихов антонимски парњак (*анјон* → *катјон*, али не и *катјон* → *анјон*, *врлина* → *мана*, али не и *мана* → *врлина*, *деминутив* → *аугментатив*, али не и *аугментатив* → *деминутив*,

²⁴ Знаком → означавамо правац пружања антонимског односа. Са леве стране тог знака налази се одредница, а са десне њен антоним, који у неким случајевима јесте а у неким није идентификован у РСАНУ.

ветрометина → *заветрина*, али не и *заветрина* → *ветрометина*, *лош* → *добар*, али не и *добар* → *лош*, *зао* → *добар*, али не и *добар* → *зао* и сл.).

Стога смо приступили анализи одредница у којима се јавља квалификатор супр.

2.5.1. Циљеви истраживања.

У овом истраживању поставили смо четири основна питања, која смо даље разложили:

I. *Прво питање* односи се на квантитативни опис употребе квалификатора супр.:

I.a. Колико је одредница у РСАНУ добило квалификатор супр.?

I.b. Како изгледа дистрибуција квалификатора супр. по томовима РСАНУ?

I.v. Како изгледа дистрибуција квалификатора супр. по врстама речи?

I.g. Колико антонима се наводи под једним квалификатором?

I.d. Колико пута је квалификатор супр. употребљен унутар једне одреднице?

II. *Друго питање* тиче се структуре лексикона коме се приписује квалификатор супр.:

II.a. Да ли речи којима су приписивани антоними имају једно или више значења?

Уколико имају више од једног значења, ком значењу је приписан антоним?

II.b. Какав је бројчани однос општепознатих и мање познатих одредница којима је додељен квалификатор супр.?

III. *Треће питање* у овом истраживању односи се на симетричност означавања антонимије у РСАНУ. Желимо да утврдимо у ком проценту је квалификатор супр. коришћен у оба смера, код чланова једног антонимског пара?

IV. *Четврто питање* у извесној мери ослања се на претходна, и тиче се могућности експлицирања принципа одабира одредница којима ће се приписати квалификатор супр. и начина употребе и обраде антонима у РСАНУ.²⁵

²⁵ Овим питањима могло би се додати и колико има општепознатих лексема (нпр. лексема X) које имају такође општепознати антоним (нпр. лексема Y), а да њихов антонимски однос уопште није регистрован у речницима, ни у једном смеру (ни у дефиницијама лексеме X, а ни у дефиницијама лексеме Y). Ипак, ово би захтевало опсежно истраживање које би укључивало прецизно дефинисање шта су општепознате лексеме, а потом претрагу свих описних дефиниција датих одредница у речницима, у свим значењима. Стога би ово свакако требало да буде питање неког од будућих, засебних истраживања.

2.5.2. Метод анотације.

Анотирање грађе сачињене од лексикографских чланака одредница у којима се појавио квалификатор супр. имало је неколико нивоа. Свакој одредници приписане су следеће информације:

- а. Врста речи одреднице (именица, придев итд.);
- б. Број употребљених квалификатора супр. у оквиру дате одреднице и број антонима у оквиру сваког употребљеног квалификатора (један или више);
- в. Реч која је помоћу квалификатора супр. идентификована као антоним у датом лексикографском чланку;
- г. Нумеричка ознака значења под којим се јавља квалификатор супр. (значење 1а, 1б и сл.);
- д. Квалификатор области и употребе речи који је наведен у оквиру датог лексикографског чланка. (Под овом ставком бележили смо да ли одредница припада општем лексичком фонду, те није квалификована на посебан начин, или припада области музике, географије итд. Такође бележили смо да ли се ради о покрајинској речи, речи нераспрострањене употребе, индивидуално скованој речи и сл.);
- ђ. Постојање етимолошке информације о речи (квалификатори који објашњавају порекло преузимања дате речи, нпр. лат.(ински), нем.(ачки), тур.(ски) и сл.);
- е. Након уношења ових информација у базу, за сваку од одредница проверили смо да ли се код речи које су идентификоване као њихови антоними, оне саме појављују као антоними уз квалификатор супр. (нпр. код речи *зао* као антоним наведена је реч *добар*, те стога проверавамо да ли је и код *добар* идентификовано *зао* као њен антоним).
- ж. На крају, свакој одредници приписан је одговарајући том Речника САНУ, у коме се налази.

Како бисмо илустровали систем анотације, приказаћемо пример анотације једне од одредница (в. Табелу 2):

Табела 2. Анотација једне одреднице из Речника САНУ.

Одредница	благ
Врста речи	придев
Број квалификатора супр.	4
Број речи под једним квалификатором супр.	1
Реч наведена под квалификатором супр. у РСАНУ	тежак, строг, блештав, стрм
Под којим значењима је супр. у РСАНУ	5; 6; 9а; 10а
Квалификатор области	нема
Квалификатор етимологије	општи лексички фонд ²⁶
Двосмерност антонимије у РСАНУ	од онога што је објављено (1 објављен: блештав) није у оба смера
Том РСАНУ	I

2.5.3. Резултати анализе.

1а. Први од циљева овог истраживања тицао се *броја одредница у којима је употребљен квалификатор супр.*

Анализа је показала да је квалификатор супр. употребљен у свега 425 одредница.²⁷ Ово сматрамо релативно малим бројем одредница у односу на процењени лексички фонд овог речника, будући да се процењује да је у 18 до сада објављених томова обрађено преко 200.000 одредница.²⁸ Од тога, у 9 одредница квалификатор супр. јавио се само у одељку *Изрази.*

На пример:

број, броја м [...]

Изра. [...] **имагинарни** ~ 1) *теоријски квадратни корен негативног броја*; **супр.** стварни, реални број; исп. иреални број. [...] **ирационални** ~ *број који није ни цео ни разломак, број чија се вредност не може до краја израчунати, изразити (нпр. квадратни корен из 2)*; **супр.** рационални број. [...] **негативни** ~ *број који је мањи од нуле* (нпр. 2); **супр.** позитивни број. **непарни** ~ *број који није дељив са два* (нпр. 5); **супр.** парни број.

кеса ж [...]

Изра. [...] **дебела, масна** ~ *много новаца, велико богатство*; **супр.** мршава, плитка, сува кеса [...]

²⁶ Јасно нам је да уколико одредница нема квалификатор етимологије, да не мора у питању бити реч општег лексичког фонда, те смо се приликом анотације овог податка ослонили на сопствени језички осећај.

²⁷ Уколико су у речнику наведени и екавски и ијекавски облици, рачунали смо само екавске, нпр. *беда – биједа, делилац – дјелилац*. У случајевима када је у РСАНУ у заглављу наведено две (фонетске) варијанте одреднице, рачунали смо само једну, као у следећим примерима: *афел – афелијум, детаљист – детаљиста, истезнути – истећи, каталектичан – каталектички, меробластичан – меробластички, орлеаниста – орлеанац*.

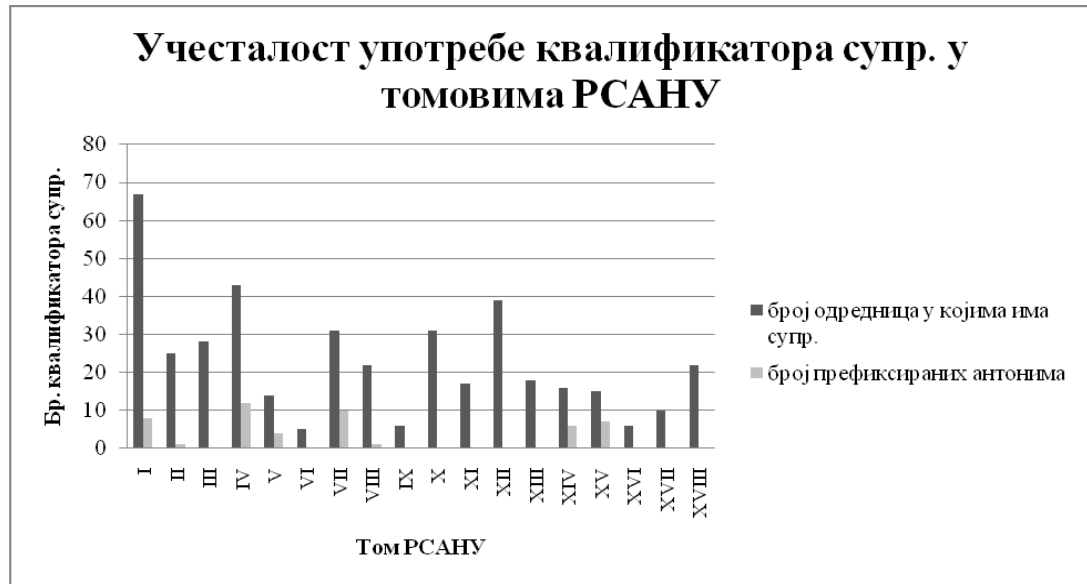
²⁸ Ово истраживање рађено је пре објављивања 19. тома РСАНУ, дакле на првих 18 објављених томова.

(В. и одреднице **војник**, **детал**, **дуговати**, **идеалан**, **леђа**, **лига**, **нехомологан**).

Будући да се у оваквим случајевима ради о антонимији синтагми, а не лексема, овакве случајеве искључили смо из даље анализе.

I.б. Након пребројавања одредница које су добиле квалификатор супр. интересовала нас је *дистрибуција квалификатора супр. у првих 18 објављених томова РСАНУ*. Свесни смо тога да дистрибуција антонимије по словима не мора бити хомогена, поготово имајући у виду префиксе којима се у српском могу изградити антоними, те смо ову чињеницу узели у обзир. Томови који садрже лексику префиксирану на овај начин, могли би имати више антонима од других томова: том I (који садржи префиксе: а-, анти-, без- (бес-), II (ван-), IV (де-, дис-), X (контра-), XIV (не-), XV (не-). Ипак, наша анализа показује да учешће ових префикса нема значајнијег утицаја на број употребљених квалификатора супр. по томовима, а примећује се тенденција опадања употребе овог квалификатора током времена (в. Сliku 3).

Тенденција опадања употребе антонима могла би бити условљена променом теоријских поставки које би значајно утицале на концепцију речника, или по среди могу бити други, нелингвистички фактори (нпр. лексикографски пропуст). Ипак, на ово питање за сада не можемо прецизније одговорити.

Слика 3. Број употребљених квалификатора супр. у РСАНУ. Тамнији стубићи приказују збирни број одредница код којих је употребљен квалификатор супр., а светлији број одредница код којих је употребљен квалификатор супр., а које имају неки од префикса за творење антонимије.

I.v. У литератури је често навођен податак да је антонимија парадигматски однос карактеристичан за придеве (Fellbaum et al. 1993: 26–27). Стога смо проверили како изгледа *дистрибуција квалификатора супр. по врстама речи одредница у којима је употребљен.*

Анализа је показала да је квалификатор супр. у Речнику САНУ најчешће приписиван именицама, а за њима следе придеви, прилози и глаголи. Остале врсте речи незнатно доприносе укупном броју одредница које имају овај квалификатор (в. Табелу 3).

Табела 3. Дистрибуција квалификатора супр. у РСАНУ, по врсти речи.

Врста речи	Фреквенција употребе квалификатора супр.	Процент употребе квалификатора супр. (%)
именица	219	52,52
придев	131	31,41
прилог	29	6,95
глагол	26	6,24
предлог	5	1,20
речца	2	0,48
узвик	2	0,48
афикс	1	0,24
предлог и прилог	1	0,24

Однос антонима по врстама речи, међутим, веома варира у различитим речницима, о чему ће више речи бити нешто касније (в. Поглавље 3, одељак 3.9.3).

И.Г. и И.Д. Као што смо већ раније у уводном поглављу напоменули (одељак 1.8 *Да ли реч може имати више од једног антонима?*), у литератури постоји дебата о томе да ли једна лексема може имати више од једног антонима. Став да речи могу имати само један антоним, или у супротном немају антоним уопште, у Речнику САНУ могао би бити сигнализирани тиме да се у читавом лексикографском чланку наводи само један квалификатор супр. под који је наведен један антоним.²⁹ Мишљење неких аутора да речи могу имати више од једног антонима једино ако су антоними међусобно у односу синонимије, у Речнику САНУ поклапа се са тиме да под једним квалификатором супр. постоји више од једног наведеног антонима. Став да полисемична реч може имати више антонима који међусобно нису у односу синонимије, у Речнику САНУ поклапа се са тиме да је у оквиру лексикографског чланка једне одреднице употребљено више од једног квалификатора супр., који су везани за различита значења. Сматрамо да мишљење да једно исто значење може имати антониме који међусобно нису у односу синонимије није потврђено ни у једној од одредница у Речнику САНУ.

Када смо испитали *број квалификатора супр. по одредници и број антонима под једним квалификатором супр.* утврдили смо да се у лексикографском чланку одреднице у убедљиво највећем броју случајева (406 од укупно 416 одредница) употребљава само један квалификатор супр. и под њим се даје само једна реч (в. Табелу 4). У случајевима лексичке антонимије (када се квалификатор употреби испред свих значења) један квалификатор је довољан да припише антоним свим значењима. Међутим, ако рачунамо само одреднице које имају више од једног значења (дакле, значења која су означена бројевима, а не словима), примећујемо да је лексичких антонима у Речнику САНУ било свега 35 (о чему ће више речи бити у даљем тексту, под тачком IIа.).

У веома малом броју одредница јавља се више од једног квалификатора супр., а исто тако ретко се даје више од једног антонима под једним квалификатором супр.³⁰

²⁹ Треба бити опрезан, јер тек увид у језички систем говори да ли је у питању став стручњака или у самом систему заиста не постоји ниједна друга реч која би могла бити антоним датој лексеми.

³⁰ Случајеве када су као антоними дате различите фонетске реализације исте речи (нпр. *додно* → *с(а)врх*; *егоист(а)* → *алтруист(а)* и сл.) рачунали смо као један антоним.

Имајући у виду да од 415 испитаних одредница 203 има више од једног значења (не рачунајући одреднице код којих је наведено неколико блиских значења, означених бројевима) ово се чини као веома мали број антонима.

Табела 4. Број употребљених квалификатора супр. у лексикографским чланцима одредница Речника САНУ.

Број квалификатора у лексикографском чланку	Број одредница	Пример
1 квалификатор супр., 1 антоним	401	антипатија – <i>симпатија</i> доцни – <i>рани</i> извоз – <i>увоз</i> лабилан – <i>стабилан</i> нов – <i>стар(и)</i>
1 квалификатор супр., али више од једног антонима	4	благо – 1. <i>куку, леле, тешко</i> идеализам – 1.а. <i>фил. материјализам, реализам</i> идеалиста – 1. <i>материјалиста, реалиста</i> некретнина – [једино значење] <i>кретнина, покретнина</i>
2 квалификатора супр.	6	мањина – 1.а. <i>већина</i> , 1.б. <i>већина</i> ³¹ не – 4.а. <i>да</i> , 4.б. <i>да</i> одређен – 1.в. <i>неодређен</i> , 3. <i>грам. неодређен</i> левак – 1. <i>дешњак</i> , 8. <i>покр. присоје</i> бео – [испред првог значења] <i>црн</i> , 16.а. <i>црвени</i> мек – 1.а. <i>тврд</i> , 7.а. <i>љута</i>
3 квалификатора супр. (у неким од значења више од 1 антонима)	1	одречан – 2.б. <i>позитиван</i> , 3.б. <i>лог. позитиван</i> , <i>афирмативан</i> , 3.в. <i>правн. заст. позитиван</i>
4 квалификатора супр. (у неким од значења више од 1 антонима)	3	лице – 3.в. <i>писмо</i> , 3.г. <i>наличје</i> , 3.е. <i>полеђина</i> , 7. <i>покр. постава</i> изгубити – 1. <i>наћи</i> , 3. <i>добити</i> , <i>напредовати</i> , 6. <i>победити</i> , <i>добити</i> , 7. <i>ухватити</i> благ – 5. <i>тежак</i> , 6. <i>строг</i> , 9.а. <i>блештав</i> , 10.а. <i>стрм</i>

На основу оваквог стања закључујемо да аутори Речника САНУ сматрају да реч може имати више од једног антонима, било да они јесу или нису међусобно у односу синонимије. Ипак, за највећи број лексема наведен је само један антоним. Прецизнија анализа конкретних лексема у будућим истраживањима показаће да ли је језички систем највећег броја обрађених лексема заиста такав да постоји само један антоним, или је у питању став аутора да одредница може имати један антоним.³²

³¹ Приметимо да је код неких одредница употребљен исти антоним под квалификаторима везаним за различита значења (в. одреднице *мањина*, *не*, *одређен*, *одречан*, *изгубити*). Другим речима, антоними могу у делу полисемантичке структуре развијати значења у истом правцу.

³² Будући да нисмо спровели систематску анализу одредница у 19. тому не можемо детаљно представити ситуацију са антонимима, али приметили смо да постоји једна одредница у којој је квалификатор супр. употребљен чак 6 пута, у различитим значењима: **оштар** – 1. *туп*, 2.а. *затупаст*, 3. *мек*, 4.б. *благ*, 8.в. *спор*, 11.а. *глуп*, *туп*.

II.a. *Употреба квалификатора супр. са освртом на редослед значења одредница у којима је употребљен.* Као што смо раније у овом поглављу већ напоменули, позиција употребљеног квалификатора унутар лексикографског чланка сигнализира тип антонимије. Квалификатор се може употребити испред свих значења, или у оквиру једног од наведених значења. Значења се у речницима наводе одређеним редоследом, те предност имају обичнија, фреквентнија, доминантнија значења речи, која се реализују без посебних контекстуалних ограничења, тј. налазе се у слободној семантичкој позицији. Гранање значења у РСАНУ означава се системом ознака који подразумева бројчану (арапске и римске бројеве) и словну нумерацију (слова азбуке). Веће разлике у значењу означавају се арапским бројевима, док се мање међусобне разлике међу значењима означавају словима. Римски бројеви користе се код глагола да раздвоје транзитивне од рефлексивних облика.³³

Описани систем гранања значења илустроваћемо примером појединих делова полисемантичке структуре придева *нов*:

нов, нова [...] ново [...] супр. стар(и) **1. а.** *који је тек, одскора направљен (сазидан, скројен, купљен и др.), неупотребљаван одн. веома мало употребљаван, мало кориштен.* [...] **б.** *који се недавно, одскора појавио у јавности, који је тек објављен, публикован (написан, штампан и др.).* [...] **в.** *који је недавно, одскора произведен, добијен, припремљен, који је скорошњег рода, скорошњег рока (о пољопривредним, прехранбеним и сл. производима), свеж.* [...]

2. а. *који први пут долази у одређену средину, раније неприсутан, скоро приспео.* [...] **б.** *који досада није виђен, досад недоживљен, још неупознат; раније непознат; тек откривен.* [...]

3. а. *који је одскора преузео какву дужност, улогу, посао и сл., који је тек изабран, постављен на неку дужност после или уместо неког другог.* [...] **б.** *који је без искуства, неискусан, недовољно упућен (у какав посао, у какву дужност), који је почетник у одређеном послу.* [...]

4. а. *који је друкчији од претходног, који се не подудара са оним претходним, који има други, друкчији вид, измењен.* [...] **б.** *следећи који долази, који се јавља у редоследу истих, наредни, даљи.* [...]

У анализи која следи, све употребе квалификатора значења која се налазе под бројем 1, без обзира на додатну словну ознаку, сматрали смо примарним значењима, или подзначењима примарних значења. Сва значења одредница која су била распоређена само према словним ознакама, сматрали смо примарним. Једина значења моносемичних речи такође смо сматрали примарним. У случају глагола *истегнути* и *истезати*, питали смо се да ли прво значење под рефлексивним обликом треба да сматрамо примарним или секундарним значењем, али смо након упоређивања првог значења транзитивног и

³³ Римски бројеви јављају се у неким другим случајевима, али то није релевантно за предмет овог рада.

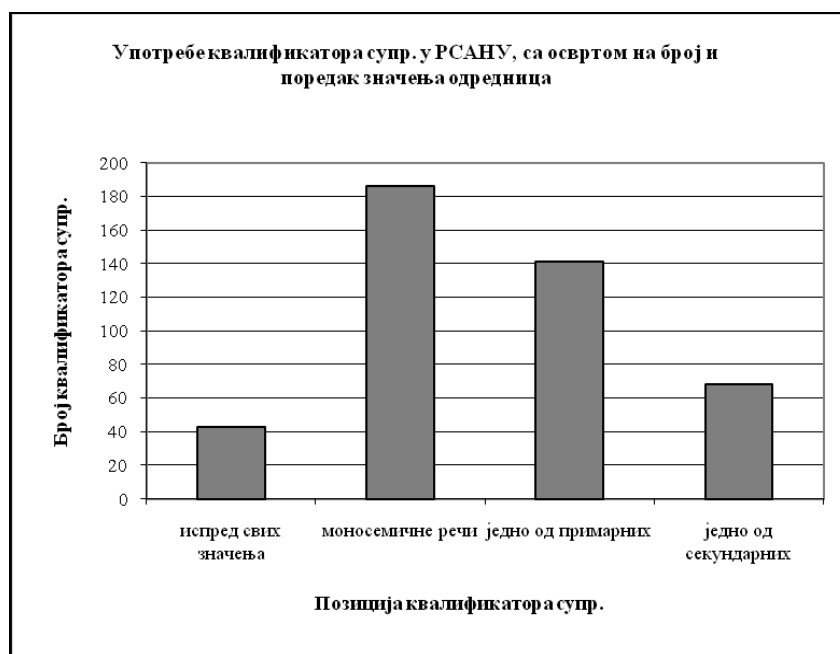
рефлексивног облика одлучили да и њих сматрамо примарним. Сва остала значења сматрали смо секундарним.

Имајући у виду значења одредница код којих је овај квалификатор употребљен, примећујемо следеће:

а. Квалификатор супр. употребљен је код 186 моносемичних одредница (45% од укупног броја квалификатора супр.), док је употребљен 229 пута код одредница које имају више од једног значења (55%).

б. Квалификатор супр. везан је 141 пут за примарно значење или његова подзначења, 68 пута за једно од секундарних значења, а 43 пута се нашао испред свих значења (в. Слику 4).

На основу ових налаза видимо да се лексикографи ретко одлучују да неки однос прогласе *лексичким антонимом*, а поготово уколико одредница има више од једног значења (у свега 16% случајева).

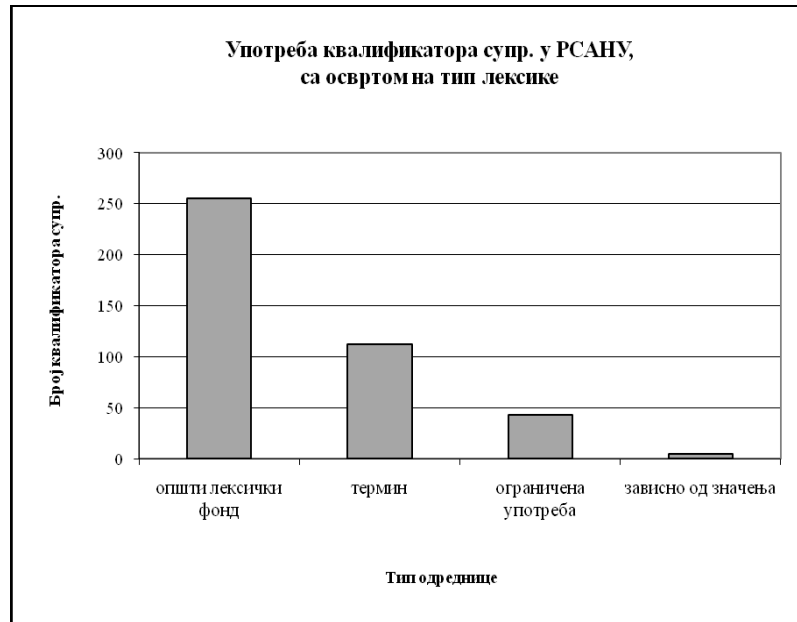

Слика 4. Дистрибуција квалификатора супр. у РСАНУ, узимајући у обзир тип одреднице (моносемична / полисемична) и значење за које је квалификатор везан.

П.б. *Квалификатор супр. у РСАНУ, са освртом на тип одредница у којима је употребљен*. Што се тиче дела лексичког фонда за који се у РСАНУ користи квалификатор супр., анализа је показала следеће:

1. Од 415 одредница у којима се квалификатор супр. појављује, код 108 одредница назначено је страно порекло (46 одредница пореклом је из латинског: *апостериори, лабилан, имплозија, окцидент* итд.; 27 из грчког: *асиндет, егзоген, лиофилан, мерокарст* итд.; 9 из француског: *аверс, антипатија, беса, егоизам* итд.; 7 из италијанског: *алтруизам, крешендо, легато, нето*; 6 из турског: *арам, аркаш, бајат, биркатица* итд.; 4 из немачког: *анода, антиклинала, ауотрофан, афел*; 2 из руског: *буквалан, мирјанин*; по једна из арапског (*алал*) а за шест речи је као порекло преузимања наведено више од једног језика.

2. Од 415 одредница, њих 249 спада у општи лексички фонд (нпр.: *алтруиста, белац, болестан, десни, дегажирати, кратак, кривда, нерођени, окомит*). Остале одреднице су термини (112) или имају ограничен домен употребе (43). Међу терминима највише је оних из области филозофије (11; нпр.: *актуализам, априоран, идеализам, монизам*), математике (8; нпр.: *делилац, крива, мање, одузимати*), логике (7; нпр.: *дедукција, дискурзиван, индуковати*), биологије (6; нпр.: *аеробни, бентос, гонохоризам, дегенерација*), ботанике (6; нпр.: *ангиосперма, ауотрофан, гимноспора, бујер*), физике (6; нпр.: *акција, анода, дораз, негатрон*), граматике (5; нпр.: *активан, деминутив, одређеност*) и медицине (5; *акутан, алопатија, асепса, мазохизам, многокрвност*). Под одредницама ограничене употребе сматрамо оне које су квалификоване као покрајинске (20; нпр.: *бесхаерник, горма, загњиште, надолњичав*), застареле (9; нпр.: *криведан, маличати, малокупац*), нераспрострањене (8; нпр.: *дотиснути се, копнар, одвржење, откартати*), индивидуализми (2; *блисковидан, отходак*), морфолошки или творбено необичне речи (2; *задњачити, нападеник*), народне речи (1; *остарина*) и ијекавске кованице (1; *јечан*). Шест одредница, будући да имају више од једног квалификатора супр. сврстали смо у категорију „зависно од значења“, будући да нека њихова значења припадају општем лексичком фонду, а нека имају ограничену употребу (в. Сliku 5).

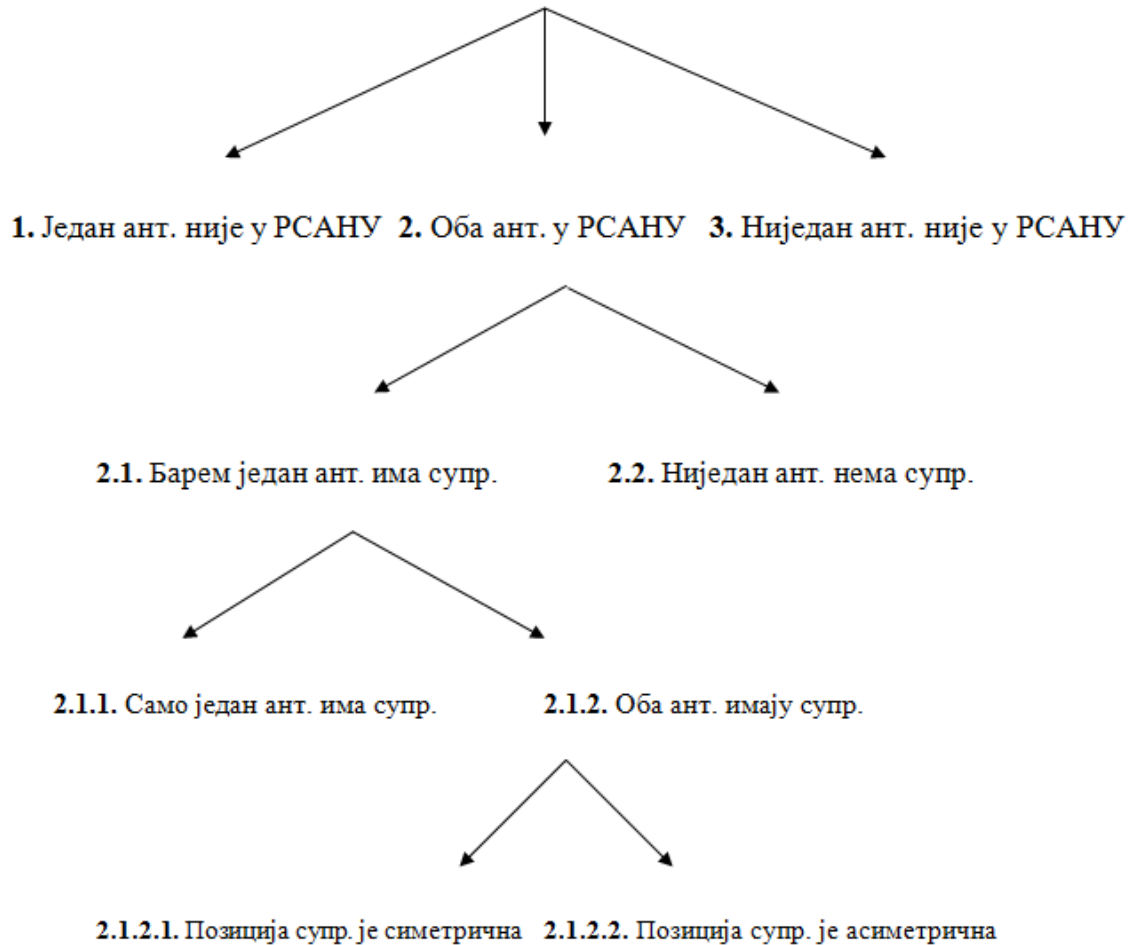
Слика 5. Дистрибуција квалификатора супр. узимајући у обзир тип одреднице (односно значење) уз коју је квалификатор везан.

Чини се да је број речи општег лексичког фонда којима је приписан антоним веома мали, имајући у виду укупан број речи општег лексичког фонда. Да ли је то реално стање у језичком систему посебно је емпиријско питање, али пилот истраживање, које смо спровели, сугерише да није (Јакић 2014: 187–189).³⁴

III. *Симетричност употребе квалификатора супр. у РСАНУ.* По питању симетричности обележавања антонимије у РСАНУ треба најпре напоменути да постоји неколико могућности. Представићемо их стаблом, у коме се гранају само случајеви који су од интереса за ово истраживање (в. Стабло 1).

³⁴ Истраживање које смо спровели на 10 испитаника показало је да иако се у неким случајевима сви испитаници слажу шта је антоним неке речи, тај податак није забележен у Речнику САНУ, као и обратно, тј. у неким случајевима ниједан од испитаника није навео антониме који су забележени у Речнику САНУ (Јакић 2014: 187–189).

Антонимија у РСАНУ

Стабло 1. Приказ логичких могућности по питању симетрије употребе квалификатора супр. у РСАНУ.

Као што се на Стаблу 1. види, у овом истраживању интересују нас случајеви када су у РСАНУ објављена оба члана потенцијалног антонимског пара, а барем код једног од њих је употребљен квалификатор супр. (на графику случај 2.1.). Исход овога може бити: једносмерност (2.1.1.), или двосмерност (2.1.2.). Уколико постоји двосмерност, такође можемо имати два случаја: симетрију позиције квалификатора супр. (2.1.2.1.) и асиметрију позиције квалификатора супр. (2.1.2.2.).

Резултати наше анализе показују да је код две трећине одредница антоним приписан само у једном смеру (на стаблу случај 2.1.1.: *лоћкав* → *једар*, *једар* → ∅; *кристалоид* → *колоид*, *колоид* → ∅;), а код трећине свих одредница којима је приписан

антоним, антонимија је приписана и у супротном смеру (на стаблу случај 2.1.2.: *аеробни* ↔ *анаеробни*; *дугодневица* ↔ *краткодневица*). Од те трећине, у неким случајевима постоји попутна симетрија позиције квалификатора супр., а у неким случајевима таква симетрија позиције не постоји, и то из различитих разлога (в. Сliku 6).

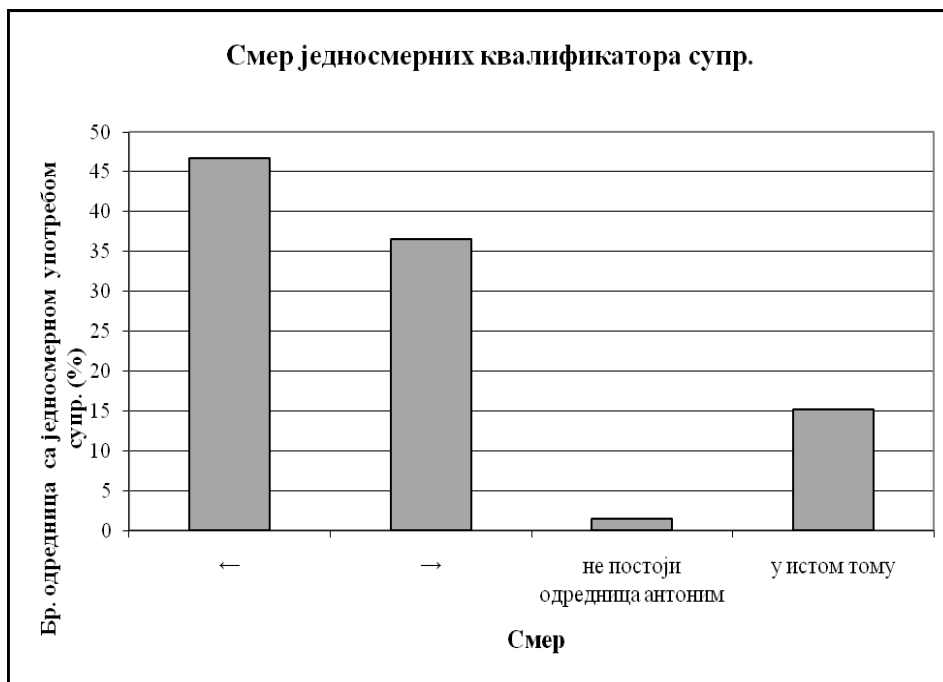
Слика 6. Процентуални приказ статуса симетрије употребе квалификатора супр. у РСАНУ.

Код 6 парова примећујемо да антоними немају симетричан број значења. У тим случајевима без обзира што код оба члана пара постоји квалификатор супр. и што су по супротности узајамно међусобно упућени један на други, асиметрија употребе квалификатора проистиче из асиметричног броја значења у РСАНУ (в. *апостериоран* – *априоран*, *апстрактан* – *конкретан*, *висија* – *низија*, *дедукција* – *индукција*, *крешендо* – *декрешендо*, *максималан* – *минималан*). Код 4 пара позиција квалификатора није симетрична, јер је код једног члана пара антоним наведен у статусу лексичког антонима, тј. испред свих дефиниција (да → не; дивергенција → конвергенција; назадан → напредан; офанзива → дефанзива;), а код другог у статусу контекстуалног антонима, тј. везан за

једно од значења (обрнути смер). Код 3 пара антоним је у једном смеру везан за примарно значење (*екстензиван* → *интензиван*; *наличје* → *лице*; *благо* → *куку*), а у другом смеру за неко од секундарних значења (обрнути смер).

Као маргиналну опсервацију наводимо да у случајевима када постоји потпуна симетрија позиције употребљеног квалификатора супр., у мањем броју случајева не постоји симетрија употребљеног квалификатора области: на пример *барелеф* нема назначен квалификатор области, што би значило да припада општем лескичком фонду – *орелеф* према РСАНУ припада области вајарства; *дугодневица* припада области астрономије – *краткодневица* нема назначен квалификатор области; *једнобожац* припада области религије, док за *многобожац* РСАНУ није навео квалификатор области; *апостериори* је означено као да припада логици, а *апприори* филозофији; *ангиоспора* је оквалификована као ботанички термин који је поред тога и застарео, док је *гимноспора* оквалификована само као ботанички термин. Ови малобројни случајеви вероватно су последица пропуста лексикографа.

Изненадио нас је тако велики број случајева где квалификатор није употребљен у оба смера. Разлози за то не би морали бити само лексикографски став, или лексикографски пропуст, већ и допуњавање грађе. Будући да је први том изашао 1959. године, а осамнаести 2010., употпуњавање грађе у међувремену могло је довести до недостатка податка о односу супротности две речи. Међутим, анализа је показала да то није случај (в. Слика 7).

Слика 7. Процентуални приказ смера једносмерних квалификатора супр. у РСАНУ.

Петнаест процената антонимских парова налази се у истом тому, али ни поред тога не постоји симетрија употребе квалификатора супр. у одредницама. У 46% случајева квалификатор је употребљен у касније изашлом тому, а није у ранијем, док је у 36% случајева квалификатор употребљен у раније изашлом тому, а није у каснијем.

Закључујемо да допуњавање грађе свакако није једини, па чак ни главни разлог асиметричне употребе овог квалификатора. Уколико није у питању лексикографски пропуст, сматрамо да би требало прецизирати због чега не постоји симетрија употребе квалификатора.

Будући да нас је мали број идентификованих антонима у Речнику САНУ изненадио, питали смо се да ли су лексикографи овог речника користили антониме, али и указивали на однос антонимије и на други начин. Стога ћемо, пре него што резимирамо налазе претходног истраживања, извршити и додатну анализу. Имајући у виду да се типичан лексикографски чланак у Речнику САНУ састоји од одреднице, заглавља, дефиниције и примера, а да смо у управо приказаном истраживању анализирали антониме који се налазе у заглављу одреднице, или као допуна дефиниције уз квалификатор супр., у наредном

истраживању предмет ће бити употреба антонима у осталим деловима лексикографског чланка. Поред тога, скренућемо пажњу на сличности при дефинисању чланова антонимског пара које смо приметили у анализираној грађи.

2.5.4. Да ли се антоним може наћи и на другим местима у лексикографском чланку одреднице?

Антоним у главном/описном делу дефиниције. Прегледом лексикографских чланака одредница које имају антониме приметили смо да се лексикографи служе и другим поступцима како би указали на повезаност значења две речи по супротности. Тако се у неким случајевима у описном делу дефиниције појављује негирани антоним како би се објаснило значење дате речи, као што уосталом наводе Ј. Апресјан и П. Штеркенбург (Apresjan 2008: 98; Sterkenburg 2003: 131). Негирање се најчешће остварује помоћу устаљених формула, а некада се у дефиницији јављају и морфолошки сложене лексеме, творбено повезане са одредницом која се дефинише, које садрже префикс за творење антонима (нпр. *не-покретан*, *бес-принципски*, *ван-брачни*).

Формуле придевских дефиниција.³⁵ Најпродуктивнија формула у којој се у оквиру описног дела дефиниције придева користи антоним јесте који није + придев. У оквиру ове формуле употребљени придев може бити **творбено повезан** са одредницом која се дефинише, што је најчешћи случај при дефинисању придева који су изграђени неким од префикса за творење антонима (не-, а- без-, ин-³⁶). Дакле, у делу описне дефиниције користи се придев исте основе, без префикса, уз негацију:

асиметричан, -чна, -чно *који показује асиметрију, који није симетричан*³⁷
бесмртан, -тна, -тно **а. који није смртан**, *који не умире, који вечито траје;*
бесујетан, -тна, -тно *који није сујетан, неуображен, скроман.*

³⁵ Будући да за сада не постоји електронска верзија Речника САНУ која би омогућила дубинско претраживање, тј. напредне претраге (нпр. према лемама употребљеним у дефиницијама или примерима), грађа коју смо анализирали представља селективни увид у описане поступке, без могућности прецизних процена заступљености сваког од поступака, а поред тога списак уочених поступака свакако није коначан. Стога квалификације *продуктиван*, *ређе* и сл., треба схватити условно, као показатељ онога што је у анализираној грађи пронађено.

³⁶ О овом и још неким префиксима за које смо у грађи уочили да могу градити једнокоренске антониме, а нисмо их пронашли у литератури, нешто касније у раду, у делу о *Напомени о структурној подели антонима*.

³⁷ Подвлачење је наше, а из навођених лексикографских чланака Речника САНУ изоставили смо информације које нису релевантне за наше излагање (акценат, граматичке информације, примере, ирелевантне делове дефиниције и сл.).

безопасан [...], -сна, -сно [...] **1.** који није опасан, који не може да нанесе штете, да шкоди, нешкодљив.

инкомпетентан, -тна, -тно (према лат. in- и competere) који није компетентан, надлежан, овлашћен, меродаван, стручан (да нешто решава, оцењује, суди о чему и сл.), ненадлежан, неовлашћен, немеродаван

неагресиван, -вна, -вно који није агресиван, који не напада, ненападачки.

неадекватан [...], -тна, -тно који није адекватан, неодговарајући, неподесан, непримерен.

неапстрактан, -тна, -тно који није апстрактан; конкретан.

неаристократски, -а, -о који није аристократски, несвојствен аристократима.

неберићетан, -тна, -тно који није берићетан, од којег нема среће ни користи.

небајат, -а, -о нераспр. који није бајат, који није стар, свеж.

неблаг, -а, -о који није благ, који се не одликује благошћу; прилично суров, немилосрдан.

недосадан [...], -дна, -дно заст. који није досадан, који не изазива досаду.

недуг, -а, -о **1.** који није дуг, који је незнатне дужине, кратак, краћи.

некрилат, -а, -о који није крилат, који нема крила

У ретким случајевима придев без префикса дефинисан је негираним антонимом исте основе са префиксом:

диферентан [...], -тна, -тно индив. који је значајан, који није индиферентан.

У оквиру формуле **који није + придев** придев може бити и **творбено неповезан** са одредницом у чијој се дефиницији налази:

бајат, -а, -о [...] **2.** који није скорошњи; давнашњи.

благ, блага, благо [...] **3.** [...] **б.** који је одмерен, тактичан који није жучан. [...]

8. (о природним појавама) **а.** који није плах, који није шкодљив.

говорљив, -а, -о **1. а.** који радо, много говори, који није ћутљив; речит.

директан, -тна, -тно [...] **1.** [...] **б.** који није заобилазан, који је без увијања, отворен.

зависан, -сна, -сно **1.** [...] **б.** који није самосталан, којему су слобода, права, могућности или сл. ограничени нечијим утицајем, компетенцијама или нечијом моћи, подређен, потчињен.

заклоњен, -а, -о који није изложен, заклонит, скровит.

једноставан [...] -вна, -вно [...] **3. а.** који се лако схвата (уочава, изводи и сл.), који не садржи ништа необично, који није сложен и тежак, разумљив, јасан, прост.

крњ, крња, -е [...] **2.** који није целовит, непотпун, недовршен; недовољан, мањкав.

матор, -а, -о [...] **3. в.** који није свеж, бајат, устајао.

нежан [...] -жна, -жно **2. д.** који није оштар, који не уводи строге, круте мере, благ (о закону, наредби и сл.).

У ретким случајевима у дефиницији се користи творбено неповезани антоним и при дефинисању придева изграђених помоћу префикса за творење антонима, тј. када постоји мотивни придев помоћу кога је изграђен:

ирелигиозан, -зна, -зно [...] који није побожан, нерелигиозан.

У претходно наведеним случајевима оклевање лексикографа да међу одредницама успоставе однос антонимије могло би се приписати контекстуалној ограничености значења, односно антонима везаних за њих, или неуспостављању односа једнокоренске антонимије. За разлику од тога, у наредним примерима, лексикографи су се определили за посредно успостављање овог односа иако би већина изворних говорника српског језика потврдила однос праве антонимије:³⁸

бајат, -а, -о [...] 1. *који није свеж*; супр. тазе; [...]
јефтин, -а, -о 1. *а. који мало кошта, који није скуп*
мртав [...], -тва, -тво [...] 1. *који није жив, у коме нема биолошких манифестација живота*
низак, ниска [...] ниско [...] 1. *а. који је мали растом, који је мале висине, који није висок (о људима, односно о људском стасу, узрасту).*

Оваква лексикографска одлука за сада нам није сасвим јасна, поготово када узмемо у обзир да су приказане дефиниције примарна значења одредница, а однос антонимије је код неких од њих успостављен у супротном смеру (нпр. код придева **висок**, антоним *низак* наведен је испред свих дефиниција).

Поред поменутих формула, антоним се у оквиру описне дефиниције придева може појавити и на други начин, нпр. као зависни члан именичке синтагме,³⁹ што би представљало још већи степен избегавања успостављања односа антонимије (без обзира да ли је употребљени антоним творбено повезан са одредницом која се дефинише или није):

асоцијалан, -лна, -лно *коме недостаје социјалност, који нема социјалног смисла, недруштвен, нехуман, себичан*
бесполан, -лна, -лно 1. *а. који нема пола, који је без полних органа*
 2. *који није постигнут полним путем.*
неслан, -а, -о 1. *а. који није (довољно) зачињен сољу, који нема слан укус, блътав.*
низак, ниска [...] ниско [...] 15. *б. који нема висок положај у заједници, који није цењен у друштву; прост, неугледан.*

Такође, интересантан је случај када се у оквиру дефиниције наводи морфолошки сложен синоним одреднице, који садржи префикс за творење антонима. Када би се тај

³⁸ Потврду за ову тврдњу детаљније ћемо објаснити у Поглављу 5, под називом *Испитивање антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација*. На овом месту само ћемо напоменути да у анкети у којој је учествовало 158 изворних говорника српског језика као антоним за реч **бајат** 138 (87%) испитаника навело је придев *свеж*, за придев **јефтин** 153 (96,8%) испитаника навело је придев *скуп*, за придев **мртав** 157 (99%) испитаника навело је антоним *жив*, за придев **низак** 157 (99%) испитаника навело је антоним *висок*.

³⁹ Сличан случај посредне употребе парадигматских односа у дефиницијама Речника САНУ уочили смо и са синонима (Јакић 2014: 177, фуснота 8).

префикс одстриано, остао би антоним одреднице која се дефинише (истокоренски или разнокоренски):

бескористан [...] -сна, -сно [...] **1.** који није од користи, који ништа не доприноси, некористан, сувишан, бесциљан.

беспокретан [...] -тна, -тно в. непокретан, који се не покреће, који није испуњен кретањем.

бесприципан, -пна, -пно који нема начела, који се не држи принципа, недоследан; који није заснован на принципима; исп. бесприципијелан, бесприципски.

небрачни, -а, -о заст. који није рођен у озакоњеном браку, ванбрачни (о деци); који није у браку; који не живи у законитом браку са неким.

исправан, -вна, -вно **1. а.** који није у квару, способан за функционисање, неоштећен.

Антоним се у неким придевским дефиницијама употребљава на још посреднији начин, тако што се користи нека од поменутих формула, а потом речи из друге морфолошке класе, најчешће именица која је у творбеној вези са потенцијалним антонимом одреднице која се дефинише. Чини се да су формуле који је без + *⁴⁰ именица, који није + * именица и који нема + * именица продуктивније од других:

директан, -тна, -тно [...] **1. б.** који није заобилазан, који је без увијања, отворен.

нељубак [...], -пка, -пко **а.** који није љубак, који је без умилности, допадљивости, шарма.

гњио, гњила, гњило [...] **3.** који је без чврстине, који се угиба, мек: жидак.

млад², млада, младо [...] **1.** [...] **в.** [...] **3)** који је без искуства, почетник у неком послу

бешчулан, -лна, -лно **1.** који је без чула, без способности примања утисака; исп. бешћутан, бешћутљив

2. који није изазван чулима, натчулан.

бешећеран, -рна, -рно који је без шећера; који није зашећерен

небрадат, -а, -о нераспр. који није брадат, који је без браде; коме брада не расте; исп. ћосав.

атоналан, -лна, -лно (нем. atonal) муз. који није заснован на одређеном тоналитету; исп. дисхармоничан

бесузан, -зна, -зно који нема суза, који није праћен сузама.

бескласан, -сна, -сно (одр. бескласни, -а, -о) који нема класа, који није подељен на класе, сталеже.

апартан, -тна, -тно [...] **2.** који није у тесној вези са целином, посебан, оделит, неповезан.

безвременски, -а, -о грам. који није везан за одређено време;

али у неким случајевима то може бити и нпр. глагол у чијем корену можемо потражити антоним одредничког придева:

жив, жива, живо [...] **1.** који живи, у којему постоје појаве својствене биолошким ткивима и организмима, биолошки процеси; који није умро, угинуо (о људима и животињама); који се није осушио, усахнуо (о биљкама)

Формуле именичких дефиниција. Слична ситуација је и са дефинисањем именица. Често је у употреби формула: онај који није + именица или она која није + именица. У оквиру датих формула најчешће се користе именице које су творбено повезане са одредницом у чијој се дефиницији налазе:

⁴⁰ Звездицом смо означили да се унутар формуле може појавити и још нека реч, осим наведених.

неаристократ(а) м онај који није аристократ(а).
небогослов м нераспр. онај који није богослов;
нелевичар [...] м онај који није левичар, који није припадник неке левичарске странке или поборник левичарских схватања.
немислилац, -иоца м онај који није склон размишљању, онај који се не одликује размишљањем, који није мислилац.
немудрац, -аца м онај који није мудрац, онај који не мудрује, не размишља.
нечобанин м (мн. нечобани) онај који није чобанин, онај који се не бави чувањем стоке.
непотписница ж она која није потписница, која није потписала нешто (нпр. конвенцију, уговор, споразум и сл.) (обично о држави, земљи).
неприја [...] ж покр. она која није прија (у родбинским односима); рђава, лоша прија.
несродница [...] ж она која није сродница, која нема сродничке везе, женска особа несродник.
несвештеница [...] ж она која није свештеница; она која се у датом тренутку, датим околностима не поставља као свештено лице.
невила ж покр. у игри речи са „вила”: она која није вила; исп. вила (1а).

Ипак, понекад се у оквиру ове формуле користе и именице које нису у творбеној вези са именицом у чијој се дефиницији налазе, иако творбено повезане именице постоје у језичком систему:

небежа м (ек.) покр. онај који у опасности не бежи, онај који није кукавица; исп. **бежа**.
нељубазница ж заст. она која није драга, драгана; исп. **љубавница** (в).

Код именичких дефиниција постоје и друге формуле, додуше, чини се, знатно мање продуктивне:

одсуство + именица (где именица може бити творбено повезана, али и творбено неповезана са одредницом која се дефинише):

бесрдачност, -ости ж индив. особина онога који није срдчан, одсуство срдчаности, грубост.
неблагост, -ости ж особина онога који није благ, онога што није благо, одсуство благости, доброте; непопустљивост, немилосрдност.
кукавичлук м 1. одсуство, недостатак храбрости, смелости, велика плашљивост, страшљивост, бојажљивост.
нециничност, -ости ж [...] одсуство заједљивости

недостатак + именица (именица и у овом случају може бити и творбено повезана и творбено неповезана са одредницом која се дефинише):

неапетит, -ита м нераспр. недостатак апетита, губитак апетита, прохтева за јелом.
беспоштење с заст. в. непоштење, недостатак поштења.
бесрећност, -ости ж недостатак среће, немање среће.
кукавичлук м 1. одсуство, недостатак храбрости, смелости, велика плашљивост, страшљивост, бојажљивост.
небриткост, -ости ж [...] недостатак оштрине, пронишљивости.

особина онога што је без + именица:

нећудоредност [...] -ости ж особина [...] онога што је без ћудоредности;

Такође, као и код придева, понекад се у дефиницији именица користе формуле иза којих следи реч из друге морфолошке класе, најчешће (али не искључиво) придев, творбено повезан са именицом која се дефинише. Нпр.:

особина/стање онога који/што није + придев:

бесрдачност, -ости ж индив. особина онога који није срдачан, одсуство срдачности, грубост.

небриткост, -ости ж особина, стање онога који није бридак, оштар, онога што није бритко, оштро;

нецивилизованост [...], -ости ж особина онога који није цивилизован, онога што није цивилизовано, заосталост, примитивност

нециничност, -ости ж особина онога који није циничан

нећудоредност [...] -ости ж особина онога који није ћудоредан

2.5.5. Антоним у примеру

Даље, примећујемо да се код неких одредница антоним уопште не појављује у дефиницији, у било ком њеном делу, али лексикограф при избору примера којима илуструје значења дате речи употребљава баш оне у којима се осим циљне речи налази и њен антоним. На пример, значење одреднице *дан* које се семантички супротставља једном од значења речи *ноћ* дефинисано је под бројем **1.б**.

дан м [...] **1.** [...] **б.** *време од изласка до заласка Сунца, време док је светло; дневна, Сунчева светлост, видело.* — [...] У њ ратују дневи са ноћима (Њег. 7, 214).⁴¹ [...] Како то исто сунце једнима дуге данове даје а кратке ноћи (Кур. 5, 48).

Примећујемо да нигде у дефиницији није употребљена реч *ноћ*, али јесте у два од пет примера за наведено значење. Исти случај налазимо и код одреднице *ноћ*, која у РСАНУ има три значења са подзначањима. Значење **1.а** значењски се супротставља горенаведеном значењу речи *дан*, али то није био довољан разлог за лексикографа да идентификује супротност ове две речи по значењу. Уместо тога, у два од једанаест примера за дато значење *ноћи* употребљена је реч *дан*.

ноћ, ноћи [...] ж [...] **1. а.** *време од заласка до изласка Сунца; тама, мрак у том временском интервалу.* — Сунце осветљава половину Земље, и на тој половини је дан, а друга је половина у сенци, тј. на њој је ноћ (Телеб. 2, 5). [...] Ево, дан пролази ... за ноћи би се могло доћи до Таре (Лал. 3, 240).

⁴¹ Разрешење скраћеница извора дато је у XIX тому Речника САНУ (стр. VIII–CXIII).

И у многим другим лексикографским чланцима уочили смо појаву антонима у примеру којим се илуструје неко од значења, без обзира на то да ли је антоним употребљен и у другим деловима лексикографског чланка:

замрзети [...], -зим свр. [...] **П.** ~ се уз. *повр.* од *замрзети* (I, 1a). — Оне се или заволе због једне ситнице ... или се замрзе исто тако (Петр. В. 5, 95).

нисак, ниска [...] **ниско** [...] **1. в.** *који не расте високо (о биљкама).* — [...] Набављаје се и високи коњи ... ал ипак већи тал свита има ниске, обичне коње (Лукић Л., ЗНЖ 24, 147).

1.г. *који има релативно мало, невелико пружање од доње до горње тачке (о брезу, планини и сл.).* — [...] По висини горе се дијеле на ниске ... средње ... и високе (Калм. Р. 1, 135).

2.а. *који је постављен, који стоји, који је саграђен и сл. на малом одстојању од тла, од подлоге:* ниске јасле, ~ прозор. — На пашњацима су сеоски бунари с ђермом, а уз њих високи валови за краве и коње и ниски валови за свиње (Марков. 1, 31).

5.а. спорт. *ударен тако (о лопти) или је на такав начин изведен (о ударцу, врсти ударца лоптом) да се креће по површини терена или мало изнад површине, односно, у зависности од спортске игре, тик изнад мреже.* — С тим се захватом одлично свладавају високе лопте, али је врло неспретан за ниске (Брикси 1, 19). Постоје углавном двије врсте волеја ... високи волеј, кад се лопта удара изнад висине мреже, и ниски волеј, кад се лопта удара испод висине мреже (И., 49).

5.в. спорт. *који се изводи, заузима и сл. у погнутом положају тела, у положају нагнутиости, повијености (о трчању, о ставовима у различитим спортским дисциплинама); који се изводи у клечећем положају (о старту).* — Разликујемо [у куглању] високи и ниски почетни став (Хорв. 3. 1, 49).

5.г. *који се креће у погнутом положају (нпр. строј).* — У опште трпе мање стројеви танки, ретки и ниски, а више, дубоки, густе и високи (Ђурић Д. 1, 100).

15. в. *јадан, убог, бедан; који одражава такве особине.* — Више ваља поштовати и ценити добродетељна човека ниска порекла, него ли порочна од висока рода (Поп. Ђ. 7, 295).

жив, жива, живо [...] **2. б.** *који и даље постоји као активна природна појава (који се није угасио, који није пресахнуо и сл.).* — Тих вулкана има „живих“ и „мртвих“ т.ј. њеки још и данас бацају огањ, а други су већ угасили (Радић А., Дом 1900, 156).

2.в. *који се још употребљава, који има своје носиоце, представнике; који се још негује, чува, одржава.* — Познавао је готово све мртве и живе европске језике (Бар. 5, 123).

8. а. *који се чује у говору, који је у употреби, усмен; који није смишљена, веиштакчи уобличена творевина, слободан, спонтан.* — Знамо да „жива реч“ више делује и чини него „мртво слово“ на хартији (Позор. 1872, 31).

мртав [...], -тва, -тво [...] **4.в.** *који се више не употребљава, који више нема своје представнике, носиоце; који се више не негује, не чува, не одржава; који више није актуелан, који не испуњава савремене захтеве, неактуелан, застарео.* [...] Нови и живи нагони сударају [се] с мртвом традицијом и старим поретком (Прод. 3, 200).

9. а. *који је без живости, без јаркости, неизразит (о боји).* — Једна боја може бити живља или мртва (Марк. Б. 1, 28).

Оваква ситуација може указивати на две могућности. Једна могућност је да је лексикограф имао на уму да ове две речи образују пар речи супротних по значењу, те је то на неки начин и сугерисао, јер му је интуитивно јасно да је значење једне речи лакше схватити, уколико се спомене и њен антоним. Притом лексикограф није користио

формални апарат.⁴² Друга могућност је да се ове две речи толико често јављају заједно у реченичном контексту, да је случајни избор примера приказао њихову заједничку употребу, невезано од лексикографових намера. Дакако, могуће је да су по среди обе ове ствари, али ближи одговор на ово питање захтева посебно истраживање антонимије у контексту, што ћемо делимично обрадити у Поглављу 7, под називом *Корпусна анализа антонимије*.

2.5.6. Конструисање дефиниција антонима по истом моделу

Прегледање дефиниција антонимских парова скренуло нам је пажњу на још једну важну појаву при дефинисању антонима у РСАНУ. Ако нпр. упоредимо дефиниције именица *дан* и *ноћ*, приметимо да су оне веома сличне:

дан м [...] **1.** [...] **б.** *време од изласка до заласка Сунца, време док је светло; дневна, Сунчева светлост, видело.*

ноћ, ноћи [...] ж [...] **1. а.** *време од заласка до изласка Сунца; тама, мрак у том временском интервалу.*

Обе имају два своја дела, одвојена тачком и зарезом. У првом делу обе дефиниције употребљен је одговарајући члан засебног антонимског пара: *излазак–залазак*. У другом делу дефиниције речи **дан** употребљена је реч *светлост*, а у одговарајућем делу дефиниције именице **ноћ** употребљени су антоними *светлости: тама* и *мрак*. И уопште, често су антонимски парови обрађени по истом моделу, користећи исте речи у дефиницији, исту архисему, исте формуле, а кључна семантичка разлика исказана је другим антонимским паром. Исти случај постоји и код парова *велик–мали, далек–близак, жив–мртав, волети–мрзети* итд.⁴³

велик, -а, -о [...] **1.** *који је по размерама изнад просечног, нормалног (у једној или више димензија)*
мали, -а, -о [...] супр. велик(и) **1.** *који је по димензијама (у једном правцу или у више праваца) испод просечног, нормалног или онога са чим се упоређује [...]*

далек, далека, далеко [...] **1. а.** *који се налази на великом одстојању од некога или нечега.*
близак, блиска, блиско [...] **1. а.** *који је на малом одстојању од нечега, недалек, суседан, оближњи.*

жив, жива, живо [...] **1.** *који живи, у којему постоје појаве својствене биолошким ткивима и организмима, биолошки процеси; који није умро, угинуо (о људима и животињама); који се није осушио, усахнуо (о биљкама).*

мртав [...], -тва, -тво [...] **1.** *који није жив, у коме нема биолошких манифестација живота а. који је умро, угинуо (о живим бићима — људима и животињама); у којему више не постоје појаве и*

⁴² В. и друге сличне примере наведене у Јакић 2014: 179.

⁴³ В. и друге наведене примере у Јакић 2014: 179–180.

процеси својствени биолошким ткивима, који је престао да функционише, одумро (о телу и органима живих бића).

волети [...] несвр. **I. 1. а.** (некога, ређе некоме) *осећати љубав, бити пријатељски расположен, наклоњен, везан осећањима (за некога).*

мрзети [...], -зим несвр. **I. 1. а.** (некога, нешто, ређе на некога, на нешто) *осећати мржњу према некоме или нечему, бити непријатељски расположен према некоме или нечему, тешко подносити некога или нешто.*

Другим речима, из управо приказаног истраживања видимо да се антоними у Речнику САНУ сигнализирају и употребљавају при дефинисању не само на формализован начин, већ и на друге, неформализоване начине, који нису описани у Упутствима РСАНУ. Најзад, пре него што резимирамо налазе приказаних истраживања, даћемо кратку напомену о структурној подели антонима, имајући у виду наводе у домаћој литератури која се бавила овим питањем.

2.5.7. Напомене о структурној подели антонима.

Анализирајући грађу, уочили смо и неке творбено интересантне односе антонимских парова, посебно имајући у виду радове о творењу једнокоренских антонима у српском језику, које смо приказали у уводном поглављу дисертације. Међутим, будући да творбена анализа није била један од наших циљева у овом истраживању, на овом месту материјал износимо на другачији начин. Уместо утврђивања творбених форманата, приказаћемо антонимске парове у светлу поређења њихових међусобно идентичних и неидентичних секвенци. Дакле, овај материјал требало би у посебном истраживању анализирати према принципима творбене анализе, док је циљ ове анализе само проблематизација структурне поделе антонима. Кренимо редом.

1. Префикси за творење једнокоренских антонима, које нисмо пронашли у литератури. У домаћој литератури понуђен је списак префикса за грађење једнокоренских антонима у српском језику: *а-, анти-, без-, ван-, де-, дис-, контра-, не-, против-*. Међутим, у нашој грађи, сачињеној од одредница код којих је антоним формално идентификован, приметили смо и друге префиксе: нпр. *ан-* (*аеробни – анаеробни*) и *ин-* (*директан –*

*индиректан*⁴⁴). Међу одредницама код којих није формално идентификован антоним уочили смо још неке: *и-* (*рационалан – ирационалан, реалан - иреалан*), *изван-* (*економски – изванекономски, брачни – изванбрачан*), аломорфну варијанту префикса *ин-* (*им-: импотентан*) итд.). Стога претпостављамо да би подробна анализа свих антонимских парова у језичком систему показала да постоје и други префикси за творење антонима, тј. списак који смо пронашли у литератури није коначан.⁴⁵

2. **Префиксоиди.** У анализираној грађи пронашли смо неколико парова чији чланови имају идентичне секвенце *X* (у већини случајева везане морфеме, као на пример - *бластичан*), код којих се формално антоними разликују по префиксоидима који тим секвенцама претходе, а који су сами у односу антонимије (нпр. *меро-* и *холо-*). Стога се чини да се антонимски однос добијених речи заснива на антонимији префиксоида (као у примеру *меробластичан – холобластичан*) (в. Табелу 5).

Табела 5. Једнокоренски антоними са префиксоидима, по моделу: [префиксоид 1 + *X*] – [префиксоид 2 + *X*]

Префиксоид 1	Префиксоид 2	Реч 1 (=префиксоид 1 + секвенца <i>X</i>)	Реч 2 (=префиксоид 2 + секвенца <i>X</i>)
макро-	микро-	макроскопски	микроскопски
макси-	мини-	максималан	минималан
		максимум	минимум
мајор-	мино-	мајоритет	миноритет
меро-	холо-	меробластичан	холобластичан
		мерокарст	холокарст
моно-	поли-	моногамија	полигамија
		моногонеза	полигенеза
		моногинија	полигинија

⁴⁴ Опрезност и избегавање творбене терминологије јасна је већ на овом примеру, где би се творбеном анализом могло доћи и до тога да наведени пар не потврђује постојање префикса *ин-*, јер се према једном тумачењу придев *индиректан* може добити и суфиксацијом од именице *индирект*.

⁴⁵ И. Клајн формант *ан-* помиње као „облик грчког предвокалског аломорфа” под префиксом *а-* (Клајн 2002). С. Бабић за формант *ин-* напомиње да се јавља у придеву „*intransitivan (neprijelazan)*”, али се нигде не експлицира да је то префикс за творење антонима (Babić 2002). Формант *и-* код С. Бабића описује се као „*prefiks kod nekoliko pridjeva stranoga podrijetla u značenju ne-*”. За формант *изван-* С. Бабић наводи да се јавља код неколико придева, а да се „*u nekih pridjeva mjesto izvan- može upotrijebiti i prefiks ne-*”, док И. Клајн каже: „С префиксом *изван-* уобичајен је само придев *изванредан*; уп. и *изванлогичан* 'који прелази границе логике, нелогичан' [...]. Придеви као *изванбрачни, изваневропски, изванземаљски* и сл. [...] употребљавају се само у Хрватској, док у Србији имају *ван-*”. Дакле, поменути форманти које смо уочили у РСАНУ, јесу обрађени у литератури која се бави творбом речи, али у лексиколошкој литератури која се бави антонимима нису експлицирани као префикси за творење антонима.

3. **Суфиксоиди.** Грађа је показала да у српском постоје и антонимски парови који имају идентичну секвенцу X (не улазећи у састав дате секвенце, тј. нпр. да ли поред основе или корена садржи и спојне вокале, друге афиксе и сл.), а формална разлика међу њима јесу суфиксоиди у међусобном односу антонимије, те се антонимски однос добијених речи заснива на антонимији суфиксоида (в. Табелу 6). Чини се да и овакве антонимске парове треба сматрати једнокоренским антонимима.

Табела 6. Једнокоренски антоними са суфиксоидима, по моделу: [X + суфиксоид 1] – [X + суфиксоид 2].

Суфиксоид 1	Суфиксоид 2	Реч 1 (=секвенца X + суфиксоид 2)	Реч 2 (=секвенца X + суфиксоид 2)
-фил	-фоб	аустрофил	аустрофоб
		галофил	галофоб
		германофил	германофоб
		италофил	италофоб
		мађарофил	мађарофоб
-филство	-фобија	аустрофилство	аустрофобија
		германофилство	германофобија
		италофилство	италофобија
		мађарофилство	мађарофобија
-филан	-фобан	лиофилан	лиофобан

4. **Речи са истом секвенцом.** Постоји и велики број антонимских парова код којих оба члана пара имају исту секвенцу X (на пример *јон*), а антонимија се остварује додавањем форманата А односно В испред ње, те се добијају парови по моделу AX – BX (као у примеру *анјон – катјон*). Прецизна анализа списка датог у Табели 7, којом би се утврдио статус свих творбених форманата превазилази циљеве овог рада. Стога ћемо навести парове, поредећи идентичне и неидентичне секвенце.

Табела 7. Једнокоренски антоними са идентичном секвенцом X, по моделу: AX – BX.

А	В	AX	BX
а-	ре-	аверс	реверс
ан-	кат-	анјон	катјон
		анода	катода
анти-	син-	антиклинала	синклинала
анти-	сим-	антипатија	симпатија
а-	поли-	асиндет	полисиндет

А	В	АХ	ВХ
а-	де-	асцендентни	десцендентни
ба-	о-	барљеф	орељеф
брахи-	долихо-	брахицефал	долихоцефал
де-	ин-	дедуковати	индуковати
		дедукција	индукција
		дефлација	инфлација
ди-	кон-	дивергенција	конвергенција
до-	кул-	долозан	кулпозан
до-	от-	допаркивати	отпаркивати
		допарлати	отпарлати
		доходак	отходак
до-	од-	дораз	одраз
е-	ин-	еволуција	инволуција
екстра-	интро-	екстравертиран	интровертиран
еури-	стено-	еуритермија	стенотермија
еу-	како-	еуфонија	какофонија
из-	про-	изгутати	прогутати
коз-	осто-	козбаша	остобаша
мета-	прото-	метазоа	протозоа
дија-	си-	дијастола	систола
ви-	о-	вивипар	овипар
до-	не-	доколица	неколица
ал-	хоме-	алопатија	хомеопатија
анги-	гимн-	ангиосперма	гимносперма
		ангиоспора	гимноспора
андр-	гин-	андродинамички	гинодинамички
апосте-	ап-	апостериоран	априоран
		апостериори	априори
аут-	хетер-	аутотрофан	хетеротрофан
д-	р-	дегенерација	регенерација
егз-	енд-	егзоген	ендоген
егз-	ез-	егзотеричан	езотеричан

У последњих 11 парова у табели приказана подела на секвенце, а не на творбене форманте, има још мање смисла него у претходним паровима, али како нисмо улазили у творбену анализу, држали смо се формалног критеријума идентичности секвенце.

4.a. Приметили смо и неколико парова који се од управо описаног принципа разликују по томе што једном од чланова недостаје секвенца која претходи идентичној секвенци X (в. Табелу 8):

Табела 8. Једнокоренски антоними са идентичном секвенцом X, по моделу: X – BX.

X	B	Реч 1 (X)	Реч 2 (BX)
акција	ре-	акција	реакција
раја	бе-	раја	бераја
атермански	диј-	атермански	дијатермански
отиснути се	до-	отиснути се	дотиснути се

4.б. Такође, у неким паровима уочили смо творбену везу међу члановима, али према неким другим принципима од оног који смо управо описали под тачком 4 (в. Табелу 9):

Табела 9. Једнокоренски антоними са заједничком основом.

Заједничка основа	Реч 1	Реч 2
ветр-	ветрометина	заветрина
лиц-	лице	наличје
мандат-	мандатар	мандатор
напад-	нападеник	нападач
дел-	делилац	дељеник
чел-	зачелни	чеони

5. Међу антонимима који су у РСАНУ идентификовани помоћу квалификатора супр. наишли смо и на један број парова који се понаша према моделу који ћемо у наставку описати. Постоји пар речи X – Y које ступају у однос антонимије, нпр. *велик – мали*. Поред тога постоје и творенице датих речи, изграђене по моделу XZ – YZ (за формант Z је у овим случајевима релевантно да је идентичан у обе творене речи) које такође ступају у однос антонимије, нпр. *великопродавац – малопродавац*. Приметили смо такође да се испред речи X – Y (на пример *лак – тежак*) може наћи и формант A, те се добијају парови типа AXZ – AYZ, као у пару: *омладина – остарина*. У грађи су потврђени и парови речи X'Z – Y'Z, који су изграђени од облика компаратива придева, као нпр. *већина – мањина*. Такође, и испред компаративне основе могуће је додавати формант A (нпр. *олакишица – отежица*).

У анализираној грађи, неки од описаних модела чине се као веома продуктивни (в. Табелу 10).

Табела 10. Једнокоренски антоними који су творенице основног антонимског пара X – Y.

X	Y	XZ	YZ	X'Z	Y'Z	AX'Z	AY'Z
велик	мали	великопродавац	малопродавац	већина	мањина		
		величати	маличати	већма	мањма		
		великодушан	малодушан				
горе	доле	одозго	одоздо	горњак	доњак		
		горњи	доњи	горњанин	доњанин		
				горњоселац	доњоселац		
добар	зао	добронамеран	злонамеран	бољма	горма		
		добронамерност	злонамерност				
		доброслутан	злослутан				
дуг	кратак	дугодневица	краткодневица				
		дугопругаш	краткопругаш				
		дугометражни	краткометражни				
висок	низак	висија	низија				
десни	леви	дешњак	левак				
		дешњака	левака				
		дешњакиња	левакиња				
крив	прав	крива	права				
		кривда	правда				
		криведан	праведан				
крупан	ситан	крупнина	ситнина				
		крупница	ситница				
лак	тежак					олакшавајући	отежавајући
						олакшица	отежица
мало	много	малобројан	многобројан				
		малобројност	многобројност				
		малокрван	многокрван				
		малокрвност	многокрвност				
		малина	множина				
мек	тврд					омекшивач	отврђивач
мрсан	постан	мрсити	постити				
нов	стар	новоседелац	староседелац				
		новословенски	старословенски				
млад	стар						

Због ширине табеле једини случај потврде модела AXZ – AYZ даћемо ван ње: *омладина – остарина*.

5.а. Овом списку могли бисмо додати још два случаја:

1) Пар речи X – Y ступа у однос антонимије (нпр. *мир – рат*), а њихове творенице настале међусобно различитим творбеним моделима (*мирнодопски – ратни*) у оквиру истог антонимског пара такође ступају у однос антонимије.

2) Пар речи X – Y ступа у однос антонимије (нпр. *мрс – пост*), а једна од њих ступа у антонимски однос са твореницом друге: *мрсиће – пост*.

На основу наведених неколико примера чини се да би било интересантно спровести систематско истраживање које би се бавило следећим питањем:

Да ли чињеница да је пар речи X – Y у односу антонимије, значи да ће и њихове творенице ступати у антонимски однос?

За сада смо приметили да у неким случајевима постоји однос антонимије код твореница (у овом случају сложеница) а да не постоји код мотивних речи. На пример, придеви *далек* и *кратак* међусобно не ступају у однос антонимије (барем не у својим основним значењима; евентуално ступају у однос супротности у колокацијама типа *кратак – далек пут*), али сложенице *далековид – кратковид*, настале од њих, ступају. Иако је у РСАНУ потврђен и придев *блисковидан* за који је наведен антоним *далековидан*, овај придев је знатно ређе у употреби од придева *кратковид*.

А на основу овог кратког излагања посвећеног творбеном статусу антонимије закључујемо да је потребно преиспитати, па по потреби и редефинисати појам једнокоренске антонимије, као и утврдити потпун(ији) списак форманата којима се она твори. Но, вратимо се налазима истраживања приказаним у овом поглављу.

2.6. Резиме налаза и дискусија

На основу истраживања које смо спровели на материјалу лексикографских чланака одредница код којих је у РСАНУ употребљен квалификатор за идентификовање антонимије дошли смо до следећих налаза:

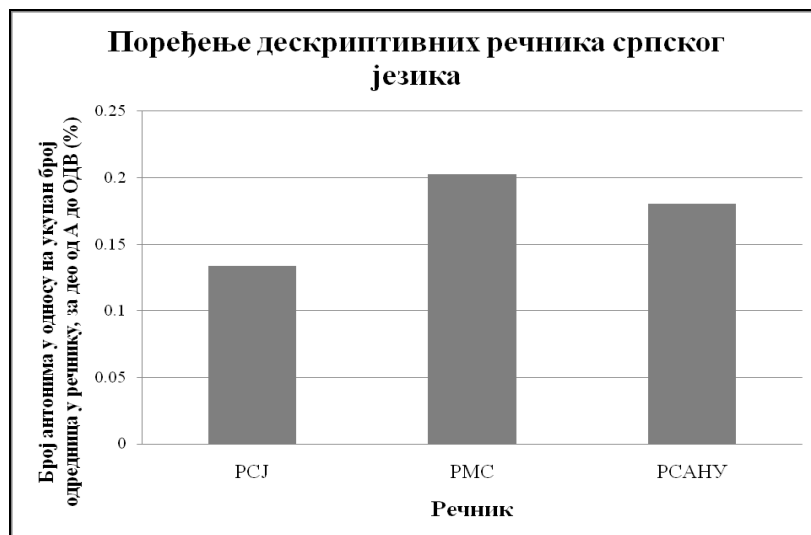
1) **Обрада антонимије у Упутствима РСАНУ.** У *Упутствима за израду РСАНУ* антонимија је обрађена у најкраћим цртама. Једино што сазнајемо из *Упутстава* јесте да се квалификатор супр. користи након описног дела дефиниције. Од осталих семантичких парадигматских (лексичких) односа, у *Упутствима* је споменута још синонимија, која је нешто детаљније обрађена. У члану који се бави антонимијом каже се да се након дефиниције најпре дају синоними, па антоними, затим упућенице, а након тога „речи које је потребно ради допуне дефиниције споменути на том месту“ (Упутства РСАНУ, необјављено интерно издање). У уводном делу првог тома РСАНУ, у одељку *Напомене о обради текста речника*, А. Белић наводи нешто другачију информацију, тј. да су у оквиру дефиниције навођени „потпуни антоними“ (Белић, у предговору, РСАНУ, књига I: XXX).

2) **Усклађеност употребе и обраде антонима у РСАНУ са Упутствима РСАНУ.** Прегледом Речника САНУ уочава се да се лексикографска пракса унеколико разликује од *Упутстава за израду РСАНУ* (а и од информације коју наводи А. Белић у првом тому РСАНУ). На пример, за разлику од Чланова 70 и 98 где се наводи да се квалификатор супр. употребљава иза дефиниције, уочавамо да се он може употребити и испред свих дефиниција и тада сигнализира *лексичку антонимију*. Некада се квалификатор супр. користи чак и испред дефиниције унутар једног од значења (исп. **мањина** значење 1.а; **не** значење 4.а. и 4.б.), али не видимо разлог оваквог лексикографског поступка. Поред ове две могућности које нису описане у Упутствима РСАНУ, квалификатор супр. се може везати за примарно значење и тада сигнализира *праву антонимију*, или за неко од секундарних значења и тада сигнализира *контекстуалну антонимију*.

3) **Процентуални број одредница (у односу на укупан лексички фонд речника) којима је приписан антоним у РСАНУ.** У односу на величину лексичког

фонда који обрађује овај речник, сразмерно малом броју одредница приписан је антоним (свега око 0,2% обрађених одредница). Поређења ради, на основу истраживања које су К. Парадис и К. Вилнерс спровеле на Речнику за *напредно учење енглеског језика* (Collins Cobuild Advanced Learner's Dictionary, CCALED) сазнајемо да је број одредница у том речнику duplo мањи него у до сада обрађеном делу лексике Речника САНУ, а број означених антонима је око четири пута већи (1,6% обрађене лексике тог речника) (Paradis–Willners 2007). Поређења ради, спровели смо и мало истраживање у коме нас је интересовало да ли је ситуација са процентом лексичког фонда код којег је идентификован антоним иста и у другим дескриптивним речницима српског језика. Тако на пример у предговору РСЈ каже се да овај речник „садржи десетине хиљада обрађених речи и неколико пута више објашњених значења” (Предговор, РСЈ: 9). У литератури налазимо податак да број одредница у овом речнику износи око 80.000 одредница (Вуловић и сар. 2008: 173). Када је у питању РМС, у шестом тому овог речника наводи се да лексички фонд износи 143.252 одреднице. За РСАНУ тешко је проценити тачан број одредница, али узмимо да првих 18 томова садржи око 230.000 одредница. Уколико величину лексичког фонда ових речника упоредимо са бројем одредница које су добиле квалификатор супр., примећујемо да је проценат одредница којима је приписан антоним у овим речницима веома сличан и да се креће између 0,13 % и 0,2 % (в. Сliku 8).⁴⁶

⁴⁶ На основу овог поређења, видимо да је претпоставка коју смо имали на почетку истраживања била тачна, тј. у РСАНУ смо, у апсолутном смислу, нашли заиста највећи број антонимских парова (в. одељак овог поглавља под називом 2.4 *Ранија истраживања о антонимији у дескриптивним речницима.*)

Слика 8. Поређење дескриптивних речника српског језика према броју одредница којима је додељен антоним, у односу на укупан лексички фонд датог речника.

Истраживање које смо раније спровели показало је да се синоними у лексикографским чланцима РСАНУ користе знатно више, некада и уместо дефиниције, а не само у комбинацији са њом или у оквиру ње (Јакић 2014: 175–178). За разлику од синонима, антоними се у РСАНУ увек користе у комбинацији са описним делом дефиниције, а никада уместо ње. Подсећамо на правило које Згуста у свом *Приручнику лексикографије* наводи: „leksikografska definicija jeste ili treba da bude konstruisana tako da je dovoljna sama [...], bez dodavanja sinonima“ те следи „da leksikograf može navesti u tim dodacima i djelomične sinonime“ (Zgusta 1991: 245). Сматрамо да ово исто важи и за антониме, поготово знајући да се у РСАНУ никада не користе сами, без описног дела дефиниције. Стога, мали број идентификованих антонима не можемо сматрати оправданом последицом избегавања означавања контекстуалне (делимичне) антонимије.

4) **Број антонима који је приписан свакој од одредница.** У највећем броју случајева за одредницу се наводи само један антоним (97,6% одредница), а ретко се под једним квалификатором супр. наводи више од једног антонима (који су међусобно у односу синонимије, нпр. **анималан** → *духовни, спиритуалан; напредан* → *назадан, ретроградан; изнајпре* → *после, потом, најпосле*), и још ређе у одредници постоји више од једног квалификатора супр. (нпр. код одреднице *лице*, идентификована су 4 антонима у различитим значењима: **лице** → **З.в.** *писмо; З.г.* *наличје; З.е.* *полеђина; 7.*

покр. *постава*). Овакву ситуацију сматрамо такође недовољно оправданом, јер лексема добивши ново значење ступа у нови систем синонимско-антонимских односа са другим јединицама лексичког система. Сматрамо, такође, да се антонимијом (поред синонимије) у речнику најбоље потврђује (идентификује) појава нових значења речи.

5) **Антонимија у РСАНУ по врсти речи.** У РСАНУ, супротно наводима литературе да је антонимија пре свега однос карактеристичан за придеве као врсту речи (Fellbaum et al. 1993: 26–27; Штасни 2009: 144), антоним је најчешће приписан именицама (52% случајева), а тек онда придевима (31%), глаголима (7%) и прилозима (6%). Такође, проценат одредница (којима је додељен антоним) по врстама речи не одговара ни налазима Парадисове и Вилнерсове (Paradis–Willners 2007).⁴⁷ Овакав налаз могао би бити последица лексикографске методологије, али и језичке ситуације. Одговор на ово питање могао би бити предмет засебног истраживања.⁴⁸

6) **Тип антонимије који се приписује у РСАНУ.** Један од циљева овог истраживања био је да утврдимо који тип антонима аутори Речника САНУ најчешће приписују, што се огледа кроз позицију у којој је употребљен квалификатор супр. Анализирали смо укупни број значења сваке од лексема које су добиле квалификатор супр. и редни број значења коме је антоним приписан. На основу овакве анализе увидели смо да су у Речнику САНУ антоними полисемичним лексемама (55%) приписани у нешто већем броју него моносемичним (45%). Уколико посматрамо само лексеме које имају више значења (полисемичне лексеме), примећујемо да лексикографи веома ретко аотирају *лексичку* антонимију, тј. ретко тврде да се две лексеме значењски супротстављају у свим својим семантичким реализацијама (17%). Нешто чешће означавају *контекстуалну* антонимију, тј. везују антоним за једно од секундарних значења (27%), а најчешће аотирају *праву* антонимију, тј. везују антоним

⁴⁷ Интересантно је да смо грубом анализом одредница које су добиле квалификатор супр. у РСЈ добили сличне резултате као и при анализи Речника САНУ: антоними су у највећем проценту приписани именицама, а тек потом придевима, прилозима и глаголима.

⁴⁸ На крају наредног поглавља даћемо упоредну анализу заступљености антонима по врстама речи у РСАНУ, РСЈ, Електронској бази бугарских антонима, Речнику за напредно учење енглеског језика (CCALEД) и два речника антонима (руског и енглеског језика).

за примарно значење (56%).^{49,50} Другим речима, лексикографи РСАНУ, ако одредница има више од једног значења, радије се одлучују да антоним вежу за једно, и то баш примарно значење (ређе за секундарно), него за читаву полисемантичку структуру. Интересантно је емпиријско питање да ли такав начин обраде одговара стању у језичком систему, узорку језичког система приказаног у речнику, па чак и самим одредницама које су одабране и обрађене (више о овом питању в. ниже у тексту).

Ако посматрамо грађу на којој смо обавили истраживање, у нашем узорку има 212 моносемичних и 204 полисемичне речи. Међутим, укупан збир значења полисемичних лексема износи 710, а моносемичних и даље 212. Другим речима, лексикографи су имали много више прилика да антоним припишу полисемичним лексемама, али ту прилику нису искористили. Поставља се питање зашто. Покушаћемо да детаљније анализирамо овакву ситуацију.

На основу другог Зипфовог закона зависно од броја значења речи сазнајемо нешто о учесталости њихове употребе, јер је фреквенција појављивања речи директно пропорционална броју њених значења (Zipf 1949: 27–31).⁵¹ То значи да су оне речи које имају више значења чешће у употреби. Према првом Зипфовом закону, у језику постоји веома мали број веома фреквентних речи и веома велики број речи које се ретко јављају (Zipf 1949: 23–27). Дакле најпознатијих и највише употребљаваних речи има сразмерно мало у односу на укупни фонд речи једног језика, али се оне неупоредиво чешће јављају од других. То би могло сугерисати да оне ступају у колокацијске везе са великим бројем речи, те у неким од ситуација могу са њима ступити у однос супротности по значењу, али ове тврдње би требало емпиријски проверити. Међутим, присетићемо се Д. Гортан-Премк, која у својој студији о полисемији износи тврдњу сличну другом Зипфовом закону: да је вишезначност

⁴⁹ Једино значење моносемичних лексема може се сматрати примарним, те такву антонимију можемо звати и лексичком и правом.

⁵⁰ У наредном поглављу приказаћемо анализу коју смо спровели на енглеском речнику антонима А. Спунера (Spooner 1999), по питању типа антонима који су у том речнику бележени. Овде ћемо само рећи да су добијени нешто другачији резултати, иако у понечему и слични.

⁵¹ И сами смо извели (до сада необјављено) истраживање на материјалу српског језика. Фреквенцију речи добили смо на основу *Фреквенцијског речника српског језика* (Костић, Ђ. 1999), а број њихових значења на основу Речника Матице српске (РМС 1967–1976). На 88 именица из различитих делова фреквенцијског спектра (високофреквентне именице, средњефреквентне и нискофреквентне) показано је да квадратни корен фреквенције речи високо корелира са бројем њихових значења ($r^2 = 0,955$, $p < 0,0001$).

својствена речима општег лексичког фонда, док једно значење могу имати речи које припадају термилошким областима или су преузете из страних језика (Гортан-Премк 2004).⁵² Дакле, намеће се питање да ли се лексикографи устручавају да успоставе однос антонимије за најчешће употребљаване речи, тј. речи општег лексичког фонда. Стога смо као следећи циљ поставили испитивање припадности лексема које су добиле квалификатор супр. општем или специфичном лексичком фонду.

7) **Тип лексичког фонда коме се приписује антоним у РСАНУ.** Уколико у заглављу одреднице није наведен ниједан од квалификатора употребе или етимологије речи, сматра се да она припада општем лексичком фонду. Наши налази показују да само 60% одредница које су добиле квалификатор супр. припада општем лексичком фонду, а остале одреднице су термини (27%) или имају ограничен домен употребе (покрајинске, застареле речи, речи нераспрострањене употребе и сл.) (10%).⁵³ Што се тиче порекла анализираних одредница, 26% има назначену етимологију. Процент речи страног порекла је заправо и већи, јер се етимологија не наводи код свих одредница из једног творбеног гнезда (нпр. етимологија је наведена код *егоизам*, али не и код *егоиста*, такође наведена је код *брахицефалија* али не и код *брахицефалан* и *брахицефал*, а код свих наведених речи употребљен је квалификатор супр.). Подаци из пилот истраживања које смо раније објавили сугеришу да великом броју лексема општег лексичког фонда није приписан антоним, иако постоји у језичком систему (Јакић 2014: 187). Ипак, прецизнији квантитативни подаци подразумевају засебно истраживање на већем броју лексема.

8) **Симетрија антонима у РСАНУ.** Анализа симетричности употребе квалификатора супр., који повезује речи по супротности, показала је да од свих парова антонима код којих се оба члана налазе у првих 18 до сада објављених томова само

⁵² У литератури се може наћи сличан податак. На пример Денисов цитира Фиљина у наводима да је 2/3 лексема у руском моносемично, а да те лексеме припадају области различитих терминологија, експресивима, дијалектима, или су у питању позајмљенице (Исп. Денисов 1993: 88). Међутим, нешто касније Денисов такође наводи да о овом питању нема потпуног слагања међу истраживачима.

⁵³ Ови проценти не сабирају се до 100% јер постоје и случајеви који спадају у више од једне групе, зависно од значења.

трећина упућује на антоним у оба смера.⁵⁴ Код осталих одредница антоним је идентификован само у једном смеру, а у другом изостаје. Од свих двосмерно идентификованих антонима, код четвртине парова, позиција квалификатора није симетрична, делимично (у 12% случајева) због асиметрије броја значења два члана антонимског пара, а делимично (14%) због различите позиције квалификатора (нпр. у једном случају испред свих дефиниција, а у другом смеру тек под једним од секундарних значења). Код осталих двосмерно идентификованих антонима (74%), квалификатор супр. је симетрично употребљен (или оба пута испред свих дефиниција, или везано за примарно значење, једино значење, или једно од секундарних значења). Квалификатори области (нпр. област биологије, математике, хемије, музике и сл.) код симетрично идентификованих антонима углавном су такође симетрично употребљени, али и ту постоје мања одступања (17%). Питали смо се да ли су разлози за тако велики проценат асиметрично идентификованих антонима лексикографске или језичке природе, или је то питање пропуста. Анализирали смо један од фактора који је могао утицати на пропуст, а то је удаљеност обраде два члана антонимског пара у томовима РСАНУ. Уколико парове антонима обрађују два лексикографа, или ако су њихове обраде у удаљеним томовима, то би могло довести до пропуста. Поред тога, допуњавање грађе у међувремену могло је довести до нових сазнања, те да се тек након објављене обраде првог члана пара дошло до податка о постојању односа супротности. Податак о томе да је 46% квалификатора супр. употребљено у касније објављеном тому, а није код антонима који је обрађен у ранијем тому, могао би указивати да објашњење за недоследност делом лежи у употпуњавању грађе (иако то није могуће тврдити без подробније анализе). Ипак, у 54% случајева у РСАНУ то није разлог, јер се 15% обрада антонимских парова налази у оквиру истог тома, а у 39% случајева антонимија је идентификована код првог члана антонимског пара, а није код другог (тј. у тому касније обрађеног члана). Питање (а)симетрије антонимског односа у језику биће предмет истраживања у наредним поглављима.

9) Дистрибуција антонима у РСАНУ кроз толове. Анализа броја идентификованих антонима по томовима показала је да се након првог тома променила

⁵⁴ Исп. налаз Парадије и Вилнерсове за речник CCALED, да је само 37% антонима наведено у оба смера (Paradis–Willners 2007: 267–268).

концепција идентификације антонимије. У првом тому РСАНУ број идентификованих антонима је значајно већи од броја антонима у свим другим томовима (у првом тому има 67 квалификатора супр.). Поред тога и у осталим томовима примећујемо нехомогену дистрибуцију квалификатора супр. Питали смо се да ли је у питању нехомогеност дистрибуције антонима у језичком систему, на шта би могла утицати лексика са префиксима за творење антонима, али је анализа показала да то није случај. На број антонима у једном тому не утиче префиксирана лексика, већ други, нама за сада непознати разлози (у првом тому има свега 8 антонима добијених префиксима за грађење антонимије). То постаје јасно, ако погледамо у којим томовима има највише антонима. Након I тома, по броју антонима следе том IV (43 квалификатора супр.) и том XII (39 квалификатора супр.). Том XII не обрађује лексику са неким од стандардних префикса за грађење антонима (граничне речи овог тома су *маквен – мозурица*), а томови XIV и XV у којима се обрађује лексика са префиксом не- (најчешћим префиксом за грађење антонима), сразмерно гледано, имају изразито мали број идентификованих антонима (16 квалификатора супр. у тому XIV, односно 15 квалификатора супр. у тому XV).

10) Неформализоване формуле са антонимима у дефиницијама РСАНУ.

Даља анализа показала је да у РСАНУ постоје и други, неформализовани начини идентификације антонима (знатно чешћи од формалних начина њихове идентификације) где су антоними интегрисани у описни део дефиниције, без посебне ознаке, често у оквиру формула којима се негирају. Овај тип употребе антонима приметили смо при дефинисању именица и придева. У придевским дефиницијама јављају се формуле: *који није + придев, који је без + * именица, који није + * именица, који нема + * именица*, а у именичким: *онај који није + именица, она која није + именица, одсуство + именица, недостатак + именица, особина онога што је без + именица, особина/стање онога који/што није + придев*. Постоје и друге формуле, али, чини се, знатно ређе употребљаване од наведених.

11) Конструисање дефиниција чланова антонимског пара према истом моделу.

Такође, уочили смо да се чланови једног антонимског пара у РСАНУ понекад дефинишу на сличан начин, тј. дефиниције се конструишу према истом моделу,

користећи на диференцијалном месту у дефиницијама други антонимски пар (нпр. *велик* = *који је по размерама изнад просечног, нормалног*, *мали* = *који је по димензијама испод просечног, нормалног*), што је раније помињано у литератури, па чак и свесно коришћено као поступак при изради неких других речника (Hudeček–Mihaljević 2008: 175).

12) Потврда значења примерима који садрже оба члана антонимског пара.

Лексикографи, такође, често као илустрацију значења користе примере који поред циљне речи садрже и њен антоним. На пример, код одредница *дан* и *ноћ* није идентификована антонимија, али су код обе, у значењима у којима се ове две речи супротстављају, у примерима употребљена и кључна реч и њен антоним.

13) Напомена о структурном опису антонима. Анализирајући грађу, приметили смо да структурни опис антонима треба детаљније испитати, допунити, па према потреби и модификовати. У досадашњој литератури под једнокоренским антонимима подразумевани су они парови код којих је један члан добијен додавањем неког од префикса за творење антонима, на други члан пара (нпр. *брачни* – *ванбрачан*, *леп* – *нелеп* и сл.). Наша грађа, међутим, сугерише да списак префикса за творење антонима дат у досадашњој лексиколошкој литератури која се бави антонимијом српског језика није потпун (нпр. могло би се експлицирати да и префикси *ан-*, *ин-*, *и-*, *изван-* могу служити за творење антонима). Поред тога уочили смо неколико модела антонимских парова који би се можда могли назвати једнокоренским:

- антоними са префиксоидима, по моделу: [префиксоид 1 + X] – [префиксоид 2 + X], где су префиксоид 1 и префиксоид 2 такође у односу антонимије, а X идентична секвенца, као нпр. у пару *микроскопски* – *макроскопски*;

- антоними са суфиксоидима по моделу: [X + суфиксоид 1] – [X + суфиксоид 2], где је X идентична секвенца, а суфиксоид 1 и суфиксоид 2 су у односу антонимије, као у примеру *галофил* – *галофоб*;

- антоними са идентичном секвенцом X по моделу AX – BX (где A≠B), као у примеру *анјон* – *катјон*, *антипатија* – *симпатија*, *индукција* – *дедукција*; или по моделу X – BX, као у *акција* – *реакција*; или са заједничком основом, али на другачији

начин од управо описаних, као у примерима *ветрометина – заветрина, зачелни – чеони*;

Такође, показали смо да постоје и парови типа *великопродавац – малопродавац* код којих се антонимија заснива на антонимском односу пара речи који улази у састав твореница (у овом случају *велики – мали*), иако то није увек случај (нпр. речи *далековид* и *кратковид* јесу у односу антонимије, али не и речи *далек* и *кратак*).

2.7. Закључна разматрања

Имајући у виду наводе литературе, као и све наведене налазе, можемо рећи нешто о начину употребе антонима у речнику, њиховој функцији у лексикографији, те екстраховању принципа и препорукама које се могу формулисати на основу прегледаног материјала.

2.7.1. Начин навођења и употребе антонима у речнику.

Антоними се у речницима користе (1) унутар описног дела дефиниције, иза негације; (2) иза описног дела дефиниције, најчешће уз специјализовани квалификатор и (3) уместо описног дела дефиниције. Пример за употребу (1) и (2) јесте и Речник САНУ, док је пример употребе (3) описан у уводном делу овог поглавља (в. одељак 2.2 *Антонимија у лексикографским приручницима*).

2.7.2. Функција антонима у речнику.

Када је у питању функција антонима у речнику и при самом лексикографском процесу, може се рећи да она зависи од начина њихове употребе, али и од типа лексике који се дефинише. Основне функције антонима у речницима које смо спомињали у овом поглављу јесу:

- (1) Семантичко позиционирање лексеме и допуна дефиниције.

Ова функција огледа се у употреби антонима након описног дела дефиниције, уз специјализовани квалификатор (исп. Zgusta 1991: 245; Kiefer–Sterkenburg 2003: 358). Сматрамо да антоними веома успешно обављају овај задатак и када су у питању одреднице које припадају општем лексичком фонду и када су у питању мање познате одреднице.

(2) Употреба антонима као глосе описа контекста употребе и колокацијске спојивости.

Као што Л. Згуста наводи, глосе се могу дефинисати као било која дескриптивна или експланаторна примедба унутар одреднице (Zgusta 1991: 253). Он објашњава да се глосе у некој мери могу преклапати са другим информацијама унутар лексикографског чланка, те тако и са примерима. Тако на пример, уколико под једним од значења глагола лексикограф наведе глосу „о особама“ она ће не само помоћи да схватимо о ком значењу је реч, већ ће указати и на домен примене одредничке речи (Исто: 254). Преклапање између глосе и примера према Л. Згусте, огледа се у чињеници да се „гљејч **osoba** може i sama koristiti u određenom kontekstu, tako da se može uzeti kao primjer (kojim se mogu zamijeniti њени hипоними)” (Исто: 254). Сматрамо да исто може важити и за антониме, који су формално гледано међусобно у кохипонимском односу, те се посредно речи Л. Згусте односе и на антониме (тј. уколико се нешто може преузети са хиперонима на хипониме, то значи да се хипоними међусобно исто понашају). Ово поготово има своју лексикографску употребну вредност у случајевима када се код мање познатог члана антонимског пара наводи његов познатији антоним, као у паровима: *гасан – жедан*⁵⁵, *густо – житко*, *гоноризам – хермафродитизам*, *истац – копиле*, *јач – нејач*, *задњачити – предњачити*, *коленовић – скоројевић*, *копнар – приморац*, *лоћкав – једар*, *наоправо – наопако*, *наплет – длан*, *несклапно – течно*, *ноумен – феномен*, *одвржење – приврженост*, *орељеф – барелеф*, али и у многим другим паровима.

Дакле, уколико је одредничка реч мање позната, а њен антоним припада општем лексичком фонду, употреба антонима у оквиру дефиниције има и функцију да ближе објасни кориснику речника у којим контекстима се одредница може употребити, као и са којим јединицама језичког система се може комбиновати. Ова функција заснива се на својству антонимског пара да се његови чланови слично, или исто понашају по питању колокацијске спојивости и контекста, о чему ће више речи бити у поглављу 8, под називом Корпусна анализа.

⁵⁵ У свим наведеним примерима, у РСАНУ је код првог члана у пару дат антоним иза квалификатора супр.

(3) Идентификација новог значења.

Важно је разликовати перспективу лексикографа од перспективе корисника речника. Из угла лексикографа, уколико се покаже да се у неким контекстима датој речи супротставља један антоним, а у другим контекстима други, при чему та два антонима међусобно нису у односу синонимије, то је индикатор да се ради о различитим значењима.⁵⁶ Тако на пример Л. Згуста наводи тврдњу Ј. Филипеца да уколико једна реч има више од једног антонима „*može se pretpostaviti da ima barem one pojedinačne smislove koji su antonimni s tim antonimima*” (Zgusta 1991:257) (в. и уводни део овог поглавља у одељку 2.2. *Антонимија у лексикографским приручницима*).

Међутим, из угла корисника речника, употреба антонима уместо описног дела дефиниције може довести до недовољно прецизне идентификације значења. Узмимо за пример наводе Л. Згусте о енглеско-српскохрватском речнику, у коме је група аутора (С. Ристић, З. Симић и В. Поповић) покушала систематски да означи антониме у језику, али и да их употреби за идентификацију значења одредница (в. уводни део овог поглавља, одељак 2.2 *Антонимија у лексикографским приручницима*). Наведен је пример одреднице **girl** која у датом речнику има четири значења, од којих је једно појашњено само антонимом, друго антонимом уз веома кратак описни део дефиниције, а два значења помоћу описне дефиниције, без антонима (Zgusta 1991: 245):

girl

- (1) **devojka** (anton. **muškarac**);
- (2) **devojka** (ant. **žena**), **nedorasla žena** ...;
- (3) **devojka, žena ispod srednjih godina**;
- (4) **devojka, služavka, kućna pomoćnica**.

Сам Л. Згуста коментаришући овај лексикографски поступак каже:

„Vidimo da antonimi imaju neku upotrebu, ali da se njima ne može razlučiti smisao (3) od smisla (2) i da se ne može izdvojiti smisao (4) uopšte.“

Међутим, ми се питамо и да ли су значења (1) и (2) различита значења, као и да ли значења (2) и (3) треба одвајати? Другим речима, на основу овог примера чини се не само

⁵⁶ Д. Круз тврди да ово није универзалан критеријум, јер постоје случајеви када једна реч може имати два различита, несинонимна антонима у различитим контекстима, а да није у питању различито значење. Он као пример наводи придев *a thin soup* и *a thin tree-trunk* где се првој синтагми по значењу супротставља придев *fat*, а другој *thick* (Cruse 1986: 54–57). Д. Герерц наводи сличан пример за холандски језик (Geeraerts 1993: 231). Ипак, сматрамо да ово може бити веома користан алат лексикографа, док би аутоматско препознавање значења захтевало знатно већу применљивост овог правила.

да се антонимима не може разлучити смисао (3) од смисла (2) како Л. Згуста каже, већ да дефинисање искључиво навођењем антонима није сасвим прецизно. Тешко је схватити значење (1), као и разлику између значења (2) и (3).

Како бисмо мало детаљније размотрили ову тврдњу, погледали смо одредницу **девојка** у Речнику САНУ. У том речнику подела на значења је далеко прецизнија и јаснија. Навешћемо само значења релевантна за поређење:

девојка [...] ж [...]

1.а. *млада неударена женска особа; она која је дорасла за удају, удавача* [...]

б. *она која води љубав (с неким), вереница; невеста, млада* [...]

в. *девица, она која није имала сексуални однос с мушкарцем; она која се није удавала.* [...]

г. *фиг. подр. мушкарац женских особина и женског понашања (слабић, срамежљивац или сл.).* [...]

2. *кћи; женско дете уопште* [...]

3. *женска особа која негде служи, послужује, кућна помоћница.* [...]

Покушали смо да „мапирамо“ (пронађемо одговарајућа) значења речи **девојка** у Енглеско-српскохрватском речнику (у даљем тексту Е-СХ) на прецизније објашњена значења у Речнику САНУ. Два независна процењивача, лексикографа Речника САНУ, сложила су се да значење **1.г.** из РСАНУ не постоји у Е-СХ речнику, као и да значење **3.** из РСАНУ одговара значењу (**4**) у Е-СХ. Међутим непрецизност објашњења значења (**1**), (**2**) и (**3**) у Е-СХ довела је до немогућности њиховог мапирања на значења РСАНУ. Значење (**2**) из Е-СХ могло би се односити на значења **1.а.**, **1.б.**, **1.в.**, па чак и на значење **2.** у РСАНУ, док би се значење (**1**) из Е-СХ могло односити на значења **1.а.**, **1.б.** Значење (**3**) из Е-СХ могло би се односити на значења **1.а.** и **1.б.** у РСАНУ, али само уколико бисмо нагађали.

(4) Помоћ при дефинисању.

Иако се претходно наведене функције антонима у лексикографском чланку могу схватити као помоћ при дефинисању, овде мислимо пре свега на грађење дефиниције чланова антонимског пара према истом моделу, као и на негирање антонима у описном делу дефиниције. Ако је, на пример, један члан пара већ обрађен, лексикограф може искористити већ постојећу дефиницију, изменивши јој кључни, разликовни део, при дефинисању члана антонимског пара који обрађује. Тиме се такође добија конзистентна обрада одредница. Када је у питању негирање антонима, међу лексикографима и теоретичарима лексикографије не постоји универзално мишљење о овом поступку, при дефинисању. У два лексикографска приручника наводи се да негирање антонима може бити корисно при дефинисању (Apresjan 2008: 98; Sterkenburg 2003: 131), али могу се наћи

и мишљења да овај тип дефиниције није добар јер се негацијом антонима каже „да нешто није, а не да нешто јесте“ (Лалевић 1983: 53–54). Уколико се подсетимо класификације антонима према логичким односима међу појмовима које означавају, можемо доћи до разјашњења ових привидно опречних ставова. Зависно од тога да ли се антонимима исцрпљује обим надређеног појма или не, антоними се могу класификовати на контрадикторно-координиране и контрарно-координиране (Књазев-Адамовић–Новаковић 1986: 27–28; Petrović 1987: 36). Разлика међу њима у литератури се често објашњава управо на основу узајамне зависности истинитости исказа. Тако на пример Д. Грос и сарадници наводе да контрарност појмова подразумева да само један од њих може бити тачан, али оба могу бити погрешна (Gross et al. 1989: 94). Пример за ово био би пар *леп–ружан*, јер исказ *X је леп* имплицира да *X није ружан*, а такође је исправно рећи *X није ни леп ни ружан*. Ово је могуће јер постоји једна или више „трећих“ могућности, од којих су неке лексикализоване у српском језику (*лепушкаст, ружњикав, ни леп ни ружан*), али ни не морају увек бити. Са друге стране, контрадикторност појмова подразумева да истинитост једног појма собом повлачи неистинитост другог, али такође и неистинитост једног појма повлачи истинитост другог (Gross et al. 1989: 94). Дакле, исказ *X је жив* имплицира *X није мртав*, али важи и да исказ *X није жив* имплицира *X је мртав*.

Имајући ово у виду, донекле можемо сматрати оправданим дефинисање негирањем антонима (на било који од поменутих начина) у случајевима када се антонимима исцрпљује цео обим надређеног појма, као на пример:

неаристократ(а) м *онај који није аристократ(а)*.
нечобанин м (мн. нечобани) *онај који није чобанин*
мртав [...], -тва, -тво [...] **1.** *који није жив*
некрилат, -а, -о *који није крилат, који нема крила*
асиметричан, -чна, -чно [...] *који није симетричан*
бесмртан, -тна, -тно **а.** *који није смртан*

За разлику од тога, чини се да је недовољно прецизно дефинисати контрарне појмове помоћу дефиниције са негираним антонимом. Другим речима, будући да контекстуални антоними *бајат* и *скораињи* не исцрпљују у потпуности појам који би се везао за скалу „*свежина*” или „*старост*”, није упутно при дефинисању придева *бајат* употребити дефиницију *који није скораињи*. Исти случај би се односио и на дефиниције:

матор, -а, -о [...] **3.в.** *који није свеж*

зависан, -сна, -сно **1.** [...] **б.** који није самосталан
низак, ниска [...] ниско [...] **1.а.** који није висок (о људима, односно о људском стасу, узрасту).
кукавичлук м **1.** одсуство, недостатак храбрости, смелости
небриткост, -ости ж [...] недостатак оштрине, проишљивости.

У оба наведена случаја, употреба специјализованог квалификатора супр. потребна је јер поред других ствари омогућава исцрпну претрагу у електронској верзији речника. У другом случају пак неформализована употреба негираног антонима у описном делу дефиниције није довољно прецизна, јер уколико придев *низак* дефинишемо као *који није висок*, следи погрешна импликација да је *низак* свако ко *није висок*, а свима је јасно да постоје прелазни случајеви између *ниског* и *високог*. Уколико би се уместо тога у речнику рекло да је *низак* супротно од *висок*, таква погрешна импликација не би постојала.

2.7.3. Екстраховање принципа употребе и обраде антонима у Речнику САНУ

Након обављене анализе, можемо рећи да принципи којима су се руководили лексикографи при обради антонима у Речнику САНУ нису до краја јасни. У неким случајевима вероватно је у питању теоријско уверење, но уколико се оно не експлицира, теже је подложно евалуацији. У другим случајевима могуће је да се ради о страху од постулирања односа који није сасвим теоријски јасан, а вероватно у неким случајевима долази и до пропушта (не само у РСАНУ већ и у другим речницима овог типа, па и речницима знатно мањег обима, што не изненађује било кога ко има имало искуства и сагледава комплексност процеса израде речника). Поред тога, јасно је да традиционална лексикографија, где се речник објављује у папирном облику, има просторно ограничење, те се лексикографи труде да се информације не понављају. На пример, уколико кажемо да је „*бесрдачност* особина онога који није срдчан, одсуство срдчаности, грубост“ може се чинити редундантним да се антоним и експлицира путем формалне ознаке „супр. срдчаност“. Међутим, будући да у ери дигиталне лексикографије просторно ограничење готово да не постоји (в. Fellbaum 2014: 378), могуће је унети сваки потребан податак под сопственом (специјализованом, једнозначном) формалном ознаком. Такав начин конструисања дефиниције вишеструко је користан јер текст постаје конзистентнији, лексикографу се дају експлицитна упутства о томе које све делове дефиниција треба да садржи и само на тај начин омогућава се напредна аутоматска претрага електронске верзије речника. Из угла корисника речника неформализовани начин идентификовања антонимије неадекватна је замена формализованог начина (помоћу квалификатора резервисаног за однос

супротности) јер не мора бити увек јасан, поготово корисницима чији матерњи језик није српски, или у случајевима када се дефинише мање позната реч.

2.7.4. Предлог допуне Упутстава за израду РСАНУ

На самом крају овог поглавља, на основу прегледане грађе, тј. актуелног стања у РСАНУ, предложили бисмо да се члан *Упутстава* о употреби и обради антонимије у РСАНУ употпуни.

Да се подсетимо, чланови 70 и 98 у Упутствима РСАНУ тренутно гласе:

Чл. 70

Одмах иза дефиниције дају се најпре синоними (са ознаком „син.“) и антоними (са ознаком „супр.“), затим упућенице (са ознакама „вар.“ и „исп.“), као и речи које је потребно ради допуне дефиниције споменути на том месту.

Чл. 98

Иза дефиниције (и иза евентуалног синонима) даје се по потреби и антоним, одвојен од претходног текста тачком и запетом, са ознаком „супр.“ в. пр. код белац (2) и бео.

Наш предлог допуне чланова 70 и 98 Упутстава за израду РСАНУ:

Антоними у РСАНУ идентификују се помоћу квалификатора супр., у комбинацији са описним делом дефиниције, а никада уместо њега. Позиција квалификатора супр. варира зависно од статуса антонима на који се упућује. Уколико лексикограф утврди да се сва значења две речи супротстављају по значењу, квалификатор се ставља испред свих дефиниција, па се тиме сигнализира да је у питању лексичка антонимија. Уколико се антоним супротставља само у једном свом значењу другој речи, он се ставља иза описног дела дефиниције, одвојен тачком и запетом од претходног текста, након (евентуално) наведених синонима одреднице која се обрађује. Након антонима наводе се и упућенице дате одреднице, као и речи које је потребно ради допуне дефиниције споменути на том месту.

Можемо додати да описани неформализовани начини идентификације антонимије у неким случајевима могу бити корисни, али нису увек прецизни, па понекад чак ни тачни, и свакако нису адекватна замена формализованог начина идентификације антонимије.

У наредном поглављу видећемо како су антоними обрађивани у различитим типовима антонимских речника.

3. Антонимија у ономасиолошким речницима

У предстојећем поглављу рећи ћемо нешто о историјату специјалних, ограничених речника који бележе семантичке односе међу речима, са фокусом на антонимији. Приказаћемо неколико ономасиолошких речника, анализирати структуру њихових лексикографских чланака, те дати неке од могућих подела. Прокоментарисаћемо значај сваког од елемената лексикографског чланка у овим речницима, као и остале делове процеса израде речника. Како бисмо покушали да допринесемо ближем одговору на, до сада недовољно јасно обрађено питање избора одредница у овом типу речника, посветили смо нешто више пажње анализи појединих речника. У склопу анализе упоредили смо дистрибуцију антонима по врсти речи у различитим језицима и речницима. Такође, анализирали смо и тип антонимије који је приписиван у речницима (права, лексичка или контекстуална антонимија). На самом крају поглавља укратко објашњавамо зашто је битно интегрисати семантичку анализу и лексикографску метаанализу са методама психолингвистике и корпусне лингвистике.

3.1. Дефиниција, функција и примена ономасиолошких речника

Ономасиолошки речници представљају ограничени тип речника, у којем се бележе семантички односи међу речима. Организација одредница у овом типу речника заснива се на семантичком критеријуму, тј. одреднице воде корисника од концепата ка језичким изразима којима се они исказују. Најчешће обележавани семантички однос јесте синонимија или блискозначност, а понекада се заједно са њим, а некада и самостално, бележи и антонимија. Циљ антонимских речника јесте да на једном месту обједине лексику која у језичком систему ступа у односе супротности са другим лексемама, како би се корисницима обезбедио целовитији увид у значење речи (Šarić 2007: 150, 163).

Практичну корист од овог типа речника имају не само лексикографи и језички стручњаци, већ и они који се баве писањем, превођењем или они који уче неки језик или некога подучавају.

3.2. Историјат и селективни списак ономасиолошких речника који бележе антониме

Израда речника који бележе антониме, постоји већ у 16. веку, када различити аутори објављују збирке антонима латинског језика. Према Ф. Хаусману, између 1550. и 1650. године објављено је најмање седам збирки антонима **латинског** језика (Hausmann et al. 1990: 1081).⁵⁷ То су на пример речници: *Ciceroniana epitheta, antitheta et adiuncta*. Venedig 1563, O. Toscanella-e.; *M. Tullii Ciceronis clausulae, locutiones, epitheta, adiuncta, antitheta & coniuncta*. Venedig 1575. P. Philomusus-a.; *Antitheta Ciceronis*. In: R.G., *Observatorium linguae Latinae*. Lichae 1598, R. Goclenius-a.; *Oppositorum e Plauto, Terentio, Caesare, Cicerone liber*. Mediolani 1606, A. Gambarellius-a. Овакву заинтересованост за антониме Ф. Хаусман повезује са чињеницом да је антитеза била једно од основних средстава у класичној грчкој и латинској реторици. У овим збиркама узимани су цитати из дела класичних писаца и навођени у оквиру одредница (обично око 1.000). Као што се и из наслова види, у већини поменутих публикација, антонимски речници прављени су заједно са другим речницима, али не са синонимима, као што је уобичајено у лексикографији двадесетог века, већ обично са збиркама колокација. Оно што остаје нејасно, међутим, јесте зашто у наредна три века, и поред овако живог интересовања за антониме латинског језика, није настала ниједна слична публикација за неки од живих језика. Тек у 19. веку интересовање за антониме се обновило, те у публикацијама **француског** језика добијају значајније место (Hausmann 1990: 1081). Пол Акерман (Paul Ackermann) 1842. године објављује *Dictionnaire des antonymes ou contremots* (доступно на адресама: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6342438g/fl17.planchecontact> и

⁵⁷ Опширније о историјату ономасиолошких речника који бележе антониме в. у интернационалном приручнику лексикографије, чији су уредници Ф. Ј. Хаусман, О. Рајхман, Х. Е. Виганд и Л. Згуста, сачињеном од радова више аутора. У том приручнику Ф. Ј. Хаусман један одељак посвећује речницима антонима и даје сажет приказ историјата антонимске лексикографије (Hausmann et al. 1990: 1081–1083), а ми га преносимо у најкраћим цртама, допуњавајући га новим информацијама. Будући да већину јединица из тачке 3.2. нисмо пронашли у целини, нећемо их наводити у списку литературе, осим оних које се и касније помињу, а које су нам биле доступне.

https://books.google.fr/books?id=g8NDAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=fr&source=gs_l_e_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false), где су навођени цитати, у којима аутори речи употребљавају антонимично (Hausmann 1990: 1081). Поменути речник П. Акермана, делимично се може сматрати окидачем, барем у француској лексикографији, јер једну деценију након његовог објављивања (1853. године) Л. Баре (Louis Barré) уз велики речник Н. Ландеа (Napoléon Landais), под називом *Dictionnaire général et grammatical des dictionnaires français*, у 3.000 одредница додаје антониме, за разлику од дотадашњих публикација које су садржале хомониме, синониме, парониме и риме, али су изостављале антониме. Такође, Пјер Ларус (Pierre Larousse) антониме уводи у школске вежбанке, а увршћује и одредницу антонимија у свој велики универзални речник из 19. века (*Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*). Ипак, први следећи речник антонима излази тек 1933. године, када М. Рамо и Х. Ивон објављују речник антонима и синонима (Marcel Rameau, Henri Yvon (1933): *Dictionnaire des antonymes ou contraires avec indication des synonymes*. Paris: Delagrave.). Тек тај речник довео је до традиције издавања кумулативних речника синонима, у којима се бележе и антоними. Тако, на пример, можемо споменути још речнике: Dupuis, H. (1961): *Dictionnaire des synonymes et des antonymes*. Montréal/Paris.; BouSSIONOT, R. (1973): *Dictionnaire des synonymes, analogies et antonymes*. Paris.; *Dictionnaire des synonymes, analogies et antonymes*. (1981): Bordas, Paris⁵⁸.; као и базе доступне на адресама <http://www.synonymes-antonymes.com/>, <http://www.synonymes.com/>.

У енглеској лексикографији пак, према Хаусмановим речима, антоними нису публиковани засебно, ни у виду речника, нити у виду засебне антонимске листе, иако су већ од 1852. године у Рожеовом тезаурусу (Roget's Thesaurus) играли важну улогу. Убрзо након тога, међутим, постају готово неизоставан део великог броја саодносних и дистинктивних синонимника британског и америчког енглеског. На пример у речницима: Smith, C. J. (1867): *Synonyms and Antonyms*. London.; Fernald, J.C. (1896): *English synonyms and antonyms, with notes on the correct use of prepositions*. New York.; Vaugh, A.C. and

⁵⁸ Анализирајући структуру француског речника *Dictionnaire des synonymes, analogies et antonymes* (Bordas, Paris, 1981) М. Михаљевић и Љ. Шарић га класификују као саодносни речник (дакле, без дефиниција), где се код одреднице наводе најпре синоними и блискозначнице, као и речи из истог значењског поља, а на крају се наводе антоними (Mihaljević–Šarić 1994: 98). У овом речнику, према речима ауторки, поштује се реципрочност антонимског односа, што значи да ако је код одреднице X наведен антоним Y, на месту где се обрађује одредница Y упућено је на одредницу X.

Kitchen P. C. (1927): *Synonyms, antonyms and discriminations*. In: The New Century Dictionary of the English Language.; Irvine, A. H. and Collins, M.A. (1964): *Collins Gem Dictionary of Synonyms and Antonyms*. London – Glasgow.; Hayakawa, S. I. (1968): *Funk and Wagnall's Modern Guide to Synonyms and related words. List of antonyms. Copious cross-references. A complete and legible index*. New York.; Allen, F.S. (1972): *Allen's Synonyms and Antonyms*. Ed. T. H. Vail Motter. New York.; *Webster's New Dictionary of Synonyms. A Dictionary of Discriminated Synonyms with Antonyms and Analogous and Contrasted Words* (1973)⁵⁹: Springfield, Massachusetts.: Merriam Webster Inc.; *The New American Roget's College Thesaurus in Dictionary Form – The Latest Version of Roget's Original Masterpiece of Synonyms and Antonyms* (1978): New York.; Spooner, A. (1999): *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*. Oxford, New York: Oxford University Press.; *Dictionary of Synonyms and Antonyms*, London, IX edition; *21st Century Synonym and Antonym Finder*⁶⁰. Такође постоје и електронске базе, као на пример база доступна на адреси <http://www.synonym.com/synonyms/>, а далеко најзначајнија база јесте WordNet, о коме ће нешто касније бити више речи.

Слично је, према Ф. Хаусману, и са италијанском и шпанском антонимском лексикографијом, с тим што постоји приметно мањи број публикација него за енглески језик (барем оно до чега смо ми успели да дођемо). Од речника који бележе антонимију у **италијанском** издвајамо: (Cesana, G. (1967): *Dizionario ragionato dei sinonimi e dei contrari*. Milano.; Ratti, D. e Biorci, G. (1997): *Sinonimi e contrari: dizionario compatto dei sinonimi e dei contrari*. Bologna: Zanichelli.; и базу доступну на адреси: http://dizionari.corriere.it/dizionario_sinonimi_contrari/), а од **шпанских** речника: Zainqui, J. M. (1973): *Diccionario razonado de sinónimos y contrarios. La palabra justa en el momento justo*. Barcelona.; Vox escolar (1979): *Diccionario escolar de sinónimos y antónimos*. Barcelona.; Blecua, J. M. (1999): *Diccionario general de sinónimos y antónimos: Lengua Española*. Barcelona: Vox Universidad.

И за друге европске језике постоје ономасиолошки речници који бележе и антонимију, као нпр. речник **португалског**: Fernandes, F. (1997): *Diccionario de Sinonimos e Antonimos da Lingua Portuguesa*. Sao Paulo: Globo.; Barbosa, O. (1999): Grande Dicionario de

⁵⁹ Нешто касније у тексту, приказаћемо издање овог речника из 1984. године, које нам је било доступно.

⁶⁰ Овај речник могуће је делимично претраживати на адреси: <https://books.google.rs/books?id=BvIWAAAAAJ&focus=searchwithinvolume&q=rude>.

Sinonimos e Antonimos. Rio de Janeiro: Ediouro; **пољског**: Gajewska, B., Pawlus, M. (2007): Słownik synonimów i antonimów. Bielsko-Biala: Park.; **кастиљског**: Aufrege, José Cruz (1965): *Antónimos castelanos*. La Paz.

Речници посвећени искључиво антонимији, карактеристични су за, како их Хаусман назива, комунистичке земље, као на пример, речници антонима **руског**: Введенская, Л. А. (1971): *Словарь антонимов русского языка*. Ростов.; Колесников, Н. П. (1972): *Словарь антонимов русского языка*. Тбилиси.; Львов, М.Р. (1978): *Словарь антонимов русского языка*. Москва: Русский язык.; Введенская, Л. А. (2002): *Словарь антонимов русского языка: около 500 антонимических гнезд*. Москва: Астрель.; Гаврилова А. С. (2013): *Словарь синонимов и антонимов современного русского языка*. Москва: Аделант.; електронска база руских антонима на адреси: <http://antonymonline.ru/>; као и база на адреси:

<http://www.gramota.ru/slovari/dic/?lop=x&bts=x&zar=x&ag=x&ab=x&sin=x&lv=x&az=x&pe=x&word>), и **румунског**: Вуса, М., Vinteler, O. (1974): *Dicționar de antonime*. București: Vox.; Vinteler, O. (2002). *Dicționar de antonime*. Cluj-Napoca: Dacia. Такође треба споменути и речнике **украјинског**: Деркач, П. М. (1975): *Короткий словник антонімів української мови*. Нью-Йорк: НДТУТ.; Полюга Л. М. (1999): *Словник антонімів української мови*. Київ: Довіра. и **бугарског**: Пернишка, Е. и Василева, С. (1997): *Речник на антонимите в българския език*. София: "Петър Берон".

Према Ф. Хаусману, у **немачкој** лексикографији није било никаквих речника антонима, све док 1977. године није објављен речник К. и Е. Агриколе: Agricola, C. und E. (1977): *Wörter und Gegenwörter. Antonyme der deutschen Sprache*. Leipzig., под утицајем руске лексикографије. П. ван Штеркенбург тврди да су новине у овај тип речника уведене баш са овим речником (Sterkenburg 2003: 143), али остаје нејасно које су то новине у питању. Након тога, Е. и Х. Булита објављују речник чија је једна половина лексикографских чланака посвећена антонимији: Bulitta, E. und H. (1983): *Wörterbuch der Synonyme und Antonyme*. Frankfurt a.M.: Wolfgang Krüger Verlag.⁶¹ Такође постоји и електронска база немачких антонима на адреси: <http://gegenteil-von.com/>. На овом месту ћемо још споменути и **преводни** речник антонима: Dajković, J. (1994): *Englesko-srpski / srpsko-engleski rečnik sinonima i antonima s fonetskim izgovorom*.

⁶¹ У наставку поглавља подробније ћемо приказати неке од ових речника.

Из самих наслова наведених речника видимо да постоје различити типови речника у којима се бележе антоними. У литератури сазнајемо да се у антонимским (и синонимским) речницима најчешће дају само листе синонима и антонима лема, те је на кориснику да разуме нијансе у њиховим значењима (Swanepoel 2003: 63), као и то да су добри антонимски речници веома ретки, те да су антоними чешће наведени као део структуре синонимских речника и тезауруса,⁶² али и да значајније иновације у антонимским речницима тек предстоје са могућностима електронске лексикографије (Исто: 143). Стога ћемо у наставку овог поглавља дати могуће поделе речника антонима, према различитим критеријумима, те анализирати структуре постојећих речника антонима.

3.3. Поделе ономасиолошких речника

Као и код других речника и код антонимских подела посла при изради има четири фазе. Најпре је потребно 1) сакупити грађу, 2) одабрати одреднице, 3) конструисати лексикографски чланак и на крају 4) одредити критеријум уређења одредница (Zgusta 1991: 212). На основу избора које лексикограф прави приликом сваке од ових фаза, могуће је класификовати речнике у одговарајуће групе. Поред тога, антонимски речници се могу класификовати у типове и на основу критеријума поделе речника наведених у претходном поглављу: према броју језика, временском периоду, односу према норми и слично. М. Михаљевић и Љ. Шарић антонимске речнике класификују према *броју језика* на *једнојезичне* и *преводне*, затим према томе *да ли у њима постоје дефиниције одредница* (на *саодносне* (у оригиналу ауторке их називају *суодносни*), који само повезују одреднице и *експланаторне* (оригинално: *објаснидбене*) у којима се наводи и дефиниција одредница), према *томе да ли се наводе примери* (на *опримерене* и *неопримерене*) и према *медију издања* (на *електронске* (*рачунарске*) и *класичне* (штампане на папиру) (Mihaljević–Šarić 1994: 95–96).

Из поменутих класификација чини се да су за поделу антонимских речника критеријални:

⁶² Термин тезаурус у англистичкој лексикографији означава речник синонима, а у словенској велике академијске речнике. Овде се мисли на славистичко значење термина (Zgusta 1991: 199, у фусноти 43).

1. Делови лексикографског чланка, тј. које све делове лексикографског чланка речник садржи, односно да ли поред одреднице садржи и друге делове чланка као што су граматичке информације, глосе, тј. кратки коментари који појашњавају значење, дефиниције, примери, те да ли постоји подела на значења, као и да ли се у речнику бележе и други семантички односи;⁶³

2. Број антонима у речнику, који зависи од тога да ли је антоним приписан само неким или (скоро) свим одредницама, као и да ли се за сваку одредницу наводи један или више антонима;

3. Друге карактеристике речника, као што су број језика, начин организације одредница, медиј издања и слично.⁶⁴

3.4. Селективни приказ ономасиолошких речника, са освртом на поделе

3.4.1. Делови лексикографског чланка у ономасиолошким речницима

Основни елементи без којих не би ни постојао речник антонима јесу лема, односно **одредница** и њен **антоним**. Уједно, неки речници садрже једино те две информације. Таква је на пример електронска база антонима руског језика, доступна на адреси: <http://antonymonline.ru/>, где корисник у одговарајуће поље може уписати жељену одредницу, а као резултат добија један или више њених антонима, без икаквог додатног објашњења (осим броја слова). Други начин употребе ове базе своди се на избор једног од слова руске азбуке, где се најпре добија списак свих одредница које почињу датим словом, а потом корисник одабиром једне од њих добија мало пре описани резултат (в. Пример 1).

⁶³ Ово се још може назвати и *микроструктуром* речника. У вези са овим в. нпр. Hartmann 1998: 94.

⁶⁴ У вези са тачкама 2. и 3. в. објашњење о *макроструктури* речника у Hartmann 1998: 91.

Антонимы к слову «красивый»

Антонимы к словам на букву **А Б В Г Д Е Ж З И К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Э Ю Я**

Прилагательное *красивый* имеет следующие антонимы:

1. **некрасивый** [10 букв]
2. **безобразный** [11 букв]
3. **уродливый** [9 букв]
4. **страшный** [8 букв]
5. **дурной** [6 букв]
6. **неприятный** [10 букв]
7. **гадкий** [6 букв]

Пример 1. Электронска база антонима руског језика, доступна на адреси: <http://antonymonline.ru/>.

Овакав речник би према терминологији Михаљевићеве и Шарићеве спадао у *саодносне* речнике. Слична ситуација постоји и у студији Љ. Шарић која предлаже списак антонима за будући речник антонима хрватског језика (Šarić 2007: 200–253). Ипак, постоји доста речника који поред ова два податка бележе и **синониме** одредница. Таква је, на пример, електронска база синонима и антонима француског језика, доступна на адреси: <http://www.synonymes-antonymes.com/> (в. Пример 2).

Пример 2. Одредница “**belle**” (=леп) из електронске базе синонима и антонима француског језика, која се може наћи на адреси: <http://www.synonymes-antonymes.com/>.

Следећа информација која се често користи у речницима јесте **подела на значења**, где се (синоними и) антоними приписују датом значењу. Такву структуру има класични речник синонима и антонима португалског језика: Barbosa, O. (1999): *Grande Dicionario de Sinonimos e Antonimos*. Rio de Janeiro: Ediouro.⁶⁵, али и електронске базе италијанског (http://dizionari.corriere.it/dizionario_sinonimi_contrari/) и француског (<http://www.synonymes.com/>) (в. Примере 3, 4 и 5).

⁶⁵ Део речника, тј. одреднице које почињу словом А, могуће је видети на адреси: <http://www.ebah.com.br/content/ABAAAgjPQAE/grande-dicionario-sinonimos-antonimos>.

ALTO
1. Elevado, erguido, levantado. Ant. Baixo.
2. Excelente, ilustre, importante, insigne, nobre, excelso, superior: <i>Pessoa de alta posição.</i> Ant. Obscuro, inferior.
3. Grande, vasto, profundo: <i>Altos conhecimentos.</i> Ant. Parco, pouco.
4. Caro, elevado: <i>Preço alto.</i> Ant. Baixo.
5. Forte, agudo, estridente: <i>Voz alta.</i> Ant. Baixo, grave.
6. Difícil, transcendente: <i>Altos mistérios de Deus.</i>
7. Remoto, longínquo: <i>A alta Antiguidade.</i> Ant. Recente.
8. Eminente: <i>A alta magistratura.</i>
9. Arrojado, ousado: <i>Altos feitos.</i>
10. Altura, elevação: <i>Estar no alto.</i>

Пример 3. Одредница “alto” (=висок) из синонимско-антонимског речника португалског језика: Barbosa, O. (1999): Grande Dicionario de Sinonimos e Antonimos. Rio de Janeiro: Ediouro.

<p>Dizionario dei Sinonimi e dei Contrari RCS Libri Codice da incorporare > <input type="text"/> <input type="button" value="CERCA"/> Dizionario dei Sinonimi e dei Contrari</p> <p>bello agg.</p> <p>1. stupendo, splendido, magnifico, incantevole, avvenente, affascinante, attraente, seducente, appariscente, notevole, vistoso, piacente, aggraziato, grazioso, carino, piacevole, gradevole, delizioso, ameno, leggiadro, elegante, armonioso, equilibrato, ben fatto, ben proporzionato, armonico, scultoreo CONTR brutto, sgradevole, orrendo, orrido, orribile, mostruoso</p> <p>2. buono, generoso, nobile, dignitoso, illustre, glorioso CONTR cattivo, meschino, misero, triste, vile, ignobile, abietto, squallido</p> <p>3. (<i>di tempo, cielo</i>) luminoso, soleggiato, limpido, chiaro, sereno, mite, temperato</p> <p>4. grandioso, grande, ingente, abbondante, imponente, sontuoso, pregevole, mirabile, cospicuo CONTR piccolo, scarso, lieve, modesto • s.m.</p> <p>1. (solo sing.) bellezza, fascino, eleganza, grazia CONTR bruttezza</p> <p>2. (solo sing.) sereno, tempo buono CONTR maltempo</p> <p>3. <i>fig.</i> fusto, adone, apollo CONTR mostro</p> <p>(<i>per antonomasia</i>) amato, amico, innamorato, amante, ragazzo, fidanzato, <i>region.</i> moroso.</p> <p>• <i>figg. alla bella e meglio:</i> in modo approssimativo, all'incirca; <i>bel bello:</i> adagio adagio, lemme lemme, tranquillamente; <i>bel mondo:</i> società ricca ed elegante; <i>bella stagione:</i> primavera; <i>belle lettere:</i> letteratura, studi umanistici; <i>bello e buono:</i> vero e proprio; <i>bello spirito:</i> persona spiritosa; <i>del bello e del buono:</i> molta fatica; <i>dirne delle belle:</i> dire delle assurdità, dire delle sciocchezze; <i>farsi bello:</i> adomarsi, attribuirsi meriti non propri; <i>sul più bello:</i> nel momento culminante.</p>	<p>SYNONYMES WWW.SYNONYMES.COM</p> <p>belle</p> <p>SYNONYMES DE BELLE</p> <p>belle, s</p> <p>adjectif singulier</p> <p>1 admirable, adorable, délicate, délicateuse, éclatante, gracieuse, jolie, merveilleuse, mignonne, noble, plaisante, ravissante, somptueuse, splendide, superbe, vertueuse Antonymes : affreuse, horrible, laide, repoussante, vilaine</p> <p>nom</p> <p>1 affranchissement, délivrance, évasion, franchise, indéterminisme, liberté, relaxation Antonymes : arrestation, captivité, emprisonnement, à nouveau, échapper, évader</p>
<p>Пример 4. Одреднице “bello” из електронске базе синонима и антонима италијанског језика, која се може наћи на адреси: http://dizionari.corriere.it/dizionario_sinonimi_contrari/.</p> <p>Пример 5. Одредница “belle” (=леп) из електронске базе синонима и антонима француског језика, која се може наћи на адреси: http://www.synonymes.com/.</p>	

Речник синонима и антонима енглеског језика (Spooner 1999) поред свих наведених информација бележи и **врсту речи** одреднице (в. Пример 6).

acceptance *n* acquiescence, agreement, approval, consent. *Opp* REFUSAL.

bitter *adj* [...]

4 *a bitter wind*. biting, cold, fierce, freezing, perishing, piercing, raw. *Opp* KIND, MILD, PLEASANT.

broaden *vb* branch out, build up, develop, diversify, enlarge, expand, extend, increase, open up, spread, widen. *Opp* LIMIT.

cool *adj* **1** chilled, chilly, coldish, iced, refreshing, unheated. COLD. *Opp* HOT.

[...]

3 [*derog*] aloof, apathetic, cold-blooded, dispassionate, distant, frigid, half-hearted

[...] *Opp* PASSIONATE. [...]

Пример 6. Одреднице из енглеског речника синонима и антонима (Spooner 1999):

У електронској бази синонима и антонима енглеског језика, доступној на адреси <http://www.synonym.com/synonyms/>, поред наведених карактеристика, у оквиру значења најпре се наводе **кратке описне дефиниције** (в. Пример 7), иза којих следе одељци "Synonyms" и "Antonyms", у оквиру којих се наводе синоними и антоними.

The image shows a screenshot of the Synonym.com website. At the top, there is a blue header with the word "synonym" in white and a search bar containing the word "beautiful". Below the header, the main content area is titled "Synonyms and antonyms for *beautiful*". There are two entries for the word "beautiful" (adj.):

1. beautiful (adj.)
delighting the senses or exciting intellectual or emotional admiration

Synonyms:
 slightly, fair, splendiferous, bonnie, graceful, pretty-pretty, picturesque, dishy, attractive, beauteous, gorgeous, pleasing, ravishing, well-favoured, pretty, beauty, well-favored, resplendent, comely, fine-looking, handsome, lovely, splendid, scenic, bonny, better-looking, stunning, good-looking, exquisite, pulchritudinous, glorious

Antonyms:
 ugliness, ugly, displeasing, unattractive, awkward

2. beautiful (adj.)
(of weather) highly enjoyable

Synonyms:
 pleasant

Antonyms:
 unpleasant

Пример 7. Одредница “**beautiful**” (=леп) из електронске базе синонима и антонима енглеског језика, која се може наћи на адреси: <http://www.synonym.com/synonyms/>.

Понекад се у овим речницима користе и **гlose** које појашњавају о ком значењу је реч, као на пример у класичном, штампаном речнику: *The New American Roget's College Thesaurus in Dictionary Form – The Latest Version of Roget's Original Masterpiece of Synonyms and Antonyms* (1978), New York. (в. Пример 8). У предговору овог речника каже се да једнокоренски антоними, добијени простим додавањем префикса un-, in-, dis- и сл., нису навођени, осим уколико придев без префикса има више значења која нису повезана са значењима префиксираног парњака. Често употребљаване речи обрађене су као творбена гнезда, а уместо навођења њихових антонима упућује се на антонимску одредницу.

BEAUTY

Quality that arouses pleasure

Nouns—1, beauty, the beautiful; form, ELEGANCE, grace, charm, beauty unadorned; SYMMETRY; loveliness, attractiveness, comeliness, fairness, pulchritude, good looks, body beautiful, shapeliness, hourglass figure; style, polish, gloss (see SMOOTHNESS); bloom, brilliancy, radiance, splendor, gorgeousness, magnificence, glory; delicacy, refinement. *Slang*, curves.
2, (*beautiful person*) a. thing of beauty. *Informal*, vision, picture, eyeful, sight for sore eyes. b. Venus, Aphrodite, Hebe, the Graces, peri, houri, Helen of Troy; [sex] goddess; witch, enchantress; reigning beauty, beauty queen, Miss or Mrs. America, Miss U.S.A., Miss Universe, etc.; charmer, belle [of the ball]; poster girl, pinup [girl]. *Informal*, eyeful, picture, dream[boat], stunner, [Georgia] peach, doll, knockout, raving beauty, good-looker, cover or pinup girl, sweater girl. *Slang*, looker, cupcake, doll city, dish, dollface, [stone] fox, filly, sex bomb or kitten, pigeon, sexpot, quail, wren, barbecue. c. Mr. America, Adonis, Narcissus. *Informal*, ladykiller, ladies' man, dreamboat, pistol, beefcake, freak daddy, hunk.
3, (*something that renders beautiful*) a. beautification, beautifying; cosmetology; makeover; makeup, cosmetics; foundation, lipstick, lip rouge, nail polish, mascara, eye shadow, eyebrow pencil; mudpack, vanishing cream, etc.; vanity case, compact; decoration, adornment, accessory, embellishment, ornamentation (see ORNAMENT); glitz. *Slang*, war paint. b. cosmetic surgery, face lift, nose job, tuck. c. manicure, pedicure; beautician, cosmetologist, cosmetician, makeup artist; hairdresser, coiffeur, coiffeuse; manicurist, pedicurist; beauty salon or parlor. d. barber, hair stylist; haircut; barbershop. See HAIR.

[...]

Antonyms, see UGLINESS.

Пример 8. Део одреднице "beauty" (= лепота) у енглеском речнику:
The New American Roget's College Thesaurus.

Сви поменути речници представљају **једнојезичне речнике**. Поред тога, осим првог, сви спадају у групу **синонимских речника, који успут бележе и један или више антонима**. У њима је далеко већа пажња посвећена синонимима него антонимима. Ипак, можда најдрастичнији пример овог типа речника јесте: Webster's New Dictionary of Synonyms (1984): A Dictionary of Discriminated Synonyms with Antonyms and Analogous and Contrasted Words. Springfield, Massachusetts.: Merriam Webster Inc. У њему се веома детаљно објашњава разлика у употреби и значењу сваког од синонима (разликовни синонимик), након синонимског низа наводе се и блискозначнице (иза квалификатора "Ана"), а потом се наводи мали број антонима (в. Пример 9).

ATTRACT
beautiful *adj* Beautiful, lovely, handsome, pretty, bonny, comely, fair, beauteous, pulchritudinous, good-looking are comparable when they express judgment of a person or a thing perceived or contemplated with sensuous or aesthetic pleasure. Although they differ widely not only in their implications and connotations but also in their range of reference, they carry in common the meaning very pleasing or delightful to look at. Of all these adjectives **beautiful** is usually the richest in significance; since the abstraction it represents (*the beautiful*) has been for many centuries the subject of discussion by philosophers, artists, and aestheticians, its content in a particular context often depends upon the speaker's or writer's cultural background, his chosen philosophy, or his own peculiar definition. In general, however, both in learned and in ordinary use **beautiful** is applied to what excites the keenest pleasure not only of the senses but also through the medium of the senses of mind and soul. It also suggests an approach to or a realization of perfection, often specifically the imagined perfection associated with one's conception of an ideal. That is why **beautiful** is applicable not only to things that are directly perceived by the senses (a *beautiful woman*) (a *beautiful scene*) (the *beautiful "Winged Victory"*) (an exquisitely *beautiful painting*) but to things that are actually mental constructions formed in the mind through the instrumentality of language or as a result of inferences from certain outward manifestations (a *beautiful poem*) (a *beautiful plan*) (a

beautiful character) **Lovely**, like *beautiful*, usually suggests a more than sensuous pleasure, but it implies keen emotional delight rather than profound intellectual or spiritual pleasure. It is applied therefore to what is so pleasant to look upon, to hear, to smell, or to touch that the person affected dwells delightedly, sensuously, or amorously upon it or the sensations it produces (why ever wast thou *lovely* in my eyes?—*Shak.*) (in after years . . . thy mind shall be a mansion for all *lovely* forms—*Wordsworth*) (a sailing ship—that *loveliest* of human creations—*Ellis*) **Handsome**, on the other hand, carries little connotation of emotional or spiritual pleasure; it implies rather a judgment of approval occasioned by something that is pleasant to look upon because it conforms to one's conception of what is perfect in form and detail or in perfect taste, and pleasing because of its due proportions, symmetry, or elegance. It is applied chiefly to what can be regarded unemotionally and with detachment; thus, a woman who is described as *handsome* rather than as *beautiful* or *lovely* is by implication one whose appearance aesthetically satisfies the observer but does not markedly stir his deeper feelings (a *handsome dress*) (a *handsome house*) (a *handsome table*) ("They say I'm *handsome*." "You're lovely, Bella!" She drank in his homage—*Meredith*) **Pretty**, in contrast to *handsome*, is applied largely to what pleases by its delicacy, grace, or charm rather than by its perfection or elegance of form or style. It is seldom used to describe something large or impressive; consequently it often connotes diminutiveness, daintiness, or exquisiteness (a group of *pretty girls*) (a very *pretty child*) (a *pretty cottage*) **Pretty** is often used depreciatively to suggest mere pleasingness of appearance and the absence of qualities that make for beauty, grandeur, or strength (a *pretty poem*) (a *pretty view*) **Bonny**, which is more common in British and especially Scottish use, implies approbation of a person's or thing's looks but it may also imply various pleasing qualities (as sweetness, simplicity, healthiness, plumpness) (a *bonny day*) (a great actress and a *bonny girl*—*Donn Byrne*) (a *bonny baby*) (what the sentimental women of the neighborhood called a "bonny man." His features were remarkably regular, and his complexion was remarkably fair—*G. D. Brown*) **Comely** implies an opposition to what is homely and plain and suggests pleasant wholesomeness with a measure of good looks or physical attractiveness (a *comely barmaid*) (the *comeliest* woman in the club) (Jack was so *comely*, so pleasant, so jolly—*Dibdin*) (once a moorland Helen, and still *comely* as a blood horse and healthy as the hill wind—*Stevenson*) **Fair** applies especially to something which gives delight because of the purity, the flawlessness, or the freshness of its beauty (fair as a star, when only one is shining in the sky—*Wordsworth*) (forever wilt thou love, and she be *fair*—*Keats*) **Beauteous** and **pulchritudinous** are used especially in ironic or journalistic prose where they often carry a suggestion of derogation or imply an emphasis on mere physical attractiveness (beauteous candidates for the title of "Miss America") (a *beauteous platinum blonde*) (pulchritudinous chorus girls) **Beauteous** in poetical and dignified use often carries a stronger implication of opulence of charms than *beautiful* (how *beauteous* mankind is! O brave new world, that has such people in't!—*Shak.*) **Good-looking** is a less expressive word than *handsome* or *pretty* but is often used as a close synonym (the children of that family are all *good-looking*) *Ana* *splendid, resplendent, glorious, sublime, superb: exquisite, elegant, *choice
Ant ugly —*Con* repulsive, repugnant, revolting, *offensive

Пример 9. Одредница "beautiful" (= леп) у енглеском речнику: Webster's New Dictionary of Synonyms (1984): A Dictionary of Discriminated Synonyms with Antonyms and Analogous and Contrasted Words.

У ову групу могли бисмо убројати и преводни енглеско-српски и српско-енглески речник синонима и антонима Ј. Дајковића (Дајковић 1994). Он има три дела. У првом делу, заглавља лексикографских чланака су енглеске речи, иза којих следи изговор, потом

српски преводни еквиваленти, а након тога следе енглески синоними и антоними одреднице, иза квалификатора "Syn." и "Ant." (в. Пример 10).

Fine [...] ⁶⁶ fin, lep, krasan; elegantan, otmen; ugladen, pronicljiv, osetljiv; tanak; šiljat, šiljast, sitan; čest.

Syn. Showy, gauzy, thin, delicate, rare, exact, just, sharp, tiny.

Ant. Large, coarse, compact, thick, massive, concrete, hard.

Пример 10. Одредница "**Fine**" (= фин) из енглеско-српског речника синонима и антонима: Dajković, J. (1994): *Englesko-srpski i srpsko-engleski rečnik sinonima i antonima s fonetskim izgovorom*. Beograd: PS „Grmeč“ AD – „Privredni pregled“.

У другом делу речника даје се преглед основних граматичких правила енглеског језика, намењен онима који уче енглески језик. У трећем делу речника, заглавље одредница су српске речи, иза којих следе њихови синоними, а потом енглески преводни еквивалент са изговором, након чега су иза квалификатора Syn. и Ant. дати синоними и антоними енглеског преводног еквивалента (в. Пример 11).

Fin, nežan, dražestan, lep, mio; krasan; čist; utančan, ukusan, izvanredan; probirački; preosetljiv; tačan; ispravan; obazriv; spretan; neznatan, sitan **Nice** [nais].

Syn. Fine, dainty, neat, exact, fastidious, discriminative, pleasing.

Ant. Disagreeable, nauseous, nasty, indiscriminating, coarse.

Пример 11. Одредница „**Fin**“ из српско-енглеског дела речника: Dajković, J. (1994): *Englesko-srpski i srpsko-engleski rečnik sinonima i antonima s fonetskim izgovorom*. Beograd: PS „Grmeč“ AD – „Privredni pregled“.

Другим речима, ово је речник енглеских синонима и антонима и српских синонима, са преводом одредница на српски језик. Како бисмо утврдили антониме српских јединица, могли бисмо пратити јединице наведене под одељком *Ant.* Уколико узмемо за пример одредницу **Fin** примећујемо да од пет наведених антонима, у енглеском делу речника постоје одреднице само за два: *nasty* и *coarse*. Ако погледамо њихове преводе, добићемо

⁶⁶ Изоставили смо фонетски изговор, будући да није релевантан за оно о чему овде говоримо.

списак потенцијалних антонима. То би значило да бисмо на основу овог речника могли да закључимо да су антоними придева **фин** придеви *гнусан, љигав, гадан, одвратан, прљав, каљав, срамотан, нечист, простачки, мрзовољан, зловољан, сиров, груб, крупан, прост, лош* (в. Примере 12 и 13).

Nasty [...] gnusan, ljigav, gadan; odvratan, prljav, kaljav; sramotan, nečist, prostački; mrzovoljan, zlovoljan.

Syn. Impure, foul, unclean, sooty, hurtful, cheerless, sad.

Ant. Sweet, nice, clean, stainless, pleasurable, cordial, delightful.

Пример 12. Одредница “**Nasty**” из српско-енглеског дела речника: Dajković, J. (1994): *Englesko-srpski i srpsko-engleski rečnik sinonima i antonima s fonetskim izgovorom*. Beograd: PS „Grmeč“ AD – „Privredni pregled“.

Coarse [...] sirov, grub, krupan, prost, loš.

Syn. Rude, rough, gross, vulgar, common.

Ant. Choice, gentle, refined, fine.

Пример 13. Одредница “**Coarse**” из српско-енглеског дела речника: Dajković, J. (1994): *Englesko-srpski i srpsko-engleski rečnik sinonima i antonima s fonetskim izgovorom*. Beograd: PS „Grmeč“ AD – „Privredni pregled“.

Ипак, сматрамо да би био потребан озбиљан истраживачки рад како би се утврдило да ли се ова два језика слично понашају по питању ступања речи у парадигматске лексичке односе са другим јединицама језичког система, а такође успостављање односа антонимије између ових јединица морало би се заснивати на потврдама из језичке продукције. Овај речник стога може бити само полазиште у истраживању антонима српског језика, будући да је тврдња о односу антонимије међу јединицама српског језика троструко посредована: прво преводом (**Fin** – **Nice**), потом односом међу јединицама енглеског система (**Nice** – **Nasty**), а након тога поновним преводом са енглеског на српски (**Nasty** – gnusan, ljigav, gadan, odvratan, prljav, kaljav, sramotan итд.).

На овом месту свакако треба споменути и једну од највећих електронских база, WordNet, чија је идеја зачета на Универзитету Принстон (Princeton University). Идеја ове базе била је да се, уз помоћ модерних технологија, традиционални начин представљања

података у речницима комбинује са знањима до којих су дошла психолингвистичка истраживања (Miller et al. 1990: 236). Стога је аутори називају и речником заснованим на психолингвистичким принципима. У том речнику укупан број облика речи износи 155.287, које су организоване у 117.659 синсета, тј. семантичких група. Лексикон је подељен на пет група: именице (које чине 76% укупног лексичког фонда), глаголе (7%), придеве (14%), прилоге (3%) и функционалне речи (при чему функционалне речи нису обрађене у овој бази), те је свака од група организована на специфичан начин.⁶⁷ Именице су, на пример, организоване према значењским односима хипонимије и синонимије, док су придеви подељени на две групе: описне и односне. Описни придеви организовани су према односу синонимије и антонимије.⁶⁸ Пошто је ова база заснована на уверењу да је антонимија однос који постоји између облика речи, а не између њихових значења, само неки од описних придева имају директне антониме. Они описни придеви који немају антониме, ипак ступају у однос антонимије индиректно, преко придева са којима су у односу синонимије, а који имају директне антониме (аутори као пример наводе придев *ponderous* који преко синонимије са придевом *heavy* ступа у однос индиректне антонимије са придевом *light*: Fellbaum et al. 1993: 28).

Међутим, у неким речницима аутори су **приближно исту пажњу посветили синонимији и антонимији**. У таквим речницима често је број одредница нешто мањи него у претходно приказаним речницима. Један од примера јесте речник антонима пољског језика: Gajewska, B. i Pawlus, M. (2007): *Słownik synonimów i antonimów*. Bielsko-Biala: Park.⁶⁹ Овај речник садржи 977 одредница (Šarić 2007: 155–156). На левој страни лексикографског чланка налазе се синоними, под квалификатором "syn.", а на десној антоними одреднице, под квалификатором "ant.". Одредници је придодела врста речи,

⁶⁷ Квантитативни подаци преузети су са адресе: <https://wordnet.princeton.edu/wordnet/man/wnstats.7WN.html>.

⁶⁸ Већ шездесетих година двадесетог века Ц. Диз је анализом одговора из тестова слободних асоцијација дошао до тога да сви најфреквентнији придеви енглеског језика ступају у реципрочне асоцијативне односе, те да се та реципрочност може узети као објективна дефиниција семантичког односа антонимије. Стога он закључује да антонимија мора бити основни принцип организације при учењу и памћењу значења речи придева (Charles–Miller 1989: 358), уколико не свих, онда бар велике већине придева (Deese 1964: 357) (више о овоме у Поглављима 4 и 7). Овакви налази пресудно су утицали на одлуке о организацији делова лексичког система у бази WordNet.

⁶⁹ В. <http://libra.ibuk.pl/book/91462>.

синоними и антоними груписани су у оквиру чланка према значењима, али значења нису појашњена дефиницијама, већ су само издвојена помоћу знака •. У неким случајевима прецизиран је контекст употребе, али у многим случајевима изостаје (в. Пример 14).

613. <i>piękny</i> (przym.) – <i>pięknie</i> (przysł.)	
syn.	ant.
śliczny, ładny, niebrzydki,	brzydki, nieładny, ohydny,
nieszpetny, uroczy, cudny,	odstręczający, szpetny,
cudowny, estetyczny, czarujący,	nieelegancki, niepowabny,
czarowny, wdzięczny,	nieponętny, niepociągający,
zachwycający, urzekający,	nieszukowy, nieatrakcyjny,
elegancki, wykwinny,	nieurzekający, niezachwycający,
szykowny, gustowny, urodziwy,	niewykwinny, gustowny,
niezwykłej urody, powabny,	mало urodziwy, nieurodziwy,
książk. zjawiskowy, ponętny,	szkaradny, koszmarny, <i>poł.</i>
pociągający, atrakcyjny	paskudny, odpychający, obskurny
• dorodny, przystojny, urodziwy	• niezgrabny, niekształtny,
	pokraczny, nieforemny
• przen. (charakter) moralny,	• nieuczciwy, nieszlachetny,
szlachetny	niegodziwy, amoralny, nikczemny
• (suma) znaczny, niemały, okazały	• mały, niewielki, nieduży,
	nieznaczný

Пример 14. Приказ једне одреднице из пољског синонимско-антонимског речника (**piękny** – **pięknie** = леп – лепо) (Gajewska–Pawlus 2007): Słownik synonimów i antonimów. Bielsko-Biala: Park.

Други пример овог типа речника јесте речник синонима и антонима немачког језика Е. и Х. Булите (Bulitta–Bulitta 1985): *Wörter-buch der Synonyme und Antonyme*. Frankfurt am Mein: Wolfgang Krüger Verlag. Одреднице су организоване према алфаветском принципу. Слично пољском речнику синонима и антонима и у овом речнику свака страница подељена је замишљеном уздужном линијом, те се са леве стране налазе одреднице са својим синонимима, а са десне исте те одреднице са својим антонимима (делови нису посебно насловљени). Узета су у обзир различита значења сваке одреднице, издвојена у оквиру лексикографског чланка помоћу знака *, али се та значења не појашњавају на други начин (на пример помоћу описне дефиниције) већ само помоћу синонима и антонима. Како аутори сами објашњавају у предговору, појам антонимије схваћен је веома широко, па се тако наводе и оне речи које просечном кориснику не падају на памет као антоними одредница. Интересантан је пример којим аутори, у предговору,

илуструју овакав приступ. На пример реч **брак** обрађена је тако што се најпре наводе речи које означавају стање мушкарца и жене који „апстинирају“ од брака (нпр. *целибат*), потом речи које се односе на активности изван брака (нпр. *конкубинат*), затим речи које се употребљавају да означе самачки живот (нпр. *невенчаност*, *уседелиштво*), оне које се односе на развод (нпр. *раздвајање*), живот без партнера након његове/њене смрти (нпр. *удовиштво*), области које су браку супротстављене на основу моралних и обичајних норми (нпр. *дивљи брак*, *полигамија*, *бигамија*), а на крају стање пре закључивања брака (нпр. *веридба*) (в. Пример 15).

<p>Ehe: Ehebund, Ehestand, Eheband, Ehebündnis, Heirat, Partie, Verbindung, Verheiratung, Trauung, Eheschließung, Vermählung, Hochzeit, Zweisamkeit, Bund fürs Leben</p>	<p>Ehe: Zölibat *Jungfräulichkeit, Virginität, Keuschheit, Unschuld, Unberührtheit, Zölibat *Konkubinat *Altjungferstand, Einzelwirtschafft, Ehelosigkeit, Nicht-verheiratet-Sein *Ehescheidung, Scheidung, Trennung, Aufhebung, Auflösung, Ungültigkeitserklärung, Spaltung, Loslösung, Geschiedensein *Verwitwetsein *freie / wilde Ehe, Ehe ohne Trauschein, Ehe auf Probe *Doppelehe, Bigamie *Polygamie, Mehrere, Vielehe, Vielweiberei *Junggesellenleben, Junggesellenstand, Junggesellenwirtschaft, Junggesellendasein *Verlobung, Brautzeit, Brautstand, Aufgebot</p>
---	---

Пример 15. Одреднице из немачког речника антонима (Bulitta–Bulitta 1985): *Wörter-buch der Synonyme und Antonyme*. Frankfurt am Mein: Wolfgang Krüger Verlag.

На основу овог примера, видимо да су аутори имали намеру да обраде не само праву већ и контекстуалну антонимију. У овом речнику обрађено је 8.817 одредница. Од тога, само код 14 одредница није наведен ниједан антоним. Будући да у речнику није дата граматичка информација о лемама, не знамо какав је њихов однос по врстама речи, осим за именице код којих је велико почетно слово недвосмислени индикатор врсте речи: именице чине 23,5% свих одредница у речнику.

Такође, постоје и **речници који пажњу посвећују само антонимији**, те се за разлику од до сада приказаних речника одреднице често организују према антонимским паровима. Такав је на пример речник антонима руског језика М. Љвова, *Словарь антонимов русского языка*. Москва: Русский язык (Љвов 1978). Овај речник има три дела: (1) део који садржи антонимска поља, (2) индекс свих антонимских парова наведених у

речнику датих у алфаветском редоследу и (3) прилоге у којима се наводе основни начини образовања једнокоренских антонима, као и списак творбених елемената за грађење антонима. Поред тога постоји и уводна реч главног редактора, Л. Новикова, где се износе теоријске поставке о антонимији, као и историјат прављења речника антонима у Русији. Након тога дате су основне напомене аутора о структури речника и упутства корисницима, за лакше сналажење у речнику.

У основном делу речника налазе се антонимска поља која у заглављу имају антонимски пар (без обзира да ли су у питању разнокоренски или истокоренски антоними), који се назива *доминанта*. Доминанта (сачињена најчешће од два члана⁷⁰ једног антонимског пара) заједно са јединственим редним бројем поља представља име поља, а таквих поља у овом речнику има 710. Она су уређена према азбучном редоследу првог члана антонимског пара. Поредак унутар антонимског пара одређен је на основу четири критеријума (Львов 1978):

1. Устаљеност поретка чланова антонимског пара у контексту (нпр. уколико је обичније да се у спонтаном говору или писаном тексту каже прво *рат* па *мир*, тај антонимски пар биће наведен у таквом поретку);
2. Логичка или временска сукцесивност чланова антонимског пара (*разбољевати се оздрављати, јуче – сутра*);
3. Присуство позитивног својства у значењу речи (*добро – зло*);
4. У одсуству наведена три критеријума примењује се алфаветски поредак унутар антонимског пара.

Унутар сваког поља налазе се цитати из корпуса, као примери употребе антонимског пара у реченицама, како би се појаснило у којим значењима се дате речи супротстављају (в. Пример 16). Цитати најчешће садрже оба члана антонимског пара, одштампана масним слогом.

⁷⁰ У неким случајевима са једне стране антонимског пара је једна реч, а са друге две речи (нпр. *загораться – гаснуть* и *погасать; падать – подниматься и подыматься; поднимать и подымать – опускать* итд.).

269. КРАСИВЫЙ – БЕЗОБРАЗНЫЙ

Красивые черты лица – **безобразные** черты лица. ○ Какое лицо у этого немца – **красивое** или **безобразное**, старое или молодое? Мне все равно: не солдат, а убийца летит рядом со мной. Каверин, Два капитана. [Елена:] Нужно, чтобы все люди понимали и любили красоту, тогда они построят на ней мораль. --- Они будут ценить свои поступки как **красивые** и **безобразные**. М. Горький, Дети солнца. **Любовь красива**, злоба **безобразна** – вот как чувствует Лиза свою мать. Федин, Первые радости.

Красиво – безобразно
красота – безобразие (с.м.)
красить – безобразить
прекрасный – безобразный (с.м.)
прекрасно – безобразно

КРАСИВЫЙ – УРОДЛИВЫЙ

Красивая внешность – **уродливая** внешность. **Красивая** скульптура – **уродливая** скульптура. ○ Вся почти улица перед

152

Пример 16. Одреднице из руског речника антонима (Львов 1978):
Словарь антонимов русского языка. Москва: Русский язык.

Поред тога нека од поља имају и подређене чланове неколико нивоа, тј. антонимске парове које је аутор речника семантички повезао са *доминантом* поља. На тај начин аутор је маркирао хијерархију антонимских парова. Доминанта, тј. насловни антонимски пар представља антониме који су често у употреби,⁷¹ стилски су неутрални и симетрични, тј. одражавају антонимију у оба смера (нпр. БОЛЬШОЙ – МАЛЕНЬКИЙ = *велики* – *мали*). Уколико доминанта има своје варијанте, оне су наведене ситнијим слогом, у оквиру датог антонимског поља. Број варијанти антонимских парова варира по пољима. У неким пољима нема других антонимских парова осим доминанте, а у неким има и по 20 варијанти антонимских парова. Варијантама главног антонимског пара сматра се неколико случајева. Уколико (бар) један од чланова главног антонимског пара има синоним, који са антонимом из доминанте поља ступа у однос супротности, такав случај наводи се ситнијим слогом унутар датог антонимског поља (нпр. у оквиру поља БОЛЬШОЙ – МАЛЕНЬКИЙ варијанта гласи БОЛЬШОЙ – МАЛЫЙ). Након таквих варијанти наводе се тзв. *квазиантоними*, тј. семантички и стилски разнородни, несиметрични антоними, или парови који се међусобно супротстављају неким од својих секундарних значења (у истом

⁷¹ М. Львов наглашава да треба правити разлику између фреквенције засебног појављивања чланова антонимског пара од њиховог заједничког појављивања. Када се каже да су често у употреби, мисли се на њихово заједничко појављивање (Львов 1978).

пољу БОЛЬШОЙ – МАЛЕНЬКИЙ то би били парови БОЛЬШОЙ – КРОХОТНЫЙ, ВЕЛИКИЙ – МАЛЕНЬКИЙ). У другим случајевима, као варијанте антонимских парова наводе се творенице основног антонимског пара, које и саме ступају у однос антонимије (нпр. у пољу где је доминанта пар БЕЛЫЙ – ЧЕРНЫЙ (=бео – црн), наводе се и парови бело – черно, белизна – чернота, белеть – чернеть, белеться – чернеться, белить – чернить, обелять – очернять итд.). Узимајући у обзир све овако наведене доминанте и варијанте основних антонимских парова, аутор у уводу речника наводи да је дато око 2.000 парова.

Овакав нацрт речника сматрамо доста комплексним и понекад је кориснику тешко да се у њему снађе. Различити критеријуми уређења редоследа антонима у оквиру антонимског пара корисника речника могу довести у дилему где треба да потражи одређени пар речи. На пример пар *разболевати се – оздрављати* задовољава више од једног критеријума уређења речи унутар антонимског пара: постоји логичка и временска сукцесивност (да би неко *оздравио*, претпоставља се да се прво *разболео*), али и присуство позитивног својства у значењу речи (*оздрављати* је позитивно, а *разболевати се* није). Дакле, поједини парови би према различитим критеријумима могли бити распоређени на различите начине. Овај проблем решен је увођењем **индекса**, где су дати сви антонимски парови и то у оба могућа редоследа, са бројем антонимског поља у оквиру кога се могу наћи. Поред тога, неки парови наведени су и као доминанте поља и као варијанте другог антонимског пара (нпр. парови *белеть – чернеть* и *белить – чернить* наведени су и као доминанте и као варијанте у оквиру доминанте БЕЛЫЙ – ЧЕРНЫЙ).

Предношћу организације одредница по антонимским пољима сматрамо избегавање проблема могуће недоследне лексикографске обраде. Међутим, Л. Згуста у свом приручнику лексикографије, у одељку о уређењу одредница, наводи да је уобичајена организација одредница алфабетско уређење, а да се уређење по гнездима практикује када је потребна уштеда простора у речнику. Ипак, он закључује „praktični nedostaci gnijezda čine se da su veći nego njihove praktične prednosti“ (Zgusta 1991: 264-270).

И сам аутор речника наводи да се доста лутало при проналажењу оптималне структуре речника, као и то да је веома тешко пронаћи идеалну структуру речника антонима, због саме природе антонимије, јер степен антонимичности различитих парова није једнак. Изабрану структуру речника аутор брани ставом да објашњавање значења

сваког од чланова антонимског пара засебно, уместо објашњења антонимског пара заједно, на једном месту, уз истицање лексичко-семантичког јединства пара, у светлу приказивања антонимских односа, није прихватљиво. Ипак, није даље објашњен разлог те неприхватљивости, а аутор признаје да овај задатак чека своје решење (Львов 1978). Један од недостатака речника тиче се и изостављања граматичких информација у речнику, тј. навођења врсте речи антонимског пара, те се у неким случајевима само на основу примера може разлучити за коју врсту речи је спецификован однос антонимије. Међутим, постоји и електронска база руског језика, на адреси: <http://www.gramota.ru/slovari/dic/?lop=x&bts=x&zar=x&ag=x&ab=x&sin=x&lv=x&az=x&pe=x&word>, која обједињује различите речнике, те се неки од ових недостатака превазилазе на тај начин. Најпре се даје лексикографски чланак из правописног, потом из општег речника руског језика, акценат речи, чланак из речника властитих имена, синонимског речника, а потом и из речника антонима. Након тога дају се делови из речника методолошких термина и речника руских имена (за део из антонимског речника в. Пример 17).

Словарь антонимов

КРАСИВЫЙ — БЕЗОБРАЗНЫЙ

Красиво — безобразно

красота — безобразие

красить — безобразить

Красивые черты лица — безобразные черты лица. О Какое лицо у этого немца — красивое или безобразное, старое или молодое? Мне все равно: не солдат, а убийца летит рядом со мной. Каверин. Два капитана. [Елена:] Нужно, чтобы все люди понимали и любили красоту, тогда они построят на ней мораль.... Они будут ценить свои поступки как красивые и безобразные. М. Горький. Дети солнца. Любовь красива, злоба безобразна — вот как чувствует Лиза свою мать. Федин. Первые радости.

КРАСИВЫЙ — УРОДЛИВЫЙ

Красиво — уродливо

красота — уродство

красавец — урод

красавица — урод

красить — уродовать

Красивая внешность — уродливая внешность. Красивая скульптура — уродливая скульптура. О Вся почти улица перед подъездом начальника губернии переполнилась экипажами разнообразнейших фасонов, начиная с уродливых дрожек судьи Бобкова до очень красивой кареты... советника путейского отделения. Писемский. Тысяча душ. — Все не каждая женщина для того, чтобы детей родить, — обиженно кричала Алина.— Самые уродливые и самые красивые не должны делать это. М. Горький. Жизнь Клим Самгина. ~ В знач. сущ. ср. р. Новое, видимо, может расти и по закону «гадкого утенка»: красивое рождается как уродливое, хорошее — как плохое. Рюриков. По закону Тезея.

КРАСИВЫЙ — НЕКРАСИВЫЙ

Красиво — некрасиво

красивость — некрасивость

красота — некрасивость

красота — некрасота

Красивое лицо — некрасивое лицо. О Она снизу вверх медленно посмотрела ему в зрачки с непроницаемо-презрительным выражением опытной красивой женщины, уверенной в своей неотразимости.... Она была бы некрасивой, если бы не... тот взгляд снизу вверх, преобразивший ее в красавицу и навсегда оставшийся в моей памяти. Бондарев. Мгновения. Взгляды. Это был еще совсем молодой на вид, лет тридцати пяти, сухощавый, скорее красивый, чем некрасивый человек с нервным лицом и подчеркнутой аффектацией в движениях, в походке, в голосе. К. Симонов. Япония-46. Красивые и некрасивые, легкие и тяжеловесные мысли нагромождены одна на другую. Чехов. Письмо В. Г. Короленко, 17 окт. 1887.

КРАСИВЫЙ — ДУРНОЙ

Красиво — дурно

Она, несмотря на болезненный цвет лица, была скорее красива, чем дурна. Л. Толстой. Анна Каренина.

ПРЕКРАСНЫЙ — БЕЗОБРАЗНЫЙ

Прекрасно — безобразно

Прекрасный вид — безобразный вид. О Твой взор насмешлив и ужасен. Ты безобразен. Он прекрасен. Пушкин. Полтава. Устроить так, чтобы все стало новым, чтобы лживая, грязная, скучная, безобразная наша жизнь стала справедливой, чистой, веселой и прекрасной жизнью. Блок. Интеллигенция и революция. ~ В знач. сущ. ср. р. Белинский не обманывался внешностью, обстановкой — не подчинялся никаким влияниям и веяниям; он сразу узнавал прекрасное и безобразное, истинное и ложное и с бестрепетной смелостью высказывал свой приговор. Тургенев. Воспоминания о Белинском.

ПРЕКРАСНЫЙ — УРОДЛИВЫЙ

Прекрасно — уродливо

Прекрасные черты лица — уродливые черты лица. О Так он доехал до Альтдорфа, где стоял памятник Вильгельму Теллю, поразивший его тем, как уродливо скульпторы трактовали швейцарского героя. «В руках людей прекрасные явления становятся уродливыми» [думал Бейль]. А. Виноградов. Три цвета времени. ~ В знач. сущ. ср. р. В детстве или любят, или ненавидят, поступок здесь может быть или хорошим, или плохим, но не средним. Опыта, знаний еще нет, но до крайности обострено восприятие прекрасного и уродливого, искренности и фальши. С. Михалков. Все начинается с детства. Он много ездил и в Бухаре осмотрел загородный дворец бежавшего эмира. Алабастровая зала удивила его смешением прекрасного и уродливого, ценного и грошового. Г. Серебрякова. О других и о себе.

ПРЕКРАСНЫЙ — ГАДКИЙ

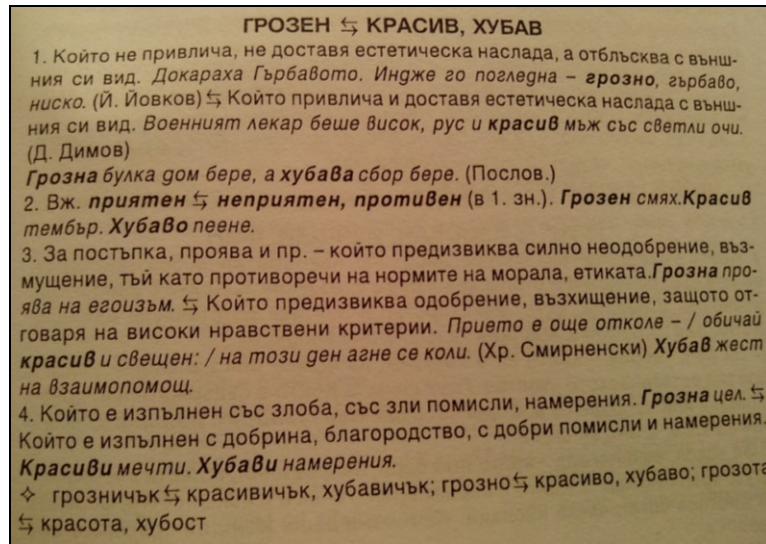
Прекрасно — гадко

Пример 17. Антонимски део лексикографског чланка у електронској бази на адреси: <http://www.gramota.ru/slovari/dic/?lop=x&bts=x&zar=x&ag=x&ab=x&sin=x&lv=x&az=x&pe=x&word>.

Поред руског речника антонима, постоји и речник антонима бугарског језика: *Речник на антонимите в българския език*. София: "Петър Берон" (Пернишка–Василева 1997). У овом речнику ауторке су, као и у претходно приказаном, руском речнику, одреднице организоване према антонимским паровима. У заглављу лексикографских

чланака наводи се антонимски пар, а у неким случајевима и неколико антонимских парова из истог семантичког поља. Укупно таквих гнезда има нешто више од 1.800. Након заглавља одреднице дате су кратке дефиниције чланова пара. Неки лексикографски чланци подељени су на значења, те је у оквиру сваког значења најпре наведена кратка дефиниција, а потом следе кратки примери употребе одредничких речи, који заправо прецизирају колокабилност сваког члана у датом значењу (в. Пример 18). Поредак чланова у оквиру једног пара заснива се на азбучном редоследу, осим у неколико случајева: (1) када је један члан добијен творбеним афиксима од другог, он се по правилу ставља на друго место у пару (нпр. *типичен – нетипичен, ориентирам – дезориентирам*), (2) када се антонимским паром означава некакав просторни или временски след који има логички редослед, он се одражава и у редоследу унутар пара (нпр. *начало – краи, пръви – последен, увод – заключение*) и такође (3) стилски обележени или ређе употребљавани синоними неутралних антонима, добијају другостепено место унутар опозиције, независно од азбучног реда (нпр. *победа – поражение, погром (поет.), разгром (книж.), почтен – непочтен, низък, долен (разг.)*) (Пернишка – Василева 1997: 11–12). Ни у овом речнику, као ни у руском речнику антонима, није назначена врста речи одредница. Друго, допуњено и ревидирано издање из 2014. године садржи такође око 1.800 антонимских поља, која садрже око 5.000 лексичких јединица (Атанасова 2015: 107).⁷²

⁷² Љ. Шарић приказује још неке од речника који бележе антониме (Šarić 2007: 148–162).

Пример 18. Приказ једног антонимског поља (грозен – красив, хубав = ружан – леп) у бугарском речнику антонима: *Речник на антонимите в българския език.* София: "Петър Берон" (Пернишка–Василева 1997).

3.5. Структура речника антонима

Варијетет речника које смо описали није исцрпан, али јесте довољан да се илуструју могуће разлике и правци у којима треба размишљати при осмишљавању речника антонима. Имајући у виду четири фазе у изради речника можемо закључити следеће.

3.5.1. Конструисање лексикографског чланка у речнику антонима (саставни делови)

Основне делове лексикографског чланка у овом типу речника чине:

1) **Одредница (лема).** Одреднице у речнику овог типа могу бити засебне речи које ступају у однос антонимије (нпр. *леп*) или парови речи које су у антонимском односу (*леп – ружан*). Оба приступа имају својих предности. Уколико се определимо за изоловани приказ одредница, претрага речника је једноставнија, али треба водити рачуна о томе да ли постоји симетрија антонимског односа, тј. да ли код оба члана антонимског пара треба идентификовати постојање односа антонимије. Ту је релевантно и питање које поставља Љ. Шарић, тј. под којим чланом антонимског пара треба навести дефиницију и пример (ако се у речнику наводе), јер би понављање тих информација код оба члана пара било нееконично (Šarić 2007: 162–163). Са друге стране, приказом антонимских парова у

заглављу лексикографског чланка, питање симетрије се превазилази, али остаје питање уређења чланова унутар антонимског пара. Један од приказаних речника користи 4 различита принципа уређења редоследа унутар антонимског пара, што је прилично компликован начин, из угла корисника.

2) **Граматичке информације о лема.** Само у неким од приказаних речника нашли смо граматичку информацију, тј. ознаку врсте речи леме. Сматрамо да је ово битан податак, поготово у речницима који обрађују антонимију језика коренског (изолативног) типа, где нема морфолошке маркираности појединих врста речи, али и код флективних језика, јер корисници речника не морају бити језички стручњаци (па да знају о којој врсти речи се ради), па чак ни изворни говорници.

3) **Подела на значења.** Неки од анализираних речника спецификују значења у којима се две речи супротстављају, тј. синоними и антоними распоређени су према нумерисаним значењима, док се у другим речницима наводе у низу, те не постоји податак о томе да ли се антоними (и синоними) односе на једно или више значења. Сматрамо да је подела на значења у речнику антонима пожељна из најмање два разлога. Као прво, уколико је у лексикографском чланку наведено више од једног антонима, поделом на значења прецизира се да ли је у питању антонимија услед полисемије чланова пара, или се ради о међусобној синонимији антонима који се везују за исто значење, и сл. Као друго, омогућава се разликовање типова антонима, нпр. правих од контекстуалних. Ипак, редни број значења у речнику антонима не мора одговарати значењима сваке од речи која учествује у антонимском пару. Другим речима, уколико је некој одредници приписан антоним у значењу под бројем 1, то значење не мора уједно бити и примарно значење дате речи. У речнику антонима наводе се само она значења која имају антониме, те би било корисно посебно нагласити у којим случајевима је у питању права, а у којим контекстуална антонимија.

4) **Дефиниција.** Као што смо у претходном поглављу видели (одељак 2.6.2 *Функција антонима у речнику*), употреба антонима уместо описног дела дефиниције, из угла корисника, није довољно прецизна као објашњење значења. Стога сматрамо да је корисно свако од значења пропратити барем кратком описном дефиницијом.

5) **Семантички односи међу речима (синоними, блискозначнице, антоними).** У неким од приказаних речника поред антонима, наводе се и синоними и

блискозначнице, а у другима само антоними. Уколико се у речнику не користе описне дефиниције за идентификацију значења речи, корисник има увид у део полисемантичке структуре који ступа у парадигматске лексичке односе са другим јединицама језичког система. Такође, осим самог навођења речи које ступају у дати парадигматски однос, овај део лексикографског чланка често служи и као идентификација значења леме. Стога, уколико се аутор одлучи за речник без дефиниција, сматрамо да навођење синонима може бити корисно, како би се лакше идентификовало значење одреднице.

6) **Примери употребе.** Након навођења речи које ступају у парадигматски однос са одредницом, неки од речника наводе и примере употребе одредница у датом значењу, помоћу цитата из корпуса на основу кога је израђиван речник. Реченице могу садржати само један, или оба члана антонимског пара, при чему сматрамо да је други случај далеко илустративнији за семантички однос антонимије. Уколико у лексикографском чланку не постоји подела на значења и описна дефиниција, навођење примера представља начин појашњавања у ком значењу се две речи супротстављају. Ипак, навођење примера употребе несумњиво је корисно и када сви наведени делови лексикографског чланка постоје.

У идеалном случају лексикографски чланак у речнику антонима требало би да садржи све ове делове, иако смо свесни да у неким случајевима то није могуће из разлога временско-финансијских ограничења. Уколико другачије није могуће, онда изградња речника антонима треба да се одвија у етапама, од којих је прва прављење индекса антонимских парова.

3.6. Организација одредница у речнику антонима.

И у случају засебних одредница и у случају антонимских парова, организација одредница унутар речника антонима може бити различита:

- 1) Према алфаветском принципу или
- 2) Тематска.

Алфаветски принцип омогућава уређење одредница према форми, тј. облику, а организација према значењу заснива се на тематском уређењу. Када су у питању

ономасиолошки речници, тј. речници синонима и антонима, сваки од ових принципа има своје недостатке. Како аутори електронске базе WordNet наводе, мањкавост алфабетског уређења одредница је у томе што се исти антонимски пар X – Y уноси два пута, тј. и под X и под Y, што они називају „редундантним одредницама“ (Miller et al. 1990: 238). Уколико се у лексикографском чланку наводе још и дефиниције и примери, овај начин показује се као крајње неекономичан. Са друге стране, мана тематског уређења је у томе што корисник одредницу најпре треба да пронађе у индексу, односно алфабетској листи, како би сазнао у ком лексикографском чланку је обрађена, а тек потом је тражи у датом лексикографском чланку (Исто: 238).

Предност бисмо дали алфабетском принципу организације одредница и то приказом засебне одреднице, а не пара, јер се чини да је кориснику речника тај начин знатно лакши за сналажење. Тематска организација одредница, са друге стране, олакшала би идентификовање области језика које одговарају деловима стварности које је могуће контрастирати према значењу. У електронском издању било би могуће објединити све поменуте принципе, али је мана електронског издања у томе што корисник може претраживати само одреднице којих се сети. Стога би електронском издању свакако требало доделити списак свих одредница које постоје у речнику, тј. електронској бази.

3.7. Сакупљање грађе

Одређивање корпуса на коме ће се заснивати речник битан је део процеса израде речника, али ћемо то за сада оставити по страни, јер нисмо стекли довољан увид у начине сакупљања грађе у анализираним речницима.

3.8. Избор одредница

Одлуке о избору одредница у речнику антонима могу се свести на следеће:

- 1) Коју врсту речи треба укључити као одреднице у речник (нпр. да ли ће бити приказани само придеви или и друге врсте речи и које)?
- 2) Како изабрати конкретне одреднице у изабраној врсти речи?

3) Да ли у речник уврстити само једночлане јединице или треба узети у обзир и вишечлане јединице које ступају у однос антонимије (Šarić 2007), тј. да ли ће се у речник уврстити и јединице као (говорити некоме) *у лице / очи – иза леђа*?

4) Колико чланова творбене породице треба укључити у речник (Šarić 2007: 163)? (Уколико узмемо у обзир пример пара придева из претходног поглавља: *далек – кратак* који не ступају у антонимски однос, али и њихових твореница *далековид – кратковид* које јесу антоними, схватамо да ово питање није тривијално.)

5) Који тип антонима приказати у речнику? (Да ли приказати само лексичке, праве или и контекстуалне антониме, да ли само разнокоренске или и истокоренске и сл.?). У неким случајевима ова одлука утицала би на број антонима који се приписују једној одредници, али у другим утицала би на то које одреднице уопште треба да уђу у речник (нпр. уколико нека реч има само контекстуални или истокоренски али не и прави, односно разнокоренски).⁷³

3.9. Истраживање везано за избор одредница и тип антонимије приказан у речницима антонима

Није сасвим јасно по ком критеријуму су одреднице биране у приказаним речницима, али ово је веома важно питање. Анализом РСАНУ показало се да је у том речнику највише именица добило антоним, супротно наводима у литератури да је антонимија пре свега карактеристична за придеве. Поред тога, у РСАНУ уочили смо да се лексикографи најчешће одлучују да успоставе однос праве антонимије (56%), потом контекстуалне (27%), а најређе успостављају лексичку антонимију (17%). Питамо се каква је ситуација у другим речницима. Како бисмо покушали да допринесемо барем делимичном разјашњењу постављених питања, приступили смо анализи два речника: енглеског синонимско-антонимског речника, А. Спунера (Spooner 1999) и руског антонимског речника М. Љвова (Љвов 1978). Поред тога, при поређењу смо користили и податке које су аутори износили о другим речницима.

⁷³ В. и друга корисна питања која поставља Љ. Шарић у својој студији о антонимији и конструкцији речника антонима у : (Šarić 2007: 162–163).

Циљ

Циљеви нашег истраживања су:

(1) Испитивање дистрибуције антонима по врстама речи у различитим речницима и језицима

(2) Утврђивање односа антонима који су приписани примарним и секундарним значењима одредница

Када је у питању први од циљева, примећујемо да енглески речник садржи информацију о врсти речи, док у руском она није експлицирана. Стога смо сами аотирали врсту речи доминанти поља. Што се тиче другог постављеног циља, будући да подела на значења постоји само у енглеском речнику, наша анализа овог питања односиће се само на тај речник. Добијене налазе упоредићемо са налазима добијеним за Речник САНУ.

3.9.1. *Анализа синонимско-антонимског речника енглеског језика, А. Спунера*
(A Dictionary of Synonyms and Antonyms. Oxford, New York: Oxford University Press
(Spooner 1999))

Метод аотације

У анализи смо узели у обзир одреднице код којих се јавља квалификатор *Opp*, њихову назначену врсту речи, укупни број значења одреднице (да ли има једно или више значења), редни број значења под којим се дати квалификатор јавио и антониме који су наведени под датим значењем одреднице.

3.9.1.1. *Број антонима у речнику*

Анализа је показала да овај речник бележи 2.398 одредница у којима се јавља барем један квалификатор *Opp* (односно 2.558 значења одредница у којима се јавља антоним).⁷⁴ Од тога, код 139 одредница квалификатор је везан за два значења (нпр. глаголу **gain** *vb* у значењу 1. приписан је антоним *lose*, а у значењу 2. *miss*, именици **wealth** *n* у различитим значењима приписани су антоними *poverty* и *scarcity*, придеву **rough** *adj* антоними *smooth* и *exact*, *gentle*, *smooth*. Код 11 одредница квалификатор је везан за три значења (**fair** *adj*

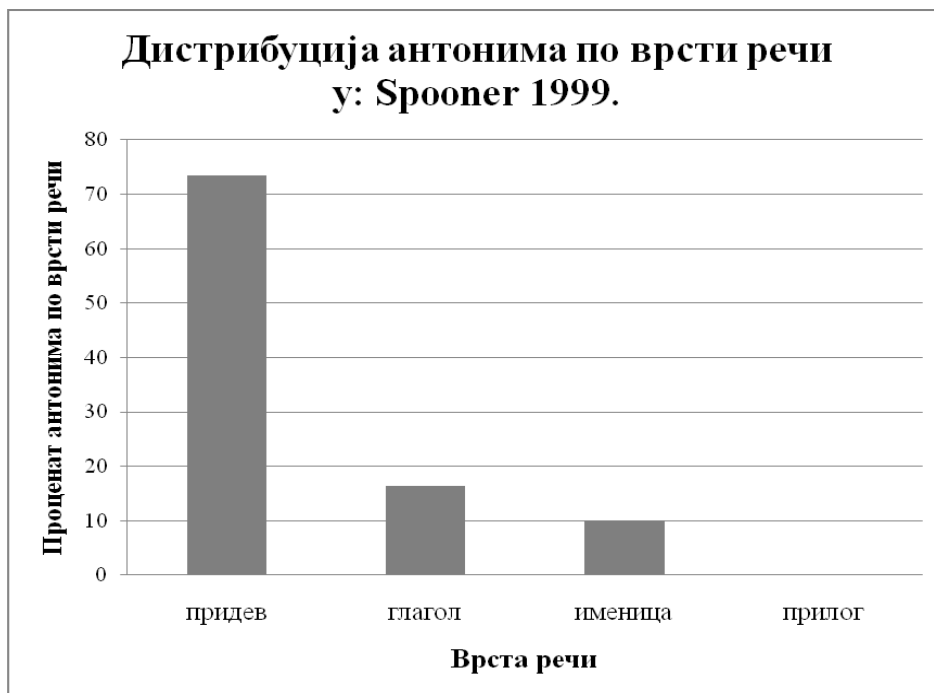
⁷⁴ Немамо тачне податке, али верујемо да је број одредница у овом речнику неколико пута већи. Све одреднице су добиле синониме, али само неке су добиле и антоним.

(*dark, unjust, unacceptable*), **advance** *vb* (*retreat, hinder, withhold*), **peace** *n* (*conflict, war, anxiety*).⁷⁵ Код преосталих одредница јавио се само један квалификатор *Opp*. У највећем броју случајева за свако значење, под једним квалификатором налази се по један антоним (2.370 значења; нпр. **adult** *adj* → *immature*; **afraid** *adj* → *fearless*; **latter** *adj* → *former*), али у 164 значења наведено је по два антонима (нпр. **advanced** *adj* → *backward, basic*; **liberate** *vb* → *capture, subjugate*), у 22 значења наведено је по три антонима (нпр. **appreciate** *vb* → *depreciate, despise, disregard*; **complimentary** *adj* → *abusive, contemptuous, critical*), а у 2 значења речи налази се по четири антонима (нпр. **short** *adj* → *expansive, long, plentiful, tall*; **sweet** *adj* → *acid, bitter, nasty, savoury*).

3.9.1.2. Дистрибуција антонима по врсти речи

Када је у питању врста речи, примећујемо да се односи разликују од односа добијених анализом одредница РСАНУ. Придеви чине убедљиво најбројнију врсту речи код којих се бележе антоници, за чиме следе глаголи и именице. У речнику је код само једног прилога забележен антоним (в. Сliku 9), док за остале врсте речи не постоји ниједна одредница којој је приписан антоним.

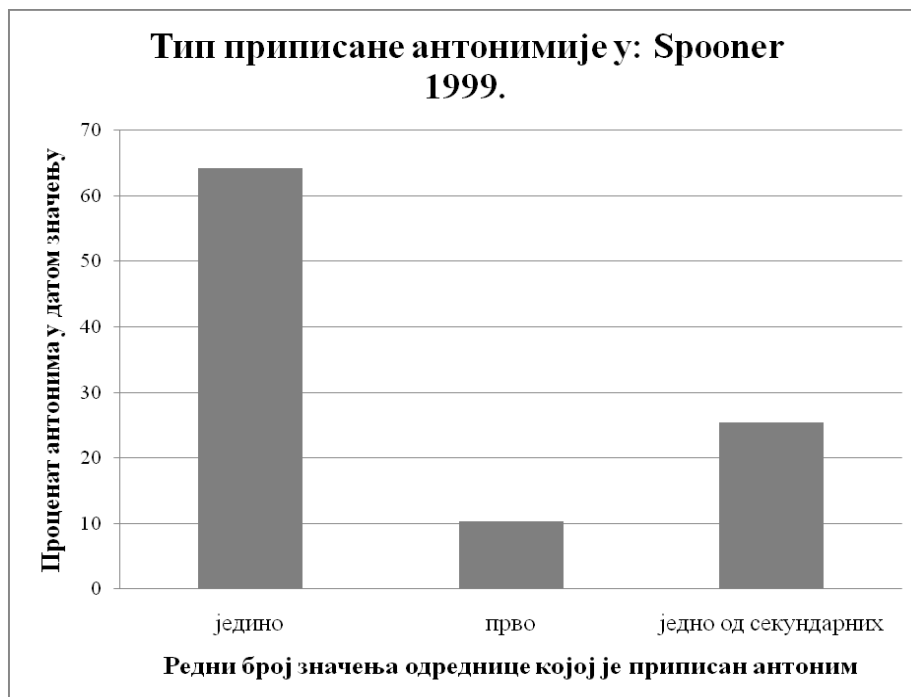
⁷⁵ Видимо да се у енглеском речнику антоници претпоставља да једна реч може имати више од једног антоници, и то и када нису међусобно у односу синонимије.

Слика 9. Процентуални број одредница у којима се јавља квалификатор за идентификовање антонимије у Енглеском речнику антонима: *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*. Oxford, New York: Oxford University Press. (Spooner 1999).

3.9.1.3. *Дистрибуција антонима према укупном броју значења одреднице и према редном броју значења одреднице*

Када су у питању значења у којима се јавља квалификатор *Opp* примећујемо да уредници енглеског речника знатно чешће приписују антониме моносемичним одредницама (64%) него полисемичним (36%). Уколико пак посматрамо само полисемичне лексеме, приписано је 71% *контекстуалних* (везаних за неко од секундарних значења), ниједан *лексички* и 29% *правих антонима*, тј. оних који су везани за примарно значење. Код полисемичних лексема антоним се најчешће приписује првом или другом значењу (в. Слика 10). Поређење са Речником САНУ приказаћемо нешто ниже у тексту.

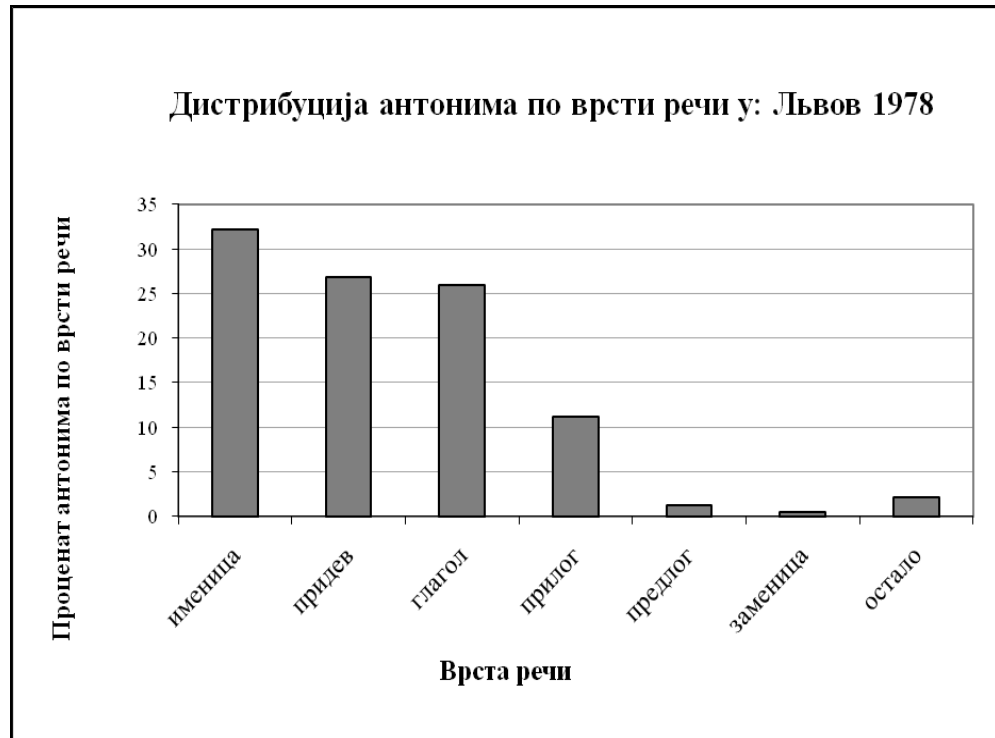
Слика 10. Процентуални приказ броја квалификатора по значењима одредница у Енглеском речнику антонима (Spooner, A. (1999): *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*. Oxford, New York: Oxford University Press.).

Питање симетрије обележавања антонима у овом речнику такође је интересно. Летимичним прегледом примећујемо да антоними нису обележавани симетрично, али за прецизнији квантитативни податак било би потребно спровести детаљно истраживање.

3.9.2. *Анализа речника антонима руског језика, М. Љвова*

Словарь антонимов русского языка. Москва: Русский язык (Љвов 1978)

У анализи смо узели у обзир врсту речи чланова антонимског пара који се налазе у доминанти поља. Анализа је показала да је однос врста речи међу антонимима овог речника другачији у односу на енглески речник синонима и антонима. Најзаступљенија врста речи у руском речнику антонима јесу именице (32%), а за њима следе придеви (27%), глаголи (26%) и прилози (11%). Остале врсте речи чине само 4% свих доминанти антонимских поља (в. Сliku 11). Будући да није назначена врста речи, у неким случајевима нисмо били сигурни коју врсту речи бисмо приписали доминанти, али збир неанотираних случајева не прелази 2% (*можно – нельзя; уже – еще; здравствуй(те) – до свидания, к счастью – к несчастью* итд.).

Слика 11. Процентуални приказ врста речи за доминанте антонимских поља у руском речнику антонима: *Словарь антонимов русского языка*. Москва: Русский язык (Львов 1978).

Такође, приметили смо да у мањем броју антонимских парова чланови припадају различитим врстама речи или су у питању предлошко-падежне конструкције (*первый – последний, есть – нет, во сне – наяву, свой – чужой*), а један пар се може протумачити као две различите врсте речи (и као прилог и као предлог: *за – против*).

Будући да су антоними организовани по антонимским пољима, а не према одредницама сваког члана засебно, питање симетрије се у овом типу речника не поставља, дакле избегнута је могућност недоследне лексикографске обраде. Такође, у речнику не постоји обрада значења сваког члана антонимског пара, те није јасно које значење речи је у односу супротности, нити колико значења има свака од речи. Ипак, податак о томе које парове антонима треба сматрати правим (доминанте), а које контекстуалним, тј. квазиантонимима (варијанте унутар поља), аутори овог речника назначили су помоћу позиције антонимског пара унутар поља.

3.9.3. Дистрибуција антонима по врсти речи у различитим језицима и речницима

Као што смо у претходном поглављу већ напоменули, супротно наводима литературе да је антонимија пре свега однос карактеристичан за придеве као врсту речи (Fellbaum et al. 1993: 26–27), у РСАНУ антоним је најчешће приписан именицама (52% случајева), а тек онда придевима (31%), глаголима (7%) и прилозима (6%). У једнотомном речнику Матице српске, РСЈ, проценат антонима по врсти речи, веома је сличан процентима добијеним из РСАНУ. Ипак, упоредивши ове налазе са анализом других речника, увидели смо да проценат, па и поредак врста речи према заступљености, веома варира. Анализом речника антонима руског језика М. Љвова (Љвов 1978) утврдили смо да од 710 антонимских парова у заглављима овог речника, именички антоними учествују са 32%, придевски са 27%, глаголски са 26%, а прилошки са 11%.⁷⁶ Остатак одлази на предлоге, заменице и изразе. У електронској бази антонима бугарског језика, сачињеној на основу речника антонима бугарског језика који смо нешто раније приказали, али и на основу још два извора⁷⁷, а која је доступна на адреси <http://ibl.bas.bg/neolex/%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8/>, показује се да су антоними, као и у претходно поменутих речницима, најчешће приписивани именицама (38%), потом придевима (28%), глаголима (20%) и најређе прилозима (14%). Међутим, анализа коју су Парадисова и Вилнерсова спровеле на преко 110.000 одредница речника за напредно учење енглеског језика (Collins COBUILD Advanced Learner's English Dictionary – CCALED) показала је да 59% антонима у овом речнику чине придеви, 18% именице, 13% глаголи, а преосталих 10% остале врсте речи (Paradis–Willners 2007). У анализи речника синонима и антонима енглеског језика А. Спунера (Spooner 1999), коју смо спровели, показало се да је овај речник забележио 73,6%

⁷⁶ Б. Тошовић анализира све наведене антонимске парове у руском речнику антонима М. Љвова, (за разлику од наше анализе која се бави само паровима у заглављима лексикографских чланака). Податак који наводи за глаголе, веома је сличан нашем налазу. Од укупно 2.036 наведених антонимских парова, 494, тј. 24,3% припада глаголима (Тошовић 1993: 89).

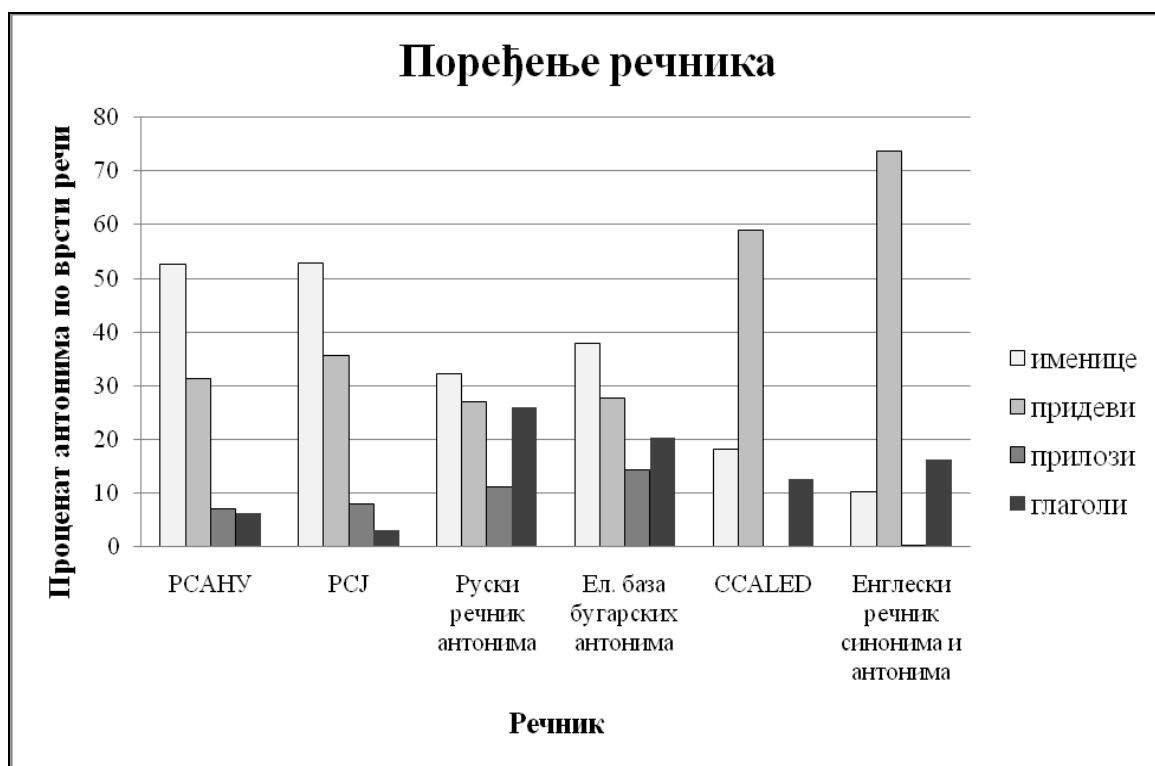
⁷⁷ На адреси се наводи да је електронска база антонима сачињена на основу следећих извора:

1) Dictionary of Bulgarian Sofia, BAS, pt. 1 (1977) - p. 14 (2012).

2) Lexical archives Glossary of Bulgarian language (Section for Bulgarian lexicology and lexicography, Institute for Bulgarian Language "Prof. Andreichin" - BAS).

3) Pernik, Emilia, Stefka Vasileva. Dictionary of antonyms in Bulgarian language. Sofia, Publishing House "Petar Beron", 1997. 384 p.

придевских антонима, 16,15% глаголских, 10,2% именичких и 0,04% прилошких антонима. Другим речима, примећујемо да у енглеским речницима постоји изразита доминација придевске антонимије у односу на друге врсте речи (у два различита типа речника), док је у речницима словенских језика придевска антонимија мање заступљена од именичке (в. Сliku 12).

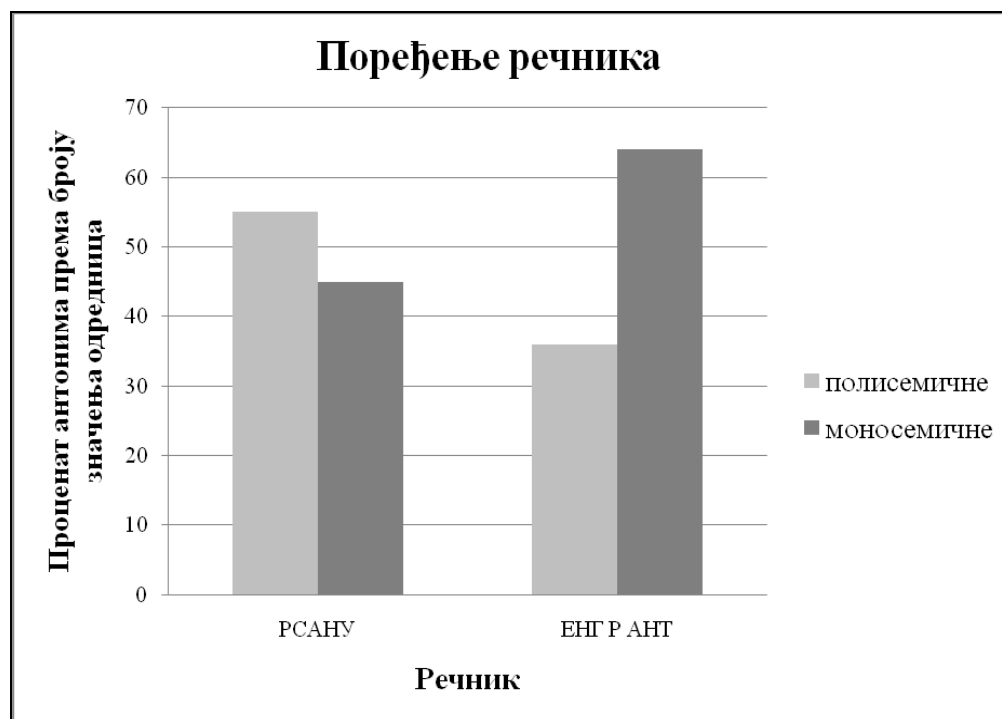

Слика 12. Поређење речника по процентуалној заступљености антонима у одређеној врсти речи: РСАНУ, РСЈ, Руски речник антонима (=Львов, М.Р. (1978): *Словарь антонимов русского языка*. Москва: Русский язык.), Ел. база бугарских антонима (доступно на адреси: <http://ibl.bas.bg/neolex/%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8/>), ССАLED (=Collins COBUILD Advanced Learner's English Dictionary (Sinclair (ed.) 2003)), Енглески речник антонима (= Spooner, A. (1999): *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*. Oxford, New York: Oxford University Press.).

Овакав налаз могао би имати везе са међујезичким разликама али и са разликама у методологији израде речника, тј. могао би бити последица лексикографске одлуке, али и језичке ситуације. Емпиријско је питање да ли се језици међусобно разликују по броју антонима у одређеној врсти речи, те би се до овде приказаних односа дошло и након уједначавања методологије израде речника. Разлика коју смо овим поређењем уочили, морала би се проверити на већем броју језика и речника.

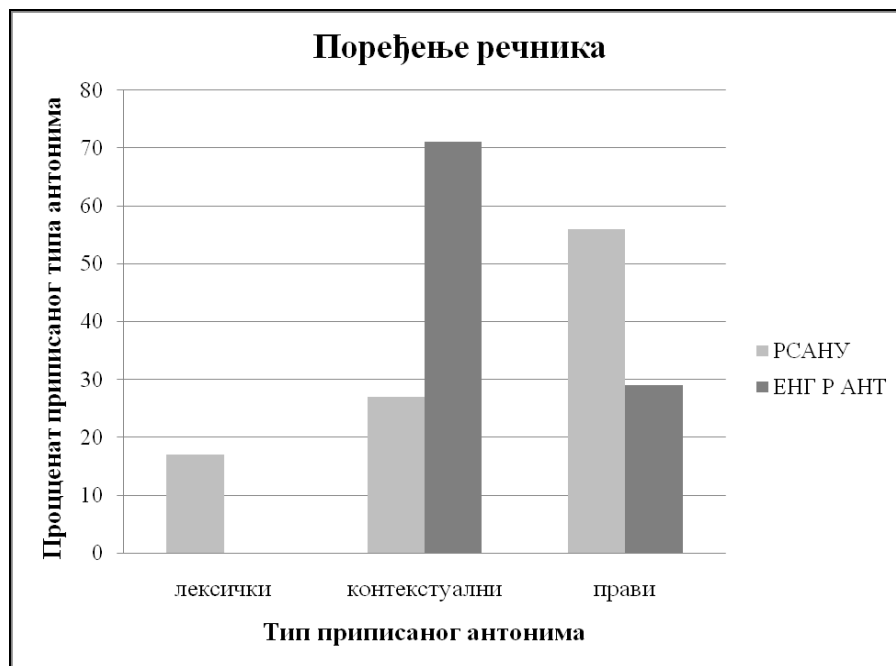
3.9.4. Тип антонимије који се приписује у различитим речницима.

Поређењем Речника САНУ са синонимско-антонимским речником енглеског (Spooner 1999) језика уочавамо да је лексикографска одлука у ова два речника делимично различита. У РСАНУ антоними се чешће приписују полисемичним, а у речнику енглеског језика чешће моносемичним одредницама (в. Сliku 13).

Слика 13. Поређење Речника САНУ и синонимско-антонимског речника енглеског језика А. Спунера (Spooner 1999), по питању одредница којим се приписује антоним.

Исто тако и по питању типа антонима ова два речника се разликују. Полисемичним одредницама у РСАНУ антоним је најчешће приписан првом значењу, нешто ређе једном од секундарних значења, а најређе целој полисемантичкој структури. За разлику од тога, у енглеском речнику антоним је чешће приписан једном од секундарних значења, а ређе примарном значењу. Целој полисемантичкој структури антоними у овом речнику уопште нису приписивани (в. Сliku 14).

Слика 14. Поређење Речника САНУ и синонимско-антонимског речника енглеског језика А. Спунера (Spoonер 1999), по питању типа антонима који се приписује одредницама.

Разлике које међу овим речницима постоје могу се заснивати на разлици у типу речника, на међујезичким разликама, или на разликама међу лексикографским школама. Детаљнија анализа могла би бити предмет засебног истраживања, а у овом тренутку фокусираћемо се на сличности. Као што смо у завршном делу претходног поглавља рекли, лексикографи РСАНУ имали су знатно више прилике да антоним припишу полисемичним, него моносемичним одредницама, јер је укупни број значења полисемичних одредница у речнику знатно већи него укупни број значења моносемичних. На узорку на коме смо спровели истраживање, а који су чиниле само одреднице које су добиле квалификатор супр. тај однос износи отприлике 1:3 (204 полисемичне речи, са 710 значења и 212 моносемичних). Још драстичнији резултат, али са истим трендом показан је и у енглеском речнику. Такође, лексикографи се или ретко или никада не одлучују да антоним припишу целој полисемантичкој структури. Питамо се да ли је таква одлука исправна, тј. у којој мери оно што се назива лексичком антонимијом, заиста постоји у језику. Другим речима, да ли заиста можемо бити сигурни да се две речи супротстављају по значењу у свим контекстима и значењима и да ли је то заиста потребно да бисмо успоставили однос лексичке антонимије? Чињеница да када изоловано прикажемо реч, без икаквог контекста (нпр. *кратак*, *велики*, *ноћ*, *волет*, *испред*), у неким случајевима већина говорника као

супротност наведе исти антоним, говори о лексичком односу између те две лексеме. Да ли је неопходно да утврдимо да се оне увек супротстављају да бисмо им приписали антоним испред свих значења у речнику? Да ли чињеница да постоје примери као *Идем на краћи пут.* наспрам *Идем на далек пут.* треба да осујети лексикографе да придеву *кратак* припишу придев *дуг(ачак)* у функцији лексичког антонима? Ово вреди испитати у неком од наредних истраживања.

3.10. Резиме и закључна разматрања

У овом поглављу најпре смо рекли нешто о томе **шта су речници антонима**, чему служе и ко су њихови корисници. Укратко смо изложили **историјат** ономасиолошких речника који бележе (и) антониме и приказали неке од њих, као и неке од електронских база. Изнели смо могуће **поделе речника антонима**, засноване на типовима информација у лексикографском чланку, броју антонима који бележе и другим карактеристикама као што су број језика, начин организације одредница и медиј издања. Након анализе прокоментарисали смо **функцију сваког од делова лексикографског чланка**, предности и мане других карактеристика речника антонима, као и делове процеса израде речника. Приметили смо да **избор одредница које ће ући у речник антонима није јасно дефинисан и то се чини као универзалан лексикографски проблем**, те смо приступили **анализи** енглеског синонимско-антонимског речника и руског речника антонима, по питању врсте речи одредница којима је приписан антоним. Поред тога, анализирали смо и тип антонима који је приписан у енглеском речнику синонима и антонима. Добијене налазе упоредили смо са налазима добијеним у претходном поглављу на Речнику САНУ, као и са другим речницима за које смо пронашли ове податке. Интересантан је налаз да се у словенским речницима антоними најчешће приписују именицама, за разлику од два речника енглеског језика и литературе (пре свега, али не искључиво англистичке, нпр. Fellbaum et al. 1993: 26–27; Штасни 2009: 144) где се антонимија сматра лексичким односом карактеристичним за придеве. Интересантно је емпиријско питање да ли постоји разлика по питању антонимије у различитим језицима, или се разлике заснивају на различитој лексикографској методологији. Даље, поређењем Речника САНУ и синонимско-антонимског речника енглеског језика (Spooner 1999) уочили смо да се ова два речника понашају различито по питању типа лексике (према укупном броју значења

одреднице) којој се приписује антоним, као и типа антонима који се приписује одредницама. У енглеском речнику лексикографи антоним чешће приписују моносемичним, а у РСАНУ нешто чешће полисемичним одредницама. Када је у питању тип антонима, у РСАНУ лексикографи најчешће антоним везују за примарно значење, потом за једно од секундарних значења, а најређе за целу полисемантичку структуру, док у енглеском речнику лексикографи знатно чешће антоним приписују једном од секундарних значења, а потом примарном значењу, док ниједан антоним нису приписали читавој полисемантичкој структури. И ове разлике могле би бити предмет засебног истраживања, тј. да ли се заснивају на реалној језичкој ситуацији, или на разликама међу лексикографским школама. Поред тога, оне постављају питање односа језичког система и речника, тј. у којој мери језички приручници реално описују језичко стање.

Уколико ово и претходно поглавље за тренутак погледамо из угла истраживача који жели да испита антонимију српског језика у контексту, примећујемо да истраживач нема на располагању речник антонима, те се ослања на дескриптивне речнике који бележе и антонимију. Након детаљне анализе истраживач уочава да је у дескриптивним речницима српског језика забележен сразмерно мали број антонимских парова (што је потврђено и у литератури за друге језике: Šarić 1994; Paradis–Willners 2007), од којих многи не само да не припадају општем лексичком фонду, већ су потпуно непознате и мало фреквентне речи. У литератури сазнајемо да истраживања, пре свега **корпусна** и **психолингвистичка**, иду ка томе да **лексикографима олакшају посао**. На пример, у серији истраживања показало се да се антоними појављују заједно у реченици далеко чешће него што би се то претпоставило на основу случаја (Justeson–Katz 1991; Jones 2002). Такође је показано да се прави антоними јављају заједно у реченици чешће него контекстуално ограничени антоними (Willners 2001). Стога су развијени **различити софтверски алати** који би аутоматски анализирали текст и проналазили речи које се заједно јављају чешће него што би се очекивало. На пример, Парадисова и Вилнерсова извештавају о два алата развијена да прорачунавају очекиване и пронађене појаве речи у реченици или да анализирају колокације и интерпретирају конкорданције у задатом корпусу (софтвери под називом **Coco** и **Elexico**) (о поменутиим софтверима више у: Paradis–Willners 2007: 271). Ипак, ове алате могуће је користити на **корпусима који су припремљени на одређени начин**. За флективни тип језика, као што је српски, припрема корпуса подразумевала би

лематизацију, означавање почетка и краја реченице и приписивање врсте речи. Описани приступ превазилази могућности овог истраживања,⁷⁸ те је истраживач принуђен да крене другим путем, који подразумева најпре идентификацију антонимских парова, а тек потом проверу њиховог статуса у корпусу. Међутим, будући да на основу речника није могуће обезбедити довољан број парова општепознатих антонима,⁷⁹ помоћ се може добити од психолингвистичких метода прикупљања података. Стога ћемо у наредном делу анализирати релевантност асоцијативне методе за утврђивање односа антонимије.

⁷⁸ У развоју поменутих алата учествовали су читави тимови стручњака различитих профила.

⁷⁹ Истраживање које смо спровели на 10 испитаника, тражећи од њих да за сваки од понуђених стимулуса наведу најмање 1 а највише 3 антонима, показало је да иако се у неким случајевима сви испитаници слажу шта је антоним неке речи, тај податак није забележен у Речнику САНУ (Јакић 2014: 187–189). Сумњамо да је број речи општег лексичког фонда које имају антонимију, али он није идентификована у РСАНУ, велики, али ово питање може бити предмет засебног истраживања. Такође, показано је и обратно, тј. у неким случајевима ниједан од испитаника није навео антониме који су забележени у Речнику САНУ (Исто).

II део

АНТОНИМИЈА У КОГНИТИВНОМ СИСТЕМУ

4. Испитивање антонимије помоћу теста слободних асоцијација

Основни задатак овог поглавља јесте да утврди у којој мери слободне асоцијације могу помоћи при испитивању и опису антонимије. Како бисмо приступили том задатку, најпре ћемо се упознати са појмом асоцијација, који је настао у домену филозофије, а потом приказати развојни пут истраживања и размишљања о овом појму, кроз област психологије, као и различите примене у психолошким, медицинским и лингвистичким истраживањима, али и у другим областима. Након тога даћемо кратак преглед прикупљања асоцијативних норми и асоцијативних речника, као и нека од истраживања спроведена на прикупљеном материјалу. Централни део овог поглавља представља истраживање које смо спровели на материјалу слободних асоцијација прикупљених за српски језик, са одраслим говорницима. У склопу датог истраживања испитали смо у којој мери говорници асоцирају антонимима на задате речи, али и како се прикупљени материјал може искористити у (психо)лингвистичким истраживањима и лексикографији. Стога, на самом крају поглавља дискутујемо допринос слободних асоцијација испитивању антонимије, валидирамо њихов значај при изради дескриптивних и антонимских речника и улогу у утврђивању односа између језичког система и његовог описа у речницима.

4.1. Дефинисање појма асоцијација

Појам *асоцијације* може означавати повезивање две идеје, идеја и осећања, концепата и њихових етикета, али најчешће се дефинише као след мисли, идеја односно осећања у нашој свести (Warren 1921). Једно од значења упућује и на *вербалне асоцијације*, тј. повезивање две или више речи у нашој свести. Многи истраживачи који су изучавали

менталне процесе покушавали су да установе принципе настајања следа идеја у нашој свести, тј. да открију услед чега долази до њиховог спајања и на који начин присуство једне идеје у свести изазива другу. Иако се може рећи да постоји сагласност о томе да на асоцирање идеја утичу везе које постоје међу појмовима, разлике међу истраживачима тичу се начина на који долази до стварања таквих веза, као и тога какве су последице тог процеса (Warren 1921). Одговори на ова питања пружили би драгоцене увиде везане за организацију појмова у меморији, начин складиштења нових информација, а такође допринели би и бољем разумевању процеса призивања потребних информација у свест, у датом тренутку. Из тог разлога велики број истраживача, из различитих области, настојао је током историје научних истраживања да проникне у законе повезивања појмова.

4.2. Историјат испитивања асоцијација

Зачеци интересовања за асоцијације сежу до античких времена. Већ Аристотел, износи уверење да је наше целокупно знање производ искуства, те да се побуђивање ускладиштеног знања заснива на три закона: (1) закону *додира*, (2) закону *сличности* и (3) закону *супротности*. Према (1) *закону додира* (близине) идеје које су се једном појавиле као временски или просторно блиске, или су следиле једна за другом, теже да се и даље јављају у таквој вези. На основу (2) *закона сличности*, идеје које су сличне често се јављају заједно, док се према (3) *закону супротности* заједно јављају идеје које су супротне. Интересантно је да Аристотелова размишљања нису изгубила на актуелности све до данашњих дана, када истраживачи потпомогнути могућностима модерних технологија могу емпиријски проверавати наводе мислилаца из претходних векова, о чему ће речи бити нешто касније. Кренимо хронолошким редом, пратећи развој ових идеја.

4.2.1. Класични асоцијационизам 17. и 18. века

Поновно интересовање, али и систематско разматрање асоцијација, након Аристотела почиње у **17. веку**, кроз радове Томаса Хобса и Џона Лока, у оквиру филозофског правца познатог као *британски емпиризам*.

Томас Хобс (Thomas Hobbes), британски мислилац, широког спектра интересовања, разматрајући след мисли (train of thoughts), разрађује Аристотелов *закон додира*. Он

заступа уверење да су све наше идеје (*fancies*), остаци онога што смо имали у свести. Према Хобсовом учењу, непосредни след идеја у свести, доводи до тога да оне остају заједно и након тога. То би указивало на чињеницу да след мисли није сасвим слободан, тј. датој мисли која се појави у уму, следи не било која мисао, већ баш она која је са њом у прошлости била повезана у чулима (Hobbes 1651). Поставља се, међутим, питање како то да се од обиља контекста у којима се иста идеја може јавити, идеје асоцирају само са неким од њих? То би значило да је наш ум слободан да је асоцира са било којом, те би даље следило да се не може предвидети шта ће бити следећа мисао. На то питање, Хобс одговара увођењем појма *активне жеље* (*desire, passionate thought*) која је заслужна за усмеравање наших мисли. Помоћу фактора *активне жеље* уводи се разлика између (1) *случајних/невођених* (*unguided*) асоцијација, које су непостојане и чини се да су неповезане (као у сну) и (2) *уређених* асоцијација (*regulated*) које су настале услед неке жеље или страха, и тиме постају чврсте и трајне. Даље Хобс уређене асоцијације класификује према томе да ли се заснивају на промишљању о (2.а) *узроку* замишљеног појма или на (2.б) замишљању могућих *ефеката* који би се могли произвести замишљеним појмом. Након Т. Хобса, асоцијацијама се посебна пажња посвећује у делима Џона Лока.

Британски филозоф, који је предавао на Оксфорду и бавио се истраживањима из области медицине, **Џон Лок** (John Locke) у својој студији *Оглед о људском разуму* (*Essay Concerning Human Understanding*) износи становиште да су *просте идеје* произашле из чулног искуства, а да се њиховим комбиновањем касније формирају *сложене идеје* (Locke 1690). **Принципи комбиновања идеја** према Локу јесу (1) *логичка блискост*, тј. *природна веза*, али и (2) *случајно асоцирање*⁸⁰ или (3) *асоцирање услед намере или навике*. Међутим, о ком год принципу асоцирања да се ради, асоциране идеје постају чврсто повезане, као да се ради о једној идеји. Стога их је тешко раздвојити, те се оне стално јављају заједно и у наш ум долазе без свесне жеље или пажње. Из тог разлога Џ. Лок, разматрајући утицај овако асоцираних идеја на интелектуални развој и живот човека, упозорава да родитељи и васпитачи треба да спрече неправилно повезивање идеја. Важност Локових размишљања за лингвистичка и психолингвистичка истраживања састоји се и у томе што је указао на то да између идеја (данашњи термин био би *појам*) и речи постоји сталан однос и јака веза, те је, када говоримо о знању (сачињеном од пропозиција), неопходно узети у обзир природу,

⁸⁰ Исп. случајне/невођене асоцијације, поменуте у претходном пасусу, код Т. Хобса.

употребу и значај језика. Поред тога, један од његових важнијих доприноса јесте и тај што је у *Огледу о разуму* **први пут употребљен израз асоцирање идеја**.

Средином 18. века, асоцијације постају предмет промишљања **Дејвида Хјума** (David Hume), који покушава да утврди принципе који руководе нашим умом (Hume 1739; Hume 1748). Као и његови претходници, и Хјум сматра да су идеје у нашем уму систематски повезане, те да постоји правилност следа идеја у нашем памћењу и имагинацији. Он сматра да чак ни током маштања идеје нису необуздане, већ да и тада следе извесне принципе, по којима се јављају. И Хјум указује на то да би један од принципа асоцирања могао бити *учесталост заједничког јављања*, услед чега следови импресија постају чврсто асоцирани, те је готово немогуће замислити прву импресију без очекивања потоње. Он те следове импресија, слично Локу, назива *сложеним идејама*, и тврди да се њихова значења поклапају у различитим језицима, чак и када не постоји међусобни утицај датих језика. Он ову тврдњу, о сличности комбиновања идеја у различитим језицима, узима као доказ универзалности принципа грађења сложених идеја у људском уму. Д. Хјум као **принципе асоцирања** идеја наводи два Аристотелова закона: (1) *принцип сличности* и (2) *принцип додира у времену и простору*, али уводи и нови, који назива (3) *принципом „узрока и последице“*. Такође, истиче да не постоји исцрпан попис и класификација начина асоцирања идеја, те позива своје читаоце да анализирају примере асоцираних идеја и тиме открију и друге принципе њиховог повезивања.

Дејвид Хартли (David Hartley), савременик Д. Хјума, сматра се **формалним зачетником асоцијационизма**, будући да је покушао готово целокупно понашање да објасни помоћу асоцијација и као једини принцип настанка сложених појмова, као и промена стања свести наводи асоцијације (Warren 1921). Новина коју уводи тиче се и свођења три Аристотелова закона асоцирања идеја на **закон додира у искуству** (contiguity), било да су те идеје присутне у исто време (симултаност идеја), или међусобно следе једна другој (сукцесивност идеја). Такође, према његовом мишљењу *осети* (sensation) који се јављају заједно, сједињују се у *сложене сензације*, градећи тако одговарајуће *сложене идеје*, које се потом, у уму, сједињују (Hartley 1749). Д. Хартли наглашава да језик не представља само медиј преношења унапред створених идеја, већ и

средство њиховог стварања, будући да идеје настају приликом социјалне интеракције у конкретној ситуацији.

Шкотски лекар, песник, филозоф, метафизичар и професор Единбуршког универзитета, **Томас Браун** (Thomas Brown), у разматрање асоцирања појмова уводи принцип *менталне хемије* (mental chemistry), према коме *сложене идеје* најчешће није могуће разумети помоћу рашчлањивања на њихове саставне делове. Он тврди да су карактеристике сложених идеја квалитативно другачије од карактеристика њихових градивних елемената. Ипак, једним од највећих Браунових доприноса теорији асоцијација сматра се увођење *секундарних принципа асоцирања*. Интересујући се, као и његов имењак Томас Хобс, како то да се идеје асоцирају само са некима од великог броја идеја са којима долазе у додир, Т. Браун наводи факторе који доводе до фаворизовања једних идеја у односу на друге. Уместо Хобсовог појма *активне жеље*, према Брауну секундарне принципе асоцирања треба тражити у факторима као што су (1) *фреквенција* заједничког појављивања идеја,⁸¹ (2) *рецентност*, односно скорашњост догађаја (recency), (3) *живост* или *пластичност* осећања у вези са датим објектима (vividness, liveliness), (4) *трајање* осећаја везаних за одређене објекте и (5) *одсуство алтернативних асоцијација*.⁸² Такође, Браун тврди да међусобним асоцирањем појмова руководе и *индивидуалне разлике*, као и *претходно искуство* и *животне навике* појединца које утичу на примарне законе асоцирања и модификују их. Поред тога, он скреће пажњу да треба узети у обзир и *варијације унутар исте особе*, које зависе од тренутног емоционалног стања и стања свести (Brown 1820; Warren 1921; Woodworth 1965: 64–65).

Након Брауна, у оквиру овог правца треба споменути и шкотског психолога, историчара и филозофа, **Џејмса Мила** (James Mill), који се сматра врхунцем стриктног асоцијационизма. Он у свом делу *Анализа феномена људског ума* (*Analysis of the Phenomena of the Human Mind*) које је публиковано 1829. године инсистира на ригидном логичком и конзистентном систему, у коме се одбацује Браунова идеја *менталне хемије* и принцип увиђања релација међу идејама. Мил једино признаје просте идеје које су проистекле из чула, након чега су механички увезане асоцирањем (Woodworth 1965: 65).

⁸¹ Овај принцип је раније спомињао и Д. Хјум.

⁸² У наредним поглављима видећемо да ова идеја има своју емпиријску потврду. На пример, што једна реч има више (јаких) асоцијација, то ће веза са сваком од њих бити слабија.

Међутим, његов син, **Џон Стјуарт Мил** (John Stuart Mill), 1869. године поново штампа књигу свога оца и даје екстензивну критику и исправке. За почетак, поново враћа *принцип менталне хемије*, а поред тога, он појашњава употребу језика и начин на који добија значење. Према његовим речима, ако је реч Р каузално асоцирана са врстом Ф, а врста Ф асоцирана према закону сличности са врстом Г, тада присуство врсте Ф у уму призива и присуство асоциране врсте Г и речи Р (Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/mill/>). Дакле, реч Р постаће асоцирана не само са Ф, већ и са Г, али и са свим другим врстама које су у односу сличности са Ф.⁸³ Мил је тврдио да се, у оквиру наше адаптације на свет, закључци о узрочним везама међу појмовима усвајају пасивно. Ипак, он такође заговара и значај мотивације и акције, те се не може рећи да његова теорија игнорише активни елемент људског интелекта и тиме претерано поједностављено приказује људски разум. Џ. С. Мил наводи да је *задовољство* примарни мотиватор, а да антиципација задовољења служи као непосредни подстрек тела да чини оно што доводи до датог задовољења. Кроз постизање задовољења, антиципација задовољења постаје асоцирана са типом акције која до њега доводи. Другим речима, када човек тражи и друге ствари осим задовољења, он то чини јер су асоциране са задовољењем. Џ. С. Мил прави разлику између „виших“ задовољстава, која настају као производ асоцирања, и „нижих“ задовољстава од којих виша задовољства настају, и од којих доносе веће задовољство. Мил, такође, тврди да је суштина образовања детерминисање будућих слободних акција и мотива индивидуе, што се постиже путем асоцијативних процеса. Међутим, поставља се питање како човек може бити одговоран за своје акције, уколико су оне детерминисане претходним догађајима. На то питање Џ. С. Мил одговара да међу мотивима, које појединац може усвојити, јесу и мотиви за *самоунапређење* и *самоостварење*. Тако постоје *мотиви којима се не можемо одупрети* и за њих нисмо одговорни, али постоје и *мотиви којима се можемо одупрети* те њих можемо обликовати. Стога је *слободна особа* она која је осетљива на добре разлоге зашто се понаша тако како се понаша.

⁸³ На овај начин Мил је објаснио феномен посредованих асоцијација.

Почетком 19. века, немачки филозоф **Фридрих Хербарт** (1816) разрађује идеју о томе да је људски дух организован на основу асоцијативних веза. Ф. Хербарт тврди да се мисли развијају самостално, помоћу подстицаја добијених од стране спољних утисака. Он је сматрао да се мисли нижу једна за другом, на основу подсвесних асоцијација (Herbart 1816; Ivić 1996: 41). Он такође, поред дотадашњег појма привлачења идеја уводи и појам *инхибиције*, тј. међусобног *одбијања идеја*, уколико међу њима не постоји подударност. Према Хербартовим речима, до међусобног одбијања / инхибиције мисли долази услед ограниченог капацитета пажње, те двома различитим идејама не можемо приступити у исто време, осим ако оне заједно чине сложеноу идеју. Стога идеја која се у датом тренутку налази у свести, потискује у подсвест све друге идеје, које са њом нису подударне. Са друге стране, потиснуте идеје теже да уђу у свест, што се остварује када су оне конгруентне са идејом која је у том тренутку доминантна (Woodworth 1965). Такође, Хербарт заговара став да искуство треба објашњавати помоћу закона који су одговорни за комбиновање и интеракцију осета, слика и идеја, те уводи појам *аперцепције*, који подразумева трансформацију и асимиловање новог искуства са већ познатим.

Херберт Спенсер често се назива врхунцем традиционално схваћене асоцијативне психологије. У свом делу *Психолошки принципи* (издатом 1855. године) он развија основне претпоставке *еволуционе биологије* (или, како се још назива, *еволуционог асоцијационизма*), по којима се организам својим понашањем прилагођава окружењу, те се уводи идеја о биолошкој заснованости психолошких процеса. Појам *слободна воља* (до тада преовлађујући концепт у психологији), Спенсер проглашава некомпатибилним са новим идејама, што ће 100 година касније послужити као основа даљих бихејвиористичких истраживања, нпр. у делу *Вербално понашање*, Б. Ф. Скинера (Leslie 2006). Х. Спенсер је тврдио да је јачина везе међу физичким стањима пропорционална томе колико често једно стање следи другом у нашем искуству (Spencer 1855; Leslie 2006:128). Сви психолошки и неуролошки аспекти засновани су на интеракцији са окружењем, те се одбацује концепт унутрашње аутономије. Илузија да постоји слободна воља, према Спенсеровом мишљењу, следи из човекове свесности самог себе. Видимо, дакле, да је Х. Спенсер фокус истраживања преместио са свести на понашање, за разлику од ранијих представника асоцијационизма.

Основна поставка истраживача овог периода је та да су идеје у нашем уму повезане на основу искуства. Разлике међу ауторима тичу се принципа асоцирања. Неки од аутора сматрали су да почетна 3 Аристотелова закона асоцирања треба свести на закон додира као основни (Хобс, Хартли), док су други сматрали да је закон сличности својеродан (Лок, Хјум, Спенсер). Трећи аутори предложили су додатне принципе асоцирања: Д. Хјум уводи закон узрока и последице, а Т. Браун, уводи и секундарне принципе асоцирања (фреквенција, рецентност итд.), покушавајући да одговори зашто се од свих идеја са којима су временски или просторно блиске, идеје асоцирају само са некима од њих.

Амерички психолози, Џон Андерсон и Гордон Бауер, основне поставке *класичног асоцијационизма* резимирају на следећи начин: идеје су у нашем уму повезане на основу искуства и могу се поделити на једноставне и сложене; једноставне идеје су неструктурирани осећаји, док су сложене идеје збир својих делова и могу се разложити на просте идеје (Anderson–Bower 1973). Током читавог овог периода основна метода истраживања била је *интроспекција*, те морамо изразити дивљење интуицији и моћи запажања ових истраживача, имајући у виду да су њихове идеје у великој мери остале главна смерница још неколико векова.⁸⁴

4.2.2. Нови асоцијационизам

Са другом половином 19. века долази до методолошког заокрета у изучавању асоцијација. Уместо *интроспекције* која је била основа дотадашњих изучавања, уводи се метода *спољашњег посматрања*, предмет изучавања постаје *понашање организама*, а уместо *идеја* и *мисли*, у овом периоду, асоцирани елементи називају се *дражи* и *одговори* (Radonjić 1999). Читав тај период назива се *новим асоцијационизмом*. Главна идеја овог периода јесте да се у изучавање асоцијација уведе **већи ниво објективности**. Пиониром овог периода сматра се немачки психолог **Херман Ебингхаус** (Hermann Ebbinghaus), који је 1885. године, изучавајући процес учења, увео **експерименталну технику** у овај тип истраживања (Ebbinghaus 1885). За разлику од периода класичног асоцијационизма који се бавио начином на који су већ постојеће асоцијативне везе успостављене, нови

⁸⁴ Посебно смо задивљени проицљивошћу Д. Хјума који је Аристотелов *закон супротности* (али не и *закон сличности*) свео на *закон додира*. Тек два века касније, са развојем модерних технологија, постаће могуће емпиријски показати да ова идеја има смисла. О томе ће више речи бити у Поглављу 7.

асоцијационисти окрећу се процесу њиховог формирања, а након тога и утврђивању јачине везе која међу њима постоји, путем присећања. Учећи напамет бесмислене слогове (како би био сигуран да раније нису међусобно асоцирани), Х. Ебингхаус конструише *криву заборављања* и примећује да Аристотелов *закон додира* треба модификовати тако да се укључе и *удаљене асоцијације*, односно везе међу елементима који нису у непосредном суседству.⁸⁵

Након њега, немачки експериментални психолог, **Георг Елијас Милер** (Georg Elias Müller) у својим истраживањима, комбинујући интроспекцију и објективна мерења, долази до тога да *закон додира* није једини фактор који утиче на асоцирање појмова. Штавише, Милер тврди да је *додир* само могућност, али не и услов асоцирања речи, те да се везе међу појмовима заснивају на односима које опазимо (Woodworth 1965: 68). Он је изразио сумњу, у интерпретацију Х. Ебингхауса, да се бесмислени слогови памте на основу механичког процеса повезивања једног слога са другим. Стога је од својих испитаника захтевао да након обављеног експеримента дају интроспективни фидбек (повратну информацију) о искуствима која су имали при запамћивању материјала (Woodworth 1965: 23–24).⁸⁶ На основу њихових извештаја Милер је закључио да су у процесу памћења били веома активни, тј. груписали су стимулусе (нпр. бројеве или бесмислене слогове), користили ритмичке обрасце при памћењу, учавали сличности и разлике, читавали значења тамо где је било могуће и активно организовали материјал на све могуће начине. Милер је сматрао да се никако не може рећи да је материјал усвајан пасивно помоћу неког аутоматског процеса.

Крајем 19. века отпочињу истраживања која мере **време реакције**, као и експериментална истраживања **утицаја асоцијација на учење код животиња**. Тиме идеја асоцијативног учења изнова добија на значају. Експерименти које је са псима извео руски психолог **Иван П. Павлов**, довели су до појма *класично условљавање*. Класично условљавање може се схватити као модернизована верзија асоцијативног учења, где су као потврда успешног учења узимане реакције организма. За разумевање појма класичног

⁸⁵ И овде морамо да истакнемо да је читав век касије показана исправност ове тврдње, о чему ће бити речи у наредним поглављима.

⁸⁶ Вудвортова књига *Contemporary Schools of Psychology* доступна је у електронском формату на адреси: <https://archive.org/stream/contemporaryscho032325mbp#page/n7/mode/2up>

условљавања потребно је најпре дефинисати неколико термина: безусловна драж, безусловна реакција, нова/неутрална драж. *Безусловном дражи* сматра се било која драж која инстинктивно, без икаквог тренинга изазива реакцију организма. Дата реакција стога се назива *безусловна реакција*. *Нова/неутрална драж*, са друге стране, јесте она драж која без тренинга не изазива никакву реакцију организма. Павловљеви експерименти, као општи метод учења, користили су упаривање *безусловне дражи* (на пример месо, које, природно, има карактеристичан мирис), са *новом/неутралном дражи* (нпр. звоно). Када би експериментатор изнео месо пред пса, његова природна реакција јесте лучење пљувачке, што је заправо *безусловна реакција*. Међутим, сваки пут када би изнео месо, он је ту безусловну драж упаривао са звуком звона, што је *неутрална драж*. После довољног броја понављања, током експеримента, Павлов је приметио да је псу довољан само звук звона па да почне лучење пљувачке. Тада *неутрална драж* заправо постаје *условна драж*, а лучење пљувачке на звук звона (а не на месо) постаје *условна реакција* (нпр. Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/associationist-thought/>). Другим речима, асоцијација две дражи путем закона додир, доводи до преласка реакције са једне на другу драж.

Амерички психолог, **Едвард Торндајк** (Thorndike 1898), вршећи огледе са мачкама постулира *метод покушаја и погрешака* (law effect). На основу овог метода уколико су дражи праћене задовољењем или осећајем пријатности, реакције на њих теже да се повежу (асоцирају) са ситуацијом и постоји велика вероватноћа да ће се исте реакције поновити у сличној ситуацији у будућности. За разлику од тога, реакције које су удружене са осећајем непријатности, мање је вероватно да ће се поновити када организам дође у дату ситуацију. Овај правац назива се још и конекционизам,⁸⁷ иако су основне идеје преузете из еволуционарног асоцијационизма, Херберта Спенсера.

4.2.3. Бихејвиоризам

Даљи развој идеја британског асоцијационизма одвија се кроз радове бихејвиоралних психолога, почетком двадесетог века (више о овоме в. у Костић, А. 2006: 29–31). Они одбацују методу интроспекције као ненаучну, а уводе експеримент чији је

⁸⁷ Треба разликовати конекционизам с краја деветнаестог века од касније развијеног правца под утицајем развоја модерних технологија, везаног за компјутерске симулације.

циљ објективно изучавање понашања. Процеси који се на тај начин не могу посматрати, престају да буду предмет истраживања психологије, а уводи се С-Р шема, тј. однос стимулуса и реакције. Стога овај методолошки заокрет, донекле трансформише основне поставке асоцијационизма. У чланку **Џона Вотсона** (John Watson), *Психологија како је види бихејвиориста* (Watson 1913), којим је отпочела ера бихејвиоризма, износе се основне поставке овог новог правца: све активности организма, укључујући и мишљење и осећање, могу и треба да се сматрају понашањем (behavior) (Skinner 1984) и сва таква понашања могу се научно објаснити, без позивања на хипотетичке конструкте као што је *свест* (mind) и без упућивања на унутрашња дешавања у организму.

Након Вотсона, амерички психолог, **Бархус Фредерик Скинер** (Burthus Frederic Skinner), у свом делу *Вербално понашање*, крајем педесетих година двадесетог века, даје своје виђење како усвајамо језик. Према његовом мишљењу, учење језика своди се на асоцирање стимулуса, акција и одговора, тј. на принципе учења било ког другог понашања (Skinner 1957). Поткрепљење реакције доводи до њеног понављања у будућности, а непоткрепљивање реакција или непријатност којом су пропраћене, утиче на одсуство њиховог понављања. Овај принцип назван је *радикалним бихејвиоризмом*, јер се језик, комуникација и унутрашњи процеси, као комплексна понашања, свде на С-Р шему (везу између стимулуса и реакције). Стога, Скинер убрзо добија критике од стране америчког лингвисте **Ноама Чомског** (Noam Chomsky), који тврди да је покушај предвиђања и контролисања вербалног понашања само на основу посматрања и варирања карактеристика физичког окружења говорника, претерано поједностављење (Chomsky 1959). Према мишљењу Чомског, аналогија са понашањем нижих организама, коју заступа Скинер, погрешна је, а Скинерове поставке, према којима се продукција исказа заснива на простом низању реакција под утицајем спољних фактора и веза које постоје међу речима, поричу значај говорника. Насупрот томе, Чомски заговара идеју да унутрашњи и спољни фактори делују на структуре централног нервног система и тиме утичу на вербално понашање, а аргументе за ове тврдње види у лакоћи и брзини усвајања и развоја говора код деце (нпр. граматичких правила), продуктивности и креативности у употреби језика. Према његовом мишљењу све наведено указује на урођеност појединих аспеката језика, који су квалитативно другачији од оних који постоје код нижих организама. Свођење језичке продукције на везе стимулуса и дражи које смо имали у искуству, према Чомском,

порицало би могућност креативности у језику. Силина критике коју је Чомски изнео на рачун поставки Б. Скинера, допринела је слабљењу значаја и утицаја бихејвиоризма, па накратко и асоцијационизма уопште. Ипак, средином осамдестих година прошлог века идеје асоцијационизма доживљавају нови развој у оквиру приступа познатог као *конекционизам*, тј. кроз истраживања вештачке интелигенције.

4.2.4. *Конекционизам*

Зачетницима овог правца, тј. конекционизма сматрају се Џејмс Мек Клиленд и Дејвид Румелхарт, који су рачунарским симулацијама моделирали когнитивне феномене као што су визуелно и аудитивно препознавање речи (McClelland–Rumelhart 1986; Rumelhart–McClelland 1986). Идеја конекционистичког приступа била је да се опише функционисање когнитивног система симулирајући рад мозга помоћу *неуронских мрежа*, сачињених од мноштва јединица аналогних неуронима, између којих постоје везе различитих јачина и праваца (Selfridge 1958). Полазна претпоставка је да основу свих, па и сложених когнитивних процеса чине везе неурона и њихове интеракције, док су *представе* схваћене као специфичне комбинације активираних неурона. Ментални домен који представља складиште информација, појмова и њихових лексичких репрезентација, конципирано је као сложена мрежа, чија су чворишта појмови, а ниво њихове међусобне активације зависи од јачине везе између јединица.⁸⁸ Истраживања у оквиру овог правца (нпр. Landauer–Dumais 1997), показала су да компјутер може „научити“ семантичке асоцијације међу речима, користећи веома једноставне асоцијативне механизме, што даље потврђује да су структурно релевантни обрасци доступни у језичком инпуту (Mueller Gathercole–Hoff 2007: 112).

4.2.5. *Идеје асоцијационизма у лингвистичким истраживањима*

Неке од идеја асоцијационизма имале су значајан утицај на лингвистичка истраживања. Посебан значај приписује се Хербартовој теорији о асоцијативним представама, коју су развијали немачки истраживачи Х. Штајнтал (Steinthal) и М. Лацарус

⁸⁸ Детаљније о овом правцу в. нпр. у Костић 2006: 41–43, или Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/connectionism/>.

(Lazarus) представници *Психологизма у лингвистици* (Ivić 2006; Пипер 2003; Пипер и сар. 2005). Средином 19. века они су довели у питање значај логичких принципа у језику, и уместо тога заговарали значај психолошких принципа који се тичу значења. Промену значења речи тумачили су појмом аперцепције (у Хербартовом значењу тог појма).⁸⁹ Поред ових немачких истраживача за постулате асоцијативне психологије заинтересовао се и руски лингвиста, Александар Потебња, професор Универзитета у Харкову, који помиње стварање низова представа помоћу спајања и асоцирања идеја (што се сматра почетком лингвистичких интересовања за асоцијације).

Хербартове идеје могу се наћи и у радовима В. Порцига, Л. Вајсгербера и Ф. Дорнзајфа (Porzig, Weisgerber, Dornseif), представника *Граматики која се тиче садржаја* (Inhaltbezogene Grammatik), али и у радовима немачких лексиколога Јоста Трира и Гинтера Ипсена (Trier, Irsen). Такође, утицај асоцијативне психологије уочљив је и у радовима представника *Московске формалне школе* лингвистике, Филипа Фјодоровича Фортунатова и Михаила Покровског (Пипер 2003). М. Покровски је у својој *теорији семантичких поља* (коју је развио 1894. године, иако је знатно познатија, три деценије касније објављена верзија Јоста Трира (1931)), изложио концепт према коме појмови око свог значења окупљају читаве низове речи, образујући тако семантичка поља, која су основне јединице језика. Кључно место у овој теорији добијају односи који постоје у оквиру семантичких структура, а који умногоме подсећају на класификације асоцијативних веза међу речима (Драгићевић 2007). М. Покровски на тај начин уводи у лингвистику термин *асоцијација*.

Нешто раније (1883. године), Миколај Крушевски, инспирисан учењем Х. Спенсера разрађује теорију о *мноштву система у лексици*, чији су чланови повезани различитим асоцијативним везама, које М. Крушевски подробно класификује и објашњава. Он тако прави разлику између *асоцијација према сличности* и *контактних асоцијација*, тврдећи да су прве условљене потоњим.⁹⁰ Фердинанд де Сосир преузима ову идеју, уводећи једну од основних дихотомија у језику *синтагматске* и *асоцијативне* односе (Sosir 1989). Синтагматске односе Сосир дефинише као односе међу речима у говору, који се заснивају

⁸⁹ Да подсетимо, под аперцепцијом се мисли на асимиловање и трансформисање новог искуства са већ познатим.

⁹⁰ У овим терминима лако је препознати Аристотелове законе сличности и додира, те свођење закона сличности на закон додира, о чему је, као што смо видели, у ранијим периодима вођена дискусија.

на линеарном карактеру језика (нпр. *лепо-дрво*). То су речи које су заједно у говорном низу. За разлику од тога, асоцијативни односи постоје међу речима које имају нешто заједничко, па се *асоцирају у памћењу* (нпр. *цвет – дрво*). Према Сосиру, асоцијативни односи (касније названи *парадигматски*) спајају термине у *виртуелни мнемонички низ* на основу различитих чинилаца који их повезују: исти корен, суфикс, (семантичка) аналогија означених јединица, парадигма флексије или проста заједница акустичких слика.⁹¹ Стога је, према Сосиру, могућа заједница смисла и облика, или само заједница смисла или само заједница облика. Или, другим речима, Сосир претпоставља да се асоцијативне везе успостављају на основу чисте асоцијације, на основу значења, или на основу оба та фактора. Сосирови следбеници пак мењају име *асоцијативних* односа у *парадигматске*, те се тиме замагљује веза идеја Крушевског са Сосировом теоријом.

У другој половини двадесетог века, проучавања асоцијација у (психо)лингвистици под јаким су утицајем америчке експерименталне психологије, те почиње мерење међусобне семантичке сличности (удаљености) речи, на основу различитих експерименталних техника, скала процена и тестова (нпр. Озгуд 1963; Budanitsky–Hirst 2001).

4.2.6. Асоцијативни тестови

Један од начина утврђивања *јачине везе* међу речима (појмовима) јесу и асоцијативни тестови. При задавању асоцијативног теста истраживач може тражити од испитаника да без икаквих ограничења наведу (писмено или усмено) прву реч која им падне на памет пошто им се зада стимулус и тада је реч о тесту *слободних асоцијација*. Уколико је пак продукција асоцијата ограничена нпр. задавањем врсте речи којом треба да се реагује, или типа односа који треба да постоји међу речима, тада се говори о тесту *контролисаних асоцијација*. Ако се од испитаника тражи да на сваки задати стимулус наведу само једну реч, тада говоримо о *дискретним асоцијацијама*, док се у оквиру теста *континуираних асоцијација* од испитаника захтева да за сваки стимулус наведу (што) више асоцијата.

⁹¹ За овај последњи случај Сосир наводи да је аномаличан с обзиром на то да се у језику природно отклањају асоцијације које могу да помуте разумевање говора, као нпр. у случају хомонимије.

Тест слободних асоцијација први је применио енглески статистичар, социолог и психолог **Френсис Голтон** (Francis Galton). Најпре је саставио листу добро познатих речи, потом их једну по једну себи визуелно приказивао, више пута у току неколико дана, а онда бележио прву асоцијацију на сваку реч-драж, као и време реакције (Galton 1879). Ову технику прихватили су убрзо и други истраживачи, који су понекад уносили извесне техничке измене и допуне. Једно од првих значајнијих испитивања представља асоцијативни тест који су 1910. године спровели амерички психолог **Грејс Хелен Кент** и амерички психолог руског порекла **Арон Цошуа Розанов** (Kent and Rosanoff). Они су најпре саставили листу од 100 емоционално неутралних именица, придева и глагола, а затим анкетирали 1.000 америчких испитаника, који су наводили своје слободне асоцијације. Њихова идеја била је да се сачине асоцијативне норме, које би послужиле као помоћ при дијагностиковању менталних поремећаја. Иако је њихова листа имала својих недостатака, много пута је реплицирана и превеђена на различите језике. Неколико деценија касније (1964. године), **Дејвид Палермо** и **Џејмс Џенкинс** израдили су асоцијативне норме, осавременивши и допунивши листу речи-дражи Кентове и Розанова. Они су својим испитаницима задали 200 речи, од којих је 100 преузето из листе Кентове и Розанова, а испитаници су били 500 ученика и 1.000 студената психологије (подједнак број испитаника женског и мушког пола).

С. Гашић-Павишић даје детаљан преглед састављања асоцијативних норми, те тако сазнајемо да је амерички психолог **Марк Ричард Розенцвајг** на француски језик превео листу коју су сачинили Кентова и Розанов, а потом анкетирао студенте и раднике (Gašić-Pavišić 1984: 13–26). И многи други истраживачи преведе листу Кентове и Розанова, за различите европске језике, те тако 1957. године настају асоцијативне норме за немачки (Russell) и италијански (Banissoni i Nenzini), а нешто касније, 1967. године, за пољски (I. Kurcz), словачки, 1972. године (L. Maršalova) и холандски језик, 1973. године (I. J. van der Made-van Vekum). Када је у питању руски језик, већ педесетих година двадесетог века прикупљене су асоцијативне норме на популацији пацијената психијатријског одељења, као и неке друге асоцијативне норме, али најобимније истраживање спровео је **Алексеј Леонџев** (Леонтъев) почетком седамдесетих година. Он је 1977. године направио листу од 500 стимулуса, од којих је 100 преведено из листе Кентове и Розанова и за сваку реч прикупио је одговоре 600–700 испитаника. Даље, у оквиру истраживања спроведених

седамдесетих година двадесетог века у Совјетском савезу, прикупљене су и асоцијативне норме за киргијски, белоруски, казашки и узбечки језик. Прикупљањем асоцијативних норми за исте стимулусе, превођењем листе Кентове и Розанова, омогућено је поређење асоцијативних одговора за различите језике, а понављањем истих тестова у различитим временским периодима омогућено је праћење промена у друштву.

У југословенској средини прве асоцијативне норме урадиле су **Мирјана Кризманић** и **Божица Бартоловић** (норме нису објављене, а о њима сазнајемо из Gašić-Pavišić 1984: 18). Норме су добијене анкетањем 200 испитаника, студената психологије, који су одговарали на 100 задатих речи-дражи, већином преузетих (и преведених) из листе Кентове и Розанова. Након тога почиње испитивање асоцијација код деце, и то најпре контролисаних у студији **Смиљке Васић**, а потом и слободних у студијама **Слободанке Гашић-Павишић** (Vasić 1976; Gašić-Pavišić 1981, 1984). Развојно истраживање асоцијација спровео је **Драган Јанковић** (Janković 2010), који је 51 стимулус задавао испитаницима на четири узраста (5, 9, 13 и 17 година). На сваком узрасту испитано је по 300 испитаника (дакле, укупно 1.200 испитаника), а испитаници су наводили по три асоцијата за сваки од стимулуса. На крају, споменућемо веома обимно истраживање, на популацији одраслих говорника, које су спровели **Предраг Пипер**, **Рајна Драгићевић** и **Марија Стефановић**, о чему ће више речи бити у даљем тексту (Пипер и сар. 2005).

4.2.7. Асоцијативни речници

Подаци прикупљени помоћу теста слободних асоцијација могу се обрадити и приказати на различите начине. Уређење одредница обично је **алфаветско**, а најчешће се сваком стимулусу придружује његово **асоцијативно поље**, и то навођењем свих асоцијата којима су испитаници асоцирали. Будући да велики број испитаника наводи исте асоцијате, асоцијатима се додељује и број који означава **асоцијативну фреквенцију**, односно број испитаника који су асоцирали датом речју, а редослед асоцијата у оквиру асоцијативног поља најчешће је уређен према опадајућој асоцијативној фреквенцији. Овакво уређење засновано је на уверењу да су асоцијати које је навео највећи број испитаника, заправо и најважнији, јер одсликавају асоцијацију већине. На тај начин добија се **асоцијативни речник**. Одговори се могу обрадити и на друге начине, нпр. када се са леве стране наводи асоцијат, а са десне се наводе сви стимулуси који су тај асоцијат

изазвали. Такво уређење назива се *обратни асоцијативни речник* и његова предност је у томе што се за већи број парова речи (од оног броја стимулуса који су задати у тесту) може добити информација о јачини асоцијативне везе.⁹² Ипак, далеко веће могућности пружају *електронски асоцијативни речници*, у којима се претраге могу задавати према одабраним критеријумима. На пример, у већини штампаних речника постоји податак о узрасној, полној, образовној, струковној и другим структурама испитаника, као и о времену и месту одвијања теста, али ретко се одговори могу претражити према тим критеријумима, док електронске базе пружају ове могућности. (Детаљан преглед асоцијативних речника дат је у: Пипер и сар. 2005: 81–94). Ми ћемо овде поменути речник који је са својим сарадницима израдио Јуриј Караулов (*Ассоциативный тезаурус современного русского языка*), чиме је отпочео свесловенски пројекат изградње *Словенског асоцијативног речника*, са циљем да се направе упоредне студије језика и култура. За сада поред руског, постоје и асоцијативни речници белоруског, бугарског и украјинског језика. У оквиру тог пројекта настао је и *Асоцијативни речник српског језика* (Пипер и сар. 2005). Методологија прављења словенских асоцијативних речника била је у великој мери слична за различите језике, како би се омогућила поређења. Када је у питању *Асоцијативни речник српског језика* подаци су прикупљени на основу теста слободних асоцијација који су испитаници попуњавали писменим путем. У тесту је учествовало 800 испитаника, студената и средњошколаца, а задато им је 600 стимулуса, речи српског језика различитих врста (сваки испитаник видео је по 100 стимулуса). Њихов задатак био је да за сваку од задатих речи напишу по једну реч-асоцијацију у року од пет секунди.⁹³ На тај начин прикупљено је по 800 асоцијата за сваку од 600 задатих речи-стимулуса. За сваки асоцијат израчуната је асоцијативна фреквенција, сабирањем броја испитаника који су дали исти асоцијат на задату реч. Тако је, на пример, за именицу *муж*, 210 испитаника навело асоцијат *жена*, 88 испитаника асоцијат *брак*, а 38 испитаника *љубав*, док је асоцијате *даљина* или *душа* навео само по један испитаник.⁹⁴ Остала асоцијативна поља имају сличну структуру, тј. одмах упада у очи да дистрибуција асоцијата није хомогена, те да најчешће постоји изразита доминација најфреквентнијег асоцијата у односу на друге

⁹² Наравно, треба бити опрезан са смером пружања асоцијација, али питање симетрије обрадићемо нешто касније, као и у наредним поглављима.

⁹³ В. Gašić-Pavišić 1981: 25 о утицају временског ограничења на асоцијативне одговоре.

⁹⁴ Присетимо се Т. Брауна који каже да асоцирање појмова зависи од индивидуалних разлика, претходног искуства и животних навика појединца (Brown 1820, Warren 1921, Woodworth 1965).

асоцијате. Такође, постоји и велики број асоцијата које је навео само по један испитаник. Претпоставља се да такви резултати и структура асоцијативних поља нису случајни, већ да то у некој мери одражава повезаност појмова у семантичкој меморији, односно наше поимање света и однос према стварности која нас окружује.

Асоцијативни речници имају вишеструку примену. На основу њих могуће је испитивати **друштвене феномене** (друштвене околности у датом тренутку, друштвене промене, ставове према одређеним појмовима и појавама итд.; исп. нпр. Semyonova 2011; Ufimtseva 2014), **појединца** (говорни развој, психодијагностика, тј. идентификација појединих говорних или меморијских поремећаја и сл.), али су и драгоцен извор података при испитивању **значења речи**. Како С. Гашић-Павишић напомиње, асоцијативне норме (речници) имају велики значај у лексикографији, а поготово при изради речника говорног језика, као и при изради ономасиолошких речника и речника фраза (Gašić-Pavišić 1981: 9). Поред тога, постоје и истраживања која показују значај употребе асоцијативних тестова у настави страних језика (нпр. Mukhametzayanova–Shayakhmetova 2014), и то не само када се употребљавају као наставно средство (издвајање фреквентних фраза и сл.), већ и када се проверава степен овладавања језиком, у виду тестова (Gašić-Pavišić 1981: 12). На крају, поменућемо и значај асоцијација при испитивању **организације појмова у семантичкој меморији**, па отуда постаје јасно зашто су асоцијативне норме често полазна тачка у психолингвистичким истраживањима.

4.3. Ранија истраживања на материјалу слободних асоцијација

Пошто је прикупљен знатан број асоцијативних норми, на броју и значају добијају истраживања која употребљавају асоцијације у клиничкој дијагностици, али и која помоћу асоцијација испитују значење и значењске односе међу речима, језички развој, организацију појмова итд.

4.3.1. Употреба асоцијација у дијагностици

Још почетком двадесетог века, Сигмунд Фројд употребљавао је асоцијативни тест као уобичајену процедуру у психоаналитичкој психотерапији, како би истражио личност пацијената и њихову патологију. Испитаници на неке од стимулуса могу реаговати атипично, сећањима која су преплављена емоцијама, а такође и неочекивано дугим или кратким временом реаговања (<http://www.britannica.com/topic/association-test#ref287394>). Такође, већ смо раније поменули да су Кентова и Розанов, када су конструисали листу стимулуса за асоцијативни тест, желели заправо да добију асоцијативне норме, које би послужиле као помоћ при дијагностиковању менталних поремећаја. И знатно новија истраживања показују успешност примене асоцијативних норми при дијагностиковању психолошких и менталних поремећаја. Тако на пример Деросије и Ивисон у свом истраживању примењују асоцијативне норме при разликовању органске деменције од псеудодеменије настале услед депресије (DesRosiers–Iverson 1986). Према њиховим речима, депресивни, псеудодементни испитаници имају иста постигнућа у тестовима учења асоцираних речи (из асоцијативних норми) као испитаници без неуролошких и психолошких поремећаја, за разлику од дементних чија се постигнућа разликују од обе поменуте групе. Такође и Д. Шаков је поредио слободне асоцијативне одговоре 60 здравих испитаника са одговорима 60 испитаника који болују од шизофреније. Показало се да шизофренични испитаници дају мање уобичајених, а више индивидуалних и необичних одговора, као и да показују слабију способност учења при понављању теста (Shakow 1980). Поред тога, његово истраживање показало је да параноидни испитаници дају више уобичајених и мање необичних одговора на тесту слободних асоцијација од хебефреничара⁹⁵ (Исто).⁹⁶

⁹⁵ Хебефренија је посебно тежак облик шизофреније који одликују дисоцијација мишљења, фикс-идеје, халуцинације, незреле и непримерене емоције, неодговорно, неадекватно и необично понашање (Требјеџанин 2004).

⁹⁶ Асоцијације се данас користе и на друге начине, као на пример у **тесту имплицитних асоцијација** (Implicit-association test – IAT), који представља меру коју су 1998. године, као методу социјалне психологије, осмислили А. Гринвалд, Д. Мекги, Џ. Шери и Џ. Шварц (Anthony Greenwald, Debbie McGhee, Joyce Sherry, Jordan Schwartz). Ова мера осмишљена је тако да детектује имплицитне ставове, тј. јачину аутоматских асоцијација особе између менталних презентација објеката (концепата) у нашој меморији. Испитаник има задатак да категоризује групу речи које означавају објекте који изазивају став (нпр. речи *прав*, *мува*, *скакавац* представљају став према објекту *инсект*) и другу групу помешаних речи, изабраних тако да буду веома вредносно обележене (highly evaluative). Ако су ставови позитивни, процена речи-мета (друга група) биће бржа уколико се исти тастер (за одговор) користи за припадност категорији и позитивне речи, него када се исти тастер користи за члана категорије и негативне речи.

4.3.2. Мере семантичке сличности базиране на слободним асоцијацијама

Шездесетих година прошлог века амерички психолог Џејмс Диз (James Deese) предложио је утврђивање семантичке сличности речи помоћу упоређивања дистрибуција одговора на тестовима слободних вербалних асоцијација (Charles–Miller 1989: 357).⁹⁷ Његова основна идеја била је да две речи које изазивају *сличне одговоре* у асоцијативним тестовима, заправо имају слична значења. На овај начин он је хтео да успостави објективни критеријум уместо субјективних процена. Са друге стране, *узајамна асоцираност* две речи, такође говори о семантичкој блискости. Тако на пример В. Чарлс и Џ. Милер напомињу да је тврдња да су две речи антоними дуго заснивана искључиво на субјективним проценама лексикографа, док је уз Дизов *метод асоцијативног преклапања* то било могуће доказати објективним методама. Диз је прикупио слободне асоцијације за 278 најфреквентнијих придева из фреквенцијске листе Е. Торндајка и И. Лорџа (Thorndike–Logge 1944) и приметио да је 34 пара придева било реципрочно асоцирано као најфреквентнији одговор, а да су сви такви парови били у односу антонимије. Рецимо, прикупљањем вербалних асоцијација за две речи, нпр. *wet – dry = мокар – сув*, могуће је утврдити да ли постоји реципроцитет у асоцијацијама, тј. да ли је за придев *мокар* најфреквентнији асоцијат *сув* и обратно. Уколико такав реципроцитет постоји, Диз је тврдио да је то објективна дефиниција семантичког односа антонимије, поготово ако су у питању фреквентни придеви⁹⁸ (Charles–Miller 1989: 358; Willners 2001: 61).

4.3.3. Утицај узраста испитаника на асоцијативне одговоре (синтагматски према парадигматским одговорима)

Анализом асоцијативних одговора уочено је и то да тип асоцијације који ће испитаници давати у тесту, зависи од узраста. Тако су Х. Вудроу и Ф. Ловел (Н. Woodrow, F. Lowell) спровели тест слободних асоцијација на 1.000 испитаника школског узраста, старости између 9 и 12 година. Будући да су користили 100 стимулуса из листе Кентове и Розанова, упоредили су дечије одговоре са одговорима одраслих говорника и показало се

⁹⁷ Раније је већ било речи о томе да су антоними, као речи у односу значењске супротности, заправо, значењски веома сличне.

⁹⁸ Интересантно је да је Диз приметио да су ти придеви готово увек били морфолошки прости и етимолошки изворно енглески (Justeson–Katz 1991: 2).

да постоје извесне разлике. Р. Браун и Ц. Берко у свом раду дају табелу где приказују податке за 6 стимулуса из истраживања које пореди дечије одговоре које су прикупили Вудроу и Ловел, са одговорима одраслих испитаника. У датој табели се види да је код одраслих испитаника далеко већи проценат асоцијативних одговора из исте граматичке класе као што је стимулус (најчешће антоним), него што је то случај код деце (Brown–Berko 1960: 3). Нешто касније, С. Ервин спроводи истраживање у коме деци предшколског узраста и школској деци која похађају I, III и VI разред у тесту слободних асоцијација задаје оне стимулусе на које су одрасли говорници одговарали парадигматским асоцијацијама (најчешће антонимима или координираним појмовима (coordinate response)) (Ervin 1961). Анализирајући добијене податке, Ервинова примећује да проценат парадигматских одговора расте са узрастом испитаника (Ervin 1961: 367 и 372). Како Д. Мекнил наводи, у раном школском узрасту долази до замене синтагматских асоцијација парадигматским (McNeill 1963: 250). С. Ервин нуди неке од могућих разлога већег броја синтагматских одговора код деце нижег узраста, од којих је један *искуство стечено образовањем*. Ервинова наводи да се у радним свескама за први разред (у време када је она извела истраживање) налазе вежбања у којима се од ученика тражи да у реченици замене подвучене речи антонимом или синонимом, а да таквих вежбања није било у време када су своје истраживање спроводили Вудроу и Ловел (1916. године)⁹⁹, те је стога проценат синтагматских одговора код испитаника између 9 и 12 година у њиховој студији, сличан проценту који је добијен за децу предшколског узраста у истраживању Ервинове (Ervin 1961: 370). Такође, две године касније Ервинова и Х. Ландар извештавају о истраживању слободних асоцијација за језик Навахо, чији су испитаници у великој мери изоловани и где утицај образовања није тако велик као за европске језике. Иако су и код Навахо испитаника парадигматске асоцијације најчешће, они ипак примећују да је тај ниво знатно нижи него ниво добијен за образоване одрасле испитанике у другим културама (Ervin–Landar 1963: 52–54). Они такође извештавају да је Розенцвајг добио сличне разлике за француски језик, поредећи образоване и необразоване испитанике (Ervin–Landar 1963: 54).

⁹⁹ Њихова монографија *Children's Association Frequency Tables* доступна је на адреси: <https://archive.org/details/childrensassocia00wood>.

4.3.4. Утицај фреквенције стимулуса на тип асоцијативног одговора

Интересантан је и налаз о утицају фреквенције задатих стимулуса на тип одговора који ће испитаници давати у тестовима асоцијација. Џејмс Диз је уочио да учесталост употребе придева утиче на проценат синтагматских и парадигматских одговора. Он је поредио асоцијативна поља 6 група стимулуса, добијених према фреквенцијском опсегу (Deese 1962: 80). Прву групу чинило је 100 речи које се јављају више од 100 пута у корпусу од милион речи, другу групу речи које се у истој величини корпуса јављају између 50 и 100 пута, трећу речи фреквенције од 21 до 49, четврту 9 до 20, пету 3 до 8, а шесту групу речи које се јављају 1 или 2 пута у корпусу од милион речи. Према његовим речима, корелација фреквенције употребе придева и фреквенције навођења синтагматских одговора има негативан предзнак и износи $R = -0,40$. Другим речима, ређе употребљавани придеви изазивају синтагматске, а чешће употребљавани придеви парадигматске асоцијације, али слична законитост не постоји за друге врсте речи (Deese 1962: 84; Deese 1964: 347). Р. Драгићевић такође наводи, у предговору *Асоцијативном речнику српскога језика*, да су асоцијације на познате придеве чешће парадигматске, него на непознате и нефреквентне придеве (Пипер и сар. 2005: 97). Интересантно је споменути и закључак Ервинове и Ландара, који кажу да стимулуси чија је дистрибуција ограничена, имају веома високу фреквенцију синтагматских одговора (Ervin–Landar 1963: 57). Ранији налази о томе да су асоцијације на придеве махом парадигматске, о чему извештава С. Васић, показали су се као нетачни (Vasić 1976: 13). Она наводи налазе Тамба и Марба (A. Thumb, K. Marbe), да су најчешћи одговори на придевске стимулусе, такође придеви.¹⁰⁰ Џ. Диз такође наводи да је у асоцијативним нормама Расела и Џенкинса добијен налаз да су најчешће асоцијације на придеве парадигматског типа, али он тај погрешан налаз тумачи ограниченошћу узорка придевских стимулуса који су задавани у тесту асоцијација (Deese 1962: 81). Према његовим речима, у ранијим тестовима задавани су стимулуси чија је фреквенција употребе изразито висока.

Фокусирајући се, даље, само на парадигматске асоцијате најчешће употребљаваних придева, Диз долази до тога да су оне у огромној већини антонимичне и контрастне у односу на задати стимулус. Он је увидео да постоји висок степен корелације између

¹⁰⁰ Поменута књига Тамба и Марба, може се наћи на адреси:
<https://archive.org/stream/experimentelleu00marbgoog#page/n2/mode/thumb>

учесталости појављивања датог придева и збира асоцијативних фреквенција његових антонима у тесту слободних асоцијација (Deese 1962: 82 и 84: R=0,889). Сличну тврдњу наводе нешто раније и Сузан Ервин и Херберт Ландар (Ervin–Landar 1963: 49), али Диз иде корак даље. Будући да је утврдио да сви најфреквентнији придеви енглеског језика ступају у реципрочне асоцијативне односе, закључио је да антонимија мора бити основни принцип организације при учењу и памћењу значења придева (Charles–Miller 1989: 358), ако не свих, а онда барем велике већине придева (Deese 1964: 357), што је касније искоришћено као основа за организацију придева у електронској бази WordNet, о чему је раније било речи (исп. Поглавље 3). Тврдња да су антоними најфреквентнији одговори на задате стимулусе у тесту слободних асоцијација, уколико дати стимулуси уопште имају антониме, веома је честа и у каснијим радовима. Према речима Џ. Џастесона и С. Каца, међу 1.000 најфреквентнијих придева енглеског језика у Брауновом корпусу (Brown corpus, Francis–Kucera 1982), примећено је да међу првих 100 придева однос антонимије постоји у 50% случајева, док међу 200 најмање фреквентних од 1.000 најфреквентнијих придева тај проценат пада на 4% (Justeson–Katz 1992: 182). Такође, Р. Драгићевић у својој књизи *Лексикологија српског језика* наводи примере стимулуса (не само придевских) и њихових најфреквентнијих асоцијата антонима из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005): *мали – велик, висок – низак, више – мање, глуп – паметан, губици – добици, далеко – близу, дан – ноћ, десни – леви, доле – горе, иза – испред, имати – немати, изнад – испод* (Драгићевић 2007: 289). Такође наводи да ако лексема поседује антоним и независно од контекста и у контексту, такав антоним ће бити чешћа асоцијација од оног који са лексемом ступа у однос антонимије искључиво у контексту (Драгићевић 2007: 265).¹⁰¹

4.3.5. Типови и квантитативни опис асоцијативних односа у српском језику

На материјалу српског језика постоји мали број истраживања која антонимију и друге типове значењских односа испитију помоћу слободних асоцијација. Једно од истраживања спровела је Р. Марковић, која је изворним одраслим говорницима српског

¹⁰¹ Новија истраживања, заснована на тесту контролисаних асоцијација, у коме се од испитаника тражи да наведе антоним задатог стимулуса, показују да испитаници за фреквентније придеве наводе мање антонима, него за мање фреквентне придеве (Jones et al. 2015: 69). О тесту контролисаних асоцијација за испитивање антонима више речи биће у наредном поглављу (Поглавље 5).

језика (90 испитаника) задала 10 стимулуса (*велик, црн, бео, леви, хладан, земља, брат, мајка, кокошка, вучица*) и тражила да наведу прву реч која им падне на памет (Марковић 1993: 4–5; Драгићевић 2007: 115). Неки од стимулуса имају праве антониме, тј. лексеме које се супротстављају са стимулусом, независно од контекста, док други стимулуси немају прави антоним. Основни циљ овог истраживања био је да се испита да ли је, сходно наводима литературе, антоним заиста најфреквентнији одговор у асоцијативним тестовима. Према ауторкиним речима, тест је потврдио да одрасли говорници као најфреквентнији асоцијат наводе супротност, с том разликом што је код стимулуса који имају праве антониме вођство било упадљиво, а код стимулуса који их немају, одговори су били разноврснији, али је ипак доминирала нека врста супротности.

Једно од ретких истраживања које на материјалу српског језика систематски испитује различите типове асоцијативних односа међу речима извели су И. Савић и А. Костић (Savić–Kostić 2008) на 80 именичких стимулуса из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005). Они су анализирали проценат асоцијата који је у неком од лексичких односа са задатим стимулусом. У њиховом истраживању постојало је 11 категорија односа асоцијата и стимулуса, од којих су прва четири сматрана *стандардно дефинисаним лексичким односима*, а остали *класом идиосинкратичних асоцијативних веза*: 1) синонимија (асоцијат и стимулус имају исто значење: нпр. *новчаник – буђелар*); 2) антонимија (асоцијат и стимулус имају супротно значење: нпр. *истина – лаж*); 3) деривација (асоцијат и стимулус су у творбеној вези: нпр. *глава – главешина*); 4) хипонимија (асоцијат и стимулус су у односу подређеног и надређеног појма: нпр. *ружа – биљка*); 5) дистинктивна одлика (асоцијат је дистинктивна одлика асоцијата: нпр. *аутомат – брз, аутомат – практично, аутомат – савремено*); 6) део синтагме (асоцијат и стимулус из асоцијативног теста заједно чине синтагму: нпр. *банана – република*); 7) чиста асоцијација (асоцијат и стимулус фонолошки слично звуче или је облик самих појмова које означавају исти и сл.: нпр. *кривица – кравица, банана – кифла*); 8) идиосинкратичан одговор (асоцијат је условљен специфичним искуством испитаника: нпр. *љубав – Анета, јагода – ургентна мед.*); 9) погрешно разумевање (у ову категорију спадају асоцијати који одсликавају непознавање или погрешну интерпретацију значења задатог стимулуса у асоцијативном тесту: нпр. *завист – дрога*); 10) нешто друго (у ову категорију потпали су они асоцијати који нису припали ни једној од претходних категорија: нпр. *завист –*

последица бола) и 11) несврстано (овде су сврстани асоцијати чије значење није било могуће утврдити или није било могуће утврдити којој од претходних категорија припадају: нпр. *милосрђе – зекат, кобасица – 3 жеље*¹⁰²).

Аутори су заступљеност лексичких односа у укупној продукцији асоцијата у асоцијативном тесту упоређивали на основу три различите мере: (1) *број асоцијата*, (2) *сума фреквенција асоцијата* и (3) *просечна фреквенција по асоцијату унутар дате категорије*. Будући да једна реч има ограничен број синонима, антонима, па и хипонима, не чуди налаз да према мери (1) *број асоцијата*, лексички односи у укупној продукцији асоцијата (на именице) доприносе само са 6% од свих наведених асоцијата у *Асоцијативном речнику српскога језика*. Такође је очекиван и налаз да (2) *сума фреквенција асоцијата* (добијена сабирањем асоцијативних фреквенција свих асоцијата унутар сваке од 11 категорија) лексички односи чине тек 18% укупног збира асоцијативних фреквенција. Овај налаз нас не чуди јер што је више представника унутар категорије, то је потенцијално већи збир њихових фреквенција, иако сваки асоцијат засебно може имати веома ниску фреквенцију. Ипак, за разлику од претходне две мере, (3) *просечна фреквенција по асоцијату унутар дате категорије* показује да лексички односи имају мали број припадника категорији, али да су они веома фреквентни. На првом месту убедљиво се издвајају антоними (26,5), а за њима следе синоними (13,6) и хипоними (10,3), па дистинктивна одлика (8,2) и деривација (7,7). Све остале категорије имају знатно нижу просечну фреквенцију по асоцијату унутар категорије, тј. велики број мало фреквентних чланова.¹⁰³

Поставља се питање да ли се налази добијени у претходним истраживањима могу генерализовати на друге језике, друге врсте речи и друге популације испитаника. Стога ћемо у наставку поглавља најпре укратко показати недостатке Дизове *методе асоцијативног преклапања* при утврђивању односа антонимије међу речима, а након тога

¹⁰² Рекли бисмо, ипак, да се овде ради о чистој асоцијацији. У питању је бајка *Три жеље*, где актери као једну од жеља наводе да поједу кобасице (једна од верзија ове бајке доступна је на адреси <http://www.mirgo2.co.uk/josiptabak/pdf/OdabraneBajke.pdf>). Ипак, ова асоцијативна веза није општег типа, те асоцијативна веза стимулуса и асоцијата није одмах свима јасна.

¹⁰³ Овиме је не само одговорено на Хјумов позив да његови читаоци анализирају примере асоцираних идеја (исп. почетни део овог поглавља, одељак 4.2.1 *Класични асоцијационизам 17. и 18. века*), не би ли употпунили списак принципа по којима долази до њиховог повезивања, већ је утврђена и квантитативна заступљеност тих принципа.

представити анализу типова асоцијативних односа придевских стимулуса, на основу тестова слободних асоцијација са одраслим испитаницима. Будући да је узорак раније задаваних придевских стимулуса ограничен (задавани су углавном веома фреквентни придеви), нећемо моћи да испитамо утицај фреквенције придева на тип асоцијативних одговора.

4.4. Истраживање 1: Да ли је асоцијативни реципроцитет потребан и довољан доказ односа антонимије?

Дизов метод асоцијативног преклапања чини се као веома користан, али поставља се питање да ли је универзалан. Другим речима, питамо се да ли, уколико постоји асоцијативни реципроцитет две речи, то аутоматски значи да су оне у односу антонимије? Такође питамо се да ли чињеница да неки стимулус има свој прави антоним, аутоматски значи да ће он бити његов најфреквентнији асоцијат у тесту слободних асоцијација?

Проверили смо ове наводе у *Асоцијативном речнику српскога језика* (Пипер и сар. 2005). Иако у великом броју случајева оно што бисмо назвали правим антонимима заиста јесте реципрочно асоцирано као најфреквентнији одговор, овде ћемо споменути нека одступања. На пример, док је најфреквентнији асоцијат придева *добар* придев *лош* (са асоцијативном фреквенцијом 229), најфреквентнији асоцијат придева *лош* је придев *зао* (177), а придев *добар* је на другом месту по фреквенцији (96). Овај и остале случајеве наводимо у Табели 11.

Табела 11. Непостојање реципроцитета у тесту слободних асоцијација, тј. *Асоцијативном речнику српскога језика* (Пипер и сар. 2005), за неке од антонимских парова.

Стимулус у АР (Пипер и сар. 2005)	Антоним(и) – (позиција по фрек) – асоц. фрек.	Најфрек асоц који није антоним–(позиција по фрек)– асоц. фрек.
бео	црн – (2) – 84	снег – (1) – 216
црн	бео – (1) – 133	
добар	лош – (1) – 229	
лош	добар – (2) – 96	зао – (1) – 177
топао	хладан – (1) – 115	
хладан	топао – (2) – 77	лед – (1) – 148

Стимулус у АР (Пипер и сар. 2005)	Антоним(и) – (позиција по фрек) – асоц. фрек.	Најфрек асоц који није антоним–(позиција по фрек)– асоц. фрек.
моралан	неморални – (1) – 55	
неморалан	моралан – (3) – 40	лош – (1) – 68, човек – (2) – 49
нов	стар – (1) – 127	
стар	млад – (1) – 139 нов – (55) – 1	

Поред овога, приметили смо да за још неке од стимулуса, за које према нашем мишљењу постоје антоними (и прави и контекстуални), они нису најчешћи асоцијати (в. Табелу 12).

Табела 12. Стимулуси из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005) код којих антоним није најфреквентнији асоцијат.

Стимулус у АР (Пипер и сар. 2005)	Антоним(и) – (позиција по фрек) – асоц. фрек.	Најфрек. асоц. који није антоним – (позиција по фрек)– асоц. фрек.
веран	неверан – (5) – 28	пас – (1) – 333
груб	нежан – (2) – 52 мек – (21) – 5 благ – (55) – 2	насилаан – (1) – 57
исти	различит – (4) – 44 различити – (8) – 19 различито – (65) – 1	једнак – (1) – 77
јак	слаб – (2) – 84	снажан – (1) – 118
јужни	северни – (3) – 49	ветар – (1) – 229
нежан	груб – (2) – 42	цвет – (1) – 46
независни	зависни – (6) – 35	синдикат – (1) – 99
незванични	званични – (2) – 31	тајни – (1) – 32
неиздржљив	издржљив – (10) – 11	слаб – (1) – 165
нелеп	леп – (2) – 22	ружан – (1) – 387
нетрпељив	трпељив – (9) – 11	досадан – (1) – 79
оштар	туп – (2) – 85 благ – (32) – 2 обазрив – (46) – 1	нож – (1) – 336
праведан	неправедан – (7) – 27	суд – (1) – 65
прост	сложен – (4) – 60 компликован – (38) – 2	једноставан – (1) – 76

Стимулус у АР (Пипер и сар. 2005)	Антоним(и) – (позиција по фрек) – асоц. фрек.	Најфрек. асоц. који није антоним – (позиција по фрек)–асоц. фрек.
	културан – (67) – 1	
разуман	неразуман – (3) – 38	паметан – (1) – 111
ситан	крупан – (2) – 110	мали – (1) – 209
ситни	крупни – (6) – 27	новац – (1) – 269
срећан	тужан – (4) – 46 несрећан – (8) – 24	рођендан – (1) – 72
тужан	весео – (2) – 55 срећан – (5) – 33 радостан – (15) – 12	сузе – (1) – 62
туп	оштар – (3) – 150 паметан – (18) – 3	нож – (1) – 196
уједињени	разједињени – (15) – 5	Емирати – (1) – 88
шкрт	дарежљив – (13) – 8 великодушан – (35) – 2	циција – (1) – 167
штедљив	расипник – (14) – 9 расипан – (26) – 4	шкртица – (1) – 89

Са друге стране, приметили смо парове који јесу реципрочно асоцирани као најфреквентнији одговори, али се не могу назвати антонимима (в. Табелу 13).

Табела 13. Постојање реципроцитета за парове речи које нису (прави) антоними. Подаци су добијени из *Асоцијативном речника српскога језика*, Пипер и сар. 2005

стимулус у АР (Пипер и сар. 2005)	Најфреквентнији асоцијат	Асоцијативна фреквенција
али	или	85
или	али	130
нога	рука	146
рука	нога	73

Стога закључујемо да *метод асоцијативног преклапања* није у потпуности универзалан, барем када је у питању утврђивање односа антонимије међу речима:

(1) чак и након утврђивања постојања асоцијативног реципроцитета између две речи, ипак је неопходан и корак који укључује стручну лингвистичку експертизу;

(2) у случају када реципроцитет асоцијација не постоји, или када најфреквентнији асоцијат није антоним, то није довољан доказ да дата реч не ступа у однос антонимије.

4.5. Истраживање 2: Удео антонимских асоцијата у придевским асоцијативним пољима на материјалу српског језика

Након налаза да међу асоцијативним односима именица српског језика антонимија заузима значајно место, поставило се питање да ли исто важи и за придеве српског језика. Стога смо приступили анализи асоцијативних поља придева из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005).

4.5.1. Грађа

Асоцијативни речник српскога језика (као што смо раније већ рекли) састоји се од 600 задатих стимулуса и њихових асоцијативних поља, израђених на основу одговора 800 испитаника, средњошколаца и студената, изворних говорника српског језика. Од тога, задато је 126 стимулуса за које се недвосмислено може рећи да су придеви (*бео, дечји, лош*), 6 стимулуса који су трпни придеви (*забринут, заљубљен, насмејан, ослобођен*), 11 пута се придев у стимулусу појавио у склопу именичке синтагме (*људска права, Берлински зид, Свети Сава*), а за 28 стимулуса није могуће утврдити да ли је у питању придев, будући да постоји хомографија са другим врстама речи (нпр. *етички, мало, далеко, оштрим, звонко*). Поред тога, неки од придева нису задавани у канонском облику, већ у облику женског рода (*вештачка, висока, мудра*), у облику компаратива или суперлатива (*јачи, ближе, најбољи, најшири*), у косом падежу (*вештачком, црвеног*), а уколико је у питању облик средњег рода проблем при одређивању врсте речи често представља и хомоформија са врстом речи прилог (*кисело, ружно*). Наравно, неки од придева уопште немају антоним (*говеђи, југословенски, зубни, сив, глув, хуманитарни*), или немају добар антоним, будући да се не везује за доминантно значење (*аморфан, зелен, православни, златан, суров*). Пошто је главни циљ овог истраживања утврђивање значаја антонимије за асоцијативне односе придева српског језика, одабир стимулуса био је у складу са тим задатком. Дакле, одабрали смо придеве који су задати у канонском облику (толерисали смо задавање у облику одређеног вида придева) и који (према нашем

језичком осећају) имају антониме (различитог степена ваљаности, али већином добре антониме). Будући да је фреквенција задаваних придевских стимулуса веома висока, нећемо бити у могућности да проверимо налазе, добијене за друге језике, о утицају фреквенције на тип асоцијација. Подробна анализа свих придевских асоцијативних поља из *Асоцијативног речника српскога језика* могла би бити предмет засебног истраживања, а поменутом селекцијом дошли смо до 40 придевских стимулуса: *бео, богат, велик, висок, глуп, груб, десни, добар, исти, јак, јефтин, леви, лењ, леп, лош, мали, моралан, нежан, низак, нов, оштар, паметан, последњи, прост, ружан, светао, сиромашан, ситан, ситни, срећан, стар, таман, топао, тужан, туп, хладан, храбар, црн, шкрт, штедљив*. Стога је анализа обухватила 40 асоцијативних поља, у оквиру којих укупно постоји 29.981 одговор (8.254 различита асоцијата). Будући да смо желели да избегнемо идиосинкратичне одговоре, узели смо у обзир целокупна асоцијативна поља, осим асоцијата које је навео само један испитаник, такозваних хапакса (*hapax legomena*). На тај начин преостало је 24.314 одговора, од чега 2.587 различитих асоцијата. (Број хапакса је дупло већи од овог броја, тј. за 40 испитиваних стимулуса њихов збир износи 5.667 асоцијата. То је у складу са Зипфовим законом,¹⁰⁴ који каже да у природним системима постоји веома мали број веома фреквентних чланова, и веома велики број мало фреквентних чланова).

4.5.2. Циљ истраживања

Основни циљ овог истраживања јесте да утврдимо у којој мери и на који начин слободне асоцијације могу допринети бољем разумевању и опису антонимије, што смо формулисали кроз следећа питања:

1. Којој врсти речи припадају асоцијати 41 задатог придевског стимулуса? Да ли је међу њима више синтагматских или парадигматских асоцијата?
2. Када се узму у обзир придевски асоцијати, колико је међу њима асоцијата који су у односу супротности значења према одговарајућем стимулусу?
3. Колико различитих асоцијата супротног значења је навођено за сваки од стимулуса?

¹⁰⁴ Овде се мисли на први Зипфов закон (Zipf 1949).

4. У каквом су односу подаци о антонимији добијени у *Асоцијативном речнику српскога језика* (АРСЈ) и подаци наведени у дескриптивном речнику РСАНУ?

4.5.3. Систем анотације

Анотирање грађе састојало се из два корака.

а) Анотација врсте речи. У првом кораку аотирали смо врсту речи асоцијата. Циљ овог нивоа кодирања био је да се утврде придевски асоцијати, будући да смо испитивали лексичке и асоцијативне односе међу придевима. Међутим, појавило се неколико дилема:

1) **Нејасна врста речи.** За неке од асоцијата није било могуће утврдити којој врсти речи припадају. На пример хомоформне облике прилога и средњег рода придева, није могуће разрешити без икаквог контекста: *бео – лепо, празно, чисто; висок – мршаво; низак – ружно; стар – тужно; црн – тамно*. Други такав случај постоји код неких именица и придева (*бео – свет, светло; велик – дуг; лош – зло*), односно глагола и придева (*тужан – сам*), где је и морфолошки и асоцијативно-значењски могуће интерпретирати асоцијате на оба начина. У неким случајевима било је могуће интерпретирати асоцијат чак као три различите врсте речи, именицу, придев или прилог: *таман – светло*.

2) **Друге врсте речи са придевским значењем.** Питали смо се да ли асоцијате који изворно припадају другим врстама речи треба у овом конкретном случају сматрати придевским асоцијатима (а у другом кораку да ли, уколико ступају у однос супротности значења, такве асоцијате треба сматрати антонимима¹⁰⁵). Такав случај имали смо са асоцијатима који су по пореклу трпни и радни придеви, те иако у многим случајевима имају придевско значење, настали су од глагола (*развијен, одрасли, цртани, набилдован, покварен, уображен, неотпакован, неискоришћен, изнемогао, оронуо* итд.) или пак бројеви (*први*). Будући да је придевска семантичка компонента ових речи несумњива, одлучили смо да све ове асоцијате уврстимо у даљу анализу. Другим речима, чињеница да нпр.

¹⁰⁵ Исп. и истраживање у Поглављу 5, одељак 5.7.4.1 *Један пример квалитативног истраживања. Анализа (значења) придева ХРАБАР.*

асоцијат *први* ступа у однос антонимије са одговарајућим стимулусом *последњи*, потакла нас је да се руководимо семантичким критеријумом при аотацији врсте речи асоцијата.

3) **Асоцијат има више од једне речи.** Приметили смо да један број асоцијата садржи придевски део, али има и друге делове (придевске синтагме: *нов – тек купљен; ружан – мање леп; везник + придев: ружан – и тужан; ситни – али динамитни*; два придева: *добар – лош зао; придев + везник + придев: добар – лош и зао*).

Сва три поменута случаја узели смо у обзир у даљој аотацији. Другим речима, одбацили смо асоцијате који засигурно у себи немају придевске елементе, или асоцијате где је придев зависни члан синтагме (нпр. именичке), а узели у обзир све оне који у себи имају придев, потенцијално имају придев, и где је придев управни члан синтагме.

б) Аотација типа асоцијативне везе. Преосталих 895 асоцијата кодирани смо по типу односа у који ступају са одговарајућим стимулусом. Будући да придеви не ступају у све типове односа у које ступају именице, кодни систем овог истраживања разликовао се од оног из истраживања Савићеве и Костића (Savić–Kostić 2008). Увели смо категорију *блискост значења* (*низак – ситан; нов – некоришћен; последњи – најлошији; светао – плав*) и *супротност значења* (*велик – мален; последњи – најбољи; црн – плав; таман – бео*). У оквиру ових група издвојили смо подгрупе које би, на основу нашег језичког осећаја,¹⁰⁶ требало да буду посебно добри представници, тј. *синоними* (*добар – ваљан; јак – снажан; црн - гарав*) и *антоними* (*бео – црн; добар – лош, зао; светао - таман*). Поред ових типова везе постојали су и следећи кодови: *кохипонимија* (*бео – жут, сив, црвен; црн – црвен*), *ехолаични одговори* (*бео – бео; велик – већи; леп – лепа, најлепши*) и *остало* (*бео – болестан, невин; велик – недостижан; стар – изборан; тужан – ружан; црн – елегантан*). У оквиру категорије *остало* сврстали смо оне случајеве који не спадају ни у једну од претходно поменутих категорија, те је стога она веома хетерогена. Она подразумева: асоцијате који су у односу узрока и последице, чисту асоцијацију, асоцијате

¹⁰⁶ Веома је захтевно, па у многим случајевима и немогуће (поготово за 900 парова) детаљно и прецизно ући у систем лексикографски успостављених значења речи и мапирати значења изолованих стимулуса, асоцијата и њихових међусобних односа. Стога смо у овој фази истраживања, иако смо свесни могуће субјективности начина аотације, ипак остали при сопственом језичком осећају, уз ограду да налазе у будућности треба проверити тако што би више независних кодера аотирало ову базу. У наставку тезе, са сваком новоуведеном методом истраживања, циљ нам је да успоставимо објективније критеријуме.

који су негирани антоними, те су по значењу синонимни са стимулусом (*велик – није мали; висок – није низак; добар – није лош; лош – не добар, није добар; ружан – није леп, мање леп*); по структури истокоренске антониме, који су настали додавањем негације на стимулус, те су са стимулусом у значењском односу антонимије (*јак – нејак*) или на антоним, те су синонимни са стимулусом (*ружан – нелеп; тужан – невесео, несрећан*),¹⁰⁷ асоцијате који се састоје и од синонима и од антонима (*лош – добар зао; добар и зао*); асоцијате који могу да се протумаче као речи блиског или као речи супротног значења, зависно од интерпретације значења (уколико се пар *добар – одличан* односи на именице *ђак, оцена, успех* и сл., ова два придева била би супротстављена по значењу, док би у многим другим колокацијама (нпр. са именицама *књига, филм*, били би блиски по значењу)).

Треба напоменути да задатак аотирања типа односа међу придевима (као и међу речима уопште) у ситуацији када не постоји никакав контекст, није нимало лак. Придеви не спадају у самосталне врсте речи, већ се њихово значење у потпуности реализује тек у колокацији са именицом. На пример, уколико желимо да утврдимо у ком су односу придевски парови *низак – здепаст, бео – мртав*, потребно је сетити се именица *тело, човек*, те закључујемо да су ови придеви у односу узрока и последице (неко може бити *здепаст*, (једино) ако је *низак*; неко може бити *бео* јер је *мртав*). Међутим, пошто није увек било лако утврдити да ли су два придева у узрочно-последичном односу (*стар – беспомоћан*), одустали смо од ове категорије и све парове придева који нису били ни у односу *блискости значења*, ни у односу *супротности значења*, *ехоличних* одговора и *кохипонимије*, категорисали смо као *остало*.

Поред оскудног (или потпуног одсуства) контекста, проблем при аотацији типа односа постојао је и услед полисемије стимулуса и асоцијата. На пример, придев **последњи** (у Речнику МС, тј. РМС) има своје основно значење:

последњи [...], -а, -е **1. а.** који се налази на самом крају чега, за којим не следи ништа.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Последње три групе примера сврстали смо у категорију *остало*, јер нисмо били сигурни да ли треба да следимо формални или семантички критеријум. Иако се наша одлука може довести у питање, заступљеност ове групе је изразито ниска (13 примера, чија је збирна асоцијативна фреквенција 53), те другачија класификација свакако не би значајно променила добијене резултате.

¹⁰⁸ Дефиниција преузета из РМС (1967–1976).

На ово значење ослањају се неки од асоцијата: *задњи, задње, крајњи, претпоследњи, први.*

Међутим, уколико бисмо се ослонили само на ово значење, не би нам било јасно одакле асоцијати попут: *јадан, лош, најбољи, најгори, најлошији, неуспешан, смотан, спор, тужан* и сл.

Ови асоцијати постају јаснији, уколико у РМС погледамо значење под бројем 8:

8. *најбезначајнији, најгори, најлошији од свих.*

Слична ситуација постоји и код стимулуса **јак** чији неки асоцијати упућују вероватно на сва значења: *слаб, снажан, нејак, јачи*, док је неке од асоцијата могуће везати само за поједина значења:

јак, јака, јако [...] супр. слаб

1а. *који поседује велику физичку снагу, снажан; крепак, здрав.*¹⁰⁹

асоцијати: *здрав, издржљив*

1б. *физички изразито развијен, крупан.*

асоцијати: *крупан, мишићав, огроман, набилдован*, али и асоцијати *велик, дебео*, које је могуће везати и за нека друга значења.

2. а. *духовно снажан, чврст; упоран, истрајан; одлучан, непоколебљив.*

асоцијати: *стабилан, чврст, карактеран*

4. [...] **б.** *који има велику моћ (економску, политичку и сл.), власт, велики ауторитет, утицај и сл., моћан, силан; утицајан.*

асоцијати: *моћан, силан*

5 [...] **б.** *који се истиче неком димензијом, велик, крупан; дебео.*

асоцијати: *дебео, велик*

10.а. *који се истиче добрим квалитетима; који је велике вредности, изванредан, значајан; знатан.*

б. *веома добар, прави.*

¹⁰⁹ Дефиниција преузета из РСАНУ (1959–2014).

асоцијат: добар

Другим речима, при прецизном аотирању неопходно је водити рачуна о целокупној полисемантичкој структури придева, а понекада није сасвим јасно у који тип односа ступају две речи. На пример, код придевског пара *топао* – *млак*, уколико се ради о примарним значењима ових придева, они су блиски по значењу:

топао [...], топла, топло **1. а.** који има температуру изнад просечне, обичне, угрејан, врућ.

млак, млака, млако [...] **1. а.** који је умерене температуре, благо загрејан, који има, чува, одржава малу топлоту.

Уколико су пак у питању нека од секундарних значења ових придева, они су у односу значењске супротности:

топао [...] **3а.** који изражава саосећање, наклоност, срдчан. [...]

б. свесрдан, усрдан [...]

в. пун осећања, нежан; који изазива осећања, пун присности.

млак [...] **2а.** који се према нечему односи немарно, без довољне одлучности, залагања и сл., нехајан, неенергичан, без живота, пасиван.

б. који одражава нечију смиреност, равнодушност, нехајност; који не испољава довољно живости, емоција и сл., смирен; слаб, безизразан.

3. а. који је без довољне снаге, уложене енергије, без знатнијег интензитета, покрета, једва довољан, слаб.

б. који ништа собом не казује, безизражајан, празан, бескрван.

в. неистуњен интензивнијим доживљавањем, једноличан, досадан, монотон.

Руководили смо се принципом, да ако се *блискост* или *супротност* значења може приписати било ком од значења, онда смо ту везу сврставали у дате категорије. Категорији *остало* приписивали смо случајеве када ова два односа нису постојала ни за једно од значења (према нашем језичком осећају). У случајевима када један придевски пар може ступати и у однос блискости и у однос супротности значења, онда смо се руководили интуитивним осећајем фреквентности значења (приписивали смо однос у који, према нашем мишљењу, две речи чешће ступају).¹¹⁰ Уколико је постојао случај где су нам се обе интерпретације чиниле као подједнако могуће, такав случај смо категорисали као *и блискост и супротност* (*добар* – *одличан*), те је приказан у оквиру категорије *остало*. На

¹¹⁰ Свесни смо да интуитивни критеријум може бити варљив и да није објективан, али ни распоред значења у реченицама често не одсликава стање у језичком систему. Такође, за сада нам није познато да било који корпус српског језика пружа податак о фреквенцији значења. Интерсубјективна сагласност у кодирању чини нам се као најбоље решење, што остаје као задатак за неко од будућих истраживања.

крају, треба још једном напоменути да овај део аотирања треба узети са дозом резерве, те да би у будућим, подробнијим истраживањима требало обезбедити интересубјективну сагласност. Егзактност овог процеса није у потпуности могућа, будући да се заснива на језичком осећају појединца, а минуциозно консултовање речника нити је у потпуности могуће (некада је тешко донети одлуке ком значењу треба приписати дати асоцијат), нити се у потпуности можемо ослонити на дескриптивне речнике, будући да у њима не постоји информација о учесталости значења речи.

У наредном одељку приказаћемо резултате спроведене анализе између придевских (парадигматских односа), аотираних на управо описани начин.

4.5.4. Резултати

1. Којој врсти речи припадају асоцијати 41 задатог придевског стимулуса? Да ли је међу њима више синтагматских или парадигматских асоцијата?

Анализирани материјал показао је да су на задати придев најчешћи одговори именице (52%) и придеви (42,4%) (в. слику 15).¹¹¹

¹¹¹ Уколико се у обзир узму различити асоцијати по врсти речи, именице чине 60% свих асоцијата, придеви 29%, а трпни придеви 2%.

Слика 15. Приказ структуре асоцијативних поља придевских стимулуса из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005), по врсти речи.

Овај налаз потврђује да налази који тврде да су најчешћи асоцијати на придевске стимулусе такође придеви (о истраживању Тамба и Марба извештава: Vasić 1976: 13; а о истраживању Расела и Џенкинса: Deese 1962: 81), нису тачни. Асоцијати на придевске стимулусе су и синтагматски и парадигматски. Тврдњу Ц. Диза о томе да су асоцијати познатих придева у већој мери парадигматски, него код мање познатих придева (Deese 1962: 84; Deese 1964: 347; $R = -0,40$), као и тврдњу да постоји висока корелација између фреквенције придева и збира асоцијативних фреквенција његових антонима у тесту слободних асоцијација (Deese 1962: 82 и 84; $R=0,889$)¹¹² нисмо у могућности да валидирамо јер смо имали ограничени број асоцијативних поља придева који нам је био доступан. Такође, од 40 придевских стимулуса које смо одабрали за анализу према критеријумима који су били од интереса за ово истраживање, велика већина била је изразито фреквентна. Уколико узмемо у обзир категорије фреквентности које је користио Ц. Диз (6 категорија које смо описали у овом поглављу у одељку 4.3.4 *Утицај фреквенције стимулуса на тип асоцијативног одговора*, а чији се називи могу видети на Слици 16),

¹¹² Корелација коју смо добили за анализирани узорак од 40 стимулуса није статистички значајна (иако није ни далеко од значајности) а у апсолутној мери је и нижа од Дизове, али се примећује исти тренд који је добио и Ц. Диз. Ниже вредности ($R=0,27$, $p=0,0869$) највероватније су добијене услед ограничености опсега фреквенција стимулуса.

међу нашим стимулусима било је убедљиво највише оних из прве, најфреквентније категорије, а њихову фреквентност смо проценили помоћу *Фреквенцијског речника савременог српског језика* (Костић, Ђ. 1999) (в. Сliku 16).

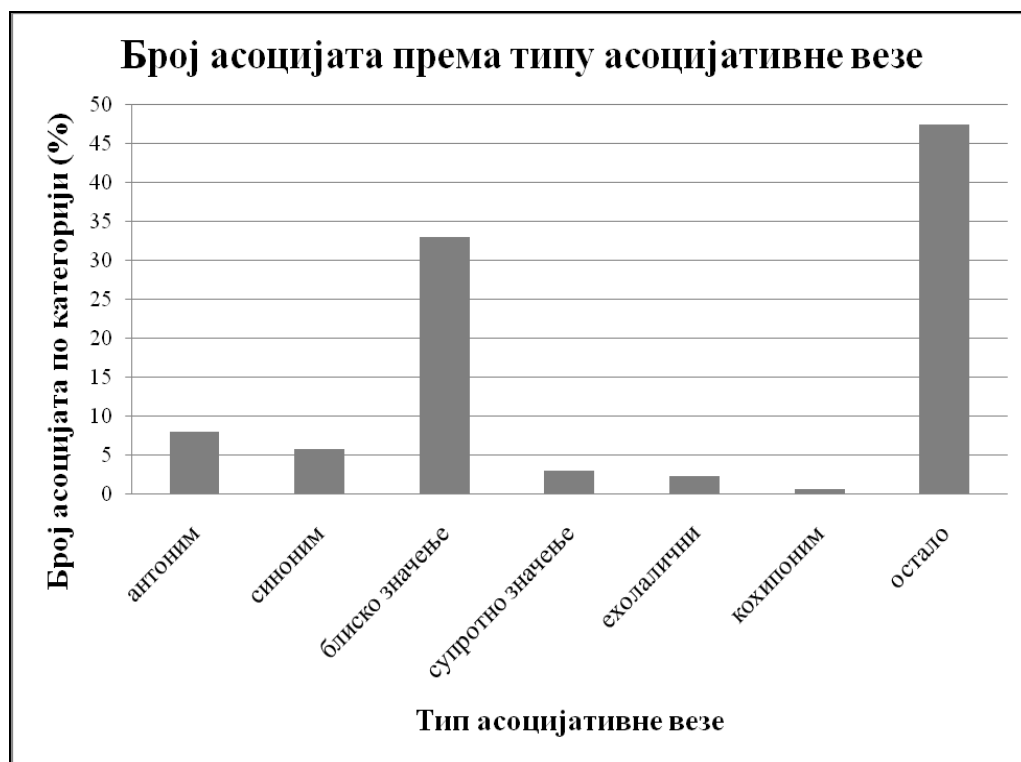

Слика 16. Приказ расподеле 40 стимулуса из *Асоцијативног речника српског језика* (Пипер и сар. 2005) по категоријама фреквентности које даје Ц. Диз (Deese 1962: 80).

2. Када се узму у обзир придевски асоцијати, колико је међу њима асоцијата који су у односу супротности значења према одговарајућем стимулусу?

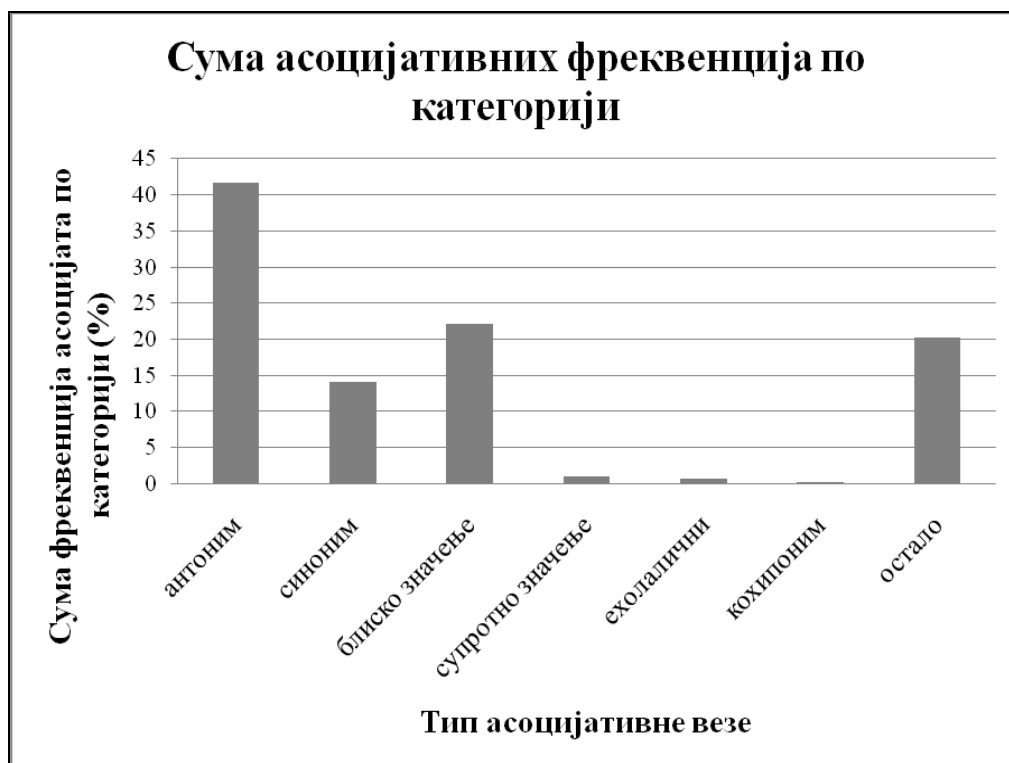
Од свих асоцијата које смо кодирани по *типу везе*, убедљиво највећи проценат чине придеви (92,7%), а затим трпни придеви (2,6%) и облици хомоформни са придевом (2,5%), док остале категорије (број у значењу придева, радни придев итд.) заједно чине 2,2%. Вођени анализом приказаном у раду Савићеве и Костића (Savić–Kostić 2008), анализирали смо грађу помоћу три различите мере: (1) *број асоцијата* у датој категорији, (2) *сума фреквенција асоцијата* у датој категорији и (3) *просечна фреквенција по асоцијату унутар дате категорије*.

(1) *Број асоцијата* у датој категорији. Од укупно 895 различитих асоцијата који јесу, или могу бити придеви, те смо их аотирали према типу везе, категорија *остало* чини 47,4%, *блиско значење* и *синонимија* заједно чине 38,9%, док *супротно значење* и *антонимија* чине свега 10,8%. *Ехолалични* одговори јавили су се у 2,3% случајева, а *кохипоними* у свега 0,6% случајева (в. Сliku 17).

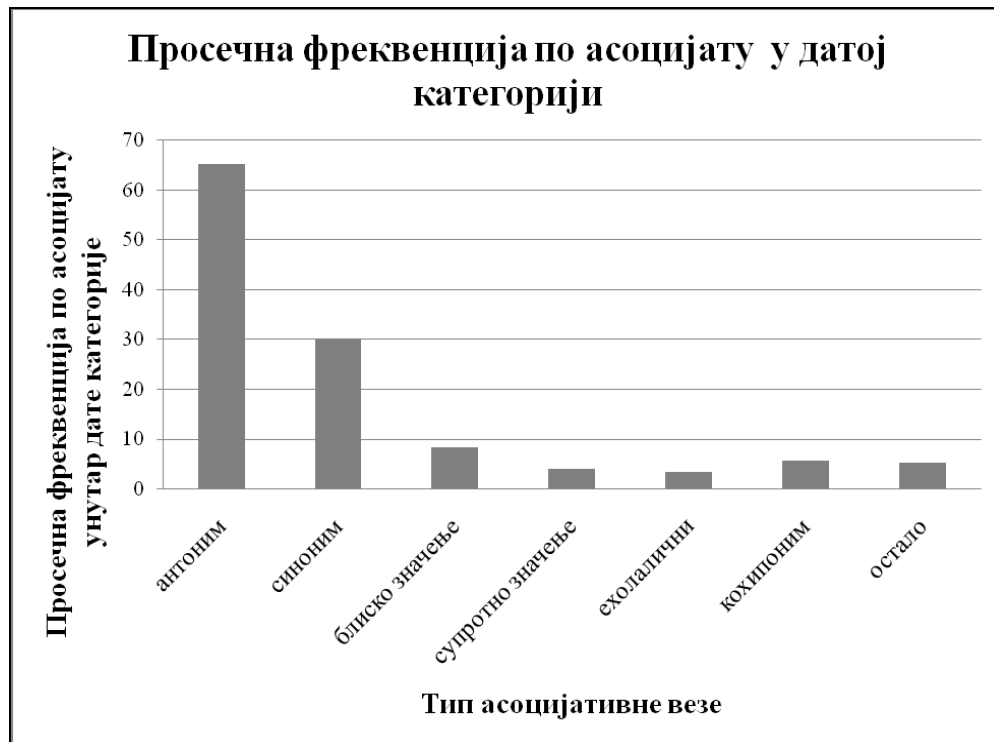
Слика 17. Приказ броја придевских асоцијата према типу везе, за 40 придевских стимулуса и њихових асоцијативних поља, из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005).

(2) *Сума фреквенција асоцијата* у датој категорији. Од укупно 11.130 одговора које смо аотирали према типу везе, *антоними* и *супротност значења* имају највећи збир фреквенција (42,63%), потом асоцијати који спадају у категорије *блискост значења* и *синонимија* (36,24%), а затим категорија *остало* (20,21%) (в. Сliku 18).

Слика 18. Приказ суме фреквенција придевских асоцијата унутар датих категорија, за 40 придевских стимулуса и њихових асоцијативних поља, из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005).

(3) *Просечна фреквенција по асоцијату унутар дате категорије.* Ипак, разлика је најдрастичнија поређењем категорија помоћу треће мере, тј. *просечне фреквенције по асоцијату унутар дате категорије.* Према овој мери, која би требало да неутралише чињеницу да су неке од категорија отвореног, а друге затвореног типа, узете заједно, категорије асоцијата *супротност по значењу* и *антонимија*, са вредношћу 69,44 значајно одскачу од категорија *блискост по значењу* и *синонимија* чија збирна вредност износи 38,45. Кохипоними према овој мери имају вредност 5,6, а вредност категорије *остало*, која има велики број различитих асоцијата, али очигледно веома нискофреквентних, према овој мери износи 5,31 (в. Слика 19).

Слика 19. Просечна фреквенција по асоцијату унутар дате категорије, за 40 придевских стимулуса и њихових асоцијативних поља, из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005).

Имајући у виду само **парадигматске односе** унутар асоцијативних поља придева, овакав налаз емпиријски потврђује тврдње Џ. Диза (а касније и других аутора, као нпр. Charles–Miller 1989: 357), да је за придеве најчешћи тип слободне асоцијације реч супротног значења.¹¹³

3. Колико различитих асоцијата супротног значења је навођено за сваки од стимулуса?

Треће питање које смо поставили у овом истраживању тичало се броја различитих речи којима је могуће изразити супротност значења. Према овој анализи, за највећи број анализираних стимулуса испитаници су навели један или два различита антонима (1

¹¹³ Разлика овог истраживања у односу на истраживање Савићеве и Костића (Savić–Kostić 2008), које се бавило асоцијативним пољима именица српског језика, састоји се у томе што су: (1) у оквиру асоцијативних поља именица анализирани сви асоцијати (и парадигматски и синтагматски, па и хапакси), а наше истраживање придевских асоцијативних поља није испитивало непарадигматске односе придева, као ни идиосинкратичне одговоре (хапаксе), а такође (2) разликују се и типови асоцијативних веза. Стога не треба доносити закључке засноване на директном поређењу ова два истраживања.

антоним: *бео – црн; леп – ружан; лош – добар; мали – велик; низак – висок*; 2 антонима: *велик – мали и мален; висок – низак и мален; последњи – први и добар; ситни – крупан и велик; црн – бео и плав*), али има и стимулуса за који су навели три, четири, па и више различитих асоцијата који у неким контекстима могу означавати супротност значења у односу на одговарајући стимулус (*груб – нежан, мек, мекан, благ, љубазан, пажљив* итд.) (в. Сliku 20). У неким случајевима већ и сам поглед на избор асоцијата говори да је у питању реч која има хомограф, те једна група асоцијата упућује на једну, а друга група на другу лему. Узмимо за пример придев *таман*, који је у РМС обрађен под две различите одреднице. Овај придев може бити променљив, у значењу (према РМС) **1.а. који је без светлости, мрачан.**, и на ту лему упућују асоцијати: *бео, светао*; а може бити и непроменљиви придев у значењу (према РМС) **2. који је одговарајуће величине, мере (обично о одећи, обући)**, и на ту лему упућују асоцијати: *велик, мали, тесан, узак*.

Слика 20. Број различитих асоцијата-антонима за 40 придевских стимулуса из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005).

4. У каквом су односу подаци о антонимији добијени у *Асоцијативном речнику српскога језика* (АРСЈ) и подаци наведени у дескриптивном речнику РСАНУ?

Последње истраживачко питање које смо поставили тицало се односа информација о антонимији које се могу наћи у асоцијативним и дескриптивним речницима. Иако је до сада у литератури често навођено да антоними представљају велики део асоцијативног

поља придева (што је, уосталом, показано и нашим истраживањем, на материјалу српског језика) можда није довољно истакнуто да иако се асоцијативним тестом добија репертоар антонима, они остају „сакривени“ у обиљу асоцијата других типова везе, те само стручњак одређеног профила може утврдити који су међу њима антоними. На тај начин, ни лаици, ни они који уче дати језик, па можда чак ни они, међу лингвистима, који се не баве лексичком семантиком, не могу са сигурношћу успоставити антонимске односе међу речима. Стога ћемо сада прецизирати које се то корисне информације о антонимији могу добити на основу асоцијативних речника.

Када упоредимо информације које постоје у дескриптивним речницима, тј. у Речнику САНУ, који смо анализирали у Поглављу 2, и информације које смо о антонимији добили на основу *Асоцијативног речника српскога језика* (у даљем тексту АРСЈ), примећујемо неколико ствари:

1. **Експлицираност информација.** У *Упутствима за израду РСАНУ* планирано је да информације о антонимији буду *експлициране*, а у АРСЈ то није предвиђено, већ је за успостављање било каквог семантичког односа *потребна лингвистичка експертиза*. Ипак, ни у РСАНУ често неке од информација нису експлициране, иако је предвиђено да буду.

2. **Подударност информација.** Многе информације о антонимији *садржане су у оба речника* (дакако, исказане на различите начине), док се неке налазе *само у једном од њих*. Узмимо за пример придеве *бео*, *велик*, *исти* и *лењ*:

1) **Навођење антонима.** Одредници *бео* у РСАНУ приписани су антоними *црн* и *црвен*, а одредници *лењ* антоними *вредан* и *марљив*. Сви ови антоними приписани су на начин предвиђен *Упутствима*, тј. иза квалификатора супр. Придевима *велик* и *исти* уопште није приписан антоним помоћу квалификатора супр., као што је предвиђено *Упутствима РСАНУ*. У АРСЈ придеви *црн* и *црвен* појављују се као асоцијати на стимулус *бео*, а придеви *вредан* и *марљив* појављују се као асоцијати придева *лењ*. Поред тога, у асоцијативном пољу придева *лењ* постоје и асоцијати *радан* и *хитар*. Као асоцијати придева *велик* наведени су придеви *мали* и *мален*, а као асоцијати придева *исти* придеви *различит*, *другачији*, *посебан*.

2) **Параметар ваљаности антонима.** У РСАНУ квалификатор супр. са придевом *црн* налази се испред свих дефиниција, што значи да је приписан однос *лексичке антонимије*, а придев *црвен* приписан је иза дефиниције значења под бројем 16. (уз напомену да се ради о придеву у именичкој служби), што значи да је приписан однос *контекстуалне антонимије*. Придеви *вредан* и *марљив* употребљени су уз квалификатор супр. иза дефиниције значења 1., што значи да је приписан однос *праве антонимије*. У АРСЈ асоцијативна фреквенција придева *црн* у пољу *бео* (лематизовано кроз асоцијативно поље) износи 88, асоцијативна фреквенција придева *вредан* у оквиру асоцијативног поља придева *лењ* износи 97, што представља веома високу фреквенцију. Са друге стране, асоцијативна фреквенција придева *црвен* (у пољу *бео*) износи 4, а придева (асоцијата стимулуса *лењ*) *марљив* 7, *радан* 6, *хитар* 2. Лингвистички експерт (у овом случају, аутор ових редова) приписао је однос антонимије свим поменутиим придевима, осим придеву *црвен* (у односу на придев *бео*). Асоцијативна фреквенција придева *мали* (за стимулус *велик*) износи 163, придева *мален* 6, а придева *различит* (за стимулус *исти*) 63, *другачији* 6, *посебан* 5. Из овога можемо закључити да **асоцијативна фреквенција у АРСЈ има функцију валидације типа антонимије**. **Висока асоцијативна фреквенција** означава *лексичку* или *праву антонимију*, а поред тога, значење (или једно од значења) за које се тај антоним везује, вероватно представља доминантно, односно примарно значење те речи. **Ниска асоцијативна фреквенција** означава *контекстуалну антонимију*, или антоним који је сам за себе ретко употребљавана реч. Уколико се ради о мало познатим секундарним значењима (као што је случај са значењем **16.а.** одреднице *бео*: **бео** [...] **16.** [...] **а.** пол. *контрареволуционар*; супр. *црвени*; исп. *белогардист(а)*.) могуће је чак да мотивацију асоцијативног односа не треба ни тумачити антонимијом, већ у овом случају као последицу односа кохипонимије.

Са друге стране, асоцијат (стимулуса *лењ*) *марљив*, чија асоцијативна фреквенција у АРСЈ износи 6, у РСАНУ је изједначен са придевом *вредан* чија је асоцијативна фреквенција 97. То значи да тек у АРСЈ видимо да је „бољи“ антоним придева *лењ* придев *вредан*.

3. **Симетрија антонимског пара.** У Поглављу 2, разматрајући проблем симетрије антонимског пара, видели смо да у многим једнојезичним дескриптивним речницима

(поред РСАНУ тај проблем је уочљив и у речницима LDEL, RHJ, CCALED) антоними нису обрађени симетрично, тј. под одредницом X наводи се антоним Y, али се под одредницом Y не наводи антоним X. Анализирајући РСАНУ, дошли смо до податка да је само трећина свих одредница којима је приписан антоним (а оба члана пара су обрађена у првих 18 томова РСАНУ) обрађена поштујући симетрију антонимског односа. Питали смо се да ли такву ситуацију треба приписати лексикографском поступку, језичком систему, допуњавању грађе током времена или пропусту лексикографа. АРСЈ може нам делимично одговорити на ово питање, пружајући увид у симетрију антонима у језичком систему, наравно кроз призму когнитивног система. Узмимо парове антонима: *велик – мали, висок – низак, груб – нежан, десни – леви, добар – лош*. Изабрали смо баш ове парове, јер су сви ови придеви обрађени у РСАНУ, а такође су сви и задати као стимулуси у АРСЈ. Пар *десни – леви* обрађен је у складу са симетријом антонимског односа у РСАНУ, а његова симетрија потврђена је и у АРСЈ кроз чињеницу да су антоними узајамно најфреквентнији асоцијати (*десни – леви* 276, *леви – десни* 277). Међутим, симетрија је на исти начин потврђена и за парове *велик – мали* и *висок – низак* (*велик – мали* 163, *мали – велик* 138; *висок – низак* 181, *низак – висок* 243), код којих у РСАНУ антонимија није обрађена симетрично. Код преостала два пара ситуација је нешто другачија. Придеву *добар* најфреквентнији асоцијат јесте придев *лош* (*добар – лош* 229), али придеву *лош* најфреквентнији асоцијат је *зао* (177). Код антонимског пара *груб – нежан* најфреквентнији асоцијати ни у једном смеру нису антоними (*груб – насилан* 57, *груб – нежан* 52; *нежан – цвет* 46, *нежан – груб* 42). На основу овога закључујемо да је однос антонимије требало да буде идентификован код свих поменутих парова у оба смера, те да је изостанак њиховог обележавања лексикографски пропуст. Асоцијативна фреквенција нам нуди увид да су неки од ових парова бољи примери антонимије, те би (вероватно) требало да добију статус лексичких антонима, а други парови су лошији, те би их требало везати за само једно од значења (свакако, потпунији увид стекли бисмо испитивањем контекста у којима се антоними јављају, те читаве полисемантичке структуре).

4. Избор одредница којима ће се приписати антоним. Примећујемо још једну разлику између РСАНУ и АРСЈ речника. Док је у РСАНУ антоним углавном приписиван, као што смо то већ раније напоменули, *мање познатом делу лексичког фонда*, у оквиру

лексикографског поступка појашњења значења (в. одељак 2.6.1 *Начин навођења и употребе антонима у речнику*, тачку (2) *Употреба антонима као глосе описа контекста употребе и колокацијске спојивости* и (4) *Помоћ при дефинисању*), у АРСЈ антоним се углавном може наћи у оквиру асоцијативних поља добро познатих речи и њихових добро познатих значења, дакле у оквиру лексике *основног лексичког фонда*. Испитаници не могу давати смислене асоцијације за непознате речи или за непозната значења. У томе се уједно огледа и разлог зашто лексикограф при изради тезаурусног речника не би смео да се ослања само на когнитивне методе.

4.6. Резиме, дискусија, закључак

У овом поглављу пошли смо од дефинисања појма асоцијације, почевши од филозофије античке Грчке, преко периода класичног и новог асоцијационизма, бихејвиоризма, па све до периода комјутерских симулација и конекционизма. Сваки од ових периода осветлио је асоцијације из специфичног угла и сваки наредни период покушавао је да у испитивање асоцијација уведе већи степен објективности. Најпре је предмет истраживања било утврђивање принципа асоцирања идеја, помоћу методе интроспекције, да би се потом фокус преместио на посматрање самог процеса настајања асоцијација помоћу експерименталних метода у којима су коришћене псеудоречи (дакле до тада никада асоциране), као и на утицај и значај асоцијација при учењу код животиња, увођењем експерименталног метода и посматрањем понашања организама. Теорија асоцијација имала је утицаја и на лингвистичка истраживања, што смо, такође, укратко образложили. Почетком и средином двадесетог века отпочиње прикупљање великих количина асоцијативних одговора за различите језике, са циљем прављења асоцијативних норми и асоцијативних речника, који би даље послужили као основа за велики број истраживања из широког спектра области, од медицинске дијагностике, до проучавања развоја говора, значења речи, али и организације појмова. Показали смо на материјалу *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005) неке од недостатака *методе асоцијативног преклапања*, коју је Џ. Диз препоручио као објективни критеријум утврђивања семантичке сличности међу речима, а В. Чарлс и Џ. Милер сугерисали да се исти метод може применити при утврђивању односа антонимије (уколико постоји

реципроцитет у асоцирању) (Charles–Miller 1989: 358). Наиме, реципроцитет у асоцијацијама не постоји код свих парова који, према нашем језичком осећају, представљају добре антониме. Са друге стране, реципроцитет постоји код парова који нису (или бар нису добри) антоними. Другим речима, *метод асоцијативног преклапања* није довољан, већ га је неопходно комбиновати са лингвистичком експертизом, како би се дошло до антонима.

Потом смо на материјалу истог речника спровели обимно истраживање на 40 придевских стимулуса и њихових асоцијативних поља (са укупно 29.981 асоцијатом, од чега 8.254 различитих одговора), чији је задатак био да утврди структуру асоцијативних поља према типу асоцијата (парадигматски или синтагматски) и типу везе између асоцијата и стимулуса (синонимија, антонимија, кохипонимија и сл.). Показало се да су испитаници чешће наводили синтагматске (53,8%), него парадигматске (45,8%) асоцијације, од чега углавном именице (52%) и придеве (42,4%). Када су пак у питању парадигматске асоцијације, показало се да је и према *збиру асоцијативних фреквенција* и према *просечној фреквенцији по асоцијату* **антонимија доминантан асоцијативни однос међу (фреквентним) придевима српског језика**. Мера *број различитих асоцијата унутар категорије*, јасно је показала да су антоними затворена (па и прилично ограничена и малобројна) класа, јер је антонимија знатно заостајала за категоријом асоцијат *блиског значења* у односу на одговарајући стимулус (*антонимија*, заједно са категоријом асоцијат *супротног значења* обухвата 10,8% различитих парадигматских асоцијација, док *блиско значење*, заједно са категоријом *синонимија* обухвата 38,9% различитих асоцијата у оквиру парадигматских односа). Поред тога, добили смо налаз да је у просеку навођено 2 асоцијата-антонима по стимулусу (нпр. за придев *лењ* испитаници су навели следеће асоцијате за које сматрамо да у одређеним контекстима са њим могу бити антонимни, односно супротног значења: *вредан, марљив, радан, хитар*), док је у просеку навођено 7,5 асоцијата-синонима по стимулусу (нпр. за придев *велик* испитаници су наводили следеће асоцијате, за које сматрамо да у одређеним контекстима могу бити синонимни или блискозначни: *висок, гломазан, голем, дебео, дуг, значајан, крупан, огроман, простран, широк*). Заједно, ови налази сугеришу да у **језику има знатно више синонима и блискозначница, али да су знатно јаче међусобно повезани антоними, односно речи супротног значења.**

Будући да су у тесту слободних асоцијација, на основу којег је састављен *Асоцијативни речник српскога језика* (Пипер и сар. 2005) задавани углавном високофреквентни придеви, нисмо били у могућности да проверимо све наводе из литературе добијене на материјалу других језика.

Када су у питању антонимски речници, на крају претходног поглавља поменули смо да постоје извесне разлике у обради антонима у различитим речницима и језицима, те смо поставили питање да ли се ради о реалним међујезичким разликама или о разликама у методологијама различитих лексикографских школа. Да подсетимо, разлике су се тичале: процента лексике којој је приписан антоним, с обзиром на припадност одређеној врсти речи (у словенским језицима чешће је приписан именицама, а у енглеском придевима), али и према броју значења (моносемичне и полисемичне) и типа антонима који је приписан одредницама (лексички, прави или контекстуални антоним). У вези са тим, завршна реченица претходног поглавља позива на проверу релевантности асоцијативне методе у функцији помоћи истраживачу који прикупља податке о антонимији, али у речницима не налази довољну количину потребне грађе.

Након свега што смо изложили у овом поглављу, сматрамо да **метода слободних асоцијација јесте веома корисна као помоћ при изради дескриптивних и антонимских речника**. Поред тога што нуди **солидан репертоар семантичких односа који нису забележени у дескриптивним речницима**, она нуди и **пондер ваљаности**, односно **чврстине везе конкретних парова речи**, тј. **може да опише део слике који често у речницима дескриптивног типа недостаје**, или је недовољно експлициран за корисника-лаика, или пак корисника који није изворни говорник: **разлику између општепознатог и специфичног (мање познатог)**. Такође, **поређење асоцијативних тестова на материјалу различитих језика показало би да ли и какве разлике постоје међу језицима по питању антонимије**.

Ипак, у светлу основне теме овог рада, примећујемо да метода слободних асоцијација има и ту мањкавост што се антоними „такмиче“ са осталим типовима асоцијативних веза. Стога **тест слободних асоцијација треба схватити као помоћ при испитивању антонимије, али га треба комбиновати са другим методама**. У следећем

поглављу испитаћемо погодност методе контролисаних асоцијација при испитивању антонимије.

5. Испитивање антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација

У претходном поглављу видели смо на који начин тест **слободних асоцијација** може допринети бољем разумевању антонимије. Пре свега, он обезбеђује *репертоар асоцијативних веза*, који је у случају придевске врсте речи тесно повезан са односом антонимије. Ипак, након прикупљања слободних асоцијативних одговора испитаника неопходан је корак у коме лингвиста сортира асоцијате према типу односа у који ступају са стимулусом. Даље, подаци о асоцијативној фреквенцији омогућавају *валидацију јачине везе* која постоји између стимулуса и асоцијата, те се на тај начин може утврдити који су антоними „бољи“ од других, што даље говори о *типу антонимског односа* и о *хијерархизацији значења у речнику*. *Симетрија* антонимског пара, такође је један од домена који се успешно може испитати помоћу теста слободних асоцијација, али тестови слободних асоцијација нуде и разне друге могућности као што је *међујезичко поређење антонимије*, *испитивање степена усвајања језика* итд. Један од недостатака методе слободних асоцијација, када је у питању испитивање антонимије, јесте тај што су антоними само један од типова асоцијативних веза, те истраживач мора прегледати велики број података који немају везе са антонимијом, тј. *слободне асоцијације нису фокусиране само на антониме*. Такође, помоћу асоцијативне методе *могуће је испитивати само (опште)познати део лексичког фонда*, те је за свеобухватно испитивање антонимије овај метод неопходно комбиновати са другим методама (испитивање на специјално припремљеном корпусу, анализа лексикографских чланака и полисемантичке структуре речи описане у речницима и сл.), које могу рећи нешто о мање познатом делу лексичког фонда.

Предмет овог поглавља јесте испитивање антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација, чиме се превазилази један од недостатака методе слободних асоцијација, тј. истраживање је фокусирано само на тип односа који је од интереса. Најпре ћемо рећи шта је тест контролисаних асоцијација, приказати ранија истраживања која су испитивала

антонимију помоћу ове методе, а потом ћемо обрадити питања која су од интереса пре него што се приступи прикупљању података за српски језик, тј. како изабрати одреднице и колико испитаника је потребно за овај тип истраживања. Након тога, приказаћемо процес израде и обраде података, којим смо *добили Асоцијативни речник придевских антонима српског језика*, те грубу структуру типова одговора у асоцијативним-антонимским пољима. Следе квалитативна истраживања која смо спровели на материјалу датог речника, која ће нам пружити увид у типове антонимских релација које постоје међу антонимима полисемантичних речи, понудити помоћ при хијерархизацији значења, али и донети нове увиде о симетрији антонимских релација. Такође, на примеру придева *храбар* показаћемо да ли постоји антонимија изван граница једне врсте речи. Завршни део поглавља рећи ће нам нешто о односу овог речника са информацијама о антонимији у РСАНУ и *Асоцијативном речнику српскога језика* (Пипер и сар. 2005).

5.1. Тест контролисаних асоцијација. Дефинисање, примена

Ограничење односно „контрола“ у тесту контролисаних асоцијација може се тицати типа везе који постоји између стимулуса и асоцијације, врсте речи којом треба асоцирати, категорије којој појам означен речју припада и слично. Тестом контролисаних асоцијација могуће је испитивати различите појаве и феномене. Једна од познатијих врста теста контролисаних асоцијација јесте *Усмени тест контролисаних асоцијација* (Controlled Oral Word Association Test – COWAT)) којим се мери *вербална флуентност*, а може се примењивати и на деци и на одраслима. Обично се од испитаника тражи да наведе што више чланова неке задате категорије, или што више речи који почињу одређеним словом, у ограниченом временском року. Овај тест је саставни део неуропсихолошке батерије тестова којим се утврђује стање и функционисање мозга, укључујући и локализацију и тип оштећења, те се користи у дијагностичке сврхе (Loonstra et al. 2001; Rodriguez-Aranda-Martinussen 2006; Ross et al. 2007), при испитивању развоја говора код деце, али и са циљем да се утврди однос у језичком систему (асоцијативне навике једне говорне заједнице говоре нам о језичком систему којим се они служе). Један од предмета истраживања помоћу теста контролисаних асоцијација јесте и антонимија. Уобичајени поступак јесте да се испитаницима визуелно или аудитивно приказују стимулуси, а да се

од њих тражи да наведу један или више антонима датог стимулуса. Обрадом сакупљених одговора испитаника сазнајемо које речи су најчешће наведене као речи супротног значења у односу на задате стимулусе. Као и на основу теста слободних асоцијација, на основу података прикупљених на овај начин, могуће је саставити асоцијативне норме и асоцијативне речнике.

5.2. Ранија истраживања антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација

На овај начин Вилнерсова и Парадијева испитивале су антонимију у шведском језику (Willners–Paradis 2010). Оне су испитаницима задале тест (папир и оловка) где се налазила листа са 85 придева шведског језика. Задатак испитаника био је да запишу најбољи антоним којег могу да се сете, за сваки од задатих 85 стимулуса. У тесту није постојало временско ограничење, али је испитаницима речено да не треба да преправљају своје одговоре, те да запишу први најбољи антоним којег се сете. У истраживању је учествовало 50 испитаника (25 жена и 25 мушкараца) старости од 20 до 70 година, различитих занимања и степена образовања. Листа придева била је рандомизована (насумично је одабран редослед стимулуса) али су сви испитаници видели стимулусе у истом редоследу. Готово идентична методологија примењена је и при испитивању антонимије у енглеском језику (Paradis et al. 2009). У овом истраживању учествовало је такође 50 испитаника (36 жена и 14 мушкараца), изворних говорника енглеског језика. Њихова претпоставка била је да ће стимулуси за које аутори сматрају да имају *каноничке антониме*¹¹⁴ у тесту контролисаних асоцијација (који аутори називају *тест елицитације*) реципрочно изазвати један други, а да ће стимулуси који немају канонички антоним изазвати више одговора. При том, што је неки пар антонима бољи, то ће, према овим ауторима, дати стимулус изазвати мање антонима, те ће се добити крива од потпуног слагања испитаника, па до случајева када се веома мали број испитаника слаже шта је најбољи антоним неког стимулуса. И заиста, у експерименту је добијен читав континуум лексичких асоцијација антонимских парова. Неки од стимулуса имају веома добре антониме, док се код других не може јасно издвојити антонимски парњак (Paradis et al. 2009: 403–404; Willners–Paradis 2010: 24). Ови аутори су такође показали да се до истих

¹¹⁴ О каноничности антонима в. Jones et al. 2015: 43–70.

парова као каноничких антонима долази помоћу три различите методе истраживања: скале процене, заједничког појављивања антонима у тексту и теста елицитације.

Слична истраживања нисмо пронашли за друге језике, па ни за српски, али седамдесетих година прошлог века, Смиљка Васић спровела је развојно истраживање о придевској супротности (в. даље у тексту).

5.3. Ранија истраживања на материјалу српског језика

С. Васић је помоћу теста контролисаних асоцијација, на испитаницима узраста од 7 до 14 година, испитала 4 одабрана придева: *велик*, *црн*, *добар* и *слободан*. Према речима аутора, прва два придева репрезентују речи конкретног, а друга два су репрезенти речи апстрактног значења. Стимулуси су одабрани на тај начин не би ли се испитале евентуалне разлике у усвајању супротности код ова два типа лексике. У истраживању је учествовало 1.306 ученика од другог до осмог разреда основне школе. Циљ истраживања био је испитивање усвајања појма супротности уопште, испитивање придевске супротности и испитивање супротности појединих придева (Vasić 1976: 19). Испитаници су имали задатак да поред четири задата стимулуса напишу реч супротног значења која им прво падне на памет. Такође, поред тога што је у истраживању један од циљева био узрасно праћење развоја појма супротности, ауторка је желела да стекне увид и у то да ли на усвајање супротности утичу неке од демографских карактеристика као што су пол, урбанизованост средине, припадност књижевној или дијалекатској језичкој средини.

Резултати овог истраживања веома су интересантни. Показало се да је редослед усвајања значења придевских супротности, као и типови одговора на речи-дражи, исти за све групе испитаника, независно од пола и типа средине (градске, односно сеоске). Разлике постоје у темпу усвајања супротности придева са конкретним и апстрактним значењем, у корист конкретних придева. Поред карактеристичних (очекиваних) одговора, који су најчешће и **примарни одговори** (тј. они којима највећи број испитаника одговара, нпр. *велики – мали*) ауторка је приметила и неколико других типова одговора: **омисије** (изостављање одговора); **одговори тачне форме а погрешног значења** (нпр. одговор са нетачним, или непотпуно тачним, тј. неодговарајућим значењем: *добар – безобразан, бесан, грдан, лукав, љут, поган, покварен*); **одговори тачног значења а погрешне форме**

(нпр. суперлативи и компаративи: *добар – гори* или *најгори*); **неочекивани одговори који су погрешни**, те представљају незреле одговоре, тј. неразвијеност језика (нпр. *добар – да, дан, дечак, Небојша, дечак је веома, је одело*); **неочекивани одговори који су тачни**, те представљају стваралачка својства језика, тј. креативност (није нам јасно које асоцијације је ауторка сврстала у ову категорију); **хипоксис**, тј. одговори које наводи само један испитаник; **ехолалични одговори** (испитаник понови задату реч-стимулус у истом облику или облику компаратива или суперлатива: *добар – бољи* или *најбољи*, па чак и *врло добар*); **одговори са негацијом** (*велики – невелик, црн – нецрн, добар – недобар*); **синтагматски одговори** (*добар – није добар, један дечак је рђав*) итд. Примећене су и неке законитости: **разноврсност грешака обрнуто је сразмерна узрасту, а разноврсност значења је директно сразмерна узрасту**. Другим речима, усвајање правих значења, па и придевских супротности јесте у функцији узраста.

Ипак, нама се најзанимљивијим учинио налаз о **фазама развоја супротности**. Према С. Васић, у првој фази, појам супротности не постоји, те испитаници не дају никакав одговор на задату реч-драж. У другој фази појам супротности се схвата као било шта што није дати основни појам (нпр. на задати стимулус *велики*, у овој фази испитаници могу дати одговор *добар*). У трећој фази појам супротности се схвата као негирање свих значењских својстава датог појма (нпр. *велики – није велики човек* или *невелики*). Најзад, последња фаза усвајања супротности подразумева „не само непостојање основних значењских компонената придева подстицаја [дражи] већ [и] нова значењска својства, потпуно супротна појединачним значењским семантичким својствима основног појма“ (*велики – мали*) (Vasić 1976: 97). Даље, битно је нагласити (иако је у неку руку и очигледно) да уколико је усвојен општи појам супротности, то не мора аутоматски значити да су усвојене придевске супротности за све појединачне придеве. Другим речима, понекада до погрешних одговора може доћи услед непознавања значења придева. И на крају, сваки појединачни придев има сопствени темпо развоја супротности, који зависи од познатости и учесталости употребе. Ауторка истраживање закључује речима: „Иако постоји једна јединствена шема усвајања дубинских структура супротности, појединачна значења придева и њихове супротности усвајају се у различита времена живота.“ (Исто: 98).

Нешто касније, у даљем тексту, видећемо да су неки од налаза нашег истраживања, поготово налаза везаних за структуру одговора у тесту контролисаних асоцијација, у сагласју са управо описаним резултатима.

На популацији одраслих говорника, тест контролисаних асоцијација при испитивању антонимије спровела је Р. Марковић. Ауторка је у тесту са 90 изворних говорника српског језика задала 6 стимулуса, од којих је сваки имао барем две речи којима се исказује супротност: *стар* (ауторка као могуће одговоре наводи *придеве млад и нов*), *обувен* (*изувен* или *бос*), *обучен* (*свучен* или *го*), *дебео* (*танак* или *мршав*), *пун* (*празан* или *мршав*), *сув* (*влажан*, *мокар* или *сиров*), *човек* (*нечовек*, *животиња*, *жена*, *дете* или *Бог*) (Марковић 1993: 5–6; Драгићевић 2007: 116). Према речима Р. Драгићевић, први од могућих одговора представљају праву антонимију, тј. супротстављају се стимулусима примарним значењем и међу њима постоји „потпуна семантичка симетрија“ (Драгићевић 2007: 116). Циљ анкете је стога био да се провери који од могућих одговора ће испитаници наводити. Резултати су показали да испитаници најчешће наводе праве антониме, те ауторка закључује да лексеме, када су изоловане, тј. приказане без икаквог контекста, међусобне односе успостављају на основу својих примарних значења, те је оправдано праву антонимију издвојити у односу на све остале типове супротности међу лексемама.

Међутим, ни у домаћој ни у иностраној литератури нисмо нашли експлицитна упутства о неким питањима које би истраживач који жели да спроведе тест контролисаних асоцијација, требало да размотри пре него што приступи истраживању:

- 1) Како изабрати стимулусе за истраживање?
- 2) Колико испитаника треба да учествује у истраживању, како би подаци били репрезентативни и поуздани?

Стога ћемо у наставку овог поглавља најпре приказати пилот-истраживање које нам је помогло да одаберемо стимулусе, потом ћемо образложити начин на који смо показали колико испитаника је потребно у истраживању како би се добили валидни резултати, и коначно, на крају ћемо представити истраживање антонимије које смо спровели помоћу теста контролисаних асоцијација.

5.4. Проблематизација избора одредница при истраживању антонимије помоћу теста контролисаних асоцијација

Када је у питању избор стимулуса за истраживање, видимо три релевентна питања:

1. Коју **врсту речи** треба одабрати као стимулусе за тест контролисаних асоцијација?
2. Да ли треба одабрати **општепознате или мање познате речи**?
3. Како одабрати **конкретне стимулусе**, узимајући у обзир одговоре на претходна два питања?

1. Када је у питању **врста речи**, пошто је истраживање које вршимо кроз ову тезу у експлоративној фази, сматрамо да се треба одредити за једну врсту речи, како бисмо што више смањили хетерогеност испитиваног феномена. Међутим, када треба донети одлуку која је то врста речи, чини се да се у литератури и на основу истраживања која смо до сада приказали у претходним поглављима, добијају опречне сугестије. У Поглављу 3 указали смо на то да је према наводима литературе (Fellbaum et al. 1993: 26–27), као и према подацима из два речника енглеског језика (CCALED; Spooner 1999) антонимија однос карактеристичан за придеве, док је, са друге стране, анализа речника словенских језика (Љвов, М.Р. 1978; РСАНУ, РСЈ, Електронска база бугарских антонима: <http://ibl.bas.bg/neolex/%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8/>)

показала је да је у њима највећи број антонима приписан именицама. Ова противречност може бити и привидна, јер је могуће да литература говори о **јачини** антонимске везе, а у речницима налазимо **број** антонима у датој врсти речи. Стога ћемо узети у обзир и именице и придеве и додати им трећу велику отворену класу пунозначних речи, тј. глаголе.

2. На основу истраживања обраде антонимије у РСАНУ (Поглавље 2), уочили смо да лексикографи веома често наводе антониме за мање познате одреднице у речнику, а често изостављају тај податак код речи које припадају општем лексичком фонду. Са друге стране, као што смо већ напоменули у уводном делу Поглавља 4 (одељак 4.3.4 *Утицај фреквенције стимулуса на тип асоцијативног одговора*) аутори који су се бавили антонимијом, приметили су повезаност фреквенције употребе придева и постојања односа антонимије (Deese 1962: 84; Ervin–Landar 1963: 49; Deese 1964: 347; Charles–Miller 1989:

358; Justeson–Katz 1992: 182). Такође, уколико бисмо желели да проверимо статус антонима за све одреднице које су добиле квалификатор супр. у РСАНУ, претпостављамо да би наши испитаници остали збуњени над одредницама као што су: *јач*, *истац*, *гимноспора*, *брахицефалија*, *лоћкав*, *лиофила* итд. Стога ћемо у овом истраживању испитати статус антонимије код речи *општег лексичког фонда*, те смо пилот-истраживање спровели на најфреквентнијим речима српског језика.

3. Одабир **конкретних стимулуса** у датој врсти речи извршићемо након обављеног пилот-истраживања.

5.5. Пилот-истраживање: Антонимија најфреквентнијих речи српског језика

5.5.1. Циљ пилот-истраживања

Циљ овог пилот-истраживања јесте да утврди коју врсту речи треба одабрати као стимулусе за тест контролисаних асоцијација. У разматрање ћемо узети именице, придеве и глаголе. Критеријум одабира биће **број** стимулуса који у испитиваном делу спектра ступа у однос супротности са другим речима и **јачина** антонимске везе, изражена кроз асоцијативну фреквенцију одговора испитаника. Претпоставка је да што су одговори испитаника хомогенији, то је однос супротности међу речима јачи.

5.5.2. Метод

Испитаници. У пилот-истраживању су за сваки од стимулуса прикупљени одговори 10 испитаника, изворних говорника српског језика, узраста од 16 до 38 година. Њихов задатак био је да наведу најмање један, а највише три антонима која им прва падну на памет.

Стимулуси. Стимулуси за ово истраживање били су по 100 најфреквентнијих именица, глагола и придева српског језика (укупно 300). Фреквенције су добијене из *Фреквенцијског речника савременог српског језика* који је приредио Ђорђе Костић (Костић, Ђ. 1999), а који је израђен на основу *Корпуса српског језика* (Костић, Ђ. 2001). Интересантно је да збирне фреквенције најфреквентнијих 100 именица учествују са 29,6% у односу на збир фреквенција свих именица у датом корпусу. Првих 100 придева захвата 35,7% укупног збира фреквенција свих придева у корпусу, а првих 100 глагола обухвата 55,9% збира

фреквенција свих глагола који су се нашли у корпусу. Уколико се пак збир фреквенција 300 испитиваних лема посматра у односу на све врсте речи у корпусу (чија величина износи 1.914.199 речи), то чини укупно 23,6% лексичког фонда, на нивоу *токена*.¹¹⁵ Сходно томе, испитивањем антонимских односа 300 најфреквентнијих именица, придева и глагола, испитујемо заправо четвртину свих речи које су се појавиле у корпусу. Редослед стимулуса био је рандомизован, и сваки испитаник видео је стимулусе различитим редоследом.

Процедура. Тест је попуњаван у електронском формату. У једној колони били су задати стимулуси, а одговори су уписивани поред њих. Испитаници су добили упутство да тест раде задатим редом, да своје одговоре не преправљају, али да на крају провере да ли је било словних грешака. Уколико су уочили словне грешке, испитаници су добили упутство да их исправе.

5.5.3. *Анализа*

Најпре ћемо напоменути да у овом истраживању треба разликовати две врсте фреквенција. Опште фреквенције речи добијене на основу *Фреквенцијског речника савременог српског језика* (Костић, Ћ. 1999) биле су критеријум избора стимулуса за ово истраживање. Поред тога постоји и асоцијативна фреквенција најфреквентнијег антонима, добијена на основу теста контролисаних асоцијација спроведеног у овом истраживању. На основу одговора испитаника, помоћу софтвера посебно дизајнираног за сврху овог истраживања,¹¹⁶ направљен је *Асоцијативни речник антонима најфреквентнијих именица, глагола и придева српског језика* (Јакић, у припреми) (в. Слику 21).

¹¹⁵ У квантитативним и корпусним истраживањима прави се термилошка разлика између *тајна* и *токена* (туре – token), где *тајна* означава лему, што подразумева све облике (нпр. под тајлом *леп* подразумевају се и облици: *лепим*, *најлепшем* итд.), а *токен* подразумева један од облика (нпр. *лепог*).

¹¹⁶ Аутори софтвера су Иван Павловић и аутор ових редова.

љубав	мржња	10			10
	пакост		1		1

бео	црн	10			10
-----	-----	----	--	--	----

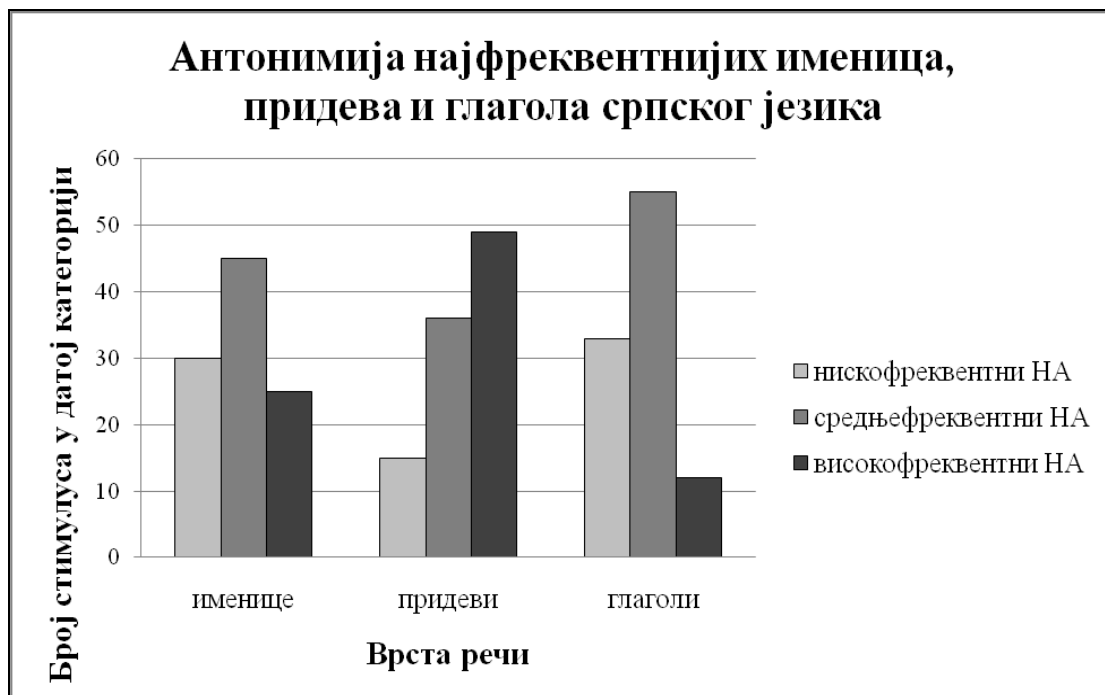
говорити					
	ћутати	10			10
	слушати		1		1

Слика 21. Изглед одредница из *Асоцијативног речника антонима најфреквентнијих именица, глагола и придева* (Јакић, у припреми). Са леве стране је задати стимулус, у средини одговори испитаника поређани по опадајућој асоцијативној фреквенцији, а са десне стране су асоцијативне фреквенције, на првој, другој, трећој позицији и збирно на све три позиције.

Најфреквентнији антоним је онај који је највише испитаника навело за дати стимулус (укупно на све три позиције). Будући да је у истраживању учествовало 10 испитаника, асоцијативна фреквенција најфреквентнијег асоцијата-антонима креће се између 1 и 10. Све антониме чија је асоцијативна фреквенција између 8 и 10, сматрали смо високофреквентним најфреквентнијим антонимом, те верујемо да се међу тим одговорима налазе прави и лексички антоними стимулуса. Средњефреквентним одговорима сматрамо оне најфреквентније антониме који имају асоцијативну фреквенцију између 4 и 7, за које верујемо да одговарају контекстуалним антонимима. Нискофреквентним одговорима сматрали смо оне где се око антонима сложило 3 или мање испитаника, те верујемо да у оквиру ове групе заправо нису уопште антоними. Ипак, тек подробна квалитативна анализа дала би прецизан одговор на ово питање.

5.5.4. Резултати

Анализа добијених одговора показала је да се испитаници најчешће слажу око тога шта је антоним када су у питању најфреквентнији придеви, потом за најфреквентније именице, а најређе се слажу када су у питању антоними најфреквентнијих глагола (в. слику 22).

Слика 22. Приказ антонимије међу најфреквентнијим речима српског језика. Опште фреквенције стимулуса преузете су из *Фреквенцијског речника савременог српског језика* (Костић, Ђ. 1999). Фреквентност најфреквентнијег асоцијата-антонима (НА), добијена је на основу теста контролисаних асоцијација, спроведеног у овом истраживању.

Другим речима, уколико одаберемо глаголе, имаћемо мали број правих антонима, велики број контекстуалних, али и велики број речи које немају антоним. Именице би нам пружиле увид у контекстуалну антонимију, али бисмо имали и мали број правих антонима, док бисмо са друге стране, имали велики број речи које немају антониме. Придеви се чине као добар избор, јер нуде увид у велики број правих и контекстуалних антонима, а мали број речи нема антоним. Дакле, као што и само име каже, у *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика* користимо придеве.

5.6. Истраживање: Асоцијативни речник придевских антонима српског језика

Будући да се на материјалу најфреквентнијих речи српског језика показало да од свих врста речи **придеви** најчешће ступају у однос супротности по значењу, ми смо се определили баш за ту врсту речи. У наставку поглавља приказаћемо поступак израде *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*, што подразумева опис избора

стимулуса, истраживање о потребном броју испитаника и начин обраде добијених података. Након тога, приказаћемо нека од могућих истраживања на овом речнику, која пружају бољи увид у природу антонимије (нпр. постоји ли антонимија изван границе врста речи), али и која помажу да се помоћу антонимије добију значајне информације о полисемантичкој структури речи и хијерархизацији њихових значења у речнику.

5.6.1. Избор стимулуса

Стимулусе за ово истраживање чине 394 придева српског језика. Избор стимулуса одвијао се у неколико корака:

1) *Најфреквентнији придеви из Фреквенцијског речника савременог српског језика (Костић, Ђ. 1999).* У првом кораку два независна кодера/лингвистичка стручњака аотирала су листу од 150 најчешће употребљаваних придева српског језика, (према Костић, Ђ. 1999). Њихов задатак био је да сваком од придева припишу барем један антоним. У случајевима где ниједан од кодера није могао да наведе никакав антоним за придев, сматрали смо да придев нема никакву врсту супротности. Међутим, међу најфреквентнијих 150 придева српског језика било је свега 29 таквих придева, углавном присвојних (*југословенски, београдски, италијански, британски, немачки, француски, амерички, совјетски* и сл.) али било је и других подврста придева (*сав, сам, остали ...*) за које ниједан од кодера није навео антоним. Приметили смо да је сваки придев који би се могао схватити и као описни придев, имао неку врсту супротности (нпр. уколико се придев *златан* схвати у градивном значењу он нема антоним, али уколико се схвати као ознака карактерне особине, односно описа живог бића, он ступа у однос супротности са придевима *рђав, неваљао, непослушан* и сл.).

2) *Антоними најфреквентнијих придева идентификовани у РСАНУ или РМС.* Од 131 придева са списка најфреквентнијих придева за које је интерсубјективном сагласношћу утврђено да могу ступити у некакав однос по супротности значења, један придев и његов прави антоним искоришћени су за упутство, при описивању задатка (ЛЕП – РУЖАН). За остале придеве проверено је да ли се у РСАНУ, РМС и РСЈ наводи њихов антоним помоћу квалификатора супр. Уколико је бар у једном од три речника употребљен квалификатор супр., и антоним датог придева увршћен је на списак за истраживање. На тај начин списак

је проширен на укупно 164 придева. Ови придеви задати су испитаницима у задатку контролисаних асоцијација, који је био ново пилот истраживање.

3) *Изворни говорници српског језика*. Осам испитаника учествовало је у првој фази истраживања (пилот истраживању). Они су имали задатак да за сваки од 164 придева наведу најмање један, а највише 3 антонима. Посебно је наглашено да за сваки придев наведу бар један антоним. Испитаници су били студенти прве године психологије, узраста 18 – 20 година, оба пола. На основу њихових одговора направљен је *Пилот асоцијативни речник придевских антонима српског језика*.

4) *Пилот асоцијативни речник придевских антонима српског језика и дескриптивни речници српског језика*. Сви одговори испитаника стављени су на потенцијални списак проширеног истраживања. Поред тога, узети су у обзир и сви придеви који су бар у једном од три дескриптивна речника српског језика (РСАНУ, РМС, РСЈ) имали антоним идентификован помоћу квалификатора супр.

5) *Селекција и интерсубјективна сагласност*. Од свих придева који су се нашли на потенцијалном списку за истраживање, са списка су уклоњене мање познате речи, нефреквентне речи и придеви који су почињали неким од префикса за грађење антонима (*хетеротрофан, споровозни, ненаглашен, неодушевљен, нехатан, бездушан, гинодинамички* итд.). Критеријум за мање познате речи заснован је на интерсубјективној сагласности два лингвистичка стручњака.¹¹⁷

6) *Коначан списак за истраживање*. На тај начин дошли смо до броја од 394 придева српског језика, који су задати испитаницима у тесту контролисаних асоцијација. Комплетан списак стимулуса дат је у Додатку 1.¹¹⁸

Као што се у списку види, већина придева задата је у основном облику, тј. у облику номинатива једине мушког рода, позитива, неодређеног вида у свом екавском облику. Међутим, поједине придеве задали смо у облику одређеног вида.

¹¹⁷ Захваљујемо се др Нади Шеви на учешћу у интерсубјективној сагласности.

¹¹⁸ Јасно нам је да неки од задатих стимулуса немају праве антониме, али обично је један феномен лакше сагледати када се посматра шири спектар, него када се гледа мањи исечак континуума.

а) У облику одређеног вида задали смо придеве који немају облик неодређеног вида. То су придеви који имају суфиксе -ски, -шки, -чки, -ји, -њи, -шњи, -ћи¹¹⁹ (нпр. *вештачки, градски, грађански, женски, мушки, раднички, дечији, другачији, вечерњи, доњи, задњи, горњи, некадашњи, спољашњи, домаћи*), придеви који су настали од глаголских прилога (нпр. *бивши, будући, следећи*), односни придеви (нпр. *брачни, војни, десни, државни, западни, ноћни, ратни*), као и неки појединачни случајеви придева који према описним речницима РСАНУ и РМС у стандардном српском језику немају неодређени вид (*дневни, играни, исти, касни, леви, међународни, многи, обални, општи, помоћни, почетни, раставни, саставни, световни, телесни*).

б) Такође, у облику одређеног вида задали смо и придеве код којих према описним речницима РСАНУ и РМС постоји одредница придева у неодређеном виду, али је упућена на одредницу придева у одређеном виду (*давни*,¹²⁰ *мали, народни, разни, тајни*).

в) Трећу групу придева задатих у облику одређеног вида чине придеви код којих је одредница у РСАНУ и РМС дата у неодређеном виду, али смо сматрали да обичније звучи у облику одређеног вида (нпр. *главни, претходни, цивилни, црквени, дивљи, лични*¹²¹).

г) Најзад, у облику одређеног вида задали смо и придеве код којих постоји семантичка диференцијација зависно од вида. Такав случај постоји код придева *завршан – завршини, једин – једини, мирован – мировни, пролећан – пролећни*, код којих описни речници РСАНУ и РМС наводе одреднице оба вида, али са различитим дефиницијама, тј. као засебне одреднице. Код придева *радан – радни* РМС бележи обе одреднице са сопственим, различитим дефиницијама (као засебне одреднице). Будући да обе одреднице имају своје антониме, тај придев задали смо у оба вида као један стимулус, како не бисмо понављали стимулусе.¹²²

¹¹⁹ Видети Пипер–Клајн 2013: 132.

¹²⁰ Поред тога што и описни Речник САНУ упућује на одређени вид као обичнији, придев *даван* могао би се схватити и као трпни придев од глагола *давати*, те се помоћу одређеног вида избегава и двосмисленост.

¹²¹ Наш језички осећај проверили смо помоћу алата *google fight* који упоређује појављивање две задате ниске на интернету. Наша интуиција је на овај начин потврђена: облик неодређеног вида *главан* јавио се 83.600 пута, а одређени вид *главни* 2.060.000 пута; *претходан* 2.430 пута, *претходни* 777.000 пута; *цивилан* 9.480 пута, *цивилни* 128.000 пута; *црквен* 603 пута, *црквени* 66.500 пута; *диваљ* 1.260 пута, *дивљи* 123.000 пута. Придев *личан* – *лични* није могуће претражити помоћу овог алата због слова које се латиницом пише са дијакритиком (Џ).

¹²² Ипак, у поновљеном тесту, овај стимулус раздвојили бисмо на два одвојена.

Придев *документаран* у РСАНУ обрађен је само као одредница у неодређеном виду, али будући да се нпр. уз именицу *филм* јавља готово искључиво одређени вид придева (помоћу алата *google fight* проверили смо ову тврдњу и резултати показују да се на интернет мрежи синтагма *документарни филм* јавља 126.000 пута, док се синтагма *документаран филм* јавља свега 467 пута) задали смо га у облику одређеног вида (http://www.googlefight.com/index.php?lang=en_GB&word1=dokumentaran+film&word2=dokumentarni+film).¹²³

Семантички готово идентичне творбене варијанте придева *мек / мекан, дуг / дугачак, узак / узан* задали смо у облику *мек(ан), дуг(ачак), узак (узан)*.

Придев *свет* задали смо у облику неодређеног вида, али то је довело до честе погрешне интерпретације стимулуса (о чему ће више речи бити у одељку 5.6.4 *Погрешно схваћена врста речи стимулуса*), те сматрамо да смо у овом случају направили грешку. Наиме, већина испитаника схватила је овај стимулус као именицу (енг. *world*) уместо као придев (енг. *holy*).

5.6.2. Испитивање потребне величине узорка испитаника у асоцијативном тесту контролисаних асоцијација, којим се испитује антонимија

5.6.2.1. Број испитаника у претходним истраживањима са асоцијативним тестовима

У литератури нисмо пронашли аргументоване тврдње зашто је у асоцијативним тестовима прикупљен баш одређени број испитаника. Према Р. Драгићевић, Ј. Караулов износи тврдњу да се резултати теста асоцијација сматрају валидним уколико је на стимулус прикупљено 500 одговора (Пипер и сар. 2005: 96). Претпостављамо (иако није наглашено) да се дата тврдња односи на **тест слободних асоцијација**, али анализирајући до сада спроведене тестове (слободних асоцијација), према нашим сазнањима, **број**

¹²³ Претрага је извршена 17. децембра 2013. године. Интересовала нас је баш та именица, јер су оба независна кодера имала у виду антоним речи *документарни* који се односи на синтагму *документарни филм*. Претрага која је извршена 29. марта 2016, показала је да се одређени вид (*документарни*) јавља 100 пута више од неодређеног вида (*документаран*): <http://www.googlefight.com/dokumentaran-vs-dokumentarni.php>.

испитаника креће се од 80 до 1.500 (по стимулусу).¹²⁴ Као што смо већ раније споменули, Кентова и Розанов су 1910. године тестом слободних асоцијација анкетирали 1.000 испитаника за 100 задатих стимулуса (Kent and Rossanoff), а Палермо и Џенкинс (Palermo and Jenkins) 1964. године анкетирали су 1.500 испитаника листом од 200 стимулуса. У истраживању Џејмса Диза 100 студената наводило је асоцијације за 278 задатих придева (Deese 1964: 348). У Единбуршком асоцијативном тезаурусу (који је прикупљан од јуна 1968. године до маја 1971. године) прикупљени су одговори 100 испитаника за сваки од 8.400 стимулуса, при чему је сваки испитаник видео по 100 стимулуса (<http://vlado.fmf.uni-lj.si/pub/networks/data/dic/eat/Eat.htm>). Д. Нелсон и сарадници (Douglas L. Nelson, Cathy L. McEvoy and Thomas A. Schreiber) су у оквиру **америчког** пројекта прикупљања вербалних асоцијација тестирали преко 6.000 испитаника за 5.019 речи-стимулуса. При томе сваки испитаник видео је између 100 и 120 стимулус-речи, а на сваку реч је одговарало у просеку 149 испитаника (+/- 15) (<http://web.usf.edu/FreeAssociation/Intro.html>). Компаративне асоцијативне норме, које су на материјалу **британског енглеског** спровели К. Хирш и Ј. Три (Katherine W. Hirsh and Jeremy J. Tree) за циљ су имале испитивање хомогености асоцијација за две групе одраслих испитаника. У том истраживању аутори су тестирали 45 испитаника старости између 66 и 81 године и 45 испитаника старости између 21 и 30 година (http://www.ling.upenn.edu/courses/Fall_2001/ling001/word_association.html). Прикупљање **холандских** асоцијативних норми за 1.424 речи подразумевало је 10.292 испитаника, с тим што је за сваки стимулус тестирано између 82 и 197 испитаника (Deyne–Storms 2008;

http://www.smallworldofwords.com/data/articles/2008_DeDeyneStorms_AssociationNorms_BR_M.pdf). У **руском** асоцијативном речнику А. Леонтјева (Леонтьев), објављеном 1977. године, испитано је између 600 и 700 испитаника, за сваки од стимулуса, а у асоцијативном речнику Караулова, објављеном 1994. године, за сваки од стимулуса прикупљене су асоцијације 500 испитаника. За **српски** језик, у *Асоцијативном речнику српскога језика*, (Пипер и сар. 2005) прикупљено је 800 асоцијација испитаника за сваки од стимулуса.

¹²⁴ Без обзира што у овом прегледу помињемо и истраживања у којима је учествовао већи број испитаника, битан је број испитаника који је давао одговоре за сваки од стимулуса, а не укупни број испитаника у истраживању.

Међутим, број потенцијалних асоцијата у тесту контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија, по самој природи ствари, далеко је мањи, јер једна реч не може имати на десетине, па и стотине различитих антонима, као што је то случај са слободним асоцијацијама. За разлику од теста слободних асоцијација, где нема никаквих ограничења, већ се од испитаника тражи да одговори речју која му прва падне на памет, у тесту контролисаних асоцијација испитанику се даје упутство шта треба да наведе као одговор. Због тога су асоцијативна поља која се прикупе на основу теста слободних асоцијација далеко хетерогенија, тј. увек садрже далеко већи број различитих асоцијата. Самим тим потребан је већи узорак испитаника како би се резултати стабилизовали до те мере да се могу генерализовати на читаву популацију говорника једног језика. Примера ради у *Асоцијативном речнику српскога језика* (Пипер и сар. 2005) добијеном на основу тестирања 800 испитаника помоћу теста слободних асоцијација, за стимулус *добар* испитаници су навели 138 различитих асоцијата, а међу њима 84 хапакса, тј. речи-асоцијата које је навео само по један испитаник (в. слику 23).

добар

лош 229; човек 149; ђак 31; друг 30; фин 24; пријатељ 18; зао 17; бољи 16; дан 15; ученик 13; поштен, студент 10; пас 8; дечко, хлеб, ја, наиван, пријатан 6; глуп, леп, племенит 5; Бог, искрен, коњ, одличан 4; дечак дете, драг, хуман, љубазан, сан, супер, ваљан 3; добрица, филм, фини, лоше, мама, мио, момак, музика, није лош, особа, особина, паметан, посао, позитиван, срце, школа, укус, вредан, врлина, знак, живот 2; анђео, бака, благ човек, боги, браон, брат, брижан, будала, дабар, дарежљив, дебео, дивно, добар човек, добар дан, добра, добро васпитан, доброта, друга, душа, етичан, грозан, исто, као хлеб, карактерна особина, кишобран, књига, краставац, куче, култура, лаж, лепо понашање, лепо се понаша, лош ученик, мајка, медвед, мило, миран, мој друг, најбољи, неискварен, несвакидашње, нежан, образован, ок, округло, осећај, отац, пажљив, политика, послушан, потез, праведан, пријатељство, примеран, природа, приступачан, професор, простодушан, рад, радан, реткост, ролетна, савршенство, секс, сестра, симпатичан, син, сиромах, социјално, солидан, спортиста, Србин, шећер, тата и мама, тужан, у реду, умиљат, успех, успешан, васпитање, ведар, веран, здравље, златан 1;

Слика 23. Асоцијативно поље придева *добар* из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005).

У тесту контролисаних асоцијација, помоћу којих су прикупљани антоними придева, на материјалу енглеског језика, а које су на 50 испитаника спровели Парадијева и сарадници (Paradis et al. 2009), за придев *good* (= *добар*) добијена су само два асоцијата: *bad* и *evil*. У истраживању које се тичало придева у шведском, Вилнерсова и Парадијева (Willners–Paradis 2010) такође су спровеле тест контролисаних асоцијација на 50

испитаника, где је за придев *bra* (= добар) добијен само један асоцијат-антоним *dålig* (= лош).¹²⁵ Када смо испитаницима поставили задатак да наведу антоним придева *добар*, свих 10 испитаника навело је исти асоцијат-антоним: *лош* (10). Када смо пак другим испитаницима (такође 10) поставили задатак да наведу прву реч која им падне на памет, добили смо следеће асоцијате: *човек* (5), *лош* (3), *паметан* (1), *лош зао* (1).

Имајући у виду да су антоними једне речи затворена класа, тј. да не постоји неограничен број антонима за дату реч, очекујемо да би број потребних испитаника био далеко мањи од броја испитаника потребних у тесту слободних асоцијација.

Ми смо тест контролисаних асоцијација спровели на **158 испитаника**, а како бисмо проверили да ли је то довољна величина узорка, спровели смо посебно истраживање.

На овом месту подсетићемо се Зипфове расподеле, која између осталог открива законитост између броја јединица и вредности њихових параметара (Zipf 1949: 22–34). Ова расподела веома често се среће у језичким феноменима, тј. често постоји веома мали број јединица са великим вредностима неког параметра и веома велики број јединица са минималним вредностима тог параметра.¹²⁶ У тесту контролисаних асоцијација постоји

¹²⁵ С. Васић је у свом развојном тесту контролисаних асоцијација имала 1306 испитаника, али је узорак био подељен на неколико категорија (село, Београд, остали градови, ученици од другог до осмог разреда, оба пола), те је јасно зашто је било потребно толико испитаника (Vasić 1976: 22–23).

¹²⁶ Такав је случај нпр. са фреквенцијом употребе речи. Према *Фреквенцијском речнику савременог српског језика* (Костић, Ђ. 1999) добијеном на основу корпуса од 2 милиона речи, свега 82 именице има учесталост већу од 1.000 појављивања на том узорку. Са друге стране 7.409 именица у узорку се појавило свега једанпут. Дистрибуција фреквенција стога изгледа као на доњој Слици.

Слика. Дистрибуција фреквенција именица у *Фреквенцијском речнику савременог српског језика* (Костић, Ђ. 1999).

Зипф у својој књизи из 1949. године наводи и низ ванјезичких феномена где постоји оваква расподела: расподела висина планина на планети Земљи, број становника по државама света итд. (Zipf 1949). Интересантно је да се и асоцијативна поља добијена на основу теста слободних асоцијација понашају на исти

слична структура, али она у великој мери зависи од задатог стимулуса. Уколико задати стимулус у језичком систему има добар антоним, велики број испитаника сетиће се управо њега. Ако пак задати стимулус нема прави антоним, најфреквентнији асоцијат ће имати знатно нижу фреквенцију. Имајући то у виду, (основано) претпостављамо да ће горњи, високофреквентни део асоцијативног поља бити мање подложен променама зависно од величине и структуре узорка, будући да он одражава опште знање језичке популације. Доњи, нискофреквентни део асоцијативног поља биће подложен већим променама зависно од структуре и величине узорка испитаника. Дакле, величина узорка испитаника зависиће од циљева истраживања. Уколико желимо да испитамо да ли нека реч има свој лексички / прави антоним, и који је, биће потребан одређен број испитаника. Уколико пак тежимо да добијемо исцрпан списак свих контекстуалних антонима једне речи, биће потребан далеко већи број испитаника, а могуће је да никада нећемо моћи да добијемо исцрпан списак. Контекстуални антоними који се умерено често појављују у говорној продукцији биће обухваћени и мањим узорцима испитаника. Дакле, битно је напоменути да **могуће осцилације у структури асоцијативног поља нису подједнако очекиване у свим његовим деловима.**

Стога ћемо одустати од исцрпног прикупљања свих могућих антонима стимулуса које смо одабрали за ово истраживање, а величину узорка прилагодићемо циљу да утврдимо списак најважнијих супротности за сваки од стимулуса, што ће нам даље послужити у испитивању тога да ли су у питању прави, лексички или контекстуални антоними. Најпре смо у обзир узели фреквенцију најфреквентнијег асоцијата-антонима.

5.6.2.2. *Структура узорка испитаника*

Од укупно 158 испитаника, колико је учествовало у овом истраживању, 126 испитаника припадало је узрасној популацији од 18 до 21 године, а преостала 32 испитаника били су старости између 22 и 55 година. Стога смо главна поређења радили на узрасно хомогеном узорку од 120 испитаника, а преостали део узорка користили смо на крају као контролу.

начин. Увек постоји веома мали број асоцијата које наводи велики проценат испитаника и веома велики број асоцијата које наводи само по један испитаник.

5.6.2.3. Метод утврђивања потребног број испитаника

Дакле, хомогени узорак од 120 испитаника узраста од 18 до 21 године, поделили смо на 12 подузорака. Почевши од 10 испитаника итеративно смо повећавали узорак за по 10 испитаника, што значи да смо имали подузорке од 10, 20, 30, 40 испитаника и тако редом до 120 испитаника. Питање које смо поставили јесте: **да ли ће се сличност суседних подузорака** (10 према 20 испитаника у односу на 20 према 30 испитаника итд.) **повећавати или смањивати са растом броја испитаника?** Будући да нас интересује доминантни одговор испитаника за свако од 394 асоцијативних поља, сва рачунања радили смо на фреквенцијама најфреквентнијег асоцијата поља (нпр. за стимулус *крупан* испитаници су наводили следеће антониме: *ситан* (146), *мали* (16), *мршав* (5), *танак* (4), *мален* (3), *мајушан* (2), *узак*, *сићушан*, *малени*, *геџав* (1). У овом истраживању нас је интересовала фреквенција најфреквентнијег асоцијата, тј. асоцијата-антонима *ситан* (146).

Претпоставка је да ће асоцијативна поља која имају само један асоцијат-антоним, или веома мали број асоцијата, бити стабилна и на мањим узорцима испитаника, за разлику од поља са већим бројем асоцијата, а такође да ће поља са максималном фреквенцијом најфреквентнијег асоцијата (без обзира на остатак поља) бити стабилнија од поља где је фреквенција најфреквентнијег асоцијата релативно ниска.

Поређење подузорака вршено је помоћу статистичког поступка *регресионе анализе*,¹²⁷ који одговара на питање да ли ће фреквенције најфреквентнијих асоцијата на мањем узорку (нпр. 10 испитаника) утицати на фреквенције тих асоцијата и на већем узорку (нпр. 20 испитаника).

Само поређење извели смо у неколико корака:

¹²⁷ *Регресиона анализа* је статистички поступак који нам говори у којој мери су две *варијабле* повезане, али и на који начин се вредности *зависне варијабле* (нпр. тежина човека) мењају у зависности од вредности *независне варијабле* (нпр. висина човека). Уколико можемо теоријски претпоставити да промена вредности једне варијабле утиче на промену вредности друге варијабле, а *регресиони коефицијент* се покаже као *статистички значајан*, онда говоримо о детерминацији једне варијабле другом. Степен детерминације изражава се нумеричким вредностима *регресионог коефицијента* или *коефицијента детерминације*, који може имати вредности од 0 (одсуство детерминације, што подразумева да повећање вредности једне варијабле нпр. X, уопште не утиче на вредности друге нпр. Y), до +1 (екстремна детерминација, што говори да промена вредности једне варијабле X, у потпуности утиче на промене вредности друге Y, те и да једино она (X) утиче на промену вредности друге варијабле (Y)) (исп. Todorović 1998: 250).

1) **Поређење најфреквентнијих асоцијата-антонима на свака два суседна подзорка**

У првом кораку упоредили смо најфреквентније асоцијате на свака два суседна подзорка. Дакле, упоредили смо сва 394 најфреквентнија асоцијата-антонима на узорку од 10 испитаника, наспрам узорка од 20 испитаника, потом на узорцима од 20 и 30 испитаника и све тако до крајњег поређења узорака од 110 и 120 испитаника. Показало се да како смо повећавали узорак испитаника, све мањи број најфреквентнијих асоцијата се разликовао на суседним подзорцима (в. Табелу 14).

Табела 14. Приказ упоређивања подзорака испитаника за тест контролисаних асоцијација на основу којих је направљен *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика*.

Поређени подзорци	Број различитих најфреквентнијих антонима на два суседна подзорка
10:20 испитаника	48
20:30 испитаника	25
30:40 испитаника	18
40:50 испитаника	9
50:60 испитаника	11
60:70 испитаника	8
70:80 испитаника	6
80:90 испитаника	6
90:100 испитаника	4
100:110 испитаника	5
110:120 испитаника	3

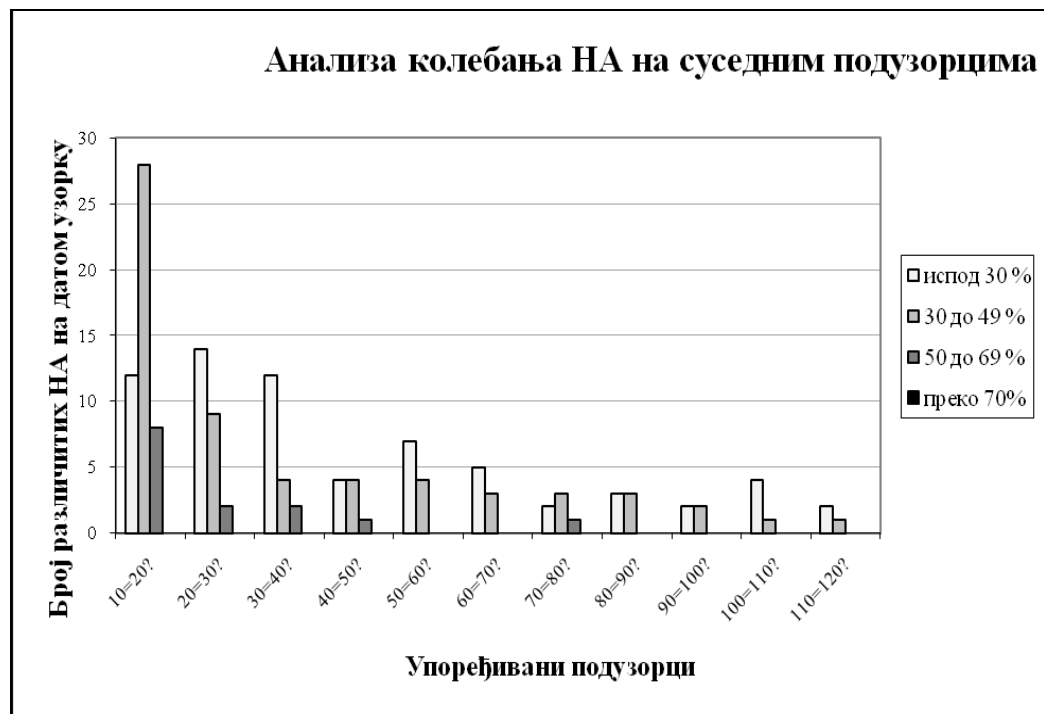
То нам је био први сигнал да у тесту контролисаних асоцијација број испитаника не мора бити већи од оног којим ми тренутно располажемо. Ипак, интересовало нас је да ли је могуће утврдити код којих стимулуса се јавља колебање најфреквентнијег асоцијата-антонима са повећањем узорка испитаника.

2) **Идентификација стимулуса код којих долази до колебања најфреквентнијих асоцијата-антонима**

Када смо узорак од 10 испитаника упоредили са узорком од 20 испитаника, приметили смо да се 48 од 394 најфреквентнијих антонима не поклапа. На узорку од 10 испитаника за стимулус *блештав* као најфреквентнији антоним добијено је *мрачан*, док

је на узорку од 20 испитаника најфреквентнији антоним био *мат*. Слично је и са стимулусима *ваљан* (*погрешан* на 10 испитаника и *лош* на 20 испитаника), *ведар* (*тужан* и *тмуран*), *гибак* (*несавитљив* и *крут*), *гломазан* (*мали* и *ситан*) итд.

Анализом смо утврдили да највећи број тих стимулуса има нискофреквентне најфреквентније антониме, тј. 83% стимулуса чији се најфреквентнији антоним (у даљем тексту НА) променио повећањем узорка са 10 на 20 испитаника, били су НА који захватају мање од 50% читавог антонимског асоцијативног поља, а 17% су били НА који захватају између 50 и 70% асоцијативног поља. **Ниједан антоним који је захватао више од 70% асоцијативног поља, на узорку од 10 испитаника, није се променио ни на једном од већих узорака, све до тренутно највећег узорка од 158 испитаника!** На Слици 24. приказано је колебање најфреквентнијег антонима асоцијата, тј. број различитих најфреквентнијих антонима (НА) на два суседна подузорка у зависности од процента који НА захвата на мањем од тих узорака.

Слика 24. Број различитих најфреквентнијих антонима (НА) на суседним подузорцима у зависности од процента који захвата НА (најфреквентнији асоцијат-антоним) на мањем од поређених подузорака. Приказ је дат према категоријама НА које су направљене према проценту који НА заузима у односу на цело асоцијативно поље.

Другим речима, наше истраживање показује да ако изведемо пилот истраживање на 10 испитаника, са намером да утврдимо шта је за испитанике најважнији антоним стимулуса, уколико се око антонима сложи бар 8 испитаника, са сигурношћу можемо рећи да ће и на већим узорцима резултат остати исти. Уколико се пак сложи само 6 или 7 испитаника, у 90% случајева моћи ћемо да будемо сигурни да је управо то најважнији антоним за говорнике испитиваног језика, тј. погрешимо у 10% случајева. Ако се око антонима сложи само половина или мање испитаника, шанса да погрешимо при закључивању шта им је најважнији антоним износи 40%, а у 60% случајева бићемо у праву ако их послушамо. Овај податак веома је драгоцен, јер нам говори код којих стимулуса треба повећати узорак да бисмо са већом прецизношћу одредили шта је за њих најважнији антоним стимулуса.

У случајевима када се од 10 испитаника слаже мање од 8 испитаника, узорак треба повећати. Већ на 20 испитаника, ако се за задате стимулусе сложи између 11 и 14 испитаника, шансе да погрешимо ако их послушамо износе 5% и то знамо у којој категорији стимулуса је могуће да се она јави (тамо где се око антонима слаже само 70% испитаника, или мање), а знамо у којој категорији можемо бити сигурни да грешке нема (тамо где се сложило више од 70% испитаника). Дакле, у 95% бићемо у праву ако их послушамо, што је задовољавајућа поузданост теста. На тај начин можемо даље израчунавати колика је потребна величина узорка за које стимулусе.

3) **Регресиона анализа асоцијативних поља код којих није дошло до колебања најфреквентнијег асоцијата-антонима на суседним подзорцима**

У даље анализе нисмо укључили случајеве код којих је дошло до колебања најфреквентнијег асоцијата, јер нема смисла поредити вредности асоцијативних фреквенција за антониме који се „колебају“. На тако добијеним подацима спровели смо регресиону анализу, која ће нам рећи **са коликом поузданошћу можемо знати колики део асоцијативног поља одлази на најфреквентнији асоцијат**. Поређењем асоцијативних фреквенција најфреквентнијих асоцијата-антонима (НА) долазимо до податка да је могућност грешке процене на 10 испитаника 12%, а већ на 20 испитаника грешка износи мање од 5%. Даљим повећањем узорка, **на 50 испитаника могућност грешке износи мање од 1 ‰ (један промил!)**. Дакле, у категорији стимулуса око којих се

антонима слаже преко 70% испитаника **већ на 50 испитаника врло поуздано знамо колики део асоцијативног поља захвата најфреквентнији антоним.**¹²⁸

Вредности регресионих коефицијената дати су у Табели 15.

Табела 15. Вредности регресионих коефицијената за вредности асоцијативних фреквенција најфреквентнијих асоцијата-антонима, на суседним подзорцима испитаника (почевши од 10 испитаника и повећавајући узорак за по 10 испитаника) у тесту контролисаних асоцијација.

регресија (R ²) суседних узорака	само исти НА на два суседна узорка
10:20 испитаника	0,880
20:30 испитаника	0,952
30:40 испитаника	0,977
40:50 испитаника	0,989
50:60 испитаника	0,991
60:70 испитаника	0,995
70:80 испитаника	0,996
80:90 испитаника	0,997
90:100 испитаника	0,997
100:110 испитаника	0,998
110:120 испитаника	0,998
120:139 испитаника	0,997
139:158 испитаника	0,996

Ове налазе проверићемо и када се прикупи већи број испитаника, али можемо са великом сигурношћу тврдити да би се са испитаницима из узрасне групе између 18 и 21 године, добили веома слични налази.

5.6.3. Испитаници у овом истраживању

У истраживању на коме смо радили даље анализе учествовало је 158 испитаника. У, до сада прикупљеном, узорку постоје, условно речено, две старосне популације – млађа и старија – од којих је једна изразито доминантна. Млађу популацију чини 126 испитаника старости између 18 и 22 године, а старијој популацији припада 32 испитаника (12 испитаника је старости између 23 и 29 година, 13 испитаника је старости између 32 и 49 година, а 7 испитаника има више од 50 година старости). Сви испитаници су изворни говорници српског језика (или говорници језика са подручја бившег српскохрватског подручја). Највећи број испитаника су студенти прве године психологије (104), али у

¹²⁸ Наш метод примењен је и у истраживању С. Пауновић-Родић (у припреми), са слободним асоцијацијама и показало се да је потребан већи број испитаника како би се резултати стабилизовали.

узорку постоје и говорници са вишим образовањем и других професија. Материјал је сакупљен у мају, новембру и децембру 2012. године.

Процедура. Задатак испитаника био је да за сваки од понуђена 394 стимулуса наведу најмање 1 а највише 3 антонима која им прва падну на памет. Будући да је листа од 394 придева прилично дугачка, испитаници су га радили из два дела. У првом делу теста од испитаника је тражено да попуне основне демографске податке (узраст, пол, образовање, матерњи језик и сл.)¹²⁹ (в. Додатак 4), а потом им је задато 184 стимулуса. У другом делу теста, који је обављен најмање 24 сата након завршетка првог теста, испитаницима је задато преосталих 210 стимулуса. Будући да смо желели да избегнемо ефекат позиције стимулуса у листи (услед замора испитаника или специфичне комбинације претходних и наредних стимулуса), списак стимулуса рандомизиран је у 33 различита редоследа излагања. Сваки испитаник видео је један од могућих редоследа излагања стимулуса.

Пре почетка теста испитаници су добијали упутство (писмено или усмено, тј. прочитано од стране експериментатора; комплетно упутство дато је у Додатку 2). Уколико су испитаници током експеримента постављали додатна питања, експериментатори су имали инструкцију да не дају никакве одговоре који би утицали на експерименталну ситуацију. Експериментатори су, са друге стране, бележили питања и коментаре испитаника, како би имали повратну информацију о тежини теста.¹³⁰ Поједини испитаници тврдили су да на стимулусној листи постоје псеудоречи, тј. склопови гласова који немају значење у српском језику (нпр. *тазе, крт, мат*), за поједине речи нису могли да се сете значења (нпр. *акутан, обални, спиритуалан*), а за неке речи сугерисали су да не могу имати антоним или су пријавили да нису могли да их се сете (нпр. *саставни, играни*).¹³¹ Такође, упркос упутству, приметили смо да су испитаници прескакали поједине стимулусе, а потом се враћали на њих, те редослед попуњавања теста није идентичан задатом.

¹²⁹ Електронска верзија *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* омогућава да се добијени резултати укрштају са демографским карактеристикама испитаника, што је свакако занимљив податак, који ћемо у будућности имати у виду за истраживања различитог типа.

¹³⁰ Ово се још назива и *интроспективни фидбек испитаника*.

¹³¹ Не треба посебно замишљати шта би се десило да смо задали стимулусе које смо пронашли у РСАНУ.

Једине сугестије које су експериментатори давали испитаницима тицале су се очигледних грешака, које су експериментатори уочили у току трајања теста. На пример један од испитаника уместо стимулуса *мршав* очигледно је прочитао *мртав*, јер је као антоним навео придев *жив*. Експериментатор је у таквим случајевима скретао пажњу испитаницима да нису добро прочитали стимулус.

5.6.4. Обрада података

Прикупљени подаци софтверски су обрађени тако да је за сваки од 394 задата стимулуса добијено по једно асоцијативно поље. Асоцијативно поље састоји се од свих одговора које су испитаници наводили, поређаних по опадајућој асоцијативној фреквенцији. Будући да је од испитаника тражено да обавезно наведу један антоним, а опционо још два, у асоцијативном пољу можемо изабрати да ли желимо да рачунамо само први или сва три одговора. Поред сваког стимулуса дате су четири колоне са асоцијативним фреквенцијама, од којих су у првој сабрани сви одговори које су испитаници навели на првој позицији (прва реч која им је пала на памет), у другој сви одговори које су испитаници навели на другој позицији, у трећој колони одговори које су испитаници навели на трећој позицији, а у четвртој колони сабрани су одговори испитаника независно од позиције (в. Слику 25).

известан			
неизвестан	138	2	140
несигуран	4	9	14
непредвидљив	1	7	8
неочекиван	3	3	7
сигуран	3		3
изненадан	1	1	2
уздљив	1		1
сумњив		1	1
претпостављен	1		1
очекиван		1	1
несигурно	1		1
непоуздан		1	1
неочекујући	1		1
неочекивани		1	1
неодређени	1		1
ненајављен			1
неки	1		1

Слика 25. Део асоцијативног поља стимулуса **известан**, добијеног на основу одговора 158 испитаника у тесту контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија, тј. из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*.

Испитаницима је посебно наглашено да након завршетка прођу кроз читав урађени тест и да га, уколико су прескочили неки од стимулуса, допуне. Такође, речено им је да уколико приметите неку словну грешку (у свом куцању) исправе такве грешке. То су уједно биле и једине могућности да испитаници исправе оно што су урадили, јер је изричито тражено да наводе своје прве асоцијације-антониме.

Прегледом асоцијативних поља приметили смо неколико типова одговора који су нам привукли пажњу и захтевају подробније разматрање.

Омисије. И поред јасног упутства да за сваки стимулус треба навести барем један антоним, 106 стимулуса има омисије, тј. неки испитаници нису навели ниједан антоним за неке стимулусе. Таквих испитаника је било 36. Неки од њих су пропустили да дају одговор за један стимулус (12 испитаника), 7 испитаника није дало одговор за 2 стимулуса, 6 испитаника није одговорило на 3 стимулуса, 4 испитаника није одговорило на 4 стимулуса,

један испитаник није одговорио на 6 стимулуса, а 6 испитаника није одговорило на 15 и више стимулуса. Највећи број омисија код једног испитаника је 31, што не превазилази 10% свих задатих стимулуса, те ниједног од 158 испитаника нисмо искључили из даљих анализа.

Највећи број омисија има придев *акутан* (10), за њим следе *тазе* (9), *зељаст* (7), *крт*, *спиритуалан* (6), *мат* (5), *звездан*, *интуитиван*, *једини*, *подеран*, *свет*, *чио* (4), *апстрактан*, *грамзив*, *демократски*, *документарни*, *драг*, *идеалан*, *народни*, *тренутан*, *тром*, *црквени* (3), *апсолутан*, *брачни*, *гибак*, *дрвенаст*, *духован*, *жесток*, *жустар*, *замишљен*, *играни*, *интензиван*, *мрзак*, *мудар*, *нагао*, *обални*, *окрњен*, *помоћни*, *прек*, *раднички*, *средишњи* (2), а 65 придева има само по једну омисију. Будући да неке од ових речи имају своје добре антониме, претпостављамо да су разлози омисија различити: неке од ових речи испитаницима нису биле познате, за неке нису прецизно знали значење, а за неке нису могли да се сете антонима (без обзира да ли их дате речи заиста имају у језичком систему).

Словне грешке при куцању. Такође, приметили смо да у асоцијативним пољима постоји значајан број грешака у куцању. На Сликама 26 и 27. можемо видети изглед асоцијативног поља за придев **бивши** пре и после коректуре.

бивши			
садашњи	106	4	110
будући	43	20	64
тренутни	2	6	8
садашњи	2		2
прошли	1	1	2
следећи	1		1
садашњи	1		1
садашњи	1		1
садашњи	1		1
новокомпоновани		1	1

Слика 26. Изглед асоцијативног поља из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*, за придев **бивши** пре и после коректуре.

бивши

садашњи	111	4		115
будући	43	20	1	64
тренутни	2	6		8
прошли	1	1		2
следећи	1			1
-				-
новокомпоновани		1		1

Слика 27. Изглед асоцијативног поља из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*, за придев **бивши** након коректуре.

Будући да је важно сачувати оригиналне одговоре испитаника, али такође и обезбедити униформност истих одговора, морали смо наћи компромисно решење. Сматрали смо да одговоре као што су *садашњи*, *садашњи*, *садашњи* и сл. треба рачунати као одговор *садашњи*. Стога смо приступили коректури *Асоцијативног речника придевских антонима*. У оквиру коректуре исправили смо само очигледне грешке. Од преко 62.000 одговора испитаника (у просеку најмање по 158 одговора за сваки од 394 стимулуса) уочили смо око 630 грешака у куцању за преко 400 речи (процент грешке износи око 1% у односу на све одговоре).¹³² Ипак, у случајевима у којима нисмо били сигурни шта је испитаник желео да напише, остављали смо оригинални одговор. Примера ради, у асоцијативном пољу стимулуса **горњи** постоје три одговора: **доњи** (157), **нижи** (1) и **гоњи** (1). Будући да се у једном броју асоцијативних поља јављају такозвани ехолалични одговори (тј. случајеви када испитаник уместо да наведе антоним само понови задати стимулус) нисмо били сигурни да ли је **гоњи** требало да упућује на **горњи** или **доњи**, те тај одговор нисмо кориговали иако је у питању очигледна грешка.

¹³² Приметили смо да постоје најчешћи типови грешака. Испитаници су тест попуњавали на компјутеру ћириличним словима, али су ипак грешили на местима где у латиничној тастатури постоје дијакритички знаци (*дрзавни*, *тузан*, *остар*). Поред тога често се дешавало да пропусти слово (нпр. *промељив* уместо *променљив*, *релан* уместо *реалан*, *здав* уместо *здрав*), укуцају слово вишка (нпр. *теслесни* уместо *телесни*, *миутан* уместо *мутан*, *јутарљни* уместо *јутарњи*), откуцају погрешно слово (*ванбраћни* уместо *ванбрачни*, *ситомашан* уместо *сиромашан*, *невитан* уместо *небитан*) или пермутују слова (*растваљен* уместо *растављен*, *распник* уместо *расипник*, *отворен* уместо *отворен*), поготово у дугим речима. Такође, приметили смо да су неке речи написане неправилно имајући у виду важећа правописна правила (*ектровертан*, *дружељубљив*, *не пролазан*, *надпросечан*, *ујединујући*, *глатак*, *јевтин*, *непредвидив*, *ирреалан*, *корисан*, *гипак*). Анализа грешака могла би бити предмет посебног истраживања, а помогла би при идентификовању правописних проблема код изворних говорника српског језика.

Поред словних грешака „расипање“ фреквенција одговора присутно је и из других разлога. Није увек лако донети одлуку да ли два одговора треба подвести под исти асоцијат, или их треба држати одвојенима. Овде ћемо поменути такве случајеве:

Екавски и ијекавски изговор и дијалекатски одговори. Неки од одговора илуструју да је међу испитаницима било и изворних говорника српског чији матерњи варијетет не одговара стандарду (*мал* уместо *мали*, *лев* уместо *леви*, *близо* уместо *близу*) или су пак испитаници са ијекавског говорног подручја (*лијен*, *свијеж*, *вјетропир*, *лијеви*, *безвриједан*). Такве одговоре нисмо обједињавали са стандардним и екавским одговорима. У електронској верзији будућег издања ови одговори биће обележени, те ће корисник моћи да бира на који начин жели да претражује базу.

Придевски вид. Расипање фреквенција дешава се и због постојања два вида придева у српском језику. Одговори испитаника за исти задати стимулус понекад су били у облику одређеног а некада у облику неодређеног вида (**апсолутан** – *појединачан* (5) / *појединачни* (1), **апсолутан** – *парцијалан* (1) / *парцијални* (1), **дечији** – *одрастао* (85) – *одрасли* (15), **директан** – *заобилазан* (3) / *заобилазни* (2), **акутан** – *хроничан* (65) / *хронични* (16), **редован** – *ванредан* (57) / *ванредни* (17), **млад** – *стар* (154) / *стари* (2), **мали** – *велики* (155) / *велик* (2)). По правилу, описни и градивни придеви имају оба вида, те се у описним (и другим) речницима као канонски облик узима неодређени вид. Ипак, употреба неких од придева који припадају овим двома подкласама у примерима наведеним у тим речницима није потврђена у оба вида или је потврђена по једним примером. Упркос томе описни речници некада придевске одреднице успостављају према правилу, у облику неодређеног вида, иако то звучи необично изворним говорницима српског језика (*јаван*, *мао*¹³³ – РСАНУ, *пролећан*, *поларан* – РМС и сл.). Стога се не можемо у потпуности ослонити на описне речнике при лематизацији одговора у *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика*. Овај проблем додатно се усложњава тиме што се некада у асоцијативном пољу јавља само један од видова придева као асоцијат (**многи** – *ретки* (22)), а некада постоји диференцијација придевског значења на основу категорије вида, тј. специјализација вида за поједина значења, па се понекад чак питамо да ли су облици придевског вида заправо засебне лексеме. Неки аутори упозоравају да код придева на

¹³³ За придев *мали* у *Нормативној граматици српског језика* експлицитно се каже да увек има облик одређеног вида (Пипер–Клајн 2013: 132).

суфикс *-(a)н-Ø* (тј. у облику одређеног вида *-н-и*) треба правити разлику између описних и односних придева, јер описни придеви као *чудан, важан, огроман* имају и одређени и неодређени вид, док код односних придева постоји само облик одређеног вида, као нпр. *кућни, северни, џепни, ноћни, моторни* и многи други придеви, иако се не даје исцрпан списак таквих придева (Пипер–Клајн 2013: 133–134). Међутим, у речницима се о овоме понекада није водило рачуна. На пример, придев **друштвен** у РСАНУ обрађен је на следећи начин:

друштвен, -а, -о

1. а. који воли друштво, који се радо налази у друштву, који се радо сусреће и повезује с другима [...]

б. склон, прилагођен животу у заједници [...]

2. (само одр.) који се односи на друштво, који припада друштву, који потиче из друштва; који се обавља, врши у друштву, скупни, заједнички [...]

У *Асоцијативном речнику придевских антонима* неодређени вид придева **друштвен** јавио се као асоцијат на придеве **повучен, стидљив** (по 20 пута), **приватан** (4 пута), **духован** и **интиман** (по 2 пута). Одређени вид, **друштвени**, јавио се као асоцијат на придеве-стимулусе **приватан** (4 пута), **црквени, државни** (по 3 пута), **државни, појединачан** и **природан** (по 2 пута). На основу ових одговора примећујемо да постоји преференција употребе вида у зависности од значења, или од лексеме (зависно од угла посматрања). Уколико смо добро разумели опсервацију П. Пипера и И. Клајна (Пипер–Клајн 2013: 133–134) значење 1. придева **друштвен** односило би се на описни, а значење 2. на односни придев, те би вероватно требало да буде обрађен под две различите одреднице, са чиме бисмо се и ми сложили.

Још очигледнију ситуацију имамо код придева **прав** који је у РМС обрађен на следећи начин:

прав, -а, -о [...]

1.а. раван, несавијен, неискривљен [...]

б. који није таласаст [...]

2.а. који нема кривице, невин, недужан [...]

б. који је без мане, исправан, поштен, честит [...]

в. покр. који је по вољи, мио, угодан [...]

3. који доиста јест, који одговара стварности, стваран, збиљским истински [...]

4. онакав какав треба да буде [...]

5. који одговара приликама, времену, ситуацији, жељама, способностима чијим, погодан [...]

6. који нешто значи или представља непосредно у ужем смислу, у основној реализацији [...]

Према нашем језичком осећају, прва два значења са својим подзначењима представљају засебну одредницу од значења 3-6. У ове две групе значења разликује се чак и акценат: у првом случају је краткосилазни, док је у другом дугосилазни. Потврду доноси и *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика*, где се неодређени вид јавио као асоцијат на придеве **завијен** (9), **крив** (127), **округао** (5), **попречан** (7), **стрм** (13), а одређени вид **прави** на придеве **вештачки** (13), **леви** (3) и **помоћни** (2).

Слична значењска ситуација постоји код придева **љубаван**, али је овај придев у РСАНУ зависно од вида обрађен као две засебне одреднице:

љубаван, -вна, -вно [...]

1. *испуњен топлином, љубазношћу, срдечношћу у опхођењу, понашању; љубазан, пријатан [...]*

2. *мио, драг; љубак [...]*

љубавни, -а, -о [...]

а. *који се односи на љубав (2а), на љубавничка осећања, љубавничке везе и сл. (о састанку, лирској песми, о писму, чежњи и сл.) [...]*

б. *који испољава, одаје, изражава љубав [...]*

в. *фиг. у коме настаје, у коме се буди, јавља љубав (о пролећу) [...]*

Будући да у *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика* (у даљем тексту: АРПАСЈ) има 1.766 различитих асоцијата-придева чија је асоцијативна фреквенција већа од 1 (те стога улази у обим наше анализе) (а њихов збир фреквенција износи 3.646), детаљна анализа потребна за лематизацију превазилази циљеве овог рада. Другим речима одговори нису униформисани према овом критеријуму, те даље анализе треба тумачити имајући у виду ову ограду.

Варијанте речи. Прегледом АРПАСЈ-а приметили смо да су као асоцијати навођени придеви који се могу сматрати варијантама исте лексеме: *божји / божији, човечији / човечји, дечији / дечји, кукавичји, недечији, нечовечији* итд. Међутим, потенцијална варијантност лексема јавља се кроз много различитих образаца. Није увек сасвим јасно да ли нешто треба сматрати варијантама једне лексеме или двама лексемама:

– **фонетске разлике:** **летњи** – *пролећни* (4) / *пролетњи* (1), **гладак** – *храпав* (126) / *рапав* (3)

– **творбено повезани асоцијати:** (**дебео** – танак (32) / танан (2); **крупан** – мали (16) / мален (3) / мајушан (2); **моћан** – сиромашан (2) / сирот (1); **моћан** – *немоћан* (88) / *беспомоћан* (10) / *безмоћан* (2) / *безмоћни* (1); **јаван** – *скривен* (9), *скривени* (3), *сакривен* (2); **моралан** – *неморалан* (117) / *аморалан* (25) / *неморални* (3) / *иморалан* (1) / *безморалан* (1); **далек** – *близак* (146), *оближњи* (1), *ближњи* (1); **дечији** – *старачки* (17), *стар* (2); **застарео** – *нов* (58), *нови* (8), *иновативан* (8), *поновљен* (2), *обновљен* (2), *новцат* (1), *ново* (1), *новитет* (1); **мршав** – *пуначак* (10), *попуњен* (3), *пун* (2); **ран** – *касни* (88), *касан* (35), *закасниели* (8), *касно* (7), *окаснео* (1), *окасниели* (1), *закаснео* (1); **средишњи** – *периферни* (18), *периферијски* (2); **демократски** – *тиранијски* (5), *тирански* (5); **симпатичан** – *антипатичан* (82), *несимпатичан* (42), *антисимпатичан* (4), *асимпатичан* (3) итд.

Одлука о томе шта треба сматрати варијантама исте лексеме а шта засебним лексемама захтевала би подробну семантичку анализу, што такође превазилази обим и циљеве овог рада. Стога ни по овом критеријуму нисмо унифицирали асоцијате у АРПАСЈ-у.

Парадигматски облици придева. Будући да су стимулуси у овом истраживању били задати у канонском облику (номинативу једнине мушког рода, позитива) очекивали смо да и одговори буду дати у том облику. Ипак, неки одговори давани су у парадигматским облицима придева.

Поређење придева. Неки придеви поред позитива изазвали су и компаративе и суперлативе: **далек** – *близак* (146), *ближи* (4); **дечији** – *старији* (4), *стар* (2); **застарео** – *нов* (58), *нови* (8), *новији* (5), *најновији* (1); **идеалан** – *лош* (22), *најгори* (4), *најлошији* (1); **изванредан** – *лош* (29), *најгори* (1); **мршав** – *пунији* (2), *пун* (2); **ран** – *касни* (88), *касан* (35), *каснији* (4); **давни** – *скори* (15), *скорији* (1)

Придевски род. Поједини одговори давани су у женском роду: **акутан** – *нестална* (1), *несталан* (1), **давни** – *скори* (15), *скора* (1); **жив** – *мртав* (156), *мртва* (1). Овакав одговор могао би бити и грешка при куцању, али смо га ипак оставили као засебан одговор. Неки пак од асоцијата навођени су у облику средњег рода: **акутан** – *неакутно* (1); **интензиван** – *ретко* (3); **чест** – *ретко* (2); **тазе** – *старо*, *устајало* (6), *буђаво*, *покварено*, *свеже* (2); **мат** –

глатко (2); **ран** – *касно* (7); **трудо** – *свеже* (2); **релативан** – *сигурно* (2); **мат** – *сјајно* (5); **кисео** – *слатко* (4); **гладак** – *храпаво* (2). У наведеним примерима понекад није лако разлучити да ли је испитаник асоцирао прилогом или придевом, а овај проблем још је израженији у случајевима када се стимулус може интерпретирати и као придев и као прилог: **кукавички** – *храбро* (38), *смело* (3); **демократски** – *аутократски* (27), *аристократски* (2), *анархијски* (2), *анархистички* (2); **комунистички** – *антикомунистички* (6); **социјалистички** – *антисоцијалистички* (9); **људски** – *божански* (7); **животињски** – *људски* (133); **грађански** – *малограђански* (6). Одговоре нисмо унифицирали ни по овом критеријуму.

Неочекивани одговори. Даљи преглед асоцијативних поља показао је да одређен број асоцијата није у складу са задатим стимулусом. Испитаницима је речено да нема тачних и погрешних одговора, чиме им је дата слобода да наведу било шта што им падне на памет као реч супротног значења у односу на задати стимулус. Међутим, неки одговори указују на то да испитаницима понекад попушта пажња те се огрешују о неко од упутстава датих пре почетка теста. Испитаницима је наглашено да ће у тесту бити задати придевски стимулуси, те да треба да их прочитају пажљиво и упишу њихов(е) антоним(е).

Ехолалични одговори. Ипак, неке од стимулуса испитаници су само преписали у поље са одговором. То су такозвани ехолалични одговори. Њих је било веома мало и сви имају минималну фреквенцију, тј. само по један испитаник је направио такву грешку: **јесењи** – *јесењи* (1); **будући** – *будући* (1); **грамзив** – *грамзив* (1); **зимски** – *зимски* (1); **милосрдан** – *милосрдан* (1); **наспаван** – *наспаван* (1); **пун** – *пун* (1)

Синоними задатих стимулуса. За неке стимулусе испитаници су грешком навели њихове синониме или блискозначнице уместо антонима: **радан** – *радни* – *вредан* (2), **блед** – *бео* (1); **уздужан** – *вертикалан* (2); **важан** – *битан* (1); **грамзив** – *грабљив* (1); **наспаван** – *одморан* (1); **различит** – *другачији* (1); **румен** – *црвен* (1); **сит** – *пун* (1); **влажан** – *мокар* (1); **го** – *наг* (1); **мокар** – *влажан* (2); **паметан** – *бистар* (1); **попречан** – *хоризонталан* (6), *хоризонтални* (1); **уздужан** – *вертикалан* (1); **храпав** – *груб* (1)

Погрешно прочитан стимулус или погрешно протумачено значење стимулуса. Поједине стимулусе испитаници нису добро прочитали, те су одговарали на речи које се

најчешће разликују у по једном слову од оне која је задата. Претпостављамо да су испитаници уместо стимулуса **крут** прочитали **круг**, те су као одговоре давали следеће асоцијате: *квадрат* (5), *коцка* (2), *линија* (1), *четвороугао* (1). Уместо стимулуса **звездан**, вероватно су прочитали **звезда**, те су асоцирали речју *партизан* (2), а уместо стимулуса **важан** вероватно је да су прочитали **влажан**, те не изненађује одговор *сув* (2). Слично је и са стимулусом **гладан** чије је асоцијате-антониме *хрпав* и *груб* (1) лако протумачити ако претпоставимо да су испитаници прочитали **гладак**.

Код неких одговора нисмо сигурни да ли су испитаници погрешно прочитали стимулус или нису знали шта значи, или су га пак помешали са неком речју сличног звучања: **нагао** (прочитано или схваћено као **наг**) – *обучен* (34); **постан** (прочитано или схваћено као **постојан** или **који постоји**) – *непостојан* (3), *нестваран* (1); **светао** (прочитано или схваћено као **свет**) – *грешан* (2); **веран** (схваћено као **поверљив**) – *неповерљив* (1); **крт** (прочитано или схваћено као **шкрт**) – *расипан* (1); **шкрт** (схваћено као **крт**) – *сломљен* (1); **десни** (вероватно посредована асоцијација преко руског **правый** = десни) – *крив* (1); **мрсан** (схваћено као **омражен**, **мрзан**, **мрзовољан**) *драг* (2), *чио* (1); **тазе** (прочитано као **тезе**) – *антитезе* (2).

Најзад постоји одређен број одговора где нам није јасна асоцијација: **акутан** – *широк*, *редак* (1); **апстрактан** – *мало* (1); **уздужан** – *нападан* (1) итд.

Погрешно схваћена врста речи стимулуса. Када се речи приказују изоловано, без контекста, као у случају овог истраживања, *хомонимија*, *хомографија* и *хомоформија* могу довести до тумачења значења задатих речи на више начина. Трудили смо се стога да избегнемо речи које имају *хомониме* или *хомографе*, али ипак у томе нисмо потпуно успели. Зато смо испитаницима нагласили да ће стимулуси припадати категорији придева. Будући да су испитаници припадали образованој популацији (барем завршена средња школа), сматрали смо да би овакво упутство требало да предупреди погрешну интерпретацију стимулуса. Међутим, поједини одговори испитаника указују на то да су неки стимулуси протумачени као друга врста речи: **свет** – *космос* (11), *универзум*, *појединац* (7), *човек* (4), *ништа*, *подземље*, *небо*, *дух* (3), *илузија*, *празнина*, *рај*, *марс*, *земља*, *животиње*, *држава*, *васиона*, *апокалипса* (2); **мат** – *шах* (10), *почетак* (3), *пат* (2); **скуп** – *појединац* (3), *јединка*, *појединачно* (2); **касни** – *жури* (4); **го** – *статива* (1); **десни** –

кости (1); **кукавички** – *храбро* (38), *смело* (3), *одважно* (2); **раднички** – *црвена звезда* (2) итд.

Измишљене / сковане речи. Будући да је испитаницима речено да обавезно наведу барем један антоним за сваки задати стимулус, они су понекада давали неочекиване одговоре, који у неким случајевима уопште нису речи српског језика, а некада личе на неке речи које би могле бити антоними задатих стимулуса, али су (вероватно у брзини) погрешно срочене. То није био чест случај, али ево неких од одговора: (1); **ран** – *заостајан* (1); **директан** – *завлачит* (1); **доњи** – *недоњи* (1); **вечан** – *невечан* (1); **свет** – *несвет*¹³⁴ (5); **нагао** – *ненагао* (3); **заузет** – *одузет*¹³⁵ (3); **негативан** – **гативан* (1); **акутан** – **кутан* (1); **тврд** – **крх* (1) итд.

Из претходно наведених случајева види се да је структура асоцијативних поља придевских стимулуса које смо користили у истраживању прилично разнородна. Ипак, далеко највећи број асоцијата јесу речи супротног значења у односу на одговорајуће задате стимулусе. Случајеви које смо наводили јесу бројни, али њихова асоцијативна фреквенција је најчешће релативно ниска у поређењу са бројем испитаника који су учествовали у истраживању.

5.7. Шта смо ново сазнали о антонимији помоћу методе контролисаних асоцијација?

Сматрамо да је *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика* веома користан инструмент, те да се на добијеним подацима може спровести велики број квалитативних и квантитативних истраживања, која би нам не само донела бољи увид у антонимију, већ би у великој мери помогла при изради дескриптивних, али и ономасиолошких речника. У наставку поглавља приказаћемо неке од могућности овог инструмента.

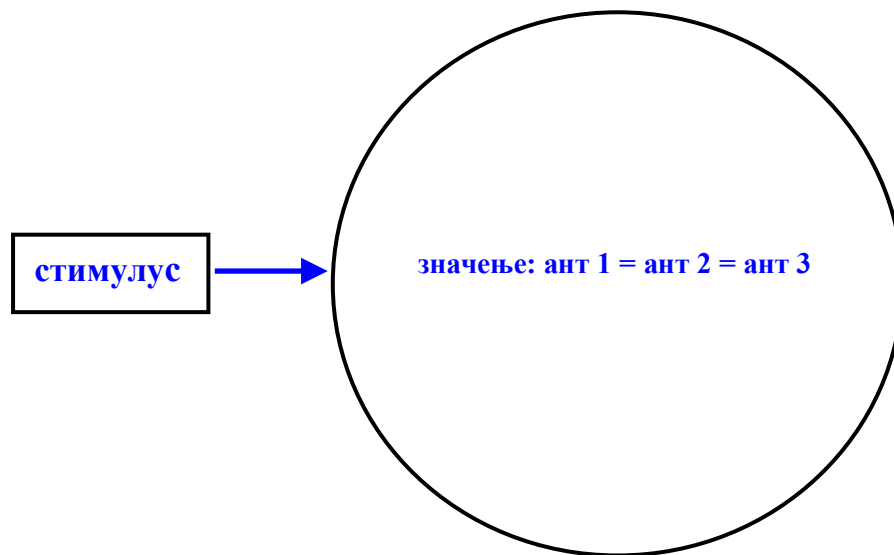
¹³⁴ У РСАНУ постоји именица *несвет*, али не и придев. Такође ни наведени асоцијати *заостајан*, *завлачит*, *недоњи*, *невечан*, *несвет*, *ненагао*, *крх* не постоје као одреднице у РСАНУ. Код асоцијата **гативан* и **кутан* претпостављамо да се ради о игри речи, где је само изостављен префикс *не-/а-* који иначе служи за грађење антонима.

¹³⁵ Придев *одузет* потврђен је у РМС у значењу **2. а.** *мед. узет, ударен можданом капљом, парализован.* али не и у значењу које би било супротно придеву *заузет*.

5.7.1. Истраживање 1: Испитивање полисемантичке структуре придева помоћу АРПАСЈ

У Поглављу 2, под називом *Антонимија у дескриптивним речницима* већ смо говорили о антонимији као индикатору различитих значења речи. Уколико се погледају (пре свега, али не само) фреквентни одговори унутар асоцијативних поља примећујемо неколико могућих случајева:

1) Некада су **антоними стимулуса међусобно у односу синонимије или блискозначности**, као у примерима: **вертикалан** – *хоризонталан* (155), *водораван* (5), *положен* (3), *попречан* (2); **попречан** – *уздужан* (86), *вертикалан* (18), *усправан* (15), *уздужни* (11); **прост** – *сложен* (122), *компликован* (34), *комплексан* (8); **важан** – *неважан* (99), *небитан* (85), *споредан* (9), *споредни* (3); **велик** – *мали* (154), *ситан* (16), *мален* (3), *сићушан* (2), *невелик* (1), *мал* (1); **слаб** – *јак* (156), *снажан* (16); **спор** – *брз* (156), *хитар* (19), *убрзан* (1); **тежак** – *лак* (139), *лаган* (25); **унутрашњи** – *спољашњи* (150), *спољни* (7), *екстерни* (3), *спољашни* (2), *вањски* (2), *егзогени* (1); **глуп** – *паметан* (154), *интелигентан* (23), *бистар* (12), *мудар* (11), *вистрен* (2), *уман* (1), *довитљив* (1); **лењ** – *вредан* (127), *радан* (34), *марљив* (32), *приљезан* (1), *вриједан* (1). Такав случај могли бисмо графички приказати на следећи начин (Слика 28).

Слика 28. Графички приказ типа антонимије где се већина антонима везује за исто значење и међусобно су у односу синонимије или блискозначности.

2) Понекад међу одговорима постоји **градација у значењу**. Такав случај постоји код речи и њихових значења која се односе на:

а) физичке карактеристике, као што су **температура: врео** – *хладан* (90), *леден* (87), *млак* (2), *свеж*, *замрзнут* (1); **врућ** – *хладан* (143), *леден* (28), *топао* (1), *млак* (1), *ладан* (1);

б) димензије као што су **дебљина или величина: дебео** – *мршав* (145), *танак* (32), *жгољав* (4), *неухрањен* (3), *витак* (3), *танан*, *слаб* (2), *испијен*, *вижљаст*, *анорексичан* (1); **мршав** – *дебео* (156), *пуначак* (10), *крупан* (4), *попуњен*, *гојазан* (3), *угојен*, *пунији*, *пун* (2), *подгојен*, *масиван*, *буцкаст* (1); **мали** – *велики* (155), *огроман* (11), *крупан* (5), *гломазан* (3), *огромни* (2), *велик* (2), *циновски*, *робусан*, *повећи*, *голем* (1);

в) просторне односе: **доњи** – *горњи* (156), *средњи*, *недоњи* (1);

г) људске особине, осећања, или **степен изражености неке карактеристике: паметан** – *глуп* (155), *неинтелигентан* (4), *туп*, *ограничен* (2), *тунав*, *ненадарен*, *наиван*, *луд*, *заостао* (1); **плашљив** – *храбар* (127), *неустрашив* (43), *смео* (7), *неплашљив* (2), *куражан* (1); **тужан** – *срећан* (85), *весео* (84), *радостан* (27), *ведар* (6), *расположен* (4), *чио* (3), *раздраган*, *нетужан*, *еуфоричан* (1); **шкрт** – *расипан* (42), *великодушан* (33), *дарежљив* (31), *несебичан* (11), *широкогруд* (6), *галантан* (5), *нешкрт* (3); **драг** – *мрзак* (45), *одбојан* (27), *антипатичан* (16), *немио* (11), *непријатан* (9), *омражен* (8), *несимпатичан* (7), *недраг* (6), *одвратан*, *неомиљен*, *невољен* (4), *небитан* (2), *омрзнут*, *непожељан*, *немило*, *недопадљив*, *гадан*, *асимпатичан* (1); **диван** – *одвратан* (54), *ружан* (35), *грозан* (30), *ужасан* (15), *гадан* (8), *огаван* (4), *одбојан* (3), *обичан*, *недиван*, *безвезан* (2), *очајан*, *несимпатичан*, *непривлачан*, *леп* (1); **го** – *обучен* (152), *одевен* (8), *натронтан* (1); **сув** – *мокар* (133), *влажан* (65), *поквашен* (2), *натопљен* (2).

Такав случај графички бисмо могли представити као на Слици 29.

Слика 29. Графички приказ типа антонимије где се већина антонима везује за исто значење, али антоними међусобно нису у односу синонимије или блискозначности, већ постоји градација значења по скали дате карактеристике.

3) Трећа могућност коју смо уочили прегледом асоцијативних поља јесте **везивање антонима за различита значења речи**.¹³⁶ У неким случајевима то су значења у оквиру исте лексеме, а значења су удаљена, те се за њих везују различити антоними, као у примерима: **крив** (нпр. *линија, пут*) – *прав* (127), *раван* (5) и **крив** (нпр. *човек, повезано са кривица*) – *невин* (29), *недужан* (22); **љут** (нпр. *човек*) – *весео* (33), *расположен* (22), *срећан* (21), *смирен* (17), *миран* (9), *насмејан* (6), *опуштен* (3), *мио* (3), *радостан* (5), *раздраган* (3), *срдачан* (2), *задовољан* (2), *пријатељски* (2), *равнодушан* (2) и **љут** (нпр. *укус*) – *сладак* (14), *кисео* (5), *нељут* (2);¹³⁷ **натмурен** (= *облачан*, нпр. *небо, дан*) – *сунчан* (5) и **натмурен** (нпр. *човек*) – *весео* (44), *расположен* (15), *насмејан* (13), *срећан* (3), *раздраган* (3), *озарен* (2), *позитиван* (2);¹³⁸ **ограничен** (нпр. *време, простор*) – *безграничан* (21), *бесконачан* (20), *бескрајан* (16), *простран* (4), *просторан* (2) и **ограничен** (= *глуп, туп*, нпр. *човек*) – *паметан* (2), *слободоуман* (2), *интелигентан* (2), *бистар* (2), али и **ограничен** (нпр. *човек*, али у другом значењу од претходног) – *слободан* (18);¹³⁹ **прост** (= *једноставан*) – *сложен* (122), *компликован* (34), *комплексан* (8), *тежак* (9) и **прост** (= *неваспитан, сиров*) – *културан* (13), *префињен* (2), *пристојан* (2), *фин* (2), *интелектуалан* (2), *васпитан* (2); **туп** (нпр. *нож*) – *оштар* (152) и **туп** (= *глуп*, нпр. *човек*) – *бистар* (8), *паметан* (5); **сиров** (= *непрерађен*, повезано са *сировина*, нпр. *храна, поврће, месо*) – *обрађен* (33), *печен* (23), *куван* (20), *прерађен* (13), *скуван* (11), *готов* (4), *испечен* (3), *пржен* (2), *спремљен* (1) и **сиров** (нпр. *даска, дрвна грађа*) – *сув* (14), али и **сиров** (нпр. *човек који не уме да се понаша, који није васпитан* и сл.) – *углађен* (3), *префињен* (3), *фин*, *софистициран* (2), *уштогљен* (1); **радан** – **радни** (= *када се ради*, нпр. *дан*) – *слободан* (6), *слободни* (4),

¹³⁶ Исп. Поглавље 4, одељак 4.5.3 Систем анотације, б) Анотација типа асоцијативне везе.

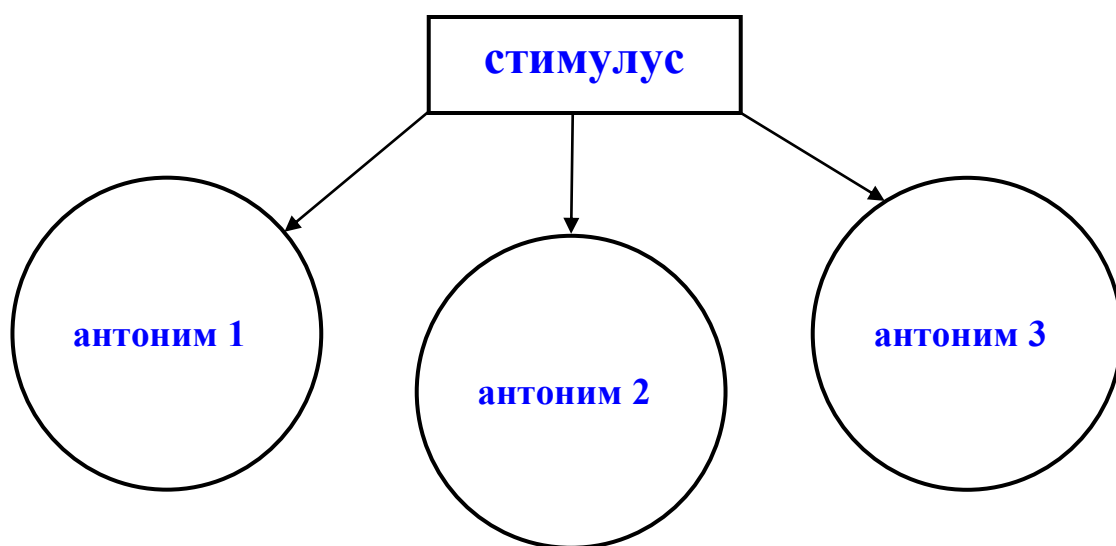
¹³⁷ Али на пример асоцијат *благ* (18) могао би се везати за обе интерпретације стимулуса *љут*. И ону која упућује на осећање и ону која означава укус.

¹³⁸ Асоцијати *ведар* (86) и *светао* (4) могли би се везати за обе интерпретације стимулуса: ону која говори о *небу* и ону која говори о *особи*, тј. њеном расположењу.

¹³⁹ Верујемо да се асоцијати *неограничен* (91), *отворен* (7); *широк* (7) могу односити и на простор/време и на човека и сл.

празнични (2) и **радан** – **радни** (=који (воли да) ради, нпр. човек) – лењ (37), лењи (6), вредан (2), беспослени (2);¹⁴⁰ **рђав** (= зарђао, нпр. сатни механизам, шраф) – нов (10), очуван (2), подмазан (2) и **рђав** (= лош, нпр. човек) – добар (96), златан (10), фин (4), племенит (4), поштен (2), мио (2), добродушан (2), ваљан (2);¹⁴¹ **полаган** (= спор, нпр. темпо) – брз (51), нагао (8), хитар, убрзан(7), ужурбан (4), побрз (3) и **полаган** (= мале тежине, лак, али и једноставан нпр. кофер или задатак) – тежак (20), потежак (18);¹⁴²

Такав случај може се представити као на Слици 30.

Слика 30. Графички приказ типа антонимије, где се антоними везују за различита значења, те стога међусобно нису у односу синонимије или блискозначности.

4) Четврти случај постоји када задати **стимулус има хомограф или хомоним**, те су у питању заправо две (или више) различитих лексема, за које се везују различити антоними, као у примерима: **обучен** (=који на себи има одећу, нпр. дете) – го (109), наг (49), свучен (21), скинут (5), нагао¹⁴³ (4), голишав (3), неодевен (2), огољен (1) и **обучен** (=

¹⁴⁰ Иако сматрамо да постоји специјализација вида за једно од два значења, ипак се асоцијати *нерадни* (73), *нерадан* (42), *нерадан – нерадни* (8) могу односити на оба значења.

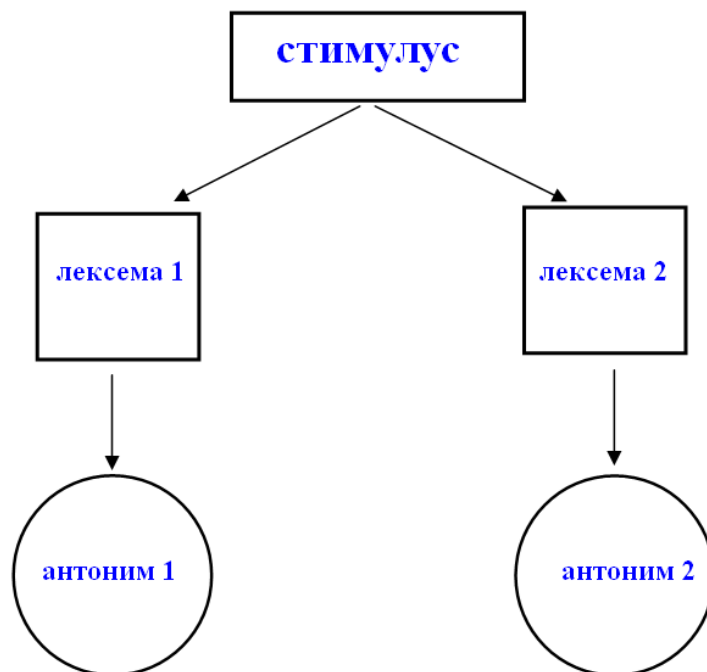
¹⁴¹ Верујемо да би се асоцијати *нерђав* (5), *сјајан* (7), могли односити на оба поменута случаја.

¹⁴² Асоцијат *неполаган* (22), може се односити на оба поменута значења. Са друге стране, реч **полаган** може значити *којег неко полагаже* (нпр. *испит* или *депозит*), али међу асоцијатима нисмо препознали ниједан који би се односио на ту лексему.

¹⁴³ Овде је вероватно реч о погрешној употреби речи *нагао*, у значењу *наг*.

који је прошао обуку, нпр. радник) – нестручан, неспреман, необразован, незналица (1);¹⁴⁴ **расипан** (= који не уме да штеди, који пуно троши, нпр. човек) – штедљив (99), шкрт (28), скроман (14), шкртица (8), тврдица (2) и **расипан** (= којег неко расипа, разасут, нпр. новац) -сакупљан (2), сакупљен (2), скупљен (3);¹⁴⁵

Такав случај можемо представити као на Слици 31.¹⁴⁶

Слика 31. Графички приказ типа антонимије где се антоними везују за различите лексеме, те стога међусобно нису у односу синонимије или блискозначности.

5) Ипак, постоје и примери када се за стимулус-придев везује антоним, али он упућује на два различита значења и то барем на два различита начина:

а) У обе синтагме са придевом љут: *љут човек* и *љута наприка*, могли бисмо рећи да је антоним *благ*, без обзира што су у питању прилично удаљена значења. У случајевима

¹⁴⁴ Асоцијат *необучен* (11) могао би упућивати на обе лексеме.

¹⁴⁵ Асоцијат *нерасипан* (7) може се односити на ободноси се на обе лексеме.

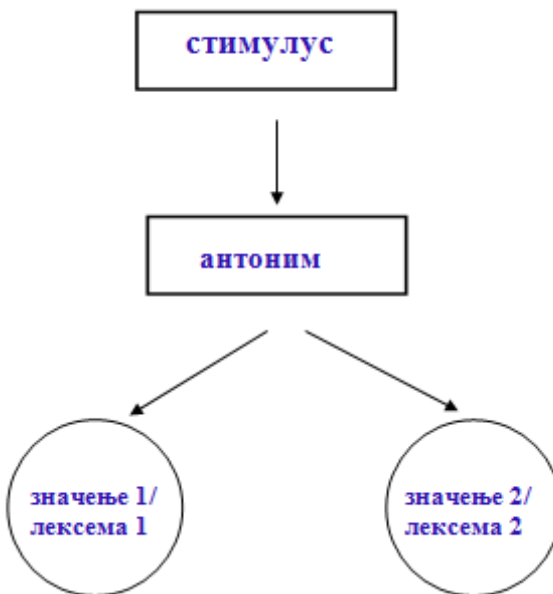
¹⁴⁶ Хомографију смо уочили код још неколико задатих стимулуса, али се она није показала у асоцијативном пољу: **бесан** (без сна и љутит), **чест** (део, који није редак), **ваљан** (којег неко ваља, који је добре вредности). То значи или да једна од лексема нема речи супротног значења или да су та значења нискофреквентна.

када се негира придев-стимулус, такав асоцијат-антоним може упућивати и на две различите лексеме (в. ове и остале примере у Табели 16).

Табела 16. Приказ случајева када се исти антоним везује за два различита (удаљена) значења или за две лексеме.

придев-стимулус	колокација 1	значење везано за колокацију 1	колокација 2	значење везано за колокацију 2	антоним-асоцијат (асоц. фрек.)
љут (РСАНУ)	човек	2а, 2б	паприка	1а, 1б, 1в, ?1г	благ (18)
натмурен (РСАНУ)	дан, небо	2	човек	1а, 1б, 1в	ведар (86)
ограничен (РСАНУ)	време, простор, предмети, моћ, одговорност	1а, 1б, 2, 3, 4, 5,	човек	6а, 6б	неограничен (91), отворен (7), широк (7)
радан – радни (РМС)	дан	одр. радни	човек	одр. радан	нерадни (73), нерадан (42), нерадан-нерадни (8)
полаган (РМС)	темпо	1	кофер, задатак	нема значења у РМС	неполаган (22)
обучен (РСАНУ)	дете	није обрађена одредница	радник	није обрађена одредница	необучен (11)
расипан (РМС)	човек	1	новац	нема значења у РМС	нерасипан (7)

Такве случајеве могли бисмо графички приказати као на слици 32.

Слика 32. Графички приказ типа антонимије где се исти антоним везује за различита значења или за различите лексеме.

б) Постоје и изразито полисемантички развијени придеви, чија се сва или готово сва значења супротстављају са једним одговарајућим антонимом. В. нпр. *мали* – *велики*. Уколико бисмо се, дакле, при одређивању броја значења ослонили само на антониме, погрешно бисмо закључили да придеви који имају само један доминантни асоцијат-антоним, имају само једно значење.

б) Уочили смо и то да се понекад може десити да се за исто значење везују различити антоними, зависно од именице са којом колоцирају.¹⁴⁷ Узмимо пример придева *свеж*, тј. његово прво значење према РМС:

свеж [...] **1.а.** *који је недавно добивен или припремљен и који није изгубио своја добра природна својства (о животним намирницама).*

У примеру који је наведен као потврда датог значења придев *свеж* колоцира са именицом *месо*, али можемо замислити и разне друге именице са којима би се ово значење реализовало, као нпр. *хлеб*, *вода*, *парадајз*, *путер*, *уље*, *ајвар*, *сок*. Антоним од *свеж* у синтагми *свеж хлеб* био би придев *бајат* или *сув*, са именицом *вода* придев *устајао*, са именицом *парадајз* придев *труо*, са именицама *путер* и *уље* придев *ужегао*, са именицама

¹⁴⁷ Исп. Cruse 1986: 54–57, Geeraerts 1993: 231 и Hlebec 2007: 65.

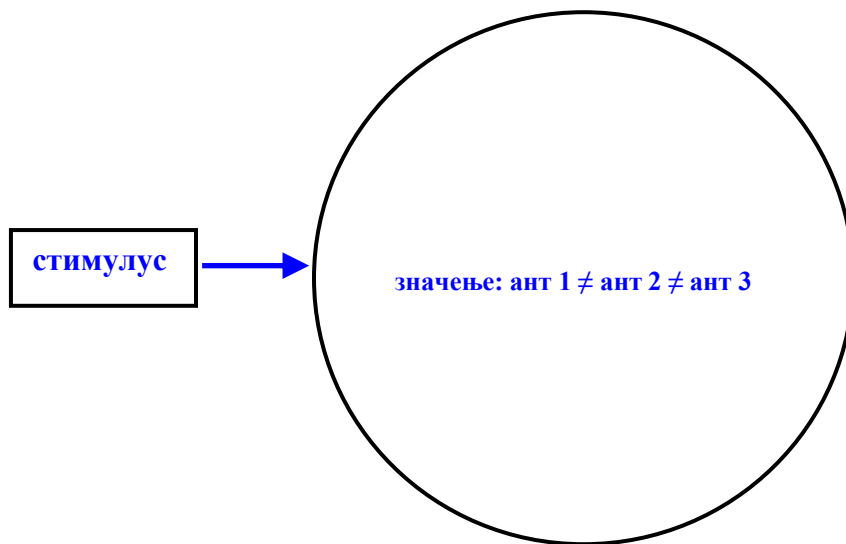
ајвар и сок придеви покварен, укварен. Сви ово антоними наведени су у оквиру асоцијативног поља придева *свеж* (в. Сliku 33).¹⁴⁸

свеж				
бајат	71	7		78
буђав	15	11	1	27
устајао	14	3	4	21
труо	16	2	1	19
стар	9	3	1	13
загушљив	6		1	7
покварен	3	3		6
увео	3	1		4
осушен	4			4
уморан	2	1		3
ужегао		2		2
тмуран	1	1		2
сув	1	1		2
мамуран	1	1		2
застарео	1	1		2
бајато	2			2
укварен	1			1
ужего		1		1
убуђао	1			1
скапан	1			1
сиров	1			1
прљав	1			1
оронуо	1			1
одморан		1		1
излизан	1			1
зелен		1		1
загушен	1			1
забагрео	1			1

Слика 33. Асоцијативно поље придева *свеж* преузето из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

Графички би се то могло приказати као на Слици 34.

¹⁴⁸ Исп. и примере које за енглески језик наводи Ф. Палмер. Његова опсервација тиче се речи које су колокационо ограничене, те се јављају само са неким речима. Стога некад устаљени спојеви немају везе са значењем, већ са навикама говорника једног језика. Он наводи примере енглеских синтагми *addled eggs*, *rancid butter*, *rancid bacon*, али *sour milk*, иако постоје речи као што су *bad* и *rotten* (Palmer 1979: 62 и 95). Такође, као што смо већ раније споменули и Герерц наводи пример са холандском лексемом *vers* која такође има различите антониме који се могу везати за исто значење (Geeraerts 1993: 231). Питамо се који је разлог што се придеви са значењем „свеж“ понашају тако специфично, у (за сада знамо за) три језика. Наша претпоставка је да је за људску врсту било од значаја да препозна да ли је нека храна јестива или не, те је будним оком мотрено шта се са намирницама дешава, тј. да ли су *иструлиле*, *убуђале* се, постале *суве*, *бајате*, *ужегле* и сл.

Слика 34. Графички приказ типа антонимије где се за исто значење везују различити антоними (зависно од колокације) који међусобно нису синонимни.

5.7.2. Истраживање 2: Испитивање доминантности значења речи

У трећем и четвртом од поменутих случајева (један стимулус има више од једног значења или пак више од једне хомографне или хомонимне лексеме, а за свако од њих постоји посебан антоним) могуће је испитати које од значења је најважније / најчесталије (која од лексема је фреквентнија) за говорнике једног језика. Да подсетимо, у дескриптивним речницима, значења се наводе одређеним редоследом. Значење које је наведено на првом месту назива се примарним значењем. У дескриптивним речницима српског језика статус примарног значења добија или оно које је хронолошки прво настало, али је још увек у живој употреби, или оно које је антропоцентрично (тј. односи се на човека), или оно које лексикограф процени као најобичније. Уколико дође до колизије више критеријума, лексикограф доноси одлуку ком значењу да да предност у односу на остала, секундарна значења. Поред лексикографски дефинисаног, *примарног*, у лексикологији постоји и појам *доминантног* значења. Ту разлику објашњава Р. Драгићевић (Драгићевић 2007: 134–135), а она је значајна у случајевима када дијахроно гледано прво значење није и синхронијски најпродуктивније значење у погледу развоја полисемантичке структуре и деривације речи. Доминантно значење је оно које је најважније за изворне говорнике једног језика. Оно се током времена може мењати, те тако свака епоха може имати засебно доминантно значење једне речи, тј. да она буду међусобно различита током

времена. Са синхроне тачке гледишта доминантно значење је оно које највећи број изворних говорника познаје, користи и на које помисли када чује неку реч.

Значај утврђивања доминантности значења речи. Податак о статусу појединих значења за говорнике једног језика значајан је и са теоријског и са практичног становишта. Интересантно је питање да ли се примарно и доминантно значење разликују и на когнитивном плану, тј. да ли су когнитивно релевантни. То би на пример значило да је испитаницима у менталном лексикону омогућен бржи приступ овим значењима у односу на сва друга значења. Питамо се који критеријум треба поштовати када се лексикограф одлучује за хијерархизацију значења у лексикографском чланку. Када је у питању примењена лингвистика (пре свега лексикографија и настава језика) на основу податка о хијерархизацији значења према значају и фреквентности употребе код изворних говорника, прави се избор значења који ће ући у речнике и уџбенике.

Анализа доминантности значења помоћу теста контролисаних асоцијација.

Доминантност значења може се испитати помоћу психолингвистичких метода, у истраживањима са испитаницима. Стандардни начини испитивања заснивају се на тестовима, анкетама и експерименту. Тест контролисаних асоцијација (који смо спровели) спада у један од начина испитивања доминантности значења (иако је ограниченог домета). Податак о асоцијативној фреквенцији уз сваки од наведених асоцијата-антонима у асоцијативном пољу помаже нам да стекнемо увид у то која су значења речи најважнија за изворне говорнике српског језика (који су ушли у узорак испитаника). На пример, према РСАНУ придев **крив** може значити:

крив, крива, криво [...]

1. а. који се не пружа у правој линији, савијен, савинут, искривљен; кривудава, вијугав. искривљен, кривудава [...]

2. а. који сноси кривицу, одговорност за учињено дело, који је учинио нешто што не ваља, што је за осуду, одговоран [...]

Асоцијативна фреквенција асоцијата-антонима из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* потврђују да је примарно значење уједно и доминантно, јер је 127 испитаника као антоним навело *прав* и 5 испитаника *раван*, а 29 *невин* и 22 *недужан*.

Добар је пример придева **бистар**, чији лексикографски чланак према РСАНУ изгледа овако:

бистар, -тра, -тро [...]

1. **а.** који пропушта светлост, који ничим није замућен, провидан, чист [...]
б. фиг. који је лако разумљив, очевидан [...]
2. који одбија светлост, светао, сјајан, блистав [...]
3. ведар; видан, јасан [...]
4. који је прозиран, прозрачан [...]
5. покр. који је без украса, једноставан (о кошуљи) [...]
6. који јасно звучи, звонак, чист [...]
7. који јасно види (о оку, погледу), оштар, продоран [...]
8. **а.** који брзо схвата, разуме, оштроуман, паметан, проицљив [...]
б. јасан, разборит [...]
9. искрен, отворен [...]
10. ничим неокањан, непрекоран [...]
11. индив. редак, жидак [...]
12. банк. заст. који се може наплатити, ликвидан [...]

Примећујемо да се тек секундарно значење под бројем 8. односи на људску особину. Између примарног и овог значења постоји велики број значења која нису потврђена асоцијативним тестом антонимије. Потврђена су значења:

1.а.: мутан (122), замућен (2), непрозиран (1), прљав (2), магловит (1)

8.: глуп (34), туп (7), спор, приглуп, неинтелигентан (2), тупав, паметан, ограничен, неспособан, глупав (1)

11.: кашаст, густ (1)

а за поједине асоцијате нисмо сигурни на које значење упућују: плитак (2), обичан (1), заммишљен (1).

Утврђивање доминантности употребе могуће је и у случају хомографије. Тако је на пример придев **расипан** у РМС у примарном значењу обрађен на следећи начин:

расипан, -пна, -пно [...]

1. који расипа, много троши, разбацује (новац, имовину).

Асоцијати-антоними потврђују да испитаници најчешће помишљају на то значење: штедљив (99), шкрт (28), скроман (14), шкртица (8), нерасипан (7), тврдица (2), али испитаницима је на памет пало (додуше знатно ређе) и значење глагола расипати у облику трпног придева: скупљен (3), сакупљан (2), сакупљен (2).

У неким случајевима, подаци добијени из АРПАСЈ и РСАНУ нису конгруентни. На пример, придев **љут** у РСАНУ дефинисан је на следећи начин:

љут, љута, -о [...]

1. по утисцима, деловању на човекова чула **а**. који има јак, оштар укус те пече, пали, штима (као *наприка*, *хрен* и сл.) [...]

2.[...] **а**. пун љутње, гнева, незадовољства, љутит, срдит, бесан, разјарен [...]

Међутим, према АРПАСЈ, поредак значења за изворне говорнике српског језика је другачији. Прво значење које испитаницима пада на памет јесте оно које се тиче осећања љутње: *весео* (33), *расположен* (22), *срећан* (21), *смирен* (17), *миран* (9), *ведар* (9), *насмејан* (6), *радостан* (5), *раздраган*, *опуштен*, *мио* (3), *пријатељски*, *равнодушан*, *срдачан*, *задовољан* (2), а значајно мањи број испитаника помислио је на примарно значење: *сладак* (14), *кисео* (5), *нељут* (2). До истих резултата дошла је и Р. Драгићевић анализом слободних асоцијација придева *љут* (Драгићевић 2010: 64). На основу АРСЈ (Пипер и сар. 2005) ауторка је увидела да је најфреквентнији асоцијат *бесан* (142), а за њим следе асоцијати *наприка* (88), *рис* (26), *бес* (25), *црвен* (25), *човек* (16), *лук* (15), *незадовољан* (14) итд. Стога ауторка закључује да је значење које се тиче осећања доминантно, иако је значење које се тиче укуса примарно, и хронолошки вероватно прво.

Ипак, овај метод има своје недостатке, тј. није увек применљив, из барем два разлога. Један од њих смо малопре споменули као случај 5), тј. један од фреквентнијих асоцијата могао би упућивати на више од једног значења: нпр. *благ* (18) је антонимно и значењу 1. и значењу 2. придева **љут**. Дакле, понекад различита значења имају исте антониме, те није могуће утврдити редослед значења на овај начин. Други недостатак видимо у чињеници да немају сва значења једне речи антоним. Стога је могуће да испитаници у случају неких придева често помишљају на значења која немају антоним (нпр. *дан* у значењу „24 часа“, што је у РСАНУ обрађено под 1. а., а не само светли део, тј. „обданица“, што је у РСАНУ значење 1. б.).

Такође, у случајевима лексичке антонимије, као нпр. *мали* – *велики*, две речи се супротстављају у свим својим значењима, или бар у већини, тј. имају исте антониме у свим значењима, те није могуће на тај начин доћи до њихове хијерархизације.

5.7.3. Истраживање 3: Испитивање симетрије антонима помоћу теста контролисаних асоцијација

У Поглављима 2 и 4 већ смо разматрали симетрију антонимске везе у дескриптивним речницима и у тестовима слободних асоцијација. Симетричност антонима (па и асоцијата уопште) веома је интересантно и важно питање. Симетрија у овом контексту подразумева да је јачина везе између две речи подједнака у оба смера, тј. да је реч *бео* подједнако јако везана за реч *црн*, као и *црн* за *бео*. Резултат испитивања симетрије пружио би нам бољи увид у међусобни однос јединица у језичком систему, али и у начин њихове организације у менталном лексикону¹⁴⁹ изворних говорника једног језика. У Поглављу 2, приметили смо да употреба квалификатора за означавање антонимије у Речнику САНУ, али ни у већини осталих речника које смо анализирали или приказали, најчешће није симетрична.¹⁵⁰ Након тога, у Поглављу 4, симетрију смо испитали помоћу теста слободних асоцијација, те када смо упоредили податке из АРСЈ и РСАНУ, показало се да су подаци у ова два речника за неке парове конгруентни (нпр. *десни – леви*), док за друге нису конгруентни, будући да је симетрија показана у АРСЈ, али није обележена у РСАНУ (нпр. *велик – мали, висок – низак, груб – нежан*).

У овом поглављу испитаћемо симетрију антонима кроз тест контролисаних асоцијација. Ограничили смо се на стимулусе и њихове најфреквентније асоцијате-антониме. Полазна претпоставка за утврђивање симетричности антонимије на овај начин јесте да су оба испитивана придева антонимског пара задата у тесту контролисаних асоцијација као стимулус. Од 394 најфреквентнија асоцијата-антонима, као стимулус у АРСЈ задато је 319 придева.

¹⁴⁹ Ментални лексикон је засебан део семантичке меморије (која је део дуготрајне меморије) у коме су ускладиштене језички специфичне информације (*mental lexicon, lexical memory*).

¹⁵⁰ Да подсетимо: симетрију смо у РСАНУ испитали према два критеријума: блажем и строжем. Блажи критеријум симетрије подразумевао је да квалификатор буде употребљен код оба члана антонимског пара. На пример, уколико је код оба придева употребљен квалификатор супр. да сигнализира постојање антонимије, без обзира што је код једног придева квалификатор испред свих дефиниција, што сигнализира лексичку/праву антонимију (као нпр. код придева *назадан*), а код другог унутар једног од секундарних значења (код придева *напредан* антоним је везан тек за значење број 7), према блажем критеријуму такав случај сматрали смо симетричном употребом квалификатора супр. Строжи критеријум подразумевао је да и позиција квалификатора буде употребљена симетрично (нпр. и код придева *дуг* и код придева *кратак* квалификатор супр. налази се испред свих дефиниција, што сигнализира лексичку антонимију у оба смера). Случај апсолутне асиметрије употребе квалификатора постоји када код једног од чланова пара уопште није сигнализирано да постоји антоним (нпр. код придева *велик* уопште није употребљен квалификатор супр., док је код придева *мали* употребљен, и то испред свих дефиниција).

И у овом истраживању могуће је утврдити различите критеријуме симетричности антонимског пара, те ћемо у наставку приказати неколико могућности, које се разликују, пре свега, у степену.

1) Први случај могли бисмо објаснити помоћу исказа: **Х у свом асоцијативном пољу нема бољи антоним од Y и Y у свом асоцијативном пољу нема бољи антоним од Х.**

Таквих придева било је 172, односно 86 парова придева. Још 12 придева, односно 6 парова задовољавало је овај критеријум уколико изједначимо вредности придевског вида: *јаван / јавни – тајни, ран / рани – касни, стран / страни – домаћи, споредан / споредни – главни, природан / природни – вештачки, велик / велики – мали.*¹⁵¹

У оквиру овог случаја приметили смо три подгрупе.

1а) **Х и Y су узајамно изразито доминантни**¹⁵² **у односу на остатак асоцијативног поља.** Парови који су у међусобном односу доминантне антонимије а захватају међусобно преко 95% асоцијативног поља су (има 22 таква пара): *женски – мушки, затворен – отворен, болестан – здрав, висок – низак, плитак – дубок, прљав – чист, леви – десни, богат – сиромашан, брз – спор, горњи – доњи, мртав – жив, зимски – летњи, позитиван – негативан, северни – јужни, слаб – јак, паметан – глуп, пијан – трезан, вертикалан – хоризонталан, мали – велик(и), добар – лош, гладан – сит, празан – пун.* Остали парови из ове групе међусобно захватају више од 80% асоцијативног поља (има 20 таквих парова): *унутрашњи – спољашњи, тежак – лак, црн – бео, дебео – мршав, сув – мокар, западни – источни, стар – млад, скуп – јефтин, уморан – одморан, хладан – топао, оштар – туп, широк – узак, крупан – ситан, крив – прав, близак – далек, пролећни – јесењи, дневни – ноћни, лењ – вредан, блед – румен.*¹⁵³

¹⁵¹ Код 3 пара придева поставка задатка утицала је на резултате, али ћемо и њих приказати у оквиру ове анализе. Наиме, пошто смо желели да избегнемо понављање стимулуса, 3 стимулуса задали смо као варијанте: *мек(ан), дуг(ачак) и узак (узан).*

¹⁵² Доминантност је овде схваћена кроз проценат асоцијативног поља који је обухваћен најфреквентнијим асоцијатом, а није посматран релативно у односу на друге асоцијате.

¹⁵³ Овакав проценат постоји и код пара *градски – сеоски* али ова два придева нису антоними у правом смислу те речи.

1б) Друга подгрупа првог случаја изражена је помоћу исказа: **Х и У су узајамно умерено доминантни у односу на остатак асоцијативног поља**. У ову подгрупу спадају парови придева који међусобно јесу најфреквентнији антоним, али чији барем један најфреквентнији асоцијат захвата мање од 80% асоцијативног поља. Парови придева чији један најфреквентнији асоцијат-антоним захвата преко 80% асоцијативног поља, а у другом смеру то не важи јесу следећи (има 26 таквих парова): *раставни – саставни, предњи – задњи, гласан – тих, пасиван – активан, заузет – слободан, мрсан – постан, го – обучен, нежан – груб, назадан – напредан, чест – редак, касни – ран(и), храпав – гладак, горак – сладак, тајни – јаван (јавни), вечерњи – јутарњи, бајат – свеж, одричан – потврдан, светао – таман, небески – земаљски, споредан (споредни) – главни, различит – исти, мировни – ратни, мутан – бистар, плашљив – храбар, дуг(ачак) – кратак*. У свим наведеним паровима други члан пара захвата преко 80% асоцијативног поља, а први мање од 80%.¹⁵⁴

1в) **Х и У узајамно нису изразито доминантни у односу на остатак асоцијативног поља**. Парови придева чија оба најфреквентнија асоцијата захватају више од 50% а мање од 80% су (има 14 таквих парова): *природан (природни) – вештачки, војни – цивилни, прост – сложен, срећан – тужан, домаћи – стран(и), крајњи – почетни, следећи – претходни, тмуран – ведар, уздужан – попречан, садашњи – прошли, конструктиван – деструктиван, расипан – штедљив, статичан – динамичан, мек(ан) – тврд*. Парови придева чији један најфреквентнији асоцијат захвата мање од 50% асоцијативног поља, а други мање од 80% а више од 50% јесу (има 5 таквих парова): *питом – дивљи, строг – благ, трагичан – комичан, давни – скорошњи*.¹⁵⁵ Парови придева чија оба најфреквентнија асоцијата захватају мање од 50% асоцијативног поља су (има 8 таквих парова): *документарни – играни, акутан – хроничан, зељаст – дрвенаст, апсолутан – релативан, мрзак – драг, мат – сјајан, диван – одвратан*.¹⁵⁶

2) Други случај могли бисмо описати као: **У је најфреквентнији антоним за придев Х, али Х није најфреквентнији антоним за придев У, већ је то придев Z**. Има

¹⁵⁴ Овакав образац постоји и код пара *животињски – људски*, за који се не може рећи да је у истом смислу антониман као други парови из ове групе.

¹⁵⁵ Исти образац постоји и код пара *сребрн – златан*.

¹⁵⁶ Овај образац постоји и код пара *црвен – плав*.

129 таквих придева, и њихов потпуни списак дат је у Додатку 3. На овом месту илустроваћемо неке од могућих разлога асиметрије.

Сматрамо да је асиметрију антонимског пара могуће објаснити преко типова антонимије које смо предложили у одељку 5.7.1 *Испитивање полисемантичке структуре придева*, где смо утврдили да антоними могу бити везани за исто значење, те бити у односу синонимије или блискозначности или се пак односити на различите делове скале особине која је изражена датим стимулусом, или са друге стране, могу бити везани за различита значења, те тада нису у односу блискозначности. Дакле, као један од предуслова асиметрије видимо **постојање „конкурената антонима“**, где од свих антонима један постаје јаче везан за стимулус од других, или се јачина везе дели на два или више подједнако добрих антонима. Питање који механизми леже у основи јачег повезивања две речи захтева засебно проматрање, али на овом месту разложићемо разлоге конкурентности придева на неколико различитих језичких ситуација и навести примере за сваки од њих.

2а) Уколико за једно значење постоји више могућих лексема, оне су међусобно конкуренти за антонимски однос са лексемом која се налази на другом крају скале. Стога се може десити да једна од њих (стимулус X) елицитира као асоцијат придев Y, али да придев Y изазива у свести говорника придев Z, при чему су X и Z у односу синонимије или делимичне синонимије (в. Табелу 17).

Табела 17. Приказ асиметричних придевских парова у односу супротности, услед постојања синонимије. Подаци су добијени на основу *Асоцијативног речника придевских антонима* (Јакић–Шева, у припреми).

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
бучан	тих	154	тих	гласан	95
ваљан	лош	65	лош	добар	158
другачији	исти	140	исти	различит	102
завршни	почетни	154	почетни	крајњи	88
изванредан	просечан	46	просечан	натпросечан	93
имућан	сиромашан	142	сиромашан	богат	156
једнак	различит	91	различит	исти	132
лаган	тежак	134	тежак	лак	139
марљив	лењ	110	лењ	вредан	127
натмурен	ведар	86	ведар	тмуран	88

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
осветљен	мрачан	83	мрачан	светао	145
полаган	брз	51	брз	спор	157
стражњи	предњи	140	предњи	задњи	155
тазе	бајат	67	бајат	свеж	138
чудан	обичан	80	обичан	необичан	103

На пример, у асоцијативном пољу **бучан**, поред најфреквентнијег асоцијата-антонима *тих* (154), остали асоцијати-антоними су: *миран* (13), *нечујан* (4), *повучен* (3), *нем* (2), *утихнут* (1), *ћутљив* (1), *смирен* (1); а у асоцијативном пољу **гласан**, поред антонима *тих* (156) наведено је још: *нечујан* (11), *миран* (4), *ћутљив* (3), *тихи* (1). На основу тога закључујемо да придев **тих** нема добар синоним свог доминантног/примарног значења (које је у РМС дефинисано као **тих**, тиха [...], -о [...] **1. који је без буке, граје.**), који би му био конкурент за антонимску улогу придева **бучан** и **гласан**. Са друге стране придеви **бучан** и **гласан** јесу међусобно конкуренти за антонимску улогу придева **тих**.

Слично је и са придевима **марљив** и **вредан** у односу на **лењ**. Други најфреквентнији асоцијат у пољу **марљив** јесте *нерадан* (12), а у пољу **вредан** то је придев *безвредан* (16). Делимични синоними придева **лењ**, који су у овим асоцијативним пољима навођени јесу: *нерадан*, *немарљив*, *неактиван*. Ниједан од њих није у честој употреби, те не чуди што је најчешћи одговор испитаника **лењ**, за оба ова придева (вредан и марљив).¹⁵⁷

2б) Други случај постоји уколико **особину одређену антонимским паром схватимо као скалу**. Тада примећујемо да је у неким случајевима на тој скали у језику лексикализовано више позиција, а некада није (исп. случај 2, Слика 29). Уколико постоје називи за различите делове скале, говорници језика имају тенденцију да их перципирају као супротности, односно да их супротстављају по значењу у различитим говорним ситуацијама. Такав случај приметили смо код придева наведених у табели 18.

¹⁵⁷ Поред придева наведени су и асоцијати: *нерадник*, *ленитина*, *лезилебовић*, али будући да су у питању имицице, не узимамо их у обзир у овој анализи.

Табела 18. Приказ асиметричних придевских парова у односу супротности, услед лексикализованости различитих позиција скале особине одређене придевима. Подаци су добијени на основу *Асоцијативног речника придевских антонима* (Јакић –Шева, у припреми).

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
будући	прошли	94	прошли	садашњи	91
врео	хладан	90	хладан	топао	130
врућ	хладан	143	хладан	топао	130
грамзив	скроман	64	скроман	нескроман	56
дечији	одрасли	85	одрастао* ¹⁵⁸	млад	38
леден	врео	76	врео	хладан	90
огроман	мали	81	мали	велики	155
одрастао	млад	38	млад	стар	154
сличан	различит	134	различит	исти	132
средишњи	крајњи	49	крајњи	почетни	116
шкрт	расипан	42	расипан	штедљив	99
штетан	користан	123	користан	бескористан	114

У строго семантичком смислу слажемо се са тврдњама аутора да типична антонимија подразумева подједнаку удаљеност од средишње тачке скале особине (Шипка 1990; Драгићевић 2007: 272–273), али изворни говорници не размишљају увек на тај начин. Узмимо за пример придеве, **расипан**, **шкрт** и **штедљив**. Према Речнику Матице српске они су дефинисани на следећи начин:

штедљив, -а, -о *који штеди, који уме штедети.*

шкрт, -а, -о **1.** *претерано уздржљив у трошењу и давању, претерано штедљив, тврд на новцу.*

расипан, -пна, -пно **1.** *који расипа, много троши, разбацује (новац, имовину).*

Значења глагола **штедети** релевантна за значење придева штедљив су:

штедети [...]

1. *бити умерен у трошењу (новца, материјала итд.) [...]*

3. *употребљавати, користити што умерено, не више него што је неопходно; трошити што је мање могућно.*

Између придева **расипан** и **шкрт** на замишљеној скали дате особине стоји **штедљив**, али и други придеви који су се појавили у асоцијативним пољима ових придева са знатно мањом асоцијативном фреквенцијом: *галантан*, *великодушан*, *дарежљив*,

¹⁵⁸ Звездица означава неслагање у видовима.

несебичан. Сама средина замишљене скале у српском није лексикализована: *који троши баш онолико колико треба*. Ипак, чини се да је говорницима српског језика понекада довољно да придеви буду са различитих страна скале у односу на (нелексикализовани) центар, те да их прозову антонимима.

2в) У неким случајевима придев *У* има више од једног значења, од којих је једно лако призвати у свест задатим стимулусом *Х*. Ипак, **уколико то није и доминантно значење придева *У***, када он буде задат као стимулус, испитаници ће асоцирати придевом *Z* (в. Табелу 19).

Табела 19. Приказ асиметричних придевских парова у односу супротности, услед вишезначности придева. Подаци су добијени на основу *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
стидљив	отворен	53	отворен	затворен	158
повучен	отворен	56	отворен	затворен	158
густ	редак	152	редак	чест	99
ванредан	редован	131	редован	нередован	78
интензиван	слаб	55	слаб	јак	156
тренутан	сталан	45	сталан	несталан	66
привремен	сталан	94	сталан	несталан	66

Придев *отворен* може се схватити као у синтагми *отворена врата*, али и као у синтагми *отворен човек*. У оба случаја могуће је супротставити по значењу придев *затворен*, али у другом случају могуће је употребити и придев *повучен*.

2г) Учинио нам се интересантним и четврти случај, када асиметрични парови указују на **различите аспекте значења**. То може бити условљено замишљањем различитих агенса или носилаца особине, општости значења или ситуације везане за то значење. Неки од примера дати су у табели 20.

Табела 20. Приказ асиметричних придевских парова у односу супротности, услед постојања различитих аспеката значења придева. Подаци су добијени на основу *Асоцијативног речника придевских антонима* (Јакић–Шева, у припреми).

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
гломазан	мали	63	мали	велики	155
зао	добар	152	добар	лош	153
заробљен	слободан	128	слободан	заузет	60
конкретан	апстрактан	54	апстрактан	реалан	51
обилан	мали	34	мали	велики	155
општи	појединачни	50	појединачан*	групни	67
помоћни	главни	132	главни	споредни	122
буђав	свеж	135	свеж	бајат	78
застарео	нов	58	нов	стар	118
мрачан	светао	145	светао	таман	137

На пример, уколико говоримо о људима или о предметима уопште, за њих ћемо употребити придеве *мали* и *велики*. Али, ако говоримо нпр. о предметима које треба да носимо са собом или да нешто са њима радимо, онда уместо придева *велики* употребљавамо *гломазан* који има додатну компоненту значења *непрактичан за ношење*. Уколико говоримо о предметима, онда употребљавамо придеве *добар* и *лош*, али ако говоримо о интенцији људи да чине ствари које нису добре, онда употребљавамо придев *зао* итд.

5.7.4. Истраживање 4: Испитивање антонимије изван граница врста речи

Једна од првих ствари које смо уочили прегледом асоцијативних поља јесте да испитаници нису увек наводили асоцијате-придеве. Питали смо се да ли су у питању потенцијалне лексичке празнине у систему придева српског језика или је у питању неки други разлог навођења других врста речи, као антонима придева (нпр. асоцијативно повезивање засновано на учесталости употребе речи). Као што смо већ раније навели, од испитаника је тражено (у упутству за тест) да наведу антониме задатих стимулуса. Велика већина испитаника наводила је придеве, те и већина задатих стимулуса као одговоре има управо придеве. Ипак, неки од стимулуса имају фреквентне (или мање фреквентне) асоцијате који припадају другим врстама речи.

1. Једну групу чине придеви-стимулуси који често колоцирају са одређеним типом именица, те при помену датог придева испитаници помишљају на колокацију датог придева са именицом, и као антониме наводе именице које сажимају придевско значење особине са именичким значењем:

а. Често се као антоними на тај начин добијају именице које означавају особе, нпр. **храбар** – *кукавица* (42); **штедљив** – *расипник* (16), *трошаџија* (3), *расипничар* (2); **шкрт** – *расипник* (10); **расипан** – *шкртица* (8), *тврдица* (2); **скроман** – *расипник* (3), *хвалисавац* (2); **дружељубив** – *особењак* (5), *самотњак* (2); **друштвен** – *особењак* (4), *самотњак* (2); **духован** – *атеиста* (4); **грешан** – *светац* (3); **марљив** – *нерадник* (3); **покретан** – *инвалид* (3); **срдачан** – *намћор* (3), *баксуз* (3); **веран** – *варалица* (2); **имућан** – *сиромах* (2); **мирољубив** – *свађалица* (2); **повучен** – *екстраверт* (2); **познат** – *странац* (2); **вредан** – *нерадник* (2); **еуфоричан** – *песимиста* (2); **одрастао** – *дете* (5).

б. Следећи примери показују да не морају бити у питању само именице са значењем „особа“, већ то могу бити и било које друге именице. На пример, при излагању стимулуса **документарни**, испитаник помишља на колокацију „*документарни филм*“ те као антоним наводи именицу *комедија* (3); или при излагању стимулуса **златан** испитаник помишља на колокацију „*златан накит*“ те као антоним наводи именицу *бижутерија* (3).

2. Другу групу чине придеви-стимулуси, код којих се као антоним користи нека друга врста речи, у придевском значењу:

а. Код једног броја придева примећујемо да испитаници као антоним наводе редни број „први“ у значењу „почетни“, „предњи“, „главни“: **последњи** – *први* (154 од 158 испитаника); **задњи** – *први* (42); **крајњи** – *први* (24); **средишњи** – *први* (6); **завршни** – *први* (5); **стражњи** – *први* (4); **резервни** – *први* (7). Квантитативни податак о асоцијативним фреквенцијама (наведен у заградама) говори нам код којих придева то треба сматрати значајнијим асоцијатом. Детаљнија анализа вероватно би открила због чега код неких придева значајно место у феномену антонимије заузима редни број уместо постојећег придева. Међутим, податак о општој фреквенцији говори да је број *један* много фреквентнији (9.415 појава на два милиона речи), од придева *предњи* (24), *почетни* (4), *главни* (418).

Сличан случај постоји и код присвојне заменице „*свој*“ у придевском значењу „самосталан“ (**зависан** – *свој* (2)¹⁵⁹), као и код придевске заменице *никакав* која такође може имати придевско значење (нешто као: *лошег квалитета*, што је у РСАНУ обрађено под значењима **2.** и **3.**): **изванредан** – *никакав* (4); **идеалан** – *никакав* (3); **диван** – *никакав* (2); **сјајан** – *никакав* (2); **посебан** – *никакав* (2); **апсолутан** – *никакав* (3).

3. Трећу групу чине придеви који означавају припадност, те се као њихови антоними неретко користе присвојне заменице:

туђ – *свој* (53), *наш* (32), *нечији* (4), *твој* (2); **иностран** – *наш* (4); **стран** – *наш* (14); **светски** – *наш* (6); **заједнички** – *мој* (4), *свој* (3), *нечији* (2), *свачији* (2); **приватан** – *свачији* (4); **лични** – *ничији* (2).

4. У једном броју случајева приметили смо да се испитаници уместо за одговарајући придев, опредељују за другу врсту речи, али деривационо повезану са одговарајућим придевом који би био антоним: **далек** – *близу* (5); **мат** – *сјај* (7); **цео** – *пола* (7), *део* (6); **читав** – *део* (5) (уместо, редом, *близак*, *сјајан*, *половичан*, *делимичан*).

5. Пету групу чине облици настали од глаголских придева и прилога.¹⁶⁰ Будући да ступају у парадигматски лексички однос са придевима, можемо рећи да је то показатељ да су у језику лексикализовани као придеви. То су следећи примери: **садашњи** – *прошли* (105), *будући* (48), *бивши* (20); **претходни** – *следећи* (97); **некадашњи** – *будући* (30); **претходни** – *будући* (25); **скорашњи** – *прошли* (18); **давни** – *будући* (17); **тренутан** – *прошли* (16); **го** – *обучен* (152); **дечији** – *одрасли* (85), *одрастао* (15); **нервозан** – *смирен* (84), *сталожен* (24); **бесан** – *смирен* (62); **еуфоричан** – *смирен* (36); **нагао** – *смирен* (20); **динамичан** – *успорен* (19); **жустар** – *смирен* (17), *успорен* (16); **љут** – *смирен* (17); **хитар** – *успорен* (17); **пуст** – *насељен* (82); **простран** – *скучен* (75); **документарни** – *играни* (74); **слободан** – *заузет* (60); **стидљив** – *отворен* (53); **слободан** – *заробљен* (51); **савремен** – *застарео* (40); **напредан** – *заостао* (26); **стваран** – *измишљен* (37); **читав** – *поломљен* (36); **цео** – *поломљен* (16); **сиров** – *обрађен* (33), *печен* (23), *куван* (20); **конзервативан** – *отворен* (30); **свеж** – *устајао* (21); **чудан** – *уобичајен* (17) итд.

¹⁵⁹ О придевском значењу присвојне заменице *свој* в. Станојчић–Поповић 1994: 94.

¹⁶⁰ Кажемо „настали од глаголских придева и прилога”, али некада су те речи постале прави придеви, док су некада задржале семантику глагола.

6. Постоје и случајеви када непридевски одговори указују на то да задати стимулус има свој хомограф или хомоформу у другој врсти речи. На пример стимулус **полаган** задали смо имајући у виду два значења: 1) не сувише брз и 2) не сувише тежак. Ова два значења заиста и јесу најчешће падала на памет испитаницима, али су неки од одговора били и *неположен (3), подучаван, подизан, неурађен, нерешен, падан, паднут (1)* што указује на то да су га испитаници схватили као облик трпног придева од глагола **полагати** у значењима **полагати испит** или **полагати неки предмет на какву површину**. Други примери наведени су у одељку 5.6.4. *Погрешно схваћена врста речи стимулуса (свет, мат, касни, таман, го, десни).*

Мањи број стимулуса имао је асоцијате који су синтагме или предлошко-падежне конструкције: **дечији** – *за одрасле (2)*; **многи** – *мало њих (2)*; **просечан** – *испод просека (2)* итд., што би опет упућивало да задати придев можда има нека значења која потенцијални антоним нема (исп. *дечији филм – филм за одрасле / *одрасли филм; многи су дошли – мало њих је дошло / *мали су дошли*).

Готово сви наведени типови одговора могу указивати на лексичке празнине у систему придева српског језика, или на постојање значењске супротности преко границе врста речи. Поставља се питање да ли је заиста неопходно да антониме увек тражимо у оквиру исте врсте речи. У наставку овог одељка анализираћемо један од случајева где је велики број испитаника употребио именицу као антоним на задати придев.

5.7.4.1. *Један пример квалитативног истраживања. Анализа (значења) придева ХРАБАР*

Дефиниција придева *храбар*

У овом одељку анализираћемо случај придева-стимулуса **храбар**. Лексикографски чланак овог придева у РМС гласи:

храбар, –бра, –бро (одр. храбри) *који се не плаши, који остаје прибран у опасности, смео, одважан.*

У РСЈ дефиниција је готово незнатно употпуњена:

храбар, -бра, -о који се не плаши опасности, који остаје прибран у опасности, смео, одважан, неустрашив: ~ борац.

Из ових дефиниција као главне компоненте ситуације у којима до изражаја може доћи *храброст* издвајају се: 1. живи агенс, 2. опасност, 3. одсуство страха и 4. прибраност

Поставља се питање како то да агенс не осећа страх, уколико увиђа опасност ситуације, а са друге стране, питамо се због чега је потребна прибраност, па у крајњем случају и *храброст* уколико агенс не осећа страх. Недоследност дефиниција говори нам да су можда изостављене неке важне компоненте значења придева *храбар* у овим речницима. Стога смо проверили значење овог придева у другим речницима словенских језика.

У *Хрватском енциклопедијском рјечнику* дефиниција упућује на сличне компоненте, осим што се мање експлицитно помиње одсуство страха:

hrabar prid. [...] koji se usuđuje učiniti ono što je teško ili što se drugi ne usuđuju, koji ne preza pred čim, koji se usuđuje suočiti s opasnošću ili teškoćama; odvažan, opr. plašljiv.

Дефиниција наведена у *Большой толковый словарь русского языка* (Кузнецов 2003) уводи значајну нову компоненту у дефиницију (придев *храбар* дефинисан је тако да упућује на именицу, те зато наводимо именичку дефиницију):

ХРАБРОСТЬ, -и; ж. Мужество и решительность в поступках, умение преодолеть страх; смелость [...].¹⁶¹

Нова компонента јесте: *способност превазилажења страха*.

Дефиниције преводних еквивалената придева *храбар*, *brave* и *courageous*, наведене у *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (2004) гласе:

brave [...] **1** (of a person) willing to do things which are difficult, dangerous or painful; not afraid SYN courageous.

courageous [...] *adj.* showing courage. → **courage** [...] *noun* [...] the ability to do sth dangerous, or to face pain or opposition, without showing fear.

У потоњој дефиницији издваја се још једна нова значајна компонента: *непоказивање страха*.

¹⁶¹ Слободни превод, од стране аутора ових редова гласио би: *Одважност и одлучност у делању/акцији, способност превазилажења страха; смелост*.

Синоними придева *храбар*

На основу дефиниција из описних речника српског језика сазнајемо да лексикографи предлажу три придева као синониме придева *храбар*, а то су: *смео*, *одважан* и *неустрашив*. Њихове дефиниције у описним речницима српског језика унеколико су другачије од дефиниције придева *храбар*. Неке од дефиниција су искључиво синонимске, а ми ћемо навести оне које имају и описни део:

РСАНУ:

одважан, -жна, -жно *способан да се присебно суочи с опасношћу, храбар, смео; који одражава такве особине.*

РМС:

одважан, -жна, -жно **1.** *који је спреман да се суочи са опасношћу, ризиком, који се храбро, смело упушта у неки подухват, храбар, смео.*

РСЈ:

одважан, -жна, -о *храбар, смео у суочавању с опасностима; који одражава такве особине.*

Видимо да у овим дефиницијама лексикографи више не помињу *одсуство страха*, као у случају дефиниције придева *храбар*, већ само *суочавање са опасношћу*. *Одсуство страха* се наводи само у дефиницији придева *неустрашив* у РСАНУ, али сматрамо да су се лексикографи у том случају делимично руководили творбеним елементима (не + страх):

неустрашив, -а, -о *а. који се не да устрашити, који не зна за страх, веома смео, одважан, храбар.*

Антоними придева *храбар*. Негација придева *храбар* и његових синонима

Ни у једном од описних речника српског језика које смо консултовали (РСАНУ, РМС, РСЈ) није наведен ниједан антоним придева *храбар* нити његових синонима помоћу квалификатора супр. Антоним у испитаним дефиниција не постоји чак ни иза уобичајене формуле *који није Х*. Додавањем префикса (речце) не- на испитивани придев и његове синониме (најчешће коришћеног префикса за творење једнокоренских антонима) добијају се придеви *нехрабар*, *несмео*, *неодважан*. Ови придеви засведочени су у Речнику САНУ:

нехрабар и **нехрабар**, -бра, -бро *који није храбар, плашљив.*

несмео, -ела, -ело *ијек. несмио и несмјел, -мјела, -мјело а. који није смео, који нема смелости, храбрости, неодважан, плашљив, бојажљив. [...] б. који показује, одражава, испољава несмелост, неодважност, бојажљивост.*

неодважан, –жна, –жно који нема одважности, одлучности, храбрости да се суочи с нечим (с каквом опасношћу, тешкоћом и сл.), плашљив.

У РСЈ ниједан од ових придева није потврђен, док у РМС постоји само придев *несмео*:

несмео, -ела, -ело [...] који нема смелости, у коме нема смелости, неодважан.

Из управо наведених дефиниција увиђамо да лексикографи ове придеве сматрају речима супротног значења у односу на придев *храбар* (*нехрабар* је који није *храбар*; *несмео* и *неодважан* је који нема *храбрости*). Ипак, они нису наведени као антоними у лексикографском чланку придева *храбар*. Даље, сазнајемо да су синоними ова три придева *плашљив* и *бојажљив*. Међутим, дефиниције придева *плашљив* и *бојажљив* указују да овим придевима недостају неке од компонената које поседује придев *храбар*:

РМС:

плашљив, –а, –о **1. а.** који се лако уплаши, који се свега боји.
б. који показује, изражава страх.

РСАНУ:

бојажљив [...], -а, -о [...] **а.** који се боји некога или нечега; *плашљив*, *страшљив*.

РМС

бојажљив, -а, -о који се боји, *плашљив*; *неодлучан*.

Другим речима, значење придева *храбар* чини се доста комплекснијим од значења придева *плашљив* и *бојажљив*.

На основу до сада анализираних дефиниција закључујемо да постоји **неколико битних компонената ситуације у којој се може исказати *храброст***:

1. (живи) агенс,
2. потенцијално опасна, тешка ситуација, или ситуација која може изазвати бол,
3. перцепција, односно препознавање ситуације као такве од стране агенса,
4. осећање страха,
5. одлука да се нешто предузме, упркос ризику, тј. превазилажење страха.

(6.) мотив за такав акт јесте заштита неке вредности, коју агенс процењује као довољно вредну (узвишену) да би се ризиковало,

(7.) евентуалним посматрачима са стране може деловати да агенс не осећа страх, упркос томе што би страх био очекиван у датој ситуацији / превазилажење страха заправо је непоказивање страха, а то може деловати као неосећање страха уопште.

Погодан антоним морао би садржати све битне компоненте значења, а негирати критеријалну компоненту, а не било коју од наведених. Уколико не постоји *опасност*, агенс не може исказати *храброст*. Исто тако, уколико *опасност постоји*, али је агенс не опажа као такву, акт агенса не може се звати *храбрим*, већ пре *непромишљеним*. Уколико агенс ситуацију опажа као опасну, али не осећа *страх*, чин који би предузео такође се не може назвати *храбрим*, јер неосећање страха у опасним ситуацијама упућује на тзв. *емоционалну заравњеност*, односно *равнодушност* (услед неког психичког поремећаја, хемијске супстанце или неког другог разлога). *Равнодушност* тешко да води *храбром* поступку, али и уколико агенс не осећа страх, није потребна *храброст* како би се деловало у одређеној ситуацији. (Поред тога, страх је природна реакција на опасност.) Такође, треба се запитати да ли јединке које срљају у опасне ситуације без икаквог посебног разлога, треба називати *храбрим* или *лудо смелим* или некако другачије (нпр. поклоници екстремних спортова).¹⁶²

Да закључимо, придев *храбар* требало би да подразумева да агенс перципира дату ситуацију као опасну и услед тога осети страх. Другим речима, осећај страха је неопходан да би се био *храбар*.¹⁶³ Погодан антоним била би реч која означава немогућност превазилажења страха, упркос потреби да се одбрани нека вредност или виши циљ.

¹⁶² У специјализованом *Психолошком речнику* Д. Крстића (Крстић 1996), налазимо дефиницију именице из истог семантичко-деривационог језгра:

храброст, дефинише се као одсуство страха, као способност савлађивања страха, или као посебна црта личности. Одсуство страха може да произађе из патолошких црта личности, из менталне неспособности да се увиде релације које у датој ситуацији прете интегритету организма, или из одсуства неопходних података који би омогућавали такво увиђање. Преостале две врсте храбрости произлазе из својеврсно структурисане личности, као и из процеса учења. Највероватније је да се у свакој личности срећу све врсте храбрости, које се у различитим ситуацијама манифестују као општа категорија храбрости.

Ова дефиниција донекле потврђује нашу анализу, али сматрамо да део који се односи на *одсуство страха* није сасвим тачан.

¹⁶³ Исп. дефиницију именице *јунак* у РСАНУ: **јунак**, –ака м (вок. јуначе) **1.** *смео, храбар, одважан, неустрашив човек, онај који се истиче смелошћу, храброшћу, неустрашивошћу (обично у рату, борби).*

Придеви *нехрабар*, *несмео*, *неодважан*, односе се на негирање особине *храбрости*, не улазећи у то шта она подразумева. Стога, можемо рећи да су, чисто семантички гледано, ови придеви антоними придева *храбар*. Узмемо ли у обзир само лексикографски опис, увиђамо да у језичком систему српског језика за значење које је супротно од *храбар* не постоји лексичка празнина.

Са друге стране, придеви *плашљив* и *бојажљив*, који су наведени као синоними придева *нехрабар*, *несмео*, *неодважан*, опет гледајући само семантику, не представљају погодне антониме придева *храбар*. Придеви *плашљив* и *бојажљив* имају само компоненту *који има страх, који се плаши*, те уколико би између њих и придева *храбар* постојао однос антонимије, то би подразумевало да онај ко је *храбар* не осећа страх.

Асоцијативно поље антонима придева *храбар*

Погледајмо асоцијативно поље антонима придева *храбар*, добијено на основу одговора 158 испитаника у тесту контролисаних асоцијација. Највећи број испитаника (47%) као антоним наводи *плашљив*, а друго место по фреквенцији заузима именица *кукавица* (26% испитаника) (в. Сliku 35).

храбар			
плашљив	66	8	74
кукавица	38	3	41
кукавички	33	1	34
кукавичан	8		8
уплашен	3	2	5
слаб	4		4
страшљив	1	1	2
слабашан	2		2
бојажљив	1	1	2
чврст	1		1
несмео		1	1
неодважан	1		1
кукавичји		1	1
застрашив		1	1
заstraшен		1	1

Слика 35. Асоцијативно поље антонима стимулуса храбар, из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

Због чега испитаници у асоцијативном тесту одговарају овим речима, а не онима које су семантички и морфолошки (у погледу врста речи) гледано погодније? Поготово се питамо зашто су испитаници наводили именицу *кукавица*. Она, будући да је именица, у односу на придев *храбар* има додатну компоненту: *особа*. Поред тога, у РСАНУ, именица *кукавица* супротставља се придеву *храбар* тек под значењем број 5:

кукавица ж [...]

5. фиг. (и м) **а.** *особа која нема довољно храбрости, одважности, плашљивац, страшљивац, слабић.*

Анализом наведене дефиниције примећујемо да је она семантички погоднији антоним од придева *плашљив*, јер негира *храброст*, као и придеви *нехрабар*, *несмео*, *неодважан*. Додатна компонента „*особа*“ не представља препреку, јер изгледа да је прототипични агенс који поседује или коме недостаје *храброст човек*, тј. *особа*. Овај закључак потврђују примери којима су илустрована значења придева *храбар*, *нехрабар*,

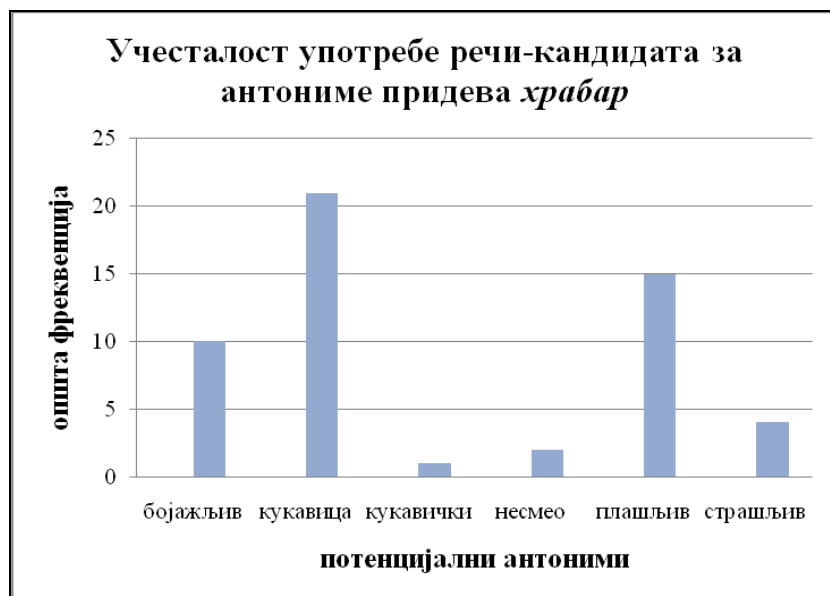
несмео, неодважан (в. примере у овим лексикографским чланцима у РСАНУ: *нехрабар човек, несмјели Турци, несмиела цура, несмели научни радници* итд.). Предмети и неживи агенси могу бити *храбри* у метафоричном значењу (в. први пример под **храбар**: *храбре подморнице*; и примере под **несмео (б)**: *несмела критика, несмеле цртице, несмели шапат, несмели поглед, несмела песма*). Животиње могу исказати нешто што би човек окарактерисао као *храброст*, али чини се да је за говорнике српског језика прототипични носилац ове особине управо човек, као мислеће биће. Изгледа да је потребна **интенција** како би неко могао бити *храбар*. Стога се чини да испитаници када треба да наведу антоним за задати придев-стимулус **храбар**, прво помишљају „*храбар човек*“, те често као антоним наводе именицу *кукавица* (41), која сажима придевско значење „*нехрабар*“ и именичко значење „*особа*“.

Са друге стране, избор испитаника могуће је објаснити говорним навикама, тј. учесталашћу употребе поменутих речи. Придеви *нехрабар, несмео* и *неодважан* нису у општој употреби, што се већ види из чињенице да нису засведочени у РСЈ, а осим придева *несмео* ни у РМС, тј. описним речницима српског језика мањег и средњег обима. Изворни говорници српског језика свакако могу схватити значење ових речи, али оне нису уобичајене, нити често употребљаване. Стога није чудно што се испитаници нису прво сетили тих речи, већ других које су обичније.

Како се у процени говорних навика заједнице не бисмо ослањали на сопствени језички осећај, податак о учесталости добили смо на основу *Фреквенцијског речника савременог српског језика* (Костић, Ћ. 1999). Узевши у обзир свих 15 асоцијата које су испитаници у тесту антонима навели за придев *храбар*, примећујемо да неки од одговора семантички не одговарају антонимском појму овог придева. То је пре свега придев *чврст* који је пре контекстуални синоним него антоним придева *храбар*. Уколико погледамо дефиниције придева *слаб* и *слабишан*, а потом и *заstraшив*, *заплашен*, *уплашен* (в. ове дефиниције у РМС и РСАНУ) примећујемо да ови придеви такође нису добри кандидати за антониме придева *храбар*.¹⁶⁴ Преостају (према азбучном редоследу): *бојажљив*,

¹⁶⁴ Овде је умесно споменути речи В. Павићевића који говорећи о *Аристотеловој етици људске изврсности и мере* каже: „Онај ко се свега плаши, од свега бежи и ничему се не супротставља, постаје кукавица, док онај који се уопште ничега не боји, него у сваку опасност срља постаје дрзовит (лудо смео).“ (Pavićević 1967: 240). *Храброст*, као врлина није прост просек између те две крајности, већ врхунац вредности (Исто).

кукавица, кукавичан, кукавичији, кукавички, неодважан, несмео, нехрабар, плашљив, страшљив. У српском језику, према *Фреквенцијском речнику* најфреквентнија реч јесте кукавица, а за њом следи придев *плашљив* (в. Сliku 36).

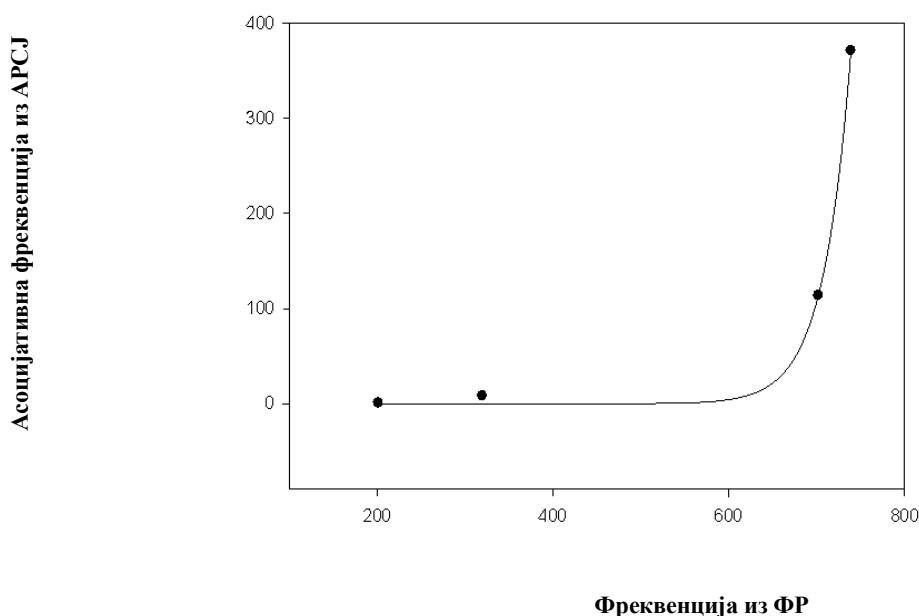

Слика 36. Приказ учесталости употребе речи-кандидата за антониме придева *храбар*, на основу *Фреквенцијског речника савременог српског језика* (Костић Ђ. 1999).

Придеви *нехрабар*, *неодважан*, *кукавичији*, *кукавичан* уопште се нису појавили у *Фреквенцијском речнику*, добијеном на основу 2 милиона речи. Пошто видимо да су то веома ретко употребљавани придеви није чудно што су се испитаници сетили именице *кукавица*. Закључујемо да **општа фреквенција употребе речи утиче на резултате асоцијативних тестова**, што је показано и у нашем претходном истраживању (које се односило на тест слободних асоцијација, али сматрамо да се може унеколико применити и на тест контролисаних асоцијација) (Јакић 2009: 124). У датом истраживању приказивали смо речи-мете у контексту речи-примова.¹⁶⁵ Примови су били подељени у 4 групе, према учесталости појављивања у *Фреквенцијском речнику*. Три од четири групе примова биле су асоцијативно повезане речи са речима-метама. У истраживању је мерено време реакције препознавања речи-мета (питање је било: да ли је приказана мета реч српског језика?). Када смо времена реакције добијена на основу задатка лексичке одлуке корелирали са два различита предиктора (асоцијативном и општом фреквенцијом) показало се да оба

¹⁶⁵ О парадигми примовања в. Поглавље 1, одељак 1.10, фусноту 14.

предиктора статистички значајно предвиђају разлике у временима обраде речи у одговарајућим контекстима (асоцијативна фреквенција за три асоцијативно повезана контекста, а општа фреквенција за четири). Међутим, не само то, већ се показало да и та два предиктора међусобно корелирају у изразито високој мери. Зависност асоцијативне фреквенције (изведене из *Асоцијативног речника српскога језика*, Пипер и сар. 2005) од опште фреквенције (изведене из *Фреквенцијског речника савременог српског језика*, Костић, Ђ. 1999) није линеарна, већ експоненцијална и износи $r^2=0,999$ ($F(1,1)=2552,24$, $p<0,001$ (в. Сliku 37.) (Јакић 2009: 123).

Слика 37. Однос вредности фреквенција примова из *Фреквенцијског речника савременог српског језика* (ФР, Костић, Ђ. 1999) (X-оса) и *Асоцијативног речника српскога језика* (АРСЈ, Пипер и сар. 2005) (Y-оса).

То значи да је разлика између две речи које су се у корпусу од 2 милиона речи појавиле 200 и 300 пута, у асоцијативном тесту мала у апсолутним мерама, јер добијају вредности 1 или 2. Међутим, ако су се две речи у истом том корпусу појавиле 700 или 750 пута, разлика у њиховим асоцијативним фреквенцијама биће веома велика у апсолутној мери, вредности ће износити 100 и 370 (на асоцијативном тесту у коме је учествовало 800 испитаника). У раду стога закључујемо (Јакић 2009: 124):

Асоцијативно поље можемо схватити као минијатурну реплику менталног лексикона у коме се менталне репрезентације лексема разликују по почетном нивоу активације који

је у функцији фреквенције. Репрезентације фреквентнијих речи имају виши почетни ниво активације, што доводи до тога да је време њиховог побуђивања краће. Уколико овај механизам применимо на асоцијативно поље датог стимулуса, асоцијати са вишом фреквенцијом из ФР биће у задатку асоцијативне продукције брже побуђени, што значи да ће бити чешће навођени као први асоцијат на дати стимулус.

Овај механизам могао би бити у основи продукције асоцијата у асоцијативном тесту, а самим тим и у основи разлика у дистрибуцији фреквенција асоцијата за дати стимулус у Асоцијативном речнику. Неједнаке фреквенције асоцијата за дати стимулус у АР би у том случају биле мотивисане разликама у њиховој употребној вредности (фреквенцији).

Из ове кратке анализе можемо претпоставити да асоцијативна продукција антонима зависи првенствено од семантике, али потом улогу игра и учесталост употребе речи. Ово је добра илустрација како **квантитативни приступ може помоћи да се објасни ефекат који није могуће објаснити чисто квалитативним, дескриптивним типом истраживања**. Наравно, због чега је дошло до асоцирања баш тих речи, тј. зашто се једне користе чешће од других, посебно је истраживачко питање, које вреди истражити у будућности.¹⁶⁶

5.8. Однос РСАНУ и АРПАСЈ

Када је у питању однос РСАНУ и АРПАСЈ, поставља се неколико питања. Да ли се у ова два речника могу пронаћи исте информације, тј. у којој мери је тест контролисаних асоцијација поуздан при утврђивању лексичке, праве и контекстуалне антонимије? Да ли сама чињеница да је једно асоцијативно поље хомогено, значи да одговарајућа реч-стимулус има прави антоним, те да ли оно што РСАНУ бележи као контекстуални антоним заиста има ниже асоцијативне фреквенције у АРПАСЈ и сл.?

Лексичка и права антонимија. Резултати истраживања показали су веома сложен однос лексикографске употребе квалификатора и знања изворних говорника. Са једне стране, тест са изворним говорницима потврдио је постојање (праве) антонимије за лексеме *бео*, *дуг*, *мали*, *млад*, *нов*, које су у Речнику САНУ добиле квалификатор супр. Другим речима, преко 99,4% асоцијативног поља одлази на ове антониме, које је РСАНУ забележио испред свих дефиниција и тиме им дао статус лексичке антонимије. Међутим,

¹⁶⁶ *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика* већ је коришћен и у другим типовима истраживања (исп. Ранђеловић 2016).

потпуно или високофреквентно (веће од 96%) слагање испитаника постоји и код речи *велик, далек, добар, жив, мртав*, а квалификатор супр. је код њих изостављен. Исти случај примећујемо у пилот-истраживању за придев *леп*, као и за глаголе *говорити, дати, доћи, наћи*, и именице *дан, љубав, ноћ*. (Сматрамо да би код свих претходно наведених лексема, у Речнику САНУ, требало идентификовати лексичку антонимију.) Даље, свих 10 испитаника је у пилот-истраживању као антониме лексема *град, земља, небо* навело лексеме *село, небо, земља* (тим редом), али према дефиницијама у Речнику САНУ поменуте лексеме немају праве лексичко-семантичке антониме. Пар *град – село*¹⁶⁷ јесте пар кохипонима, који могу функционисати као супротност, али строго семантички гледано нису у односу (праве) антонимије. Ево њихових примарних дефиниција из РСАНУ:

град¹ м [...] **1.** *велико, добро изграђено људско насеље, обично административни, трговачки и културни центар веће области, варош, становништво таквог насеља.*

село с [...] *мање људско насеље чији се становници претежно баве пољопривредом; становништво таквог насеља.*

Уколико међу њима (именицама *град* и *село*) и постоји супротност, она је заснована на антонимском пару *мали – велики*. Пар *земља – небо* супротстављен је по значењу својих секундарних семантичких реализација, али је њихов однос супротности толико јак да су се сви испитаници сложили око одговора. Из дефиниција у Речнику САНУ за лексему *земља* и лексему *небо* (в. ниже у тексту) видимо да се однос антонимије успоставља преко квазиантонимског пара *човек – бог* и антонимског пара *жив – умрли*¹⁶⁸.

земља [...] **1. б.** *наша планета односно њена површина као место, простор живота и људске делатности, свет; по религиозном схватању: овај свет, место где проводимо живот од рођења до смрти.*

небо [...] **2. а.** *по учењу различитих религија пребивалиште 1) бога, богова, светаца и сл. [...] 2) душа умрлих праведника, рај.)*

Сличан је случај са придевом *градски* где је 145 од 158 испитаника као антоним навело придев *сеоски*.

¹⁶⁷ Будући да лексема *село* још увек није обрађена у Речнику САНУ, послужили смо се дефиницијом ове лексеме у РСМ (1967–1976).

¹⁶⁸ Р. Драгићевић у свом уџбенику лексикологије овај однос назива *прагматичком антонимијом* (Драгићевић 2007.: 271).

Контекстуална антонимија. Када је реч о контекстуалној антонимији, узмимо за пример придев *активан*, око чијег се антонима *пасиван* сложило 111 од 158 испитаника (70%), али је у РСАНУ антоним *пасиван* наведен тек (и једино) у седмом, термилошком (граматичком) значењу. Такође, придеву *напредан* у РСАНУ приписан је антоним *назадан* тек у седмом значењу (опет термилошком, али сада астрономском, и изједначено са антонимом *ретроградан*), али је асоцијативна фреквенција релативно висока (117, тј. 74% свих одговора). У пилот истраживању добар је пример именице *живот*,¹⁶⁹ којој је у РСАНУ приписана именица *смрт* као контекстуални антоним, тј. везан за значење 2.а., док је у тесту контролисаних асоцијација антонимија потврђена максималним бројем одговора (10). Гледајући полисемантичку структуру именице *живот* не можемо наћи замерку лексикографској обради, али такође, верујемо да би већина изворних говорника српског језика рекла да су *живот* и *смрт* (релативно) добри антоними. Ипак, можда најдрастичнији пример представља придев *мушки* коме је антоним *женско* (sic!) приписан у значењу 5.д. (*део копче који се закачи за други део*; супр. женско), које има квалификатор покр.(= покрајинска реч), док је свих 158 испитаника навело антоним *женски*.

Са друге стране, за придев *благ* у РСАНУ је наведено 4 контекстуална антонима (*тежак*, *строг*, *блештав*, *стрм*), везана за секундарна значења (5, 6, 9.а и 10.а), а релативно ниске асоцијативне фреквенције (*тежак* 2, *строг* 48, *стрм* 1) или непостојање асоцијата-антонима у асоцијативном пољу (*блештав*) потврђују да је реч о лошијим примерима антонимије. Додуше, у АРПАСЈ је наведено још неколико асоцијата који би били готово подједнако добри антоними, као они који се налазе у РСАНУ (*јак* 34, *оштар* 31, *груб* 28, *љут* 9, *прек* 7, *суров* 6, *жесток* 5, *нагао* 4, *жустар* 3 итд.), али нису наведени нигде у лексикографском чланку те одреднице. Такође, код именице *лице* (из пилот истраживања) у Речнику САНУ наведено је 4 антонима: *писмо*, *наличје*, *полеђина* и *постава*, од којих је у нашем истраживању потврђен само антоним *наличје* и то одговорима 3 од укупно 10 испитаника.

Закључујемо да (као и у случају односа информација у РСАНУ и АРСЈ, насталом на основу слободних асоцијација), РСАНУ и АРПАСЈ дају понекад исту или сличну, а понекада различиту, али комплементарну слику антонимије. Разлика међу њима је у томе што РСАНУ описује слику добијену на основу корпуса, а АРПАСЈ слику која постоји у

¹⁶⁹ Резултати овог пилот-истраживања објављени су у: Јакић 2014.

главама испитаника. Те две слике нису (увек) идентичне. РСАНУ може дати податак о антонимији малофреквентних или мање познатих речи, што није случај са АРПАСЈ. Са друге стране, био би потребан веома велики корпус да би лексикографу понудио тако богат репертоар антонима (посебно када су у питању контекстуални антоними) као што га нуди АРПАСЈ. Па чак ни тада, лексикограф вероватно не би идентификовао све те антонимске односе. Мањкавост АРПАСЈ при изради дескриптивних речника као што је РСАНУ јесте тај што испитаници различите типове односа перципирају као антонимију. Неки од њих се (из угла лексикографа или лексиколога) не могу назвати антонимијом, али ипак сматрамо да је у дескриптивном речнику корисно на неки начин навести податке добијене у АРПАСЈ.

5.9. Однос АРСЈ и АРПАСЈ

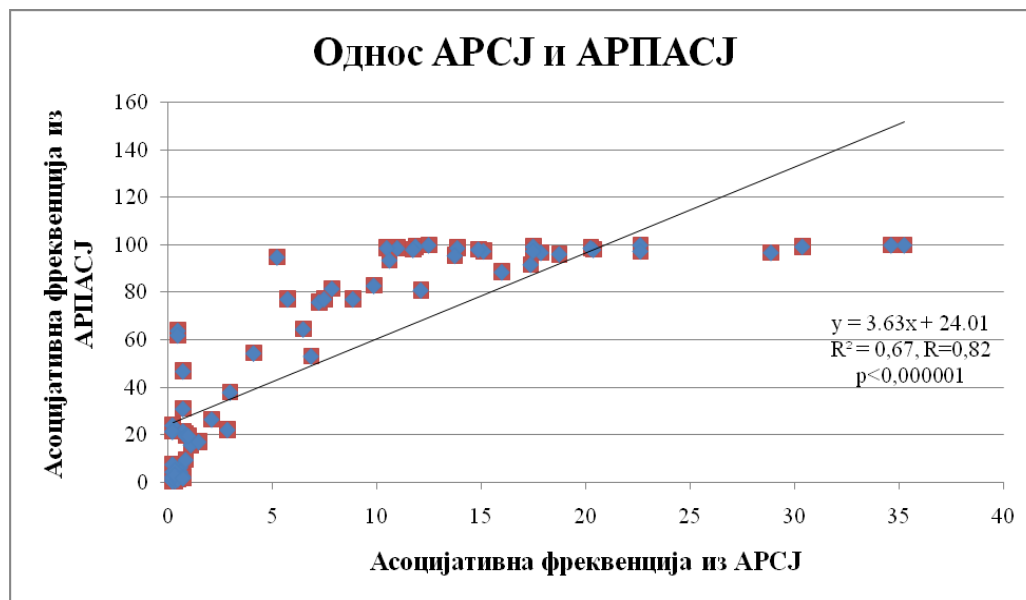
Када је у питању однос *Асоцијативног речника српског језика* (АРСЈ; Пипер и сар. 2005) и *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (АРПАСЈ), поставили смо три основна питања:

- 1) Да ли је јачина везе стимулуса са антонимом (приказана као) подједнако јака у оба ова речника, тј. да ли асоцијативне фреквенције у ова два речника корелирају?
- 2) Да ли се за придевске стимулусе добија исти репертоар антонима у оба ова речника?
- 3) У чему се састоје сличности, а у чему разлике између ова два речника?

1) **Јачина антонимске везе у АРСЈ и АРПАСЈ.** Како бисмо одговорили на прво питање, одабрали смо оне асоцијате из АРСЈ које смо кодирани као антониме или као асоцијате супротног значења у односу на стимулус, а потом исте те парове пронашли у АРПАСЈ. На вредностима асоцијативних фреквенција за 70 парова који постоје у оба речника, израчунали смо *Пирсонов коефицијент корелације*,¹⁷⁰ и његова вредност износи:

¹⁷⁰ **Корелација** је поступак којим се утврђује да ли између варирања две варијабле постоји веза. Уколико су промене вредности једне варијабле праћене променама вредности друге, онда кажемо да те две варијабле корелирају, тј. да су повезане (нпр. висина и тежина човека). Изражава се коефицијентом корелације (R) који се креће од -1 (екстремна негативна корелација, која подразумева да повећање вредности једне варијабле утиче на смањење вредности друге) преко вредности 0 (корелација не постоји) до +1 (екстремна позитивна корелација, која подразумева да једино дата варијабла утиче на промене вредности друге варијабле) (Исп. Тодоровић 1998: 25–27). **Статистичка значајност**, тј. вредност статистика „р“ говори о томе колика је

$R=0,82$, $F(1, 68)= 139$, $p<0,0001$ (в. Сliku 38). То значи да су јачине антонимских веза у ова два речника веома сличне, али да ипак преостаје део варирања који се разликује.

Слика 38. Приказ корелације асоцијативних фреквенција за 70 антонимских парова у *Асоцијативном речнику српскога језика* (АРСЈ, Пипер и сар. 2005) и *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика* (АРПАСЈ). На обе осе асоцијативне фреквенције изражене су у процентима, а не у апсолутним мерама.

Ово сматрамо веома важним налазом, јер се показало да јачина асоцијативне везе није значајно промењена ни када се промени начин прикупљања података (слободне дискретне асоцијације наспрам контролисаних континуираних), број испитаника (800 наспрам 158), као ни сами испитаници (потпуно различити испитаници учествовали су у ова два истраживања). Међутим, интересантна су емпиријска питања, чему треба приписати толики део заједничког варирања, као и то којим фактором би се могао објаснити део варијансе који није исти за ова два речника. У првом случају сматрамо да се испитаници у тесту (са углавном ограниченим временом реаговања) пре одлучују за фреквентније речи (или боље: пре се сете чешће коришћених речи), него за мање фреквентне, те резултате у оба теста **вероватно** треба схватити као **зависне од општих фреквенција**, но то би требало додатно испитати у будућим истраживањима. Са друге стране, део који није заједнички могао би се тумачити другим факторима, као што је

могућност да се добијени резултат добије у поновљеном истраживању, у коме би учествовали други испитаници, или други стимулуси. У овом случају вредност статистика којим се изражава статистичка значајност је изразито повољна, јер би у поновљеном истраживању било мање од 0,001% шансе да се добију различити резултати.

јачина семантичке везе, која не зависи од опште фреквенције, али ово је пре хипотеза него објашњење, те у будућим истраживањима треба испитати друге потенцијалне факторе. Међутим, оно што на Слици 38. примећујемо јесте да тест слободних асоцијација има бољу резолуцију јачине антонимске везе у горњем делу спектра, него тест контролисаних асоцијација. Будући да је тест контролисаних асоцијација директно поставио питање о томе шта су антоними задатих стимулуса, испитаници су наводили ону реч која је најбољи антоним датог стимулуса, те уколико постоји однос праве или лексичке антонимије, вероватно су се сви испитаници сетили датог антонима за сваки од стимулуса код којих је то случај. Са друге стране, када је задатак испитаника да наведу било шта што им падне на памет, они антоним наводе у већој мери онда када је антонимска веза јача, а када је слабија, онда конкурентске асоцијације заузимају значајан део асоцијативног поља. Другим речима, у тесту слободних асоцијација, пошто „отежавамо“ антонимима стављајући их у конкурентски однос са свим другим асоцијацијама, „испливавају“ у регистар виших фреквенција само они који су посебно добри, док селекцију ка вишим регистрима у тесту контролисаних асоцијација пролази већи број антонима, те је дискриминациони критеријум слабији.

2) **Репертоар антонима.** Будући да смо већину парова које смо у АРСЈ аотирани као антониме, пронашли у АРПАСЈ (70 парова, односно 91%), а знатно мањи број парова нисмо (7 парова, односно 9%) то је уједно била и валидација нашег начина аотирања типа везе (из претходног поглавља), јер је тиме практично добијена интерсубјективна сагласност.¹⁷¹ Преостали проценат од 9%, иако се може схватити као антоним, највероватније у тесту слободних асоцијација није наведен услед односа антонимије, већ услед неког другог типа антонимске везе. Са друге стране, АРПАСЈ речник нуди знатно већи репертоар антонима. Од укупно 514 различитих антонима за 40 испитиваних стимулуса у АРПАСЈ, у АРСЈ је наведено свега 102 (20%), док 80% антонима није наведено. Ипак, у АРСЈ су наведени готово сви они антоними који у АРПАСЈ имају највише асоцијативне фреквенције, што значи да се за придеве најважнији антоними могу

¹⁷¹ У АРПАСЈ нису потврђени парови *груб – љубазан* (2), *груб – слаб* (6), *десни – црвено* (2), *лењ – хитар* (2), *нежан – страствен* (2), *последњи – најбољи* (2), *штедљив – скуп* (4). Сматрамо да већина ових парова ипак јесу антоними, али контекстуални, иако смо се око неких двоумили током процеса аотације. Оно што нас ипак охрабрује, јесте то што су асоцијативне фреквенције ових парова релативно ниске, те и уколико смо у неким случајевима погрешили при аотацији, то свакако не би могло да утиче на налазе које смо изнели у претходном поглављу.

добити подједнако добро и помоћу теста слободних и помоћу теста контролираних асоцијација, јер очигледно за придеве антоними представљају најважније асоцијације. У Табели 21. приказана су 4 стимулуса са асоцијатима-антонимима у ова два речника.

Табела 21. Приказ репертоара антонима за стимулусе у *Асоцијативном речнику српског језика* (АРСЈ, Пипер и сар. 2005) и *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика* (АРПАСЈ).

Стимулус	Антоним у АРСЈ	Асоц фрек у АРСЈ	Антоним у АРПАСЈ	Асоц фрек у АРПАСЈ
богат	сиромашан	95	сиромашан	157
			бедан	4
			скроман	2
			сирот	1
			сиромашки	1
			празан	1
			плитак	1
			неимућан	1
груб	нежан	52	нежан	102
			слаб	38
			мек	10
			добар	9
			мекан	7
			благ	5
			мио	4
			пажљив	3
			љубазан	2
			обазрив	2
			увиђајан	1
			туп	1
			пријатан	1
			префињено	1
			осетљив	1
			добар	1
			деликатан	1
низак	висок	243	висок	157
			велики	2
			издужен	1

Стимулус	Антоним у АРСЈ	Асоц фрек у АРСЈ	Антоним у АРПАСЈ	Асоц фрек у АРПАСЈ
паметан	глуп	94	глуп	155
			неинтелигентан	4
			туп	2
			ограничен	2
			тупав	1
			ненадарен	1
			наиван	1
			луд	1
			заостао	1
			бистар	1
			бамбрек	1
			амбициозан	1

3) **Сличности и разлике између АРСЈ и АРПАСЈ.** У претходна два питања указали смо на сличности између АРСЈ и АРПАСЈ. Предност АРПАСЈ у односу на АРСЈ састоји се у томе што међу асоцијатима постоје само речи супротне по значењу у односу на задати стимулус. Стога, у АРСЈ лингвистичка експертиза подразумева утврђивање типа везе између стимулуса и асоцијата (синонимија, антонимија, чиста асоцијација, хипонимија и сл.), а у АРПАСЈ подразумева утврђивање типа антонимије (лексичка, права, контекстуална).

5.10. Резиме и закључна разматрања

У овом поглављу најпре смо рекли нешто о томе шта су контролисане асоцијације и каква је њихова примена у досадашњим истраживањима, а потом смо приказали ретка истраживања која су до сада испитивала антонимију на овај начин. Након тога приступили смо планирању истраживања антонимије помоћу ове методе, тако што смо извели пилот-истраживање које нам је помогло да се одлучимо за врсту речи и тип стимулуса које ћемо задати у тесту. Одлучили смо се за придеве из општег лексичког фонда, будући да се показало да се испитаници најчешће слажу шта је антоним баш за ову врсту речи (у односу на именице и глаголе, које смо такође задали као стимулусе у пилот-истраживању), а да је

у литератури раније показано да се антонимија чешће јавља код фреквентних придева (Deese 1962). Будући да нису постојале јасне препоруке о томе који број испитаника је потребан како би се добили валидни подаци о антонимији помоћу овог теста, приступили смо и истраживању које нам је помогло да одговоримо на то питање. Показало се да уколико се већ на узорку од 10 испитаника барем 8 сложи око тога шта је антоним датог стимулуса, то ће бити најчешће навођени антоним и на већим узорцима, а уколико се сложи мање од 8 испитаника, онда узорак треба повећавати, зависно од процента слагања испитаника. Управо наведена препорука важи уколико истраживањем желимо да утврдимо шта је за испитанике најважнији антоним једне речи. Уколико пак желимо да утврдимо јачину везе међу члановима антонимског пара, већ на узорку од 50 испитаника добијају се стабилне процене. Након што смо одговорили на ова кључна питања, приступили смо обради података добијених на узорку од 158 испитаника, изворних говорника српског језика, за 394 придева-стимулуса. Анализирали смо карактеристике одговора које су испитаници давали у тесту, и размотрили могућности лематизације одговора (словне грешке при куцању, навођење асоцијата који нису у канонском облику, омисије, варијанте речи, измишљене речи) и грешке међу одговорима (ехолалични одговори, синонимични одговори, погрешно прочитани или протумачени стимулуси). Након формирања *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* приказали смо нека од истраживања која се могу извести на добијеном материјалу. Показали смо како се помоћу овог речника може испитивати **полисемантичка структура стимулуса**, међусобним поређењем значења антонима у оквиру једног асоцијативног поља. На тај начин добили смо **неколико модела како се антоними могу везивати за један гласовни склоп**, који представља једну или више речи (услед хомонимије или хомографије). Увидели смо да постоје различите могућности:

1) Две или више различитих речи везано је за исто значење:

- а) међу њима постоји однос синонимије или блискозначности (**вертикалан** – *хоризонталан, водораван, положен, попречан*);
- б) међу њима постоји градација у значењу (**врео** – *замрзнут, леден, хладан, свеж, млак*);

в) међу њима не постоји однос синонимије, јер се зависно од речи са којом колоцирају употребљавају различите речи (**свеж** – *бајат, буђав, устајао, труо, стар, осушен, сув, ужегао, покварен*);

2) Две или више различитих речи везано је за различита значења и међусобно нису синоними (**крив** – *прав, раван* и **крив** – *невин, недужан*);

3) Две или више различитих речи везано је за хомографне или хомонимне реализације истог гласовног склопа (**обучен** – *го, наг, свучен, скинут, голишав, неодевен, огољен* и **обучен** – *нестручан, неспреман, необразован, незналица*);

4) Једна реч везује се за различита значења или одреднице, без обзира да ли су у питању:

а) удаљена значења, што се види по томе да постоји и велики број антонима за та два (или више) значења, који међусобно нису синоними (**натмурен** (нпр. *дан, небо*) – *сунчан, натмурен* (нпр. *човек*) – *весео, расположен, насмејан, срећан, раздраган, озарен, позитиван*, али и **натмурен** (и *дан* и *човек*) – *ведар, светао*, што би се могло односити на оба поменута значења или групе значења); или су у питању

б) читаве полисемантичке структуре придева, који у свим значењима развијају антонимију на исти начин (**мали** – *велики*).

(Било би веома интересантно испитати да ли испитаници при навођењу антонима фаворизују неку од ових стратегија, или је свака реч-стимулус случај за себе, јер би нам то пружило бољи увид у полисемију унутар једног истог *менталног лексикона*, коју треба разликовати од полисемије у целом језичком систему.)

Уколико се у обзир узму и асоцијативне фреквенције сваког од одговора, у случајевима које смо описали под бројевима 2) и 3), могуће је **утврдити које од значења је доминантно** у полисемантичкој структури, или која од две речи испитаницима чешће пада на памет, па је на тај начин могуће утврдити да хијерархизација значења помоћу ове методе, не одговара увек оној која је описана у дескриптивним речницима (нпр. у РСАНУ прво значење придева **љут** је оно које се односи на *наприку*, а друго оно које се односи на *љутњу*, а у главама испитаника, на основу података које смо добили, ситуација је обрнута).

Тест контролисаних асоцијација показао се као веома корисна метода и при испитивању **симетрије антонимског односа**, те смо на тај начин испитали 319 антонимских парова и класификовали их у групе, према степену симетрије, те навели могуће разлоге одсуства симетрије (постојање конкурентских антонима услед синонимије или лексикализованости различитих делова скале који се могу схватити као антоними, однос неправне антонимије, спецификација значења). Такође, помоћу ове методе, на примеру придева *храбар*, испитали смо **да ли постоји антонимија изван граница једне врсте речи**. Показало се да у случајевима када из неког разлога постоји лексичка празнина, лексема из друге врсте речи у односу на стимулус, може преузети улогу антонима, али разлог томе не мора бити само лексичка празнина, већ фреквенција употребе потенцијалних антонима. Дакле, поред семантичког критеријума супротстављања значења две речи, видимо да на антонимију могу утицати и други фактори, као што је нпр. фреквенција употребе речи.¹⁷²

Поред приказаних анализа, усмерених на стимулусе, *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика* може послужити и као вредан извор информација о различитим карактеристикама испитаника. На пример, поред питања о стратегији навођења антонима (што смо малопре споменули) било би интересно испитати и да ли словне грешке, неочекивани и погрешни одговори итд. долазе увек од истих испитаника, у којој мери дати испитаник влада системом српског језика, без обзира да ли је у питању особа која учи српски као страни језик, или је у питању дете, које га тек усваја као матерњи.

У завршном делу поглавља дали смо упоредни приказ информација које се о антонимији могу добити у РСАНУ и АРПАСЈ, те закључујемо да је однос ова два (типа) речника веома сложен. Оно што је у АРПАСЈ потврђено као антоним са највишим процентом фреквенција, у РСАНУ понекад је означено као прави или лексички антоним (нпр. *дуг – кратак*), некада није услед грешке или пропуста лексикографа (нпр. код придева *велик* није наведен антоним *мали*), а некада није с правом, јер није у питању тај тип антонимије (нпр. *град – село*). Такође, некада се антоними који су потврђени високим фреквенцијама у АРПАСЈ наводе у РСАНУ као контекстуални антоними, везани за

¹⁷² У Поглављу 7. *Корпусна анализа антонимије* биће више речи о другим могућим факторима, од којих истраживачи антонимије помињу нпр. јачину асоцијативне везе међу речима, тј. поред семантичког критеријума уводе тзв. лексички (исп. Justeson–Katz 1991: 14; Justeson–Katz 1992: 176).

секундарна значења која су некад нумерисана високим (тек седмо или касније значење) бројем (нпр. *активан* – у значењу 7. *пасиван*; *напредан* – у значењу 7. *назадан*, *мушки* – у значењу 5.д. *женско* (sic!); *живот* – у значењу 2.а. *смрт*). Са друге стране, у РСАНУ се наводе контекстуални антоними који су потврђени ниским фреквенцијама или уопште нису потврђени у АРПАСЈ, јер се ради о ретким или мање познатим значењима (нпр. за придев *благ* – у АРПАСЈ није потврђен антоним *блештав* који је наведен у РСАНУ, а такође за именицу *лице* – у АРПАСЈ нису потврђени антоними *писмо*, *полеђина*, *постава*, који су наведени у РСАНУ). Закључујемо да подаци о антонимији у ова два речника нису увек исти, јер приказују слику из два различита (иако повезана) домена: корпуса писаног језика (преломљено кроз лексикографску методологију и интуицију) и синхроног стања у главама испитаника. Ипак, верујемо да су ова два извора информација о антонимима комплементарна, те да је за свестрано испитивање и разумевање антонимије неопходно комбиновати информације које они нуде. На самом крају упоредили смо и податке о антонимији које бележе АРСЈ и АРПАСЈ, те смо уочили да је репертоар антонима нешто већи у АРПАСЈ, али да су најважнији антоними садржани у оба ова речника. Јачине антонимских веза показале су се као стабилне, независно од тога да ли се испитују помоћу слободних или контролисаних асоцијација, али је АРСЈ понудио нешто бољу резолуцију у горњим деловима спектра.

Коначно, након свих приказаних налаза о антонимији, добијених на основу теста контролисаних асоцијација, можда је и сувишно рећи колико се корисном показује ова метода. У наредном поглављу показаћемо на који начин квантитативни опис *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* може помоћи при испитивању антонимије.

6. Квантитативна анализа и евалуација Асоцијативног речника придевских антонима српског језика (АРПАСЈ)

У претходном поглављу представили смо *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика* и приказали неке од могућих начина коришћења података добијених из њега. Примери истраживања које смо поменули заснивају се на класификацији и пребројавању јединица речника према традиционалном лингвистичком опису (према врсти речи асоцијата (именица, придев, прилог, глагол итд.), типу односа између стимулуса и асоцијата (стимулус и асоцијат су у односу синонимије, асоцијат је једнак стимулусу, асоцијат је у односу антонимије према задатом стимулусу итд.), међусобном односу асоцијата унутар асоцијативног поља (асоцијати су међусобно у односу синонимије, асоцијати међусобно нису у односу синонимије, асоцијати су творбено повезани итд.) и сл. Овај речник, међутим, може се користити и на други начин, тј. као полазна основа у квантитативним истраживањима, чија се поузданост може проверити статистичким техникама, што би нам помогло да стекнемо другачије увиде.

У овом поглављу најпре ћемо побројати неке од квантитативних варијабли којима се могу описати *асоцијативна поља* добијена на основу теста контролисаних асоцијација, а потом и сами *стимулуси* коришћени у асоцијативном тесту. Након тога, приказаћемо опис *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* помоћу датих варијабли, и покушаћемо да утврдимо да ли међу неким од њих постоји веза. Централни део овог поглавља представљају два истраживања. Прво истраживање за циљ има испитивање могућности класификације антонимских парова према ваљаности, помоћу статистичког поступка *кластер анализе*. Друго истраживање бави се провером добијене класификације, помоћу процењених јачина антонимске везе, од стране изворних говорника српског језика. Поред тога, на основу процена испитаника испитали смо и да ли је перцепција антонимске

везе симетрична, као и да ли се асоцијативне фреквенције добијене у АРПАСЈ могу сматрати когнитивно релевантним. Другим речима, интересује нас да ли чињеница да један антоним у оквиру асоцијативног поља има вишу асоцијативну фреквенцију од других, заиста значи да је јаче повезан са својим стимулусом.¹⁷³

6.1. Квантитативно истраживање

Квантитативна истраживања упућују на систематско емпиријско проучавање феномена помоћу статистичких и математичких техника. Другим речима квантитативни метод у лингвистици подразумева свако мерење и израчунавање, подробно посматрање и прецизно испитивање везано за језичке појаве. Овакво испитивање обично се врши на делу популације (узорак), те се односи уочени на узорку математички приказују, а закључци се генерализују на читаву популацију (Пипер 2000: 363). Постоји неколико основних циљева квантитативне анализе. К. Џонсон наводи следеће: **уочавање општих тенденција** унутар скупа који се испитује; **генерализовање закључака** добијених на основу посматрања репрезентативног узорка, на већи скуп могућих посматрања; **откривање законитости или узрочно-последичних веза** и образаца који постоје међу појавама и на крају **теоријско моделовање** (Johnson 2008: 3). Другим речима квантитативно истраживање покушава да **скицира ширу слику од квалитативног**, те се стога обично спроводи на већем броју представника једног феномена него што је то случај у квалитативном истраживању. Уместо сврставања јединица у категорије, као у случају квалитативних истраживања, у квантитативним истраживањима јединице се описују помоћу вредности појединих фактора. Тако, на пример, сва асоцијативна поља *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*, можемо поделити на „поља са једним асоцијатом-антонимом“ и „поља са више асоцијата-антонима“, што би било у складу са квалитативним истраживањем. Тада би поља са 2, 3, 4, 20, па и 40 различитих асоцијата спадала у исту категорију, те бисмо са једне стране имали сасвим хомогену категорију (асоцијативна поља са једним асоцијатом), а са друге веома хетерогену категорију. Ову поделу на категорије можемо додатно усложњавати, али је тада неопходно утврдити границу која

¹⁷³ Когнитивна релевантност подразумева потврду неког налаза когнитивним ефектом, у виду времена реакције, процента грешака, или у виду других мера добијених у раду са испитаницима (в. Костић, А. 2006: 485). У овом конкретном случају поставља се питање да ли ће се неком другом техником потврдити да асоцијативне фреквенције одражавају јачину везе међу антонимима.

говори колико чланова поља је потребно и довољно да би се асоцијативно поље сврстало у дату категорију. За разлику од тога, можемо пребројати тачан број различитих чланова сваког асоцијативног поља, те тиме добити нумеричку вредност фактора *број различитих чланова асоцијативног поља*. Када феномен опишемо нумеричким факторима односно варијаблама, можемо употребити различите **статистичке технике** које **ће нам показати да ли између две особине феномена** (изражене кроз нумеричке варијабле) **постоји повезаност** (за питање повезаности користи се поступак корелације), **каузалност** (регресиона анализа), **да ли се две групе** (или више њих) **међусобно разликују према неком од фактора** (т-тест, односно анализа варијансе), **на који начин би се представници датог феномена могли груписати**, уколико се у обзир узму неке од њихових карактеристика (кластер анализа) и сл.

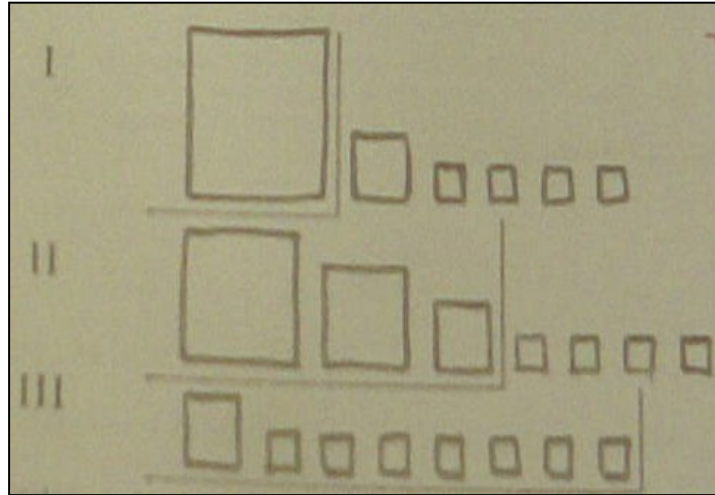
6.2. Нумеричке варијабле помоћу којих се могу описати асоцијативна поља

У литератури се могу наћи различите квантитативне варијабле које описују асоцијативна поља. Тако на пример С. Гашић-Павишић анализирајући дечије слободне асоцијације користи варијабле *показатељ опитности асоцијација* (дефинисан као просечна заступљеност примарних одговора и као просечна заступљеност прва три најфреквентнија одговора у групи испитаника), *показатељ разноврсности асоцијација* (процентуални приказ броја различитих одговора за једну реч-стимулус), *показатељ идиосинкратичности асоцијација* (процентуално изражен број одговора које је навео само један испитаник) и *показатељ парадигматичности асоцијација* (процентуални приказ парадигматских асоцијација у оквиру групе најфреквентнијих асоцијата на дату реч-стимулус, као и заступљеност свих парадигматских одговора у оквиру асоцијативног поља) (Gašić-Pavišić 1981: 66–67). С. Милекић и сарадници при опису слободних асоцијација добијених на школском узрасту нижих разреда користе неке од варијабли које је описала С. Гашић-Павишић, а уведе и варијаблу *униформност асоцијација*, која приказује дистрибуцију фреквенција одговора на задате стимулусе (вредности ове варијабле крећу се између вредности 0 (што би означавало ситуацију када су сви одговори различити) и 1 (што би представљало случај потпуне униформности одговора, тј. случај

када су сви одговори испитаника исти)) (Milekić i sar. 1988).¹⁷⁴ П. Пипер и сарадници при опису асоцијативних поља у *Асоцијативном речнику српскога језика* (Пипер и сар. 2005) користе варијабле које су делимичне варијације варијабли које користи С. Гашић-Павишић (*број различитих асоцијата унутар асоцијативног поља, број хапакс-асоцијата унутар асоцијативног поља*, тј. варијабле изражене у апсолутним вредностима, а не процентуално), али и друге варијабле, као *број оmissија* (тј. број испитаника који нису навели ниједан асоцијат за дати стимулус), *број испитаника мушког пола, број испитаника са друштвених смерова, број испитаника са природних смерова*. Овом списку, при опису асоцијативних поља из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*, могле би се додати и друге варијабле: *фреквенција најфреквентнијег асоцијата, број ехолаличних одговора* (одговор у коме испитаници понове задати стимулус), *број једнокоренских антонима* итд.

Поменућемо још размишљање С. Милекића и сарадника, који су приметили да није увек довољно узети у обзир само најфреквентнији одговор (Milekić i sar. 1988: 387–388). Они наводе да је у ранијим истраживањима овај проблем решаван тиме што су узимана у обзир прва три, првих пет или десет одговора. Ипак, овако крут критеријум није сасвим одговарајући, будући да се асоцијативна поља међусобно разликују и према томе које све одговоре треба узети у обзир при анализи. У неким асоцијативним пољима довољно је узети у обзир само најфреквентнији одговор, јер се примећује изразита доминантност најфреквентнијег асоцијата, у другим пољима прва 2 или 3 одговора имају приближно исте фреквенције, док је у неким случајевима потребно узети у обзир више одговора. То би се графички могло приказати на следећи начин (Слика 39).

¹⁷⁴ Постоји и неколико других мера, које описују уређеност система, а нешто касније представићемо једну од мера која се често користи у психолингвистичким истраживањима.

Слика 39. Структура асоцијативних поља према броју значајних одговора (Milekić i sar. 1988).

Величина квадрата на слици означава асоцијативну фреквенцију одговора, тј. број испитаника који је навео одређену асоцијацију за задати стимулус. Према овим ауторима, поред најфреквентнијег одговора значајан је и сваки следећи одговор чија фреквенција износи барем 25% (односно једну четвртину) фреквенције од најфреквентнијег асоцијата, те свако асоцијативно поље има сопствени *број значајних одговора*. Нешто касније приказаћемо како је *број значајних одговора* распоређен у АРПАСЈ по асоцијативним пољима, а сада ћемо само укратко навести по један пример за сваки од случајева са слике.

Први случај са Сlike 39. могли бисмо представити помоћу асоцијативног поља придева **горњи**, из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми) (в. Слику 40).

горњи			
доњи	157		157
нижи		1	1
гоњи	1		1

Слика 40. Асоцијативно поље придева **горњи** из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

Ово асоцијативно поље садржи само три одговора, од којих је фреквенција првог одговора 157, а преостала два одговора имају асоцијативну фреквенцију 1 (случај асоцијата *гоњи* већ смо објаснили у претходном поглављу (5), одељак 5.6.4 *Словне грешке при куцању*).

Други случај илуструје асоцијативно поље придева **блештав**, које садржи 37 различитих асоцијата-антонима, али се само прва три најфреквентнија, према мери коју су понудили Милекић и сарадници, сматрају значајним одговорима (слика 41).

блештав			
таман	40	5	45
мат	33	1	34
мрачан	29	2	31
тмуран	3	2	5
сив	5		5
обичан	5		5
неприметан	4	1	5
муган	2	2	4
матиран	4		4
загасит	2	2	4
једнобојан	3		3
бесјајан	2	1	3
неупадљив	2		2
мрк	2		2
затамњен	2		2

Слика 41. Део асоцијативног поља придева **блештав** из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић и Шева, у припреми).

Трећи случај са Сlike 39. илустроваћемо асоцијативним пољем придева **замишљен** из АРПАСЈ (Слика 42). У овом асоцијативном пољу фреквенција најфреквентнијег асоцијата износи 22, док је фреквенција првог следећег асоцијата 21, а потом следе одговори чије су фреквенције 19, 16 и тако даље. Према формули коју нуде Милекић и

сарадници (Milekić i sar. 1988) у значајне одговоре овог асоцијативног поља спадали би сви одговори чија је фреквенција 6 или више од 6 ($22/4=5,5$).

замишљен				
присутан	18	3	1	22
незамишљен	21			21
стваран	16	3		19
реалан	11	4	1	16
трезвен	12	2		14
сконцентрисан	8		1	9
свестан	7	1	1	9
усредсређен	7			7
концентрисан	5	2		7
опуштен	6			6
причљив	4	1		5
разуман	3	1		4
ведар	4			4
стварни	3			3

Слика 42. Део асоцијативног поља придева **замишљен** из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић и Шева, у припреми).

6.3. Нумеричке варијабле којима се описују задати стимулуси

Поред нумеричких варијабли које описују асоцијативна поља, постоје и мере које описују задате стимулусе. Карактеристике лексема могу се дефинисати на различитим језичким нивоима: фонолошком, морфолошком, лексичком, употребном, односно прагматичком и сл. Пребројавањем броја гласова у речи добићемо вредности нумеричке варијабле „број гласова“, пребројавањем морфема вредности варијабле „број морфема“, пребројавањем значења речи вредност варијабле „број значења“, и тако даље. На основу фреквенцијских речника могуће је утврдити учесталост употребе појединих лексема.

За неке од варијабли постоји оправдана теоријска претпоставка да могу утицати на антонимију једне речи. На пример, у Поглављу 4. указано је на овакву зависност на случају придева, тј. што је неки придев чешће у употреби, то већи број испитаника наводи антоним као одговор у асоцијативном тесту. Питање је да ли се то може објаснити ширим опсегом речи са којима колоцира, те је већа могућност да са неким од њих ступи и у однос антонимије, или се ради о неком другом механизму. Даље, то би могло да значи да ће дата лексема имати и већи број кандидата са којима ступа у однос супротности значења, али ће њена веза са сваким од потенцијалних антонима бити релативно ниска. Или на пример, питамо се да ли већи број значења једне лексеме, утиче на то да има већи број различитих антонима. Сва ова питања могла би бити предмет засебних истраживања, која би нам пружила потпунији увид у антонимију. Такође, интересантно је и важно питање, да ли се поузданији и бољи подаци добијају помоћу теста дискретних контролираних асоцијација, који су спровели Парадијева и сарадници (Paradis et al. 2009; Willners–Paradis 2010) или помоћу теста континуираних асоцијација, коришћеног у нашем истраживању.

У наставку поглавља, најпре ћемо приказати досадашња квантитативна истраживања одговора из теста контролираних асоцијација којима се испитује антонимија, потом ћемо испитати да ли су неке од претходно описаних квантитативних варијабли повезане, а након тога (као што смо већ најавили на почетку поглавља) приказати два истраживања везана за ваљаност антонима, евалуацију АРПАСЈ и антонимску симетрију.

6.4. Ранија квантитативна истраживања на подацима из теста контролираних асоцијација којим се испитује антонимија

Нисмо пронашли велики број истраживања која се баве квантитативним испитивањем антонимије на материјалу добијеном из теста контролираних асоцијација, те ћемо укратко приказати неколико налаза о повезаности неких од горе наведених варијабли. Парадијева и сарадници уочили су да у асоцијативном речнику придевских антонима енглеског језика, стимулуси у чијим се асоцијативним пољима налазе **омисије** (неки од испитаника нису навели антоним) имају **већи број различитих антонима** него стимулуси код којих омиесија нема (Paradis et al. 2009: 404–406, 413). То би, према нашем

мишљењу, значило да постоје стимулуси за које није сасвим јасно шта треба сматрати њиховим антонимом, те постоји велики варијетет одговора испитаника, а некада за такве стимулусе испитаници уопште не могу да се сете антонима. Поред тога, ови аутори укратко коментаришу и **двосмерност асоцијативне везе** међу антонимима. На пример, свих 50 њихових испитаника навело је придев *strong* (=јак) као антоним за придев *weak* (=слаб), *good* (=добар) као антоним за *bad* (=лош), *ugly* (=ружан) као антоним за *beautiful* (=леп), *light* (=лак) као антоним за *heavy* (=тежак), али није важило и обрнуто (Paradis et al. 2009: 406). Ипак, у случајевима које највећи број изворних говорника енглеског језика сматра добрим представницима антонимије, постојало је знатно слагање испитаника у оба смера. На пример, као што смо већ рекли, свих 50 испитаника као антоним придева *bad* навело је придев *good*, али за придев *good* 42 испитаника је рекло да је антоним *bad*, а 8 испитаника да је то придев *evil* (=зао) (Paradis et al. 2009: 406). Такође, аутори закључују да **чланови антонимских парова који су снажно међусобно повезани, елицитирају само један или два антонима.**¹⁷⁵ Исти закључак изведен је и на истраживању које се бавило придевским антонимима шведског језика (Willners–Paradis 2010). Испитујући даље ваљаност антонимских парова, они су на паровима који су реципрочно асоцирани у тесту контролисаних асоцијација спровели поступак кластер анализе, којим су желели да подробније испитају „конвенционализованост“ супротности (Paradis et al. 2009: 407). Применом овог метода добијена су 4 кластера антонимских парова, која су даље коришћена у поређењу са налазима о антонимима, добијеним другим техникама, о чему ће више речи бити у наредном поглављу.

Неке од варијабли које смо нешто раније представили, употребили смо да бисмо описали асоцијативна поља из АРПАСЈ, а потом да бисмо утврдили да ли међу њима постоји зависност.

6.5. Квантитативна анализа Асоцијативног речника придевских антонима српског језика

Када су у питању карактеристике асоцијативних поља испитали смо структуру АРПАСЈ према следећим варијаблима: *број различитих асоцијата-антонима,*

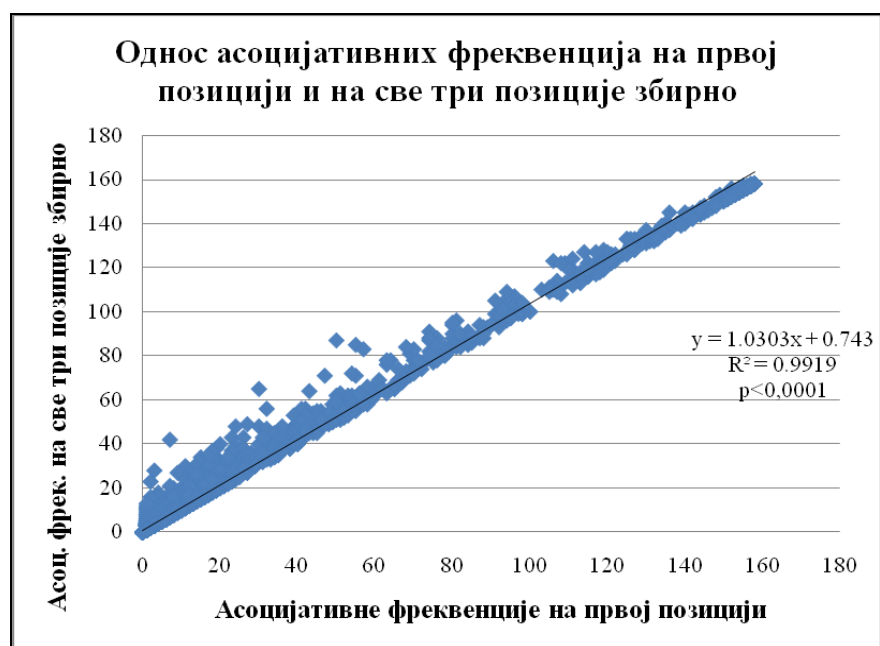
¹⁷⁵ Поставља се, међутим, питање да ли се ова тврдња може посматрати и обрнуто, тј. да се антонимски парови који елицитирају само један или два антонима, могу сматрати снажно повезаним паровима?

асоцијативна фреквенција најфреквентнијег асоцијата-антонима, број оmissија, број хапакс-асоцијата, број значајних одговора и уређеност асоцијативног поља изражена кроз меру под називом *Шенонова еквитабилност*.¹⁷⁶ Поред тога, интересовало нас је каква је структура стимулуса задатих у овом речнику, описана квантитативним мерама *број значења стимулуса* и *фреквенција употребе стимулуса*. Након тога, испитали смо да ли су неке од ових мера повезане, као и да ли мере које описују стимулусе могу рећи нешто о структури асоцијативних поља. Такође, будући да је у нашем тесту од испитаника тражено да наведу најмање 1 а највише 3 антонима, а у истраживању Парадијеве и сарадника на шведском и енглеском језику испитаници су наводили 1 антоним, питали смо се који од ових начина испитивања антонима даје боље резултате: тест дискретних (1 асоцијат) или континуираних асоцијација (3 асоцијата). Како бисмо знали да ли да представимо мере које сабирају асоцијативне фреквенције на првој позицији у АРПАСЈ или асоцијативне фреквенције које сабирају одговоре дате на било којој од три могуће позиције, најпре ћемо приказати колико се ове две мере разликују, а потом и све поменуте мере.

Број потребних одговора у тесту контролисаних асоцијација (дискретне или континуиране асоцијације). Као што смо већ раније напоменули, задатак који смо у тесту контролисаних асоцијација задали испитаницима укључивао је **обавезно навођење једног антонима и факултативну могућност навођења још два антонима за сваки стимулус**. Интересовало нас је да ли је антоним који је већини испитаника први пао на памет, био уједно и најчешће наведени антоним свих испитаника на све три позиције заједно. Другим речима поставља се питање да ли асоцијативне фреквенције првонаведеног асоцијата-антонима корелирају са укупним збиром асоцијативних фреквенција, када се узму у обзир сва три наведена антонима. Како бисмо одговорили на ово питање узели смо у обзир фреквенције свих асоцијата који су се појавили на првој позицији, што је укупно представљало 6.732 асоцијата. На Слици 43. приказан је однос ове две варијабле, који показује да су ове две мере готово идентичне: ($R = 0,996$, $F(1,8605)=1027324$, $p<0,0001$). Другим речима, није постојала ситуација да се већина испитаника прво сети једног

¹⁷⁶ Ова мера веома је слична мери *униформност асоцијација* коју су користили Милекић и сарадници (Milekić i sar. 1988). Такође, постоји и низ других мера које говоре о уређености система (исп. нпр. Magutan 1988), али је *Шенонова еквитабилност* широко коришћена у психолингвистичким истраживањима (Moscoso del Prado Martin et al. 2004, Kemps et al. 2005, Baayen et al. 2006, Filipović-Đurđević-Gatarić 2016, Gatarić-Filipović-Đurđević 2016, Horváth et al. 2016, Stoll et al. 2016), те смо се определили баш за ту варијаблу. Поред тога, ова мера се користи за поређење више система са различитим бројем елемената.

антонима, а да се онда још већи број испитаника сети неког другог антонима. И не само то, него односи који су добијени само на основу једног одговора, готово су идентични као односи који се добијају помоћу три одговора испитаника. То значи да **при испитивању антонимије помоћу контролисаног теста асоцијација није потребно од испитаника тражити да факултативно наводи још два одговора, већ је довољан само један (обавезни) одговор.** Са друге стране, у већини наредних анализа могуће је алтернативно користити било коју од ових мера, а ми се одлучујемо за мере добијене на основу прве позиције.

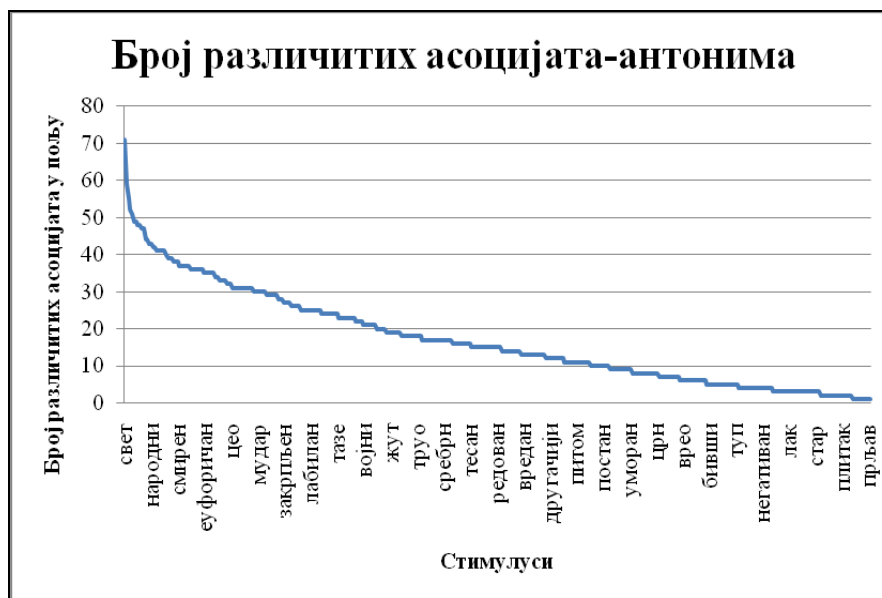

Слика 43. Зависност асоцијативне фреквенције асоцијата-антонима на првој и збирно на све три позиције, у *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика*.

Међутим, уколико би поставка задатка гласила другачије, тј. ако бисмо од испитаника тражили да обавезно наведу три антонима за сваки задати стимулус, или ако не бисмо захтевали обавезни одговор ни у случају првонаведеног асоцијата, питамо се да ли би се добили другачији резултати. Ова питања остају као задатак за будућа истраживања.

6.5.1. Опис асоцијативних поља у АРПАСЈ

Број различитих асоцијата-антонима унутар асоцијативног поља. Једна од проминентних карактеристика асоцијативних поља јесте број различитих антонима које су испитаници навели за сваки од задатих стимулуса. У вредности ове мере АРПАСЈ крећу се између 3 и 78 (в. Сliku 44). Стога можемо рећи да се према овом критеријуму асоцијативна поља веома разликују.

Слика 44. Број различитих асоцијата за стимулусе из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

Са једне стране, питамо се од чега зависи број различитих асоцијата-антонима унутар асоцијативног поља, а са друге, претпостављамо да што стимулус има мањи број наведених антонима, то је потенцијално бољи представник антонимије. У претходном поглављу видели смо да једна реч може имати више антонима везаних за исто значење, те су они међусобно у односу синонимије или се тичу различитог степена изражености дате особине. Такође, антоними унутар асоцијативног поља могу бити везани за међусобно различита значења, те нису у међусобном односу синонимије (исп. и друге могућности, описане у претходном поглављу). Интересантно је питање да ли је број различитих асоцијата-антонима повезан са неком од других квантитативних мера. Стога ћемо нешто касније приказати корелацију ове мере са неким од других мера.

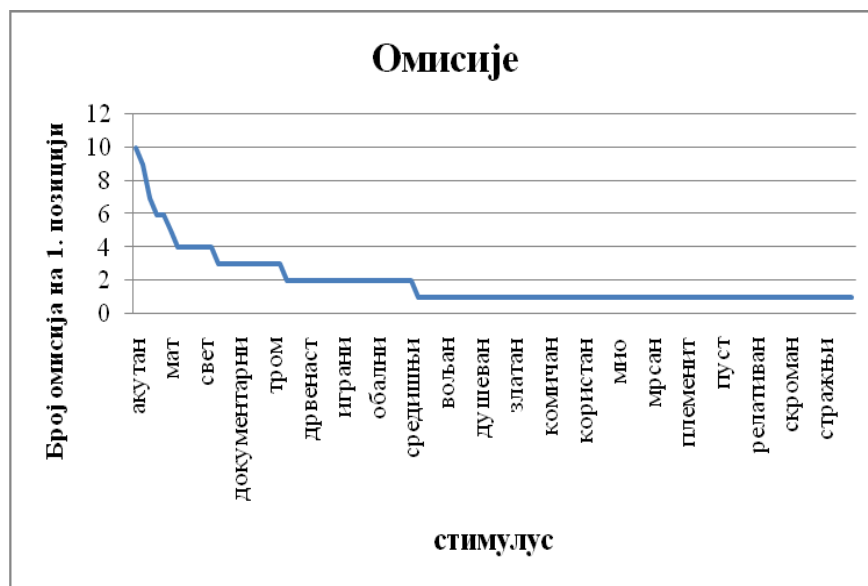
Асоцијативна фреквенција најфреквентнијег асоцијата-антонима у асоцијативном пољу. Ова мера говори нам не само који антоним је најважнији за изворне говорнике српског језика, већ и о степену његове доминантности у односу на друге антониме унутар асоцијативног поља (као што смо већ нагостили у претходном поглављу, у одељку 5.7.2 *Испитивање доминантности значења речи*). Поред тога, ова мера омогућава нам да међусобно поредимо и асоцијативна поља различитих задатих стимулуса по томе колико добар антоним имају. Другим речима, не само да сазнајемо да је за придев-стимулус **бистар** доминантан антоним *мутан* (122) и да је он бољи антоним него антоним *глуп* (34), већ сазнајемо и то да је веза између **бистар** и *мутан* јача него између стимулуса **благ** и његовог најфреквентнијег асоцијата-антонима *строг* (48). Будући да у АРПАСЈ ова мера варира од 18 до максималних 158 одговора испитаника, можемо рећи да се асоцијативна поља и по овом критеријуму међусобно веома разликују (в. Сliku 45).

Слика 45. Фреквенција најфреквентније асоцијата антонима (НА) у асоцијативним пољима стимулуса *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

Број омисија унутар асоцијативног поља. Као што смо већ раније напоменули, један број стимулуса није добио обавезни одговор од стране свих испитаника. Будући да смо задате стимулусе приказивали испитаницима у различитом редоследу, како не би дошло до замора увек на истим стимулусима (при крају листе), број омисија могуће је

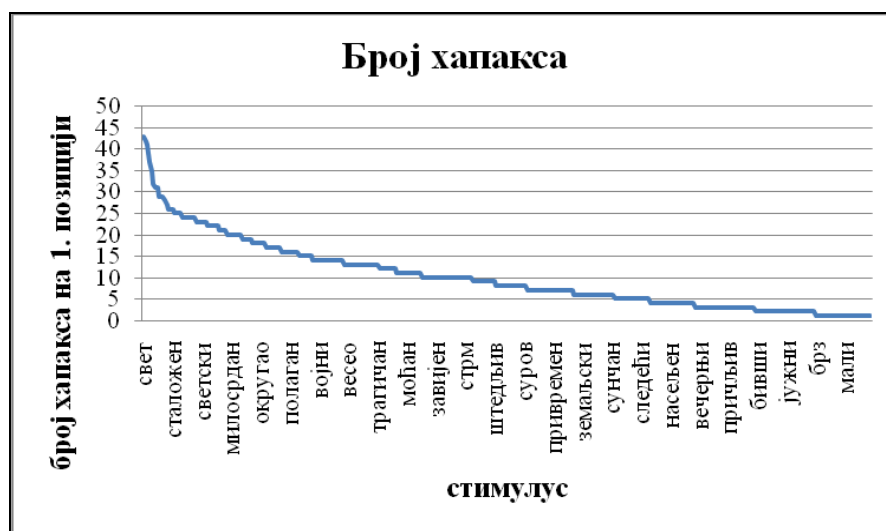
повезати искључиво са природом задатих стимулуса односно антонимских односа у које они (не) ступају. За 105 стимулуса није наведен бар један одговор, а ова мера варирала је од 1 до 10 (највећи број омисија добијен је за придев *акутан*, а потом за придеве *тазе*, *зељаст*, *крт*, *спиритуалан* итд.). Укупно гледано, број омисија у асоцијативним пољима релативно је мали. Од укупно 62.252 тражена одговора (158 испитаника требало је да да одговор за сваки од 394 задата стимулуса), у асоцијативним пољима има укупно 200 омисија, што чини 0,32%. Другим речима, највећи број испитаника држао се упутства и наводио барем један антоним за сваки задати стимулус. Ипак, и у тако малом броју омисија, могуће је уочити некакву правилност. **Стимулуси који имају изразито доминантне најфреквентније асоцијате-антониме имају веома мали број омисија.** Када се саберу омисије у свим асоцијативним пољима чији најфреквентнији асоцијат-антоним захвата више од 50% асоцијативног поља, њихов збир износи 30. За разлику од тога, у пољима где најфреквентнији асоцијат-антоним захвата мање од 50% асоцијативног поља, збир свих омисија износи 170. Дакле **85% свих омисија налази се у пољима где не постоји изразито доминантан антоним** (в. Слику 46).

Слика 46. Број омисија на првој позицији за стимулусе *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

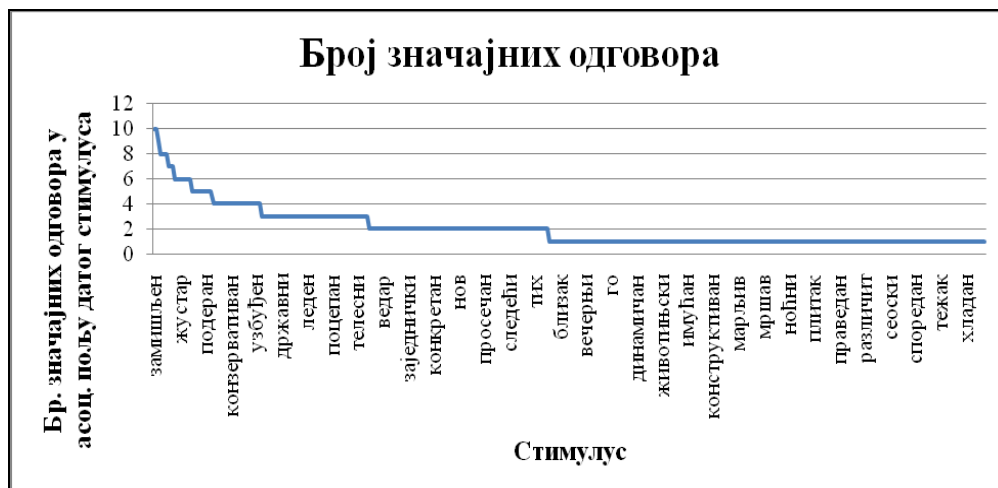
Квалитативна анализа, интроспективни фидбек испитаника, као и додатна истраживања показала би шта је главни разлог омиесија. Ми претпостављамо да је један од разлога непознавање значења задатог стимулуса, јер највећи број омиесија налазимо код придева за које су испитаници сами, спонтано реферисали да не знају њихово значење (*акутан, тазе, зељаст, крт, мат*).

Број хапакс-асоцијата унутар асоцијативног поља. Број асоцијата које је навео само један испитаник у асоцијативним пољима креће се између 1 и 43 (в. Сliku 47). Поставља се питање који је удео *хапакс-асоцијата-антонима* у броју различитих *асоцијата-антонима*, те ћемо нешто касније и приказати однос ове две варијабле.

Слика 47. Број хапакса за стимулусе из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

Број значајних одговора. Када погледамо асоцијативна поља, према мери коју предлажу Милекић и сарадници (Milekić i sar. 1988), такође видимо велике међусобне разлике унутар АРПАСЈ. Ова мера у 207 асоцијативних поља има вредност 1, дакле само један изразито доминантан антоним, у 85 поља има 2 значајна антонима и тако даље, па све до 2 асоцијативна поља која имају по 10 значајних одговора (в. Сliku 48). То су поља придева *замишљен* и *крт*.

Слика 48. Број значајних одговора у асоцијативном пољу стимулуса из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми).

Шенонова еквитабилност. Последња мера којом ћемо описати асоцијативна поља јесте Шенонова еквитабилност (Maguiran 1998: 34–37). Ова мера представља једну од мера које говоре о уређености асоцијативног поља. Формула за израчунавање ове варијабле гласи:

$$E_H = H/H_{\max} = -\sum p \cdot \log_2 p / \log_2 \sum N,$$

где E_H означава Шенонову еквитабилност, H – Шенонов индекс диверзитета, H_{\max} – максималну неуређеност система, p – вероватноћу јављања речи унутар асоцијативног поља, а N – број различитих чланова асоцијативног поља. Потенцијалне вредности ове мере крећу се између 0 и 1. Најнижа вредност ове мере добила би се када би систем био потпуно уређен, тј. када би сви испитаници дали исти одговор. Максимална вредност добила би се када би систем био потпуно неуређен, тј. када би сваки испитаник дао различит одговор. У АРПАСЈ вредности ове мере крећу се између 0,055 и 0,907 (в. Сliku 49).

Слика 49. Приказ уређености асоцијативних поља из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми), на основу Шенонове еквитабилности.

6.5.2. Опис стимулуса из АРПАСЈ

Пре него што пређемо на приказ односа ових мера, приказаћемо још две варијабле, које описују стимулусе коришћене у АРПАСЈ: *број значења стимулуса* и *фреквенција употребе придева-стимулуса*.

Број значења задатог стимулуса. Два основна начина утврђивања броја значења речи представљају технике засноване на *описним речницима* и технике засноване на *проценама испитаника* (субјективне процене вишезначности, навођење првог значења или навођење свих познатих значења) (Filipović-Đurđević 2007: 32–35). У овом истраживању одредили смо се за утврђивање броја значења помоћу речника, будући да су тако добијена значења систематизована и лакше доступна. Српски језик за сада располаже шестотомним Речником Матице српске (РМС 1967–1976), једнотомним Речником Матице српске (РСЈ 2007) и још увек недовршеним тезаурусним Речником САНУ (РСАНУ 1959–2014). Ми смо се у истраживањима која ћемо приказати у наставку овог поглавља ослонили на шестотомни Речник Матице српске (1967–1976), како бисмо могли да укључимо и стимулусе чије се почетно слово према азбучном редоследу налази иза слова П. Поред тога, у раду са испитаницима релевантан је језички опис **савремене** језичке ситуације, а РМС у већој мери од РСАНУ задовољава овај критеријум.

Значења у РМС обележавана су помоћу бројева, а подзначења унутар њих словима, као на пример код придева *бистар*:

бистар, -тра, -тро

1. *који је чист и провидан*; супр. мутан. [...]

2. *ведар, јасан, видан*. [...]

3. *блистав, сјајан* [...]

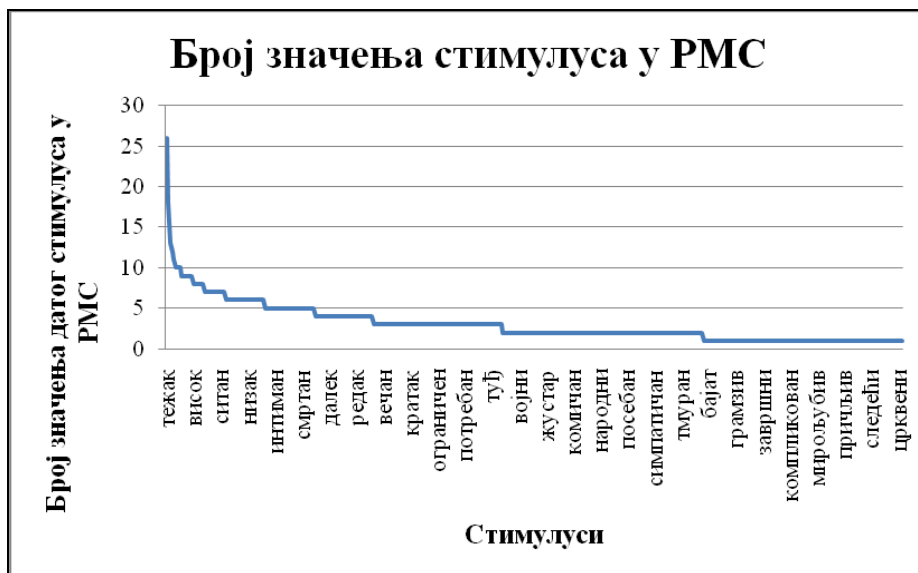
4. *који добро и јасно види, оштар (поглед, око)*. [...]

5. *звучан, звонак*. [...]

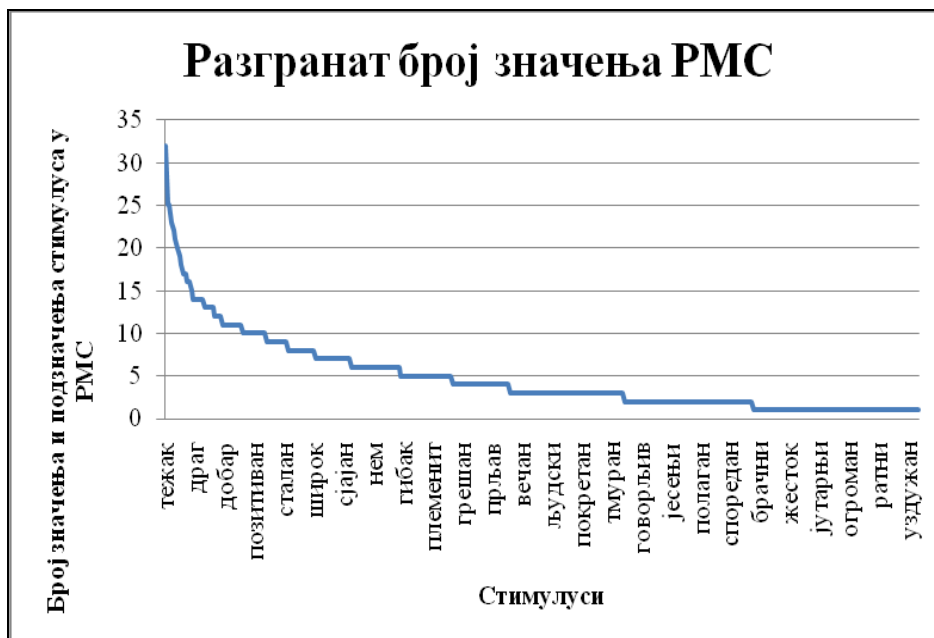
6. **фиг. а.** *који брзо и лако схвата, оштроуман, проициљив*. [...] **б.** *непомућен, чист*. [...] **в.** *разумљив, јасан* [...]

При збрајању можемо рачунати само значења означена бројевима, али и подзначења означена словима. Тако придев *бистар* према речнику Матице српске има 6 значења, али рачунајући и сва подзначења има их 8.

Ако погледамо структуру стимулуса према првој мери, видећемо да је минималан број значења 1, а максималан 26 (Слика 50), док се према другој мери креће између 1 и 32 (Слика 51).

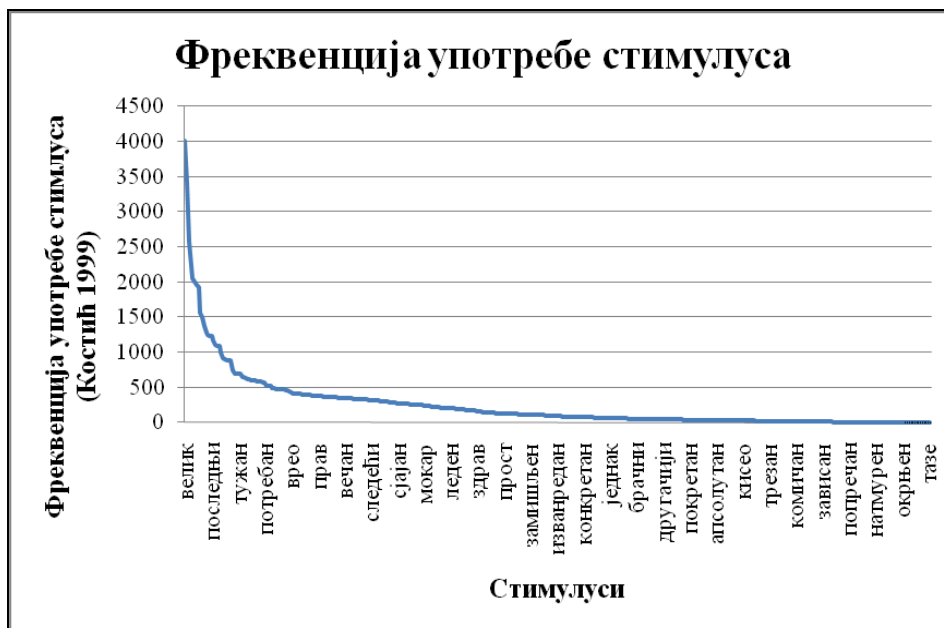
Слика 50. Приказ броја значења стимулуса из АРПАСЈ у РМС.

Слика 51. Приказ броја значења и подзначења стимулуса из АРПАСЈ у РМС.

Међутим, пошто вредности броја значења, израчунате на ова два начина високо корелирају ($R=0,88$; $F(1,392)=1391$; $p<0,0001$), закључујемо да у истраживању можемо користити било коју од ове две мере, те се ми у даљим анализама одлучујемо за збир значења без подзначења означених словима.

Фреквенција употребе придева-стимулуса. Вредност ове мере добијена је на основу *Фреквенцијског речника савременог српског језика* (Костић, Ђ. 1999), који је израђен на основу *Корпуса српског језика* (Костић, Ђ. 2001). Стимулуси који су коришћени у АРПАСЈ имају вредности ове мере од 0 (нису се појавили ниједном на 2 милиона речи) до 4008 појављивања на 2 милиона речи (Слика 52).

Слика 52. Приказ фреквенција употребе стимулуса коришћених у АРПАСЈ, у *Фреквенцијском речнику савременог српског језика* (Костић, Ђ. 1999).

6.5.3. Однос варијабли

Када се статистичким поступком корелације посматра однос управо описаних варијабли, видимо да су неке од мера високо повезане. Будући да се *Шенонова еквитабилност* израчунава на основу податка о броју чланова асоцијативног поља и њиховим фреквенцијама, не чуди што је ова мера високо повезана са варијаблима *асоцијативна фреквенција најфреквентнијег асоцијата*, *број различитих асоцијата*, *број хапакс-асоцијата*, *број значајних одговора* (све поменуте вредности R коефицијената износе између 0,7 и 0,97 и статистички су значајни). Даље, јасно је да што је *асоцијативна фреквенција најфреквентнијег асоцијата* виша, да ће бити мање других асоцијата-антонима, тј. мање значајних одговора и мање хапакса (будући да смо посматрали одговоре дате на првој позицији, где је максималан број одговора ограничен на 158).¹⁷⁷ Такође, на основу навода Парадијеје и сарадника очекивали смо да се омисије јаве код стимулуса у чијим асоцијативним пољима постоји велики варијетет одговора (Paradis et al.

¹⁷⁷ Корелација *асоцијативне фреквенције најфреквентнијег асоцијата* и *броја различитих асоцијата* износи $R = -0,80$, $p < 0,0001$, корелација *асоцијативне фреквенције најфреквентнијег асоцијата* и *броја хапакс-асоцијата* износи $R = -0,67$, $p < 0,0001$, а корелација *асоцијативне фреквенције најфреквентнијег асоцијата* и *броја значајних одговора* $R = -0,77$, $p < 0,0001$.

2009: 404–406, 413), међутим, за разлику од ових аутора ми смо налаз потврдили и статистички значајним коефицијентом корелације варијабли *број омисија* и *број различитих асоцијата*.¹⁷⁸ Корелација ових мера износи $R=0,58$, $p<0,0001$.

Можда најзанимљивији резултат јесте постојање **слабе везе између броја значења стимулуса и броја различитих асоцијата-антонима** (свега 5,4 % варијансе броја различитих асоцијата зависи од броја значења). То би значило да, супротно нашем очекивању, број различитих антонима не зависи (тј. веома мало зависи) од броја значења датог стимулуса.¹⁷⁹

Када смо утврдили да се асоцијативна поља у великој мери разликују према вредностима квантитативних варијабли које описују стимулусе и њихова асоцијативна поља, интересовало нас је да ли то може послужити при класификовању антонимских парова на боље и лошије. Стога смо приступили статистичкој методи под називом *кластер анализа*.

6.6. Истраживање 1: Класификација антонимских парова према ваљаности, на основу квантитативног описа стимулуса и асоцијативних поља из АРПАСЈ

6.6.1. Метод

У овом истраживању користили смо *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика*, који садржи 394 придева-стимулуса и њихова асоцијативна-антонимска поља, добијена на основу одговора 158 испитаника. Дате стимулусе описали смо помоћу две мере: *број значења* (у даљем тексту: RMS) и *фреквенција употребе стимулуса* (у даљем тексту: FR), а њихова асоцијативна поља такође помоћу две мере: *Шенонова еквитабилност* (у даљем тексту: Eh) и *број значајних одговора* (у даљем тексту: Z). Те

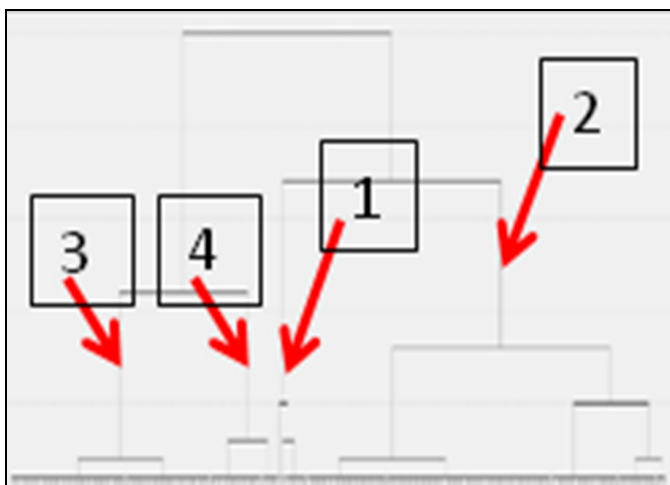
¹⁷⁸ Парадијева и сарадници нису реферисали о добијеном коефицијенту корелације, већ су до налаза дошли упоређивањем просечног броја навођених асоцијата-антонима у групи где је било омисија и групи где није било омисија (Paradis et al. 2009: 404–406, 413).

¹⁷⁹ Посебно нас је изненадило да је предзнак коефицијента корелације негативан ($R= - 0,23$, $p<0,00001$) што значи да што неки стимулус има више значења, испитаници наводе мањи број различитих антонима, тј. наводе један антоним који је јако повезан са датим стимулусом.

четири мере употребили смо као предикторе у *хијерархијској агломеративној кластер анализи* (Ward's method), која најпре свако асоцијативно поље сматра посебном категоријом, а потом два најближа, тј. најсличнија асоцијативна поља спаја у један кластер. Тај поступак се понавља све док се не добије оптималан број кластера. Поступак *кластер анализе* подразумева да варијабле које се користе као предиктори (4 поменуте варијабле) не смеју имати вредност корелационог коефицијента виши од $R=0,90$, што смо проверили и потврдили да ниједне две коришћене варијабле не корелирају са вредношћу вишом од $R=0,70$. Будући да је варијанса предиктора била веома различита, јер су вредности нпр. *фреквенције стимулуса* између 0 и 4008, а вредности *Шенонове еквитабилности* између 0 и 1, све вредности варијабли трансформисали смо *Z-score трансформацијом*.¹⁸⁰

6.6.2. Анализе и резултати

Узорак задатих придевских стимулуса и њихових асоцијативних поља *хијерархијском кластер анализом*, подељен је на 4 кластера (в. Сliku 53).

Слика 53. Дендрограм који приказује четири добијена кластера придевских антонимских парова из АРПАСЈ, добијених помоћу кластер анализе, на основу описа четири варијабле (Eh, Z, FR, RMS).

Први кластер садржи 17 стимулуса и њихових асоцијативних поља. Просечне вредности варијабли за овај кластер износе: $Eh=0,08$, $Z=1,24$, $FR=1751,35$, $RMS=9$. Чланови овог кластера, сачињени од стимулуса и његовог најфреквентнијег асоцијата, су

¹⁸⁰ Z-score трансформација је једна од трансформација која показује колико дата вредност одступа од просека дате варијабле.

следећи: *бео* ↔ *црн*,¹⁸¹ *велик* ↔ *мали*, *млад* ↔ *стар*, *жив* ↔ *мртав*, *висок* → *низак*,¹⁸² *далек* → *близак*, *добар* → *лош*, *нов* → *стар*, *оштар* → *туп*, *последњи* → *први*, *пун* → *празан*, *тежак* → *лак*, *чист* → *прљав*.

Други кластер садржи 216 парова, а просечне вредности варијабли за овај кластер јесу: $E_h=0,17$, $Z=1,38$, $FR=192,2$, $RMS= 3,35$. Навешћемо само неке од парова овог кластера: *активан* ↔ *пасиван*, *брз* ↔ *спор*, *дубок* ↔ *плитак*, *срећан* ↔ *тужан*, *затворен* ↔ *отворен*, *десни* ↔ *леви*, *богат* ↔ *сиромашан*, *бајат* → *свеж*, *буђав* → *свеж*, *весео* → *тужан*, *радостан* → *тужан*, *зreo* → *незreo*, *нежан* → *груб*, *низак* → *висок*, *вредан* → *лењ*.

Трећи кластер садржи 120 парова, а просечне вредности варијабли овог кластера су: $E_h=0,41$, $Z=2,12$, $FR=106,6$, $RMS= 1,70$. У овај кластер спадају нпр. следећи парови: *апсолутан* ↔ *релативан*, *бистар* ↔ *мутан*, *драг* ↔ *мрзак*, *мат* ↔ *сјајан*, *тврђ* ↔ *мек*, *деструктиван* ↔ *конструктиван*, *зељаст* ↔ *дрвенаст*, *гибак* → *крут*, *гломазан* → *мали*, *дебео* → *мршав*, *мудар* → *глуп*, *свеж* → *бајат*, *смртан* → *бесмртан*, *груб* → *нежан*, *тесан* → *широк*, *труо* → *свеж*, *танак* → *дебео*, *чврст* → *мек*, *сув* → *мокар*.

Четврти кластер садржи 41 пар, са просечним вредностима варијабли: $E_h=0,55$, $Z=5,56$, $FR=129,9$, $RMS=2,22$. У овом кластеру налазе се парови попут следећих: *жустар* → *спор*, *сиров* → *обрађен*, *мио* → *одбојан*, *одвратан* → *диван*, *љут* → *весео*, *крут* → *мек*, *племенит* → *зао*, *духован* → *материјалан*, *кукавички* → *храбар*, *чио* → *тужан*, *узбуђен* → *смирен*, *тром* → *хитар*, *конзервативан* → *либералан*, *интуитиван* → *неинтуитиван*, *замишљен* → *незамишљен*, *полаган* → *брз*, *закрпљен* → *поцепан*, *подеран* → *цео*, *играни* → *документарни*, *идеалан* → *несавршен*, *звездан* → *облачан*.

Статистичким поступком *мултиваријационе анализе варијансе (MANOVA)*¹⁸³, показано је да између кластера постоји статистички значајна разлика вредности четири варијабле: $F(12, 1024)=149,4$, $p<0,001$, Pillai's $\lambda = 1,63$, парцијални $\eta^2 = 0,54$, а пост хок

¹⁸¹ Знак ↔ значи да кластер садржи пар, у оба смера, тј. нпр. и асоцијативно поље *бео* и његов најфреквентнији асоцијат *црн* и асоцијативно поље *црн*, са његовим најфреквентнијим асоцијатом *бео*.

¹⁸² Знак → значи да кластер садржи пар, само у једном смеру, тј. нпр. асоцијативно поље *висок* и његов најфреквентнији асоцијат *низак*, али не и обратно. У неким случајевима то се десило јер најфреквентнији асоцијат није задат као стимулус у асоцијативном тесту, а у другим, и поред тога што је задат, није груписан унутар датог кластера.

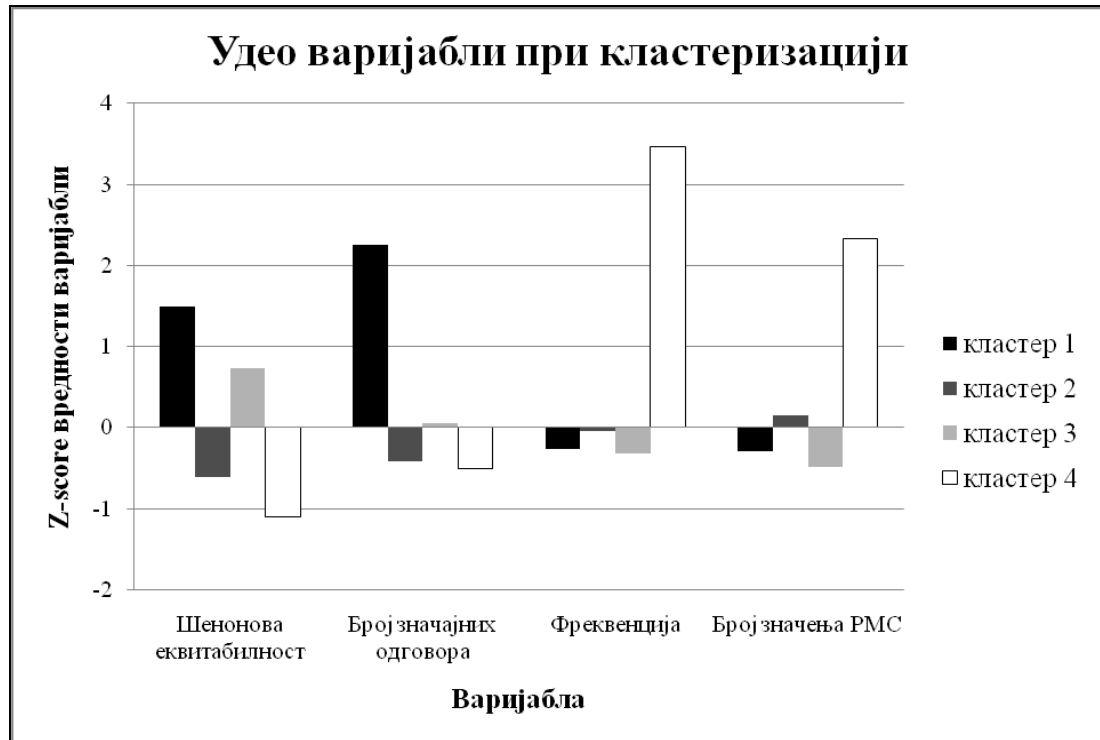
¹⁸³ *Мултиваријациона (или мултиваријантна) анализа варијансе* је статистички поступак који утврђује да ли између две групе постоји *статистички значајна разлика* у вредностима *зависне варијабле*, у случају када је у обзир узето више од једне *независне варијабле* (в. нпр. Todorović 1998: 103).

Бонферони тест (*Bonferroni post hoc*)¹⁸⁴ показао је значајну разлику између сва четири кластера за варијаблу Eh (Шенонова еквитабилност, тј. уређеност асоцијативног поља), као и значајне разлике између кластера 2, 3 и 4 за варијаблу Z (број значајних одговора), али не и између кластера 1 и 2. Према општој фреквенцији стимулуса (FR) кластер 1 разликује се од осталих, али се кластери 2, 3 и 4 међусобно нису разликовали према овој варијабли. Број значења према РМС (RMS) није се разликовао једино код стимулуса који припадају кластерима 3 и 4.

Након изведених анализа, проверили смо и то колика је тачност класификације парова, помоћу статистичког поступка *дискриминационе анализе*.¹⁸⁵ Ова анализа показала је да је 91,6% стимулуса тачно класификовано, а три *дискриминативне функције* издвојиле су се као статистички значајне. Прва функција објаснила је 70,7% *варијансе* ($\lambda=0,07$, $\chi^2=1041,3$, $df=12$, $p<0,001$), а у оквиру ње, као доминантне варијабле издвојиле су се *Шенонова еквитабилност* (Eh; $R= - 0,65$) и *број значајних одговора* (Z; $R=0,52$). Друга функција објаснила је 19,6% варијансе ($\lambda=0,3$, $\chi^2=436,7$, $df=6$, $p<0,001$), а доминантне варијабле су *број значајних одговора* (Z; $R=0,83$), *фреквенција употребе стимулуса* (FR; $R=0,65$) и *број значења РМС* (RMS; $R=0,36$). Трећа функција објаснила је 9,7% варијансе ($\lambda=0,7$, $\chi^2=160,2$, $df=2$, $p<0,001$), а доминантна варијабла је *Шенонова еквитабилност* (Eh; $R=-0,64$). У овој анализи, број значења стимулуса добијен на основу Речника МС (RMS), није се показао као доминантна варијабла при груписању стимулуса и њихових асоцијативних поља антонима. Стога закључујемо да су *Шенонова еквитабилност* (Eh) и *број значајних одговора* (Z) најважније мере за класификацију антонимских парова према ваљаности, што се и види на Слици 54.

¹⁸⁴ Пост хок тестови утврђују да ли постоји статистички значајна разлика између сваке две од више група. Иако се покаже да постоји *главни ефекат*, који се односи на све групе заједно, не морају бити значајни и сви остали, тзв. *парцијални ефекти* (в. Todorović 1998: 126–127).

¹⁸⁵ Дискриминациона (или још дискриминантна или дискриминативна) анализа је статистички поступак који на основу вредности једне или више независних варијабли процењује вредност зависне варијабле, тј. процењује којој категорији зависне варијабли припада неки објекат, у овом случају антонимски пар. Што је корелација између независних варијабли и зависне варијабле виша, то се класификација сматра успешнијом, тј. проценат исправно класификованих објеката је већи (в. Todorović 1998: 106).

Слика 54. Приказ диференцирања четири кластера помоћу 4 варијабле.

У овој анализи видимо јасну логику, тј. кластери, начињени статистичким поступцима на основу 4 варијабле које описују стимулусе и њихова асоцијативна поља, поклопили су се са нашим интуитивним критеријумом шта су добри, а шта лоши антоними. Другим речима, први и други кластер, према нашем језичком осећају, представљају најбоље представнике антонимије, а трећи и четврти лошије, из различитих разлога, а често су у питању антоними који су у већој мери зависни од контекста употребе датих речи. Ипак, јасно нам је да наша интуиција може бити варљива, те смо налазе добијене у управо описаној анализи, проверили у истраживању са изворним говорницима српског језика.

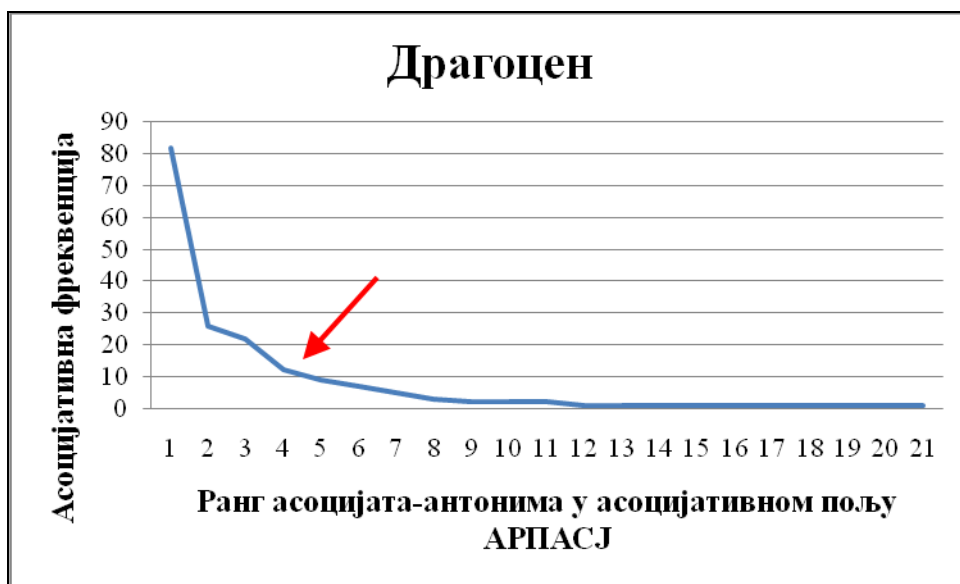
6.7. Истраживање 2: Евалуација добијених кластера, помоћу процена изворних говорника српског језика

6.7.1. Циљеви истраживања

Основни циљ овог истраживања је да се **кластери** добијени статистичким поступком *кластер анализе*, **евалуирају** помоћу процена ваљаности антонимских парова **од стране изворних говорника српског језика**. Поред тога, желели смо да проверимо **когнитивну релевантност** *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*. Другим речима, интересовало нас је да ли се парови антонима сачињени од *стимулуса* и њихових *најфреквентнијих асоцијата* (у даљем тексту: НА; нпр. *велик – мали* (154), *савремен – застарео* (40), *звездан – облачан* (28)) заиста перципирају као јаче повезани него парови *стимулуса* и њихових *средње фреквентних асоцијата* (у даљем тексту: СА; дакле, парови наведени у претходној загради наспрам парова: *велик – сићушан* (2), *савремен – антички* (3), *звездан – коцкаст* (3)). Како бисмо што више смањили варијансу при избору *средње фреквентног асоцијата*, користили смо следећу формулу:

$$F(СА) = \frac{\log_2(X)}{2}$$

где је X број различитих асоцијата у датом асоцијативном пољу. Ова формула је обезбедила да се праћењем нагиба функције, изабере у сваком асоцијативном пољу, баш онај средње фреквентни асоцијат који је најближе тзв. *тачки прелома функције*, тј. тачки где опадање вредности варијабле нагло мења интензитет, што је на Слици 55. означено стрелицом.

Слика 55. Приказ асоцијативног поља придева *драгоцен* у АРПАСЈ. На X-оси дат је ранг асоцијата према фреквенцији, а на Y-оси асоцијативна фреквенција асоцијата-антонима.

Такође, желели смо да проверимо **симетрију антонимске везе**, тј. да ли ће испитаници подједнако перципирати јачину антонимског пара $X - Y$, без обзира да ли је приказан у том редоследу ($X - Y$, нпр. *велик - мали*) или је редослед чланова антонимског пара обрнут ($Y - X$, *мали - велик*).

Стога смо циљеве формулисали кроз следеће истраживачке задатке/питања:

1. Провера перцепције симетрије асоцијативне везе;
2. Евалуација асоцијативних фреквенција из АРПАСЈ;
3. Евалуација антонимских кластера.

6.7.2. Метод

Испитаници, стимулуси, процедура. У овом истраживању користили смо *седмостепену униполарну Ликертову скалу*, са вредностима 1–7. У истраживању је учествовало 77 испитаника, изворних говорника српског језика, старости 18–45 година, који су процењивали ваљаност придевских парова. Осим антонимских парова (стимулус – НА и стимулус – СА), у истраживању су коришћени и тзв. *филери*, тј. парови придева који

су у односу *синонимије* (СИН).¹⁸⁶ За потребе истраживања, на 7 испитаника спроведен је тест контролисаних асоцијација којим се испитује синонимија, те је од њих тражено да наведу најмање 1 а највише 3 синонима за сваки од понуђених придевских стимулуса. У истраживању је коришћено по 86 парова који су сачињени од стимулуса и најфреквентнијег асоцијата-антонима (НА), стимулуса и средње фреквентног асоцијата-антонима (СА) и стимулуса и најфреквентнијег асоцијата-синонима (СИН), што укупно чини 258 придевских парова.

Задатак испитаника је био да бирањем једног од бројева, на седмостепеној скали, процене *Колико је добар пар антонима?*, при чему је вредност 1 означавала веома слабу антонимску везу, а вредност 7 веома јаку/добру антонимску везу. Како бисмо избегли ефекат замора испитаника увек на истим стимулусним паровима (обично при крају листе), стимулуси су рандомизовани у 11 различитих редоследа приказивања.

*Независне варијабле*¹⁸⁷ у истраживању биле су: **тип асоцијата** (са три нивоа: НА, СА, СИН), **кластер стимулуса** (са четири нивоа: 1–4) и **редослед придева унутар пара** (са два нивоа: ПРИДЕВ 1 – ПРИДЕВ 2, ПРИДЕВ 2 – ПРИДЕВ 1), при чему је сваки испитаник видео сваки стимулус упарен са три различита придева (НА, СА или СИН), сва четири кластера, али су листе којима се манипулисао редослед придева унутар пара биле одвојене, те је пола испитаника видело један пар у редоследу ПРИДЕВ 1 – ПРИДЕВ 2, а друга половина у редоследу ПРИДЕВ 2 – ПРИДЕВ 1.

Зависна варијабла била је упросечена **процењена јачина антонимске везе** (вредности 1–7).

Почетна страница задатка приказана је на Слици 56. Као што се на слици види, сваки испитаник пре почетка теста попуњавао је и краћу анкету о демографским

¹⁸⁶ Употреба *филера* у овом типу истраживања је стандардна процедура, која са једне стране испитаницима пружа увид у шири опсег феномена који се испитује, а са друге, спречава претерано високу резолуцију одговора испитаника. За потребе истраживања, спровели смо пилот-истраживање на 7 испитаника, изворних говорника српског језика. Њихов задатак био је да за сваки од понуђених придевских стимулуса наведу најмање 1, а највише 3 синонима. На основу тога, формиран је *Асоцијативни речник придевских синонима српског језика* (Јакић, у припреми).

¹⁸⁷ *Варијабла* представља особину објекта истраживања изражену кроз различите вредности. У истраживању се обично објекат опише вредностима тзв. *независне варијабле* (или више њих), а потом се испитује да ли *зависна варијабла* од ње зависи.

карактеристикама, те се у будућим истраживањима може проверити и утицај ових фактора на резултате теста.

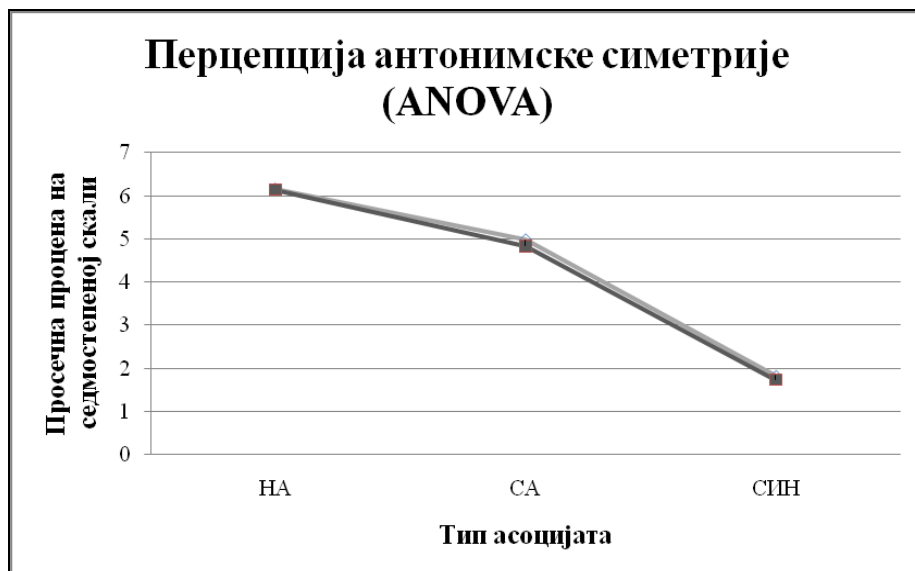
ПИТАЊЕ	ОДГОВОР	
Пол (м, ж):	z	
Место рођења:	Valjevo	
Место боравка:	Ub	
Матерњи језик (језик који сте прво проговорили)	srpski	
Матерњи језик мајке:	srpski	
Матерњи језик оца:	srpski	
Занимање (шта радите као основну делатност)	student	
Старост:		20
Колико је дати стимулусни пар добар представник антонимије?		
1 - веома лош представник антонимије		
7 - веома добар представник антонимије		
СТИМУЛУСНИ ПАР	скала процене	ваша оцена
	леп : наочит ++++++ леп : ружан	
сталан : вечан	1 2 3 4 5 6 7	5
нељубазан : срдачан	1 2 3 4 5 6 7	8
бео : црн	1 2 3 4 5 6 7	7
огроман : велик	1 2 3 4 5 6 7	1
крут : чврст	1 2 3 4 5 6 7	1

Слика 56. Приказ почетне стране задатка *Скала процене јачине антонимске везе* за 258 парова придева српског језика.

6.7.3. Резултати

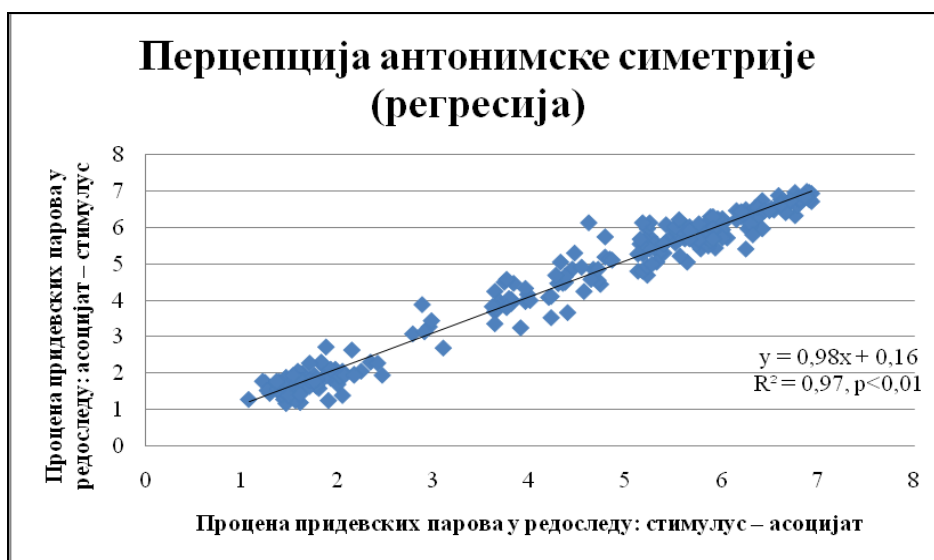
1. Симетрија асоцијативне везе

Статистичким поступком *t*-теста утврђено је да су испитаници јачину асоцијативне везе процењивали потпуно исто, без обзира којим редоследом су придеви приказани унутар пара ($t(499) = -0,565, p > 0,05$; Слика 57).

Слика 57. Просечне процене јачине антонимске везе за три типа асоцијата, зависно од редоследа унутар придевског пара (X – Y наспрам Y – X).

Висок коефицијент корелације ($R=0,985$, $p<0,01$), такође је потврдио да испитаници при процени јачине антонимске везе не праве разлику зависно од редоследа унутар придевског пара (Слика 58).

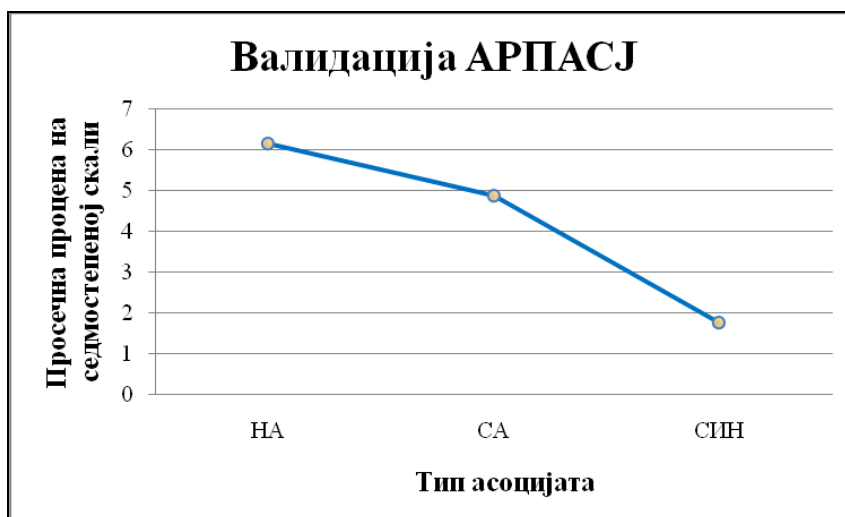

Слика 58. Регресиона анализа процена јачине антонимске везе за 258 парова придева, на седмостепеној Ликертовој скали, од стране 77 испитаника, за два редоследа приказивања стимулуса и њихових асоцијата, унутар придевског пара (X – Y наспрам Y – X).

Стога смо наредне анализе спроводили на збирним проценама добијеним на оба могућа редоследа унутар пара.

2. Евалуација асоцијативних фреквенција из АРПАСЈ

Поступак *анализе варијансе* (поновљена мерења по стимулусима; ANOVA) показао је да постоји статистички значајан главни ефекат типа асоцијата који је приказан заједно са стимулусом ($F(2, 170)=923,55$, $p<0,001$) (Слика 59). Бонферони пост хок тест (Bonferonni post hoc comparisons) показао је да такође постоји разлика између процена јачине антонимске везе између стимулуса и његовог најфреквентнијег антонима (НА, чија је просечна вредност процена $M = 6,17$) у односу на стимулус и његов средњефреквентни асоцијат (СА, чија је просечна вредност процена $M = 4,89$, 95% CI [1,02; 1,51], $p<0,001$), а такође и стимулуса и његовог синонима (СИН, чија просечна вредност процена износи $M = 1,77$, 95% CI [4,15; 4,64], $p<0,001$), као и између стимулуса и СА у односу на стимулус и СИН (95% CI [2,84; 3,14], $p<0,001$).

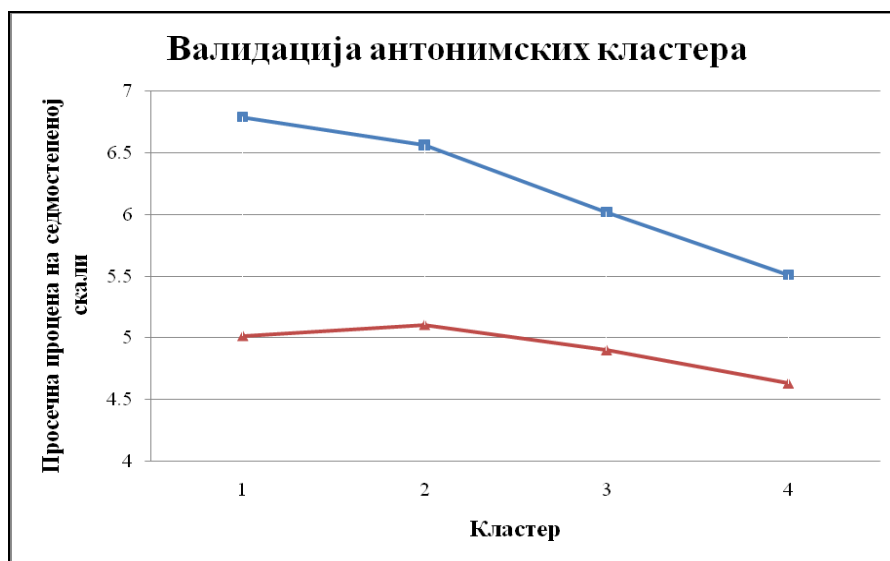
Слика 59. Анализа варијансе за податке из скале процене, према три типа асоцијата упарена са одговарајућим стимулусом (НА=најфреквентнији асоцијат из АРПАСЈ, СА=средњефреквентни асоцијат из АРПАСЈ, СИН=синоним из *Асоцијативног речника придевских синонима српског језика*, Јакић, у припреми).

То значи да испитаници заиста процењују најфреквентније асоцијате-антониме (НА) као боље антонимске парњаке одговарајућих стимулуса, него што су то

средњефреквентни асоцијати-антоними (СА). Тиме је показано да су асоцијативне фреквенције унутар једног асоцијативног поља поуздан показатељ ваљаности антонима.

3. Евалуација антонимских кластера

Једнофакторска анализа варијансе по стимулусима (One-way ANOVA) показала је да постоји статистички значајан главни ефекат четири кластера добијена *кластер анализом* у претходно приказаном истраживању, али само за најфреквентније асоцијате-антониме (НА): $F(3, 82)=28,3$, $p<0,001$, а не и за средњефреквентне асоцијате-антониме (СА): $F(3, 82)=1,163$, $p>0,05$ (в. Сliku 60).¹⁸⁸ Бонферони пост хок тест показао је да се главни ефекат за НА углавном добија из разлике која постоји између првог кластера у односу на трећи и четврти, и другог кластера у односу на трећи и четврти кластер. Другим речима, између прва два кластера не постоји статистички значајна разлика, што би значило да су у питању подједнако добри примерци антонима (а очигледно је разлика међу њима направљена услед тога што су у првом кластеру знатно фреквентнији стимулуси: средња вредност првог кластера за варијаблу FR износи 1751,35, а другог 192,2).

Слика 60. Валидација кластера добијених кластер анализом, помоћу скале процене упросечене за 77 испитаника. Горња линија односи се на најфреквентније асоцијате-антониме (НА), а доња на средњефреквентне асоцијате-антониме (СА).

¹⁸⁸ Овакав резултат је и очекиван, јер уколико неки стимулус има високофреквентан најфреквентнији асоцијат-антоним, сви остали асоцијати-антоними биће ниже фреквенције.

6.8. Резиме и закључна разматрања

У овом поглављу, најпре смо рекли нешто о разлици између квалитативних и квантитативних истраживања, а потом приказали нумеричке варијабле које се користе у истраживањима да опишу стимулусе и њихова асоцијативна поља. Након тога, приказали смо резултате истраживања која су квантитативним методама испитивала антонимију на материјалу добијеном из теста контролисаних асоцијација. Затим смо АРПАСЈ описали помоћу различитих варијабли и дошли до неколико интересантних налаза:

1) У тесту контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија није потребно од испитаника тражити да наводе више од једног антонима.

2) Налаз Парадијеве и сарадника, да се омисије јављају у асоцијативним пољима у којима постоји велики број различитих асоцијата-антонима, тј. тамо где и иначе постоји низак степен слагања око тога шта је добар антоним једне речи (Paradis et al. 2009), потврдили смо тестом јаче вредности (уместо упоређивања просечног броја различитих одговора, налаз смо потврдили статистички значајним коефицијентом корелације).

3) Број значења стимулуса у веома је слабој вези са бројем различитих антонима једне речи (број значења објашњава свега 5,4% броја различитих антонима придева), што би значило да број значења једне речи готово да не утиче на број различитих антонима дате речи. Оно што је такође интересантно јесте да корелација ове две мере има негативан предзнак, што би говорило да повезаност иде у супротном смеру од оног који смо ми претпоставили, тј. што реч има више значења, то има мање различитих антонима.

4) Даље, описом стимулуса и њихових асоцијативних поља добили смо класификацију парова антонима (сачињених од стимулуса и њихових најфреквентнијих асоцијата-антонима) по ваљаности. Први кластер садржи 17 најбољих представника антонимије, а карактеристика им је висока фреквенција стимулуса и велики број значења, висока уређеност асоцијативног поља и само један доминантан антоним у пољу (нпр. *велик – мали*). Други кластер садржи готово подједнако добрих 216 парова, са том разликом што је нешто нижа фреквенција стимулуса и имају мањи број значења (нпр. *брз – спор*). Трећи кластер чини 120 антонимских парова чија је уређеност асоцијативног поља знатно нижа, а постоје два доминантна антонима (нпр. *бистар – мутан*), док четврти кластер садржи 41

пар лошијих примерака антонимије, јер су у питању асоцијативна поља где нема једног или два, већ просечно пет доминантних одговора и велики број асоцијата-антонима (нпр. *одвратан – диван*).

6) Показало се такође да од четири варијабле које смо користили за груписање антонимских парова по ваљаности, најзначајнију улогу при класификацији играју уређеност асоцијативног поља (изражена кроз *Шенонову еквитабилност*) и број значајних одговора (мера коју су предложили Milekić i sar. 1988). Обе ове варијабле описују асоцијативно поље, а не саме стимулусе, па ни дати антонимски пар који је на тај начин добијен. На основу тога чини се да секундарни принцип асоцирања, *одсуство алтернативних асоцијација*, који наводи Т. Браун (в. Поглавље 4, одељак 4.2.1 *Класични асоцијационизам 17. и 18. века*), има везе са ваљаношћу антонимског пара.

7) Налаз о ваљаности антонима евалуиран је помоћу истраживања са изворним говорницима српског језика, који су на седмостепеној скали процењивали јачину антонимске везе. Другим речима, потврђено је да кластери, добијени поступком *кластер анализе*, одговарају ономе што би изворни говорници сматрали бољим или лошијим антонимима.

8) Истраживање са изворним говорницима, такође је евалуирало асоцијативне фреквенције као добру меру ваљаности антонимских парова, тј. антониме који у АРПАСЈ имају највише фреквенције, говорници српског процењују као боље антониме одговарајућих стимулуса од оних који имају средње високе асоцијативне фреквенције унутар асоцијативних поља (нпр. *велик – мали* наспрам *велик – сићушан*).

9) Показало се такође да перцепција јачине антонимске везе не зависи од редоследа приказивања чланова унутар антонимског пара, тј. један антонимски пар подједнако добро је процењен на седмостепеној скали, без обзира у ком редоследу је приказан (нпр. *велик – мали* наспрам *мали – велик*).

Све ово говори да је антонимија континуални феномен и да је тешко поставити оштре границе између добрих и лоших антонима. Стога, када је у питању идентификација антонима у дескриптивним и ономасиолошким речницима, верујемо да би било корисно за сваку од одредница навести све њене антониме (до којих се различитим техникама дошло),

уз обавезну информацију о њиховој ваљаности, без обзира на који начин би она била изражена. Уколико је у питању речник мањег обима, изоставили бисмо антонимске парове из кластера 4. Даље, налаз о симетричној перцепцији антонимске везе додатно нас учвршћује у уверењу да речници антонимски однос треба да третирају симетрично, тј. да код оба члана антонимског пара наведу антоним. Ипак, истраживања која смо управо приказали захтевају припрему серије координисаних истраживања, те би изналажење алтернативне мере умногоме помогло лексикографима при обради антонима. Не верујемо да је могуће добити све информације о антонимији које смо добили на начин приказан у овом и претходном поглављу, али верујемо да се на основу истраживања антонимије у контексту, тј. у корпусним истраживањима, могу добити неке информације које би сугерисале шта су добри, а шта лоши антоними. То би омогућило евалуацију далеко већег броја антонимских парова, помоћу полифункционалног инструмента какав је *корпус*.

III део

Антонимија у контексту

„Bila su to **najbolja** vremena. Bila su to **najgora** vremena. Bilo je to vreme **mudrosti**. Bilo je to vreme **ludosti**. Bila je to epoha **vere**. Bila je to epoha **neverice**. Bilo je to doba **svetlosti**. Bilo je to doba **tame**. Bilo je to **proleće** puno **nade**. Bila je to **zima** puna **očaja**. Imali smo **sve** pre nas. Imali smo **ništa** pred nama. Svi smo išli direktno **u Raj**. Svi smo išli direktno **na drugu stranu**.” (Čarls Dikens, „Priča o dva grada”)

7. Корпусна анализа антонимије

Истраживања која смо до сада приказали осветлила су феномен антонимије из различитих углова. Најпре смо пошли од анализе описа у различитим типовима речника. У том случају посредник између говорне заједнице која продукује језички систем и истраживача, јесте лингвистички стручњак, тј. лексикограф који речник израђује, вођен различитим теоријским поставкама и одређеном методологијом. Након тога, интересовало нас је шта можемо сазнати о испитиваном предмету на основу знања изворних говорника (која нису стручна лингвистичка знања). Испитали смо везе које постоје међу јединицама језичког система помоћу техника заснованих на продукцији (тестови слободних и контролираних асоцијација), и на перцепцији (скала процене). У оба случаја, у питању су технике које подразумевају минимални контекст од једне, односно две речи. Квалитативна анализа добијених података помогла нам је да дубље испитамо структуру и карактеристике мањег броја антонимских парова, а квантитативна анализа понудила је увид у особине придевских антонима већег броја парова. У овом поглављу испитаћемо придевску антонимију помоћу еколошки валиднијег материјала, тј. продукције исказа изворних говорника. Другим речима, испитаћемо антонимију у контексту. Пре него што приступимо самом истраживању, најпре ћемо рећи нешто о језичким корпусима, а онда и о досадашњим истраживањима антонимије и других релевантних језичких феномена помоћу корпуса.

7.1. Општи увод у истраживања помоћу језичког корпуса

7.1.1. Одабир узорка

У корпусном истраживању први корак претпоставља **одабир узорка** на коме ће се истраживање вршити. Такав узорак назива се *језичким корпусом* (или скраћено: *корпус*). Потребно је да језички корпус одговара циљевима истраживања, те да се општост и универзалност закључака ускладе са материјалом који је послужио као грађа. На пример, није упутно генерализовати добијене резултате на језик у целини, уколико је језички корпус подразумевао текстове једног писца или један функционални стил (исп. и Viber et al. 2000: 246). У корпусној лингвистици у вези са овим помињу се термини *репрезентативности* и *поузданости* језичког корпуса. **Репрезентативност** корпуса везана је за структуру језичког узорка и подразумева да је одабраним узорком текста репрезентована језичка популација у целини или неки од њених делова, релевантни за дато истраживање (Kostić, A. 1996; Јакић 2010: 505). Репрезентативност се заснива на разноврсности регистара, дијалеката и тема које су заступљене у одабраном узорку (Viber et al. 2000: 248). **Поузданост** језичког корпуса пак везује се за величину језичког узорка и подразумева да су вероватноће јављања различитих језичких појава стабилне, те да повећањем узорка неће доћи до њихове промене (Kostić, A. i sar. 2008). Када се говори о величини узорка није битан само број речи у корпусу, већ и број текстова из различитих категорија, број узорака из сваког од текстова, као и број речи у сваком од узорака текста (Viber et al. 2000: 249). Битно је имати у виду да у неким типовима истраживања величина језичког узорка не може надоместити разноврсност.

7.1.2. Типови претраге корпуса

Након одабира структуре и величине узорка приступа се **претрази** језичког корпуса, која зависи од његовог формата. Традиционална методологија истраживања језичких појава на корпусу подразумева штампану грађу, те њено *читање* и *ручно подвлачење примера* од интереса. Добре стране оваквог начина састоје се у томе што није неопходно унапред дефинисати формалну структуру јединица од интереса, већ истраживач идући кроз текст примећује и *ексцертира* (преписује или прекуцава примере) како већ

познате тако и нове моделе употребе конкретних језичких појава, релевантних за дато истраживање. Овакав начин ексцерпције временски је (па често и финансијски) веома захтеван, те је препоручљиво примењивати га у почетним фазама истраживања, током експлорације феномена, за стицање опште слике о феномену и прикупљање најчешћих формалних структура у којима се дати феномен јавља, на основу чега се касније може приступити неком од напреднијих начина претраге. Модерне информационе технологије омогућиле су унапређење овог типа истраживања, пре свега тиме што је омогућено похрањивање великог броја информација (у овом случају текстова) у *базе података*. Истраживач поставља списак полазних упита и веома брзо добија велики број примера који су од интереса за истраживање. Уколико језички корпус није ни на који начин аотиран (тј. речима у тексту није приписана никаква додатна информација на пример о врсти речи, или леме; в. ниже о *анотираним*, тј. *етикетираним корпусима*), могућности претраге ограничене су на конкретне облике за које је могуће добити такозване *конкорданције*, тј. примере употребе датих облика у контексту одређене ширине (обично неколико речи пре и неколико речи након датог облика, нпр. по десет). Али како А. Холцберг и К. Вилнерс наглашавају, конкорданције јесу уобичајено средство у лексикографији и веома су плодно полазиште у истраживању, али су исто тако и временски веома захтевне и подразумевају велики труд и напор истраживача. Због тога статистичке методе постају све популарније међу лингвистима (Holtsberg–Willners 2001: 135).

7.1.3. Како добити све облике леме?

7.1.3.1. Једноставна претрага уписивањем жељеног облика.

У случају непроменљивих врста речи, уписивањем канонског облика могуће је добити сва појављивања дате леме, док је код променљивих врста речи ситуација сложенија.¹⁸⁹ Уколико желимо да помоћу једноставне претраге добијемо сва појављивања неке леме у *нелематизованом корпусу*, неопходно је утврдити читаву парадигму дате леме, а потом претраживати један по један облик. У случају именица постоји 7 падежа и 2 граматичка броја, што укупно чини 14 граматичких облика, док је број потенцијалних

¹⁸⁹ Променљивост речи треба схватити условно, јер, на пример, иако се према традиционалној морфолошкој теорији прилози сматрају непроменљивом врстом речи, неки прилози имају категорију поређења. Слично је и са речима који имају различите варијанте (нпр. предлози *к*, *ка*, *с*, *са*, *пред*, *преда*). При претрази треба имати у виду све овакве случајеве, како бисмо добили што исцрпнију претрагу корпуса.

облика код других врста речи знатно већи. Када су у питању, на пример, придеви, број граматичких облика је веома велики, будући да постоји 7 падежа, 2 граматичка броја, 3 рода, 3 степена поређења и 2 вида, што укупно износи 252 граматичка облика. Слично је и са глаголима. Када се у обзир узме синкретизам облика, број различитих облика је нешто мањи (за већину придева износи око 40 облика), међутим да би се дошло до свих различитих облика неопходно је имати развијене потпуне парадигме сваке од лема.

Узмимо за пример придев *леп*. Ево списка различитих облика овог придева:

леп	лепог	лепшег	лепшој	најлепшему
лепа	лепога	лепшега	лепшом	најлепши
лепе	лепој	лепшем	лепшу	најлепшим
лепи	лепом	лепшему	најлепша	најлепшима
лепим	лепоме	лепши	најлепше	најлепших
лепима	лепу	лепшим	најлепшег	најлепшој
лепих	лепша	лепшима	најлепшега	најлепшом
лепо	лепше	лепших	најлепшем	најлепшу

Уколико се у обзир узму два могућа изговора стандардног српског језика, екавски и ијекавски, број облика расте. Тако ће, на пример, приказани придев *леп* имати и додатне ијекавске облике:

лијеп	лијепог	љепшег	љепшој	најљепшему
лијепа	лијепога	љепшега	љепшом	најљепши
лијепе	лијепој	љепшем	љепшу	најљепшим
лијепи	лијепом	љепшему	најљепша	најљепшима
лијепим	лијепоме	љепши	најљепше	најљепших
лијепима	лијепу	љепшим	најљепшег	најљепшој
лијепих	љепша	љепшима	најљепшега	најљепшом
лијепо	љепше	љепших	најљепшем	најљепшу

Сваки придев који бисмо желели да претражимо, изискивао би 40–80 претрага помоћу једноставног упита у апликацији за претрагу корпуса. Стога, уколико је неопходно, једноставна претрага се донекле успешно може користити у случајевима претраге неке конкретне непроменљиве врсте речи, или једног конкретног (или мањег броја) облика конкретне променљиве врсте речи. У другим случајевима оваква претрага

сматра се недовољно ефикасном, имајући у виду неповољан однос количине уложеног труда и времена у екстракцију података са једне стране и резултата добијених на тај начин са друге.

7.1.3.2. Претрага корпуса помоћу регуларних израза

Регуларни израз (regular expression) представља низ карактера којим се дефинише образац претраге. Овај појам уведен је у област информационих технологија педесетих година прошлог века, а користи се и у корпусним истраживањима. Употребом регуларних израза, претрага се донекле убрзава тиме што се саставља упит којим се одједном претражују сви жељени облици леме. Наравно, предуслов за састављање прецизног регуларног израза јесте са једне стране познавање синтаксе састављања регуларних израза у конкретној апликацији за претрагу корпуса, а са друге, податак о томе који све облици сачињавају парадигму једне леме. На пример, најпрецизнији регуларни израз за претрагу свих екавских облика придева *леп* гласио би:

"леп|лепа|лепе|лепи|лепим|лепима|лепих|лепо|лепог|лепога|лепој|лепом|лепоме|лепу|лепша|лепше|лепшег|лепшега|лепшем|лепшему|лепши|лепшим|лепшима|лепших|лепшој|лепшом|лепшу|најлепша|најлепше|најлепшег|најлепшега|најлепшем|најлепшему|најлепши|најлепшим|најлепшима|најлепших|најлепшој|најлепшом|најлепшу"

Уколико бисмо желели нешто краћи начин записа истог упита, позитив и компаратив добили бисмо преко регуларног израза:

"леп(a|e|i|им|има|их|o|og|oga|oј|ом|оме|у|ша|ше|шег|шега|шем|шему|ши|шим|шима|ших|шој|шом|шу)"

а суперлатив преко регуларног израза:

"најлеп(ша|ше|шег|шега|шем|шему|ши|шим|шима|ших|шој|шом|шу)"

Ипак, и овако комплексни регуларни изрази не доносе апсолутно прецизну претрагу (в. одељак 7.1.4 *Како добити само облике тражене леме?*), а остали регуларни изрази, који се не би ослањали на потпуну, развијену парадигму леме, били би још знатно непрецизнији. Имајући у виду да у српском језику постоји велики број фонетских алтернација, типова парадигми па чак и неправилности, овај начин се, уколико је неопходно, може успешно користити уколико истраживач жели да обезбеди илустративне примере, или податке за студију случаја једне леме или евентуално неколико њих, на мањим нелематизованим корпусима.

7.1.3.3. Претрага корпуса помоћу програма

Подаци се могу добити и помоћу специјализованих *апликација*, тј. *програма за претрагу корпуса*. На тај начин повећава се брзина и удобност претраге, излазне податке могуће је уредити и приказати према потребама конкретног истраживања, а број јединица и начин на који ће се оне претраживати нису ограничавајући фактори. Поред тога, језички стручњак не мора баратати комплексном синтаксом регуларних израза, већ је тај задатак препуштен рачунарском стручњаку. Потребно је обезбедити улазне податке, прецизан начин на који желимо да претражимо корпус и начин на који желимо да подаци буду приказани након претраге корпуса. На пример, у случају придева *леп*, потребно је да истраживач обезбеди парадигму свих облика и прецизира истраживачко питање, које се може тицати позиције дате одреднице у реченици, колокацијске спојивости са другим речима, фреквенције употребе конкретних облика и тако даље. Треба имати на уму и то да уколико је претрага корпуса на неки начин аутоматизована, проблем величине језичког корпуса постаје готово занемарљив, тј. практично не постоје границе могућег, будући да претрагу врши компјутер, а не стручњак који чита текст (исп. Viber et al. 2000: 256).¹⁹⁰

7.1.4. Како добити само облике тражене леме?

Важно је имати у виду да прецизност претраге не подразумева једино *све примере који садрже дати облик/облике неке леме*, већ и *само такве примере*. Међутим, појаве као што су *хомографија*, *хомоформија* и *хомонимија* са једне стране и *деривација*, *паронимија* и сличне појаве са друге, отежавају, па чак понекад и онемогућавају тако дефинисану прецизну претрагу.¹⁹¹

Уколико користимо регуларне изразе, који се не заснивају на конкретним облицима лема од интереса, јавља се проблем деривације, паронимије и сличних појава:

¹⁹⁰ Не треба мешати фазу *претраге корпуса* са фазом *анализе добијених података*.

¹⁹¹ Постојање хомографије утицало би на то да аутоматски лематизатор помеша облике са два различита акцента речи *таман*. Језички стручњак на основу контекста могао би тачно да анулира да ли је у питању лема чије је основно значење *који је без светлости, мрачан*, или лема чије је значење *који је одговарајуће величине, мере (обично о одећи, обући)* (обе дефиниције преузете су из шестотомног Речника Матице српске, РМС 1967–1976). Постојање хомоформије утицало би на мешање лема облика *тих*, који је могуће протумачити и као номинатив једнине мушког рода придева *тих* и као генитив множине показне заменице *тај*.

Деривација. Уколико се у претрази постави упит *леп**, где знак * замењује било који број слова и било које слово, које следи након задатог низа, у претрази ћемо добити и велики број речи које су деривирани из мотивне речи: *лепота, лепотан, лепотица, лепушкаст, Лена, лепојка* и сл. (и све њихове парадигматске облике).

Паронимија и сличне појаве. Такође, у претрази ћемо добити и велики број речи које су случајно истог почетног гласовног склопа: *лепити, лептир, лептирица, лептирић, лепеза, лепезаст, лепило, лепак, лепиња, лепљив, лепљиво, лепра, лепршав, лепршати, лепршавост* и сл. (и све њихове парадигматске облике).

Уколико претрагу заснивамо на развијеним парадигмама одредница, ипак и даље нелематизовани корпуси пружају податке који нису у потпуности прецизни, услед појава као што су хомонимија, хомоформија и хомографија.

Хомографија. Будући да у писаном тексту обично не постоје информације о акценту речи, овде ћемо под *хомографијом* подразумевати сва три поменута случаја: хомонимију, хомоформију и хомографију у ужем смислу. Истраживања која су се бавила хомографијом у текстовима српског језика показују да је проценат хомографије стабилан већ на мањим узорцима, почевши од 1.000 речи, те да износи 45% за српски језик (Пић–Костић 2002). То значи да би истраживач помоћу конкорданција добио све примере траженог облика, али и велики број примера који не садрже одредницу од интереса, већ одреднице чији се барем један од облика преклапа са неким од облика циљне одреднице. На пример, претражујући поменути придев *леп* добили бисмо и облике глагола *лепити*: (он) *лепи*, (ја) *лепих*, (ја) *лепим*, (они) *лепе*, а уколико претрага није осетљива на велика и мала слова и облике властите именице *Лена*: *Лена, Лени, Леној, Лену*.

Стога, уколико барата неанотираним корпусом, истраживач мора ручно прегледати све добијене конкорданције/примере, како би искључио из даље анализе све случајеве који не садрже лему од интереса.

7.1.5. Анотација корпуса

За језичког стручњака знатно већу вредност имају језички корпуси где је речима у тексту приписан неки од типова информација. Такав корпус назива се *етикетираним* или

анотираним језичким корпусом. Анотирање се може тицати различитих нивоа језичког описа: *формалних* (анотирање почетка и краја пасуса, реченице, слога речи, текста, аутора и дела из којег је преузет текст и сл.), *фонетских, фонолошких, прозодијских* (број фонема, тип и место акцента, (не)постојање гласовних промена у датом облику, односно одредници и сл.), *морфолошких* (врста речи, различите класификационе и морфолошке категорије:), *лексичких* (лематизација, тј. приписивање одговарајуће леме сваком од облика у корпусу), *синтаксичких* (синтаксичке функције облика, припадност ужим или ширим синтаксичким јединицама), *семантичких* (припадност лексичко-семантичким групама, анотирање значења у конкретној употреби дате одреднице) и других. Детаљност и тип информација приписаних речима у корпусу зависе од намене корпуса и циљева истраживања која ће се на њему вршити. Што је више информација укључено у анотацију корпуса, то је већа могућност прецизне и на конкретно питање фокусиране претраге. Такође, разноврсност приписаних информација доприноси и употребљивости и универзалности корпуса, тј. омогућава употребу корпуса за већи број истраживања. Треба напоменути да је најпоузданији начин анотације језичког корпуса онај који ручно обавља језички стручњак. Ипак, *ручно анотирање корпуса* је веома дуготрајан и финансијски захтеван процес, те се обично практикује ручно анотирање мањих корпуса (најчешће величине милион речи) иако има и изузетака. На основу тако анотираних корпуса могуће је приступити развоју система за *аутоматску обраду текста*. На тај начин могуће је анотирати веће језичке корпусе (од неколико десетина, па и стотина милиона речи), међутим, тачност аутоматски обрађених корпуса никада не може бити потпуна. Готово увек постоји одређени степен грешке и веома је важно да аутори корпуса нагласе колики је тај проценат (обично се прихватљивим сматра тачност изнад 90 или 95% анотираног материјала), како би истраживачи знали у којој мери се могу ослонити на добијене податке. Грубо скицирање феномена може се ослонити на аутоматски добијене податке, док прецизна анализа захтева преглед и валидацију добијених података од стране стручњака. Као што смо већ напоменули, један од проблема који се јавља при *лематизацији корпуса* (што је најчешћи начин аутоматске анотације корпуса), која подразумева приписивање *врсте речи* и *леме* свакој речи у корпусу, јесте *хомографија*. Будући да у српском језику проценат хомографије износи 45%, аутоматска лематизација која би се ослањала само на облике који су пронађени у ручно анотираном мањем корпусу, готово сваком другом облику у

тексту приписала би више од једне одреднице, тј. истраживач би морао сваки такав случај ручно да аотира, тј. припише тачну одредницу. Међутим, истраживања показују да је тачност аутоматске лематизације могуће значајно побољшати уколико се узме у обзир учесталост појављивања лема у тексту (Plić–Kostić 2002, Ševa 2006: 238). Другим речима, ако се хомографном облику припише најфреквентнија лема, тачност аутоматске лематизације износи око 95% (Исто).

7.1.6. Типови корпусних истраживања

Истраживања помоћу корпуса могу се поделити на *истраживања заснована на корпусу* и *истраживања вођена корпусом* (corpus-based и corpus-driven approach) (Storjohann 2005). Како П. Шторјохан објашњава (позивајући се на књигу о корпусној лингвистици, Е. Тоњини-Бонелија) разлика се састоји у томе што се у *истраживањима заснованим на корпусу*, корпус користи као инвентар језичких података, на основу којег се екстрахују одговарајући подаци како би се проверила интуитивна знања и очекивања, да би се језички феномени квантификовали, да би се пронашла потврда за постојеће теорије или изнашли илустративни примери за одређени феномен. Дакле, у овом приступу постоје унапред формулисане претпоставке, а корпус се користи као додатна валидација. Због тога на овај начин најчешће није могуће оспорити почетну хипотезу. У *истраживањима вођеним корпусом* пак корпус служи као емпиријска база из које истраживач екстрахује податке и опажа језичке феномене без унапред постављених претпоставки и очекивања (Storjohann 2005).

7.1.7. Предности корпусног истраживања

Помоћу корпуса аотираног са задовољавајућим процентом тачности истраживач за кратко време може добити велику количину података од интереса, те **главни део истраживања посвећује самој анализи, а не прикупљању материјала**. То видимо као једну од важних предности истраживања на електронском корпусу. Поред тога, грађа представља реалну употребу језика, чиме се избегава пристрасност истраживача и (свесно или несвесно) конструисање примера који би потврдили хипотезе. Тиме се постиже већа објективност у истраживању, што доприноси егзактности лингвистичке теорије. Такође,

анализом реалне језичке употребе, истраживач усмерен на опис стања, може уочити нове, до тада непримећене феномене.

7.2. Историјат истраживања антонимије у контексту

7.2.1. Две теорије о асоцирању антонима, на примеру придева.

Као што смо већ у претходним поглављима споменули, Џејмс Диз је шездесетих година прошлог века предложио *метод асоцијативног преклапања* две речи као објективни критеријум њихове семантичке сличности, а Чарлс и Милер уводе *принцип реципроцитета* у асоцирању, као индикатор антонимије (Charles–Miller 1989). Међутим, ови налази нису рекли ништа о томе *како долази до асоцирања речи*. Примећено је да асоцијативни одговори одраслих испитаника одсликавају у већој мери *парадигматске односе* међу речима, док су дечији асоцијативни одговори (наводе се асоцијативни тестови са децом предшколског узраста) превасходно *синтагматски*, при чему у раном школском узрасту долази до замене синтагматских асоцијација парадигматским (McNeill 1963: 250). Стога су истраживачи понудили два различита принципа асоцирања. Синтагматске асоцијације према Д. МекНилу настају услед блискости засноване на секвенцијалној организацији говора, док парадигматске асоцијације захтевају нешто комплексније објашњење. Неколико аутора заговара *хипотезу узајамне заменљивости* (substitutability hypothesis), према којој парадигматске асоцијације представљају производ употребе речи у идентичном контексту (Исто). Додатно објашњење понудила је Сузан Ервин, која тврди да уколико се две речи могу јавити у истом контексту, да ће говорник у процесу језичке перцепције, на том месту антиципирати једну од те две речи. На пример, у реченици „Уживам у погледу са врха _____.” на празно место могу доћи и реч *планина* и реч *брдо*. Уколико је говорник раније чуо те реченице, он ће следећи пут када чује почетак те реченице, антиципирати једну од те две речи. Он може антиципирати *планина* а чути *брдо* те се на тај начин успоставља парадигматска асоцијација између те две речи. Јачина асоцијативне везе, према овом моделу, заснива се на броју таквих погрешних антиципација (Ervin 1961; McNeill 1963: 251). Након тога, В. Чарлс и Џ. Милер изводе истраживање на придевским антонимима, помоћу методе *сортирања реченичних контекста* (Charles–Miller 1989). Ова метода заснива се на прикупљању великог броја реченичних контекста за две речи, на пример *мокар* и *сув*. Након тога, контексти се исписују на картицама, уместо

циљних речи оставља се празна линија, а затим се контексти помешају. Од испитаника се тражи да их разврстају по томе која реч се јавила у ком контексту. Уколико су дате две речи у потпуности заменљиве у свим контекстима, испитаници неће моћи да погоде која реч је оригинално стајала у датом контексту. Уколико пак то није случај, испитаници ће разликовати контексте речи *мокар* и *сув* са одређеним процентом тачности. Циљ њиховог истраживања био је да се упореде контексти у којима се појављују *антоними*. Истраживање је показало да су испитаници у највећем броју случајева за директне антониме (тј. антониме који ступају у однос супротности значења без посредника) могли тачно да одреде који од придева је оригинално стајао у датој реченици, док је њихово замењивање у контекстима било ретко. На основу тог налаза аутори одбацују *хипотезу узајамне заменљивости* као незадовољавајуће објашњење. Поред тога, прикупљајући грађу за истраживање ови аутори приметили су да међу одабраним реченицама постоје оне које садрже оба члана антонимског пара. То их доводи на идеју да асоцирање антонима треба објаснити помоћу *хипотезе заједничког јављања* (co-occurrence hypothesis). Стога остављају као задатак да се ова хипотеза провери у будућим истраживањима. Неколико година касније, Џастесон и Кац изводе истраживање у којем проширују списак антонимских парова у односу на истраживање Чарлса и Милера (Justeson–Katz 1991). Преузимају антонимске парове са Дизовог списка, добијене на основу теста асоцијација, проширују списак фреквентним антонимским паровима за које су три независна процењивача констатовала однос антонимије (лексикограф, лексиколог и наставник у основној школи), а поред тога састављају списак *морфолошких* (у нашој терминологији: *истокоренских*) *антонима*. За све три групе антонима потврђено је да се јављају у истој реченици чешће него што би се очекивало на основу случаја, и то у два корпуса различите величине: Брауновом корпусу од милион речи и АПХБ корпусу од 25 милиона речи (Brown Corpus; APHB Corpus), чиме је потврђена *хипотеза заједничког јављања*. Међутим, Џастесон и Кац сматрају да не треба олако одбацити ни *хипотезу узајамне заменљивости*. Они наводе да су Чарлс и Милер закључке о различитости контекста у којима се јављају чланови антонимског пара, доносили на основу реченица у којима се јавља само један од чланова датог пара. Уместо тога Џастесон и Кац истраживање спроводе на реченицама у којима се јављају оба члана антонимског пара. У таквој грађи чланови антонимског пара налазе се у лексички идентичним структурама у 63% случајева, а у највећем броју

случајева међусобно су надовезани (нпр. She felt **cold** and **hot** [...] at the same time) или се налазе у оквиру поновљених предлошких фраза (нпр. one of **low** anionic binding capacity and one of **high** anionic binding capacity) (Justeson–Katz 1991: 11). Аутори су такође показали да већина речи које се налазе у истој реченици, а нису у антонимском односу, нису директно упарене било којим од механизма који би истакао њихово заједничко појављивање у реченици (Исто: 13). Стога у стварању антонимских асоцијација, према овим ауторима, учествује не само њихово заједничко јављање у реченици, већ и паралелне реченичне структуре. Овакво мишљење не опредељује се само за једну од две поменуте хипотезе (хипотеза заједничког јављања и хипотеза узајамне заменљивости), већ заговара учешће сваке од њих у стварању асоцијација међу антонимима. На основу својих налаза аутори редефинишу појам антонимије, тј. *семантичком критеријуму* супротности по значењу додају *лексички критеријум*, заснован на појављивању антонима у фразама, које су у свему другом, осим у датим члановима антонимског пара, идентичне (Исто: 14). Аутори даље наводе да постоје три фактора која имају велики утицај на формирање асоцијација међу речима и њихову јачину, а поготово међу антонимима. Према њима то су: 1) учесталост употребе датог придева и одговарајућег антонима, 2) вероватноћа да се такво упаривање десило случајно и 3) инхерентност асоцијабилности парова речи када се појаве заједно. Другим речима, што се неки пар речи ређе јавља заједно, то ће асоцијација међу њима бити слабија. Међутим, уколико је њихово заједничко појављивање неочекивано, асоцијација се међу њима може створити чак и када су фреквенције заједничког појављивања ниске.¹⁹² У наредној публикацији ови аутори доносе систематизацију налаза и допуну истраживања. Најпре аргументују увид да антонимија није заснована само на семантичкој опозицији две речи, већ је у питању и *лексички однос*, који је карактеристичан за речи, а не за концепте. Као аргумент наводе два пара синонима енглеских придева: *big – large* и *small – little*. Према њиховим речима изворни говорници енглеског језика пар *little – big* и пар *large – small*, па чак и пар *big – small* доживљавају као антониме, док пару *large – little* недостаје јасна асоцијација која би ове две речи повезала у антонимски пар (Justeson–Katz 1992: 176). Поред тога, у језику постоје случајеви када речи чији синоними имају антониме, саме немају антониме. Као пример наводе пар придева *wet*

¹⁹² Исп. Rescorla Wagner 1972; Radonjić 1992: 94–96.

– *dry* који спада у добре антонимске парове, док придев *soggy* (који се може сматрати синонимом речи *wet*) уопште нема антоним, иако му се концептуално супротстављају придеви *parced* и *desiccated*. Аутори закључују да је антонимија однос који постоји између одређених речи, а не између супротстављених концепата (Исто: 176). Стога они истичу да *језички корпус* не само да је пригодан и користан начин за испитивање употребе антонима, већ је од пресудног значаја за дефинисање шта антоними јесу, будући да нуди могућност откривања лексичког критеријума антонимије. Тако ови аутори наводе податак да се антоними јављају заједно једном у 14.7 *прилика* да се јаве (где је *прилика* дефинисана као максимални број реченица у којима би се два придева могла јавити, што даље одговара броју реченица које садрже мање фреквентан од два придева). Стога они сматрају да овако висок проценат заједничког појављивања чини међусобну везу пара антонима лако доступном за учење (Justeson–Katz 1992: 177). Они још додају да се шанса да један придев има антоним смањује са смањењем његове учесталости појављивања (Исто: 182). Другим речима, што је неки придев фреквентнији, већа је вероватноћа да има антоним, а то даље значи да постоје *различити степен антонимије*. Дакле, према овим ауторима (са чиме се и ми слажемо) смисленије је рећи да је неки пар више или мање антониман, него да јесте или није антониман (Исто: 182). На крају ови аутори наговештавају налазе истраживања које се бави учесталашћу заједничког појављивања придева уопште. Према њиховим речима, **придеви се заједно јављају управо онолико често колико би се то могло предвидети на основу њихове засебне фреквенције. Систематско заједничко појављивање постоји једино код придева који подразумевају блиску семантичку везу, док је паралелност структура у којима се придеви јављају у оквиру реченице, изгледа резервисана само за придеве код којих постоји семантичка опозиција.** Семантички повезани придеви који нису међусобно у односу контраста, јављају се у оквиру међусобно различитих синтаксичких образаца (Justeson–Katz 1992: 184).

7.2.2. Антонимија „непридевских” врста речи

Једно од наредних истраживања, које је спровела и изнела Кристијан Фелбаум, проширило је проучавање антонимије и на друге врсте речи (Fellbaum 1995: 284). Фелбаумова тврди да антонимија није само принцип организације придева (исп. Поглавље 3, о бази WordNet, одељак 3.4 *Селективни приказ ономасиолошких речника, са освртом на*

поделе), већ и принцип на основу кога су организовани неки делови система именица и глагола. Поред тога, ауторка поставља питање да ли антонимија постоји само у оквиру граница исте врсте речи. На основу података изложених у свом раду, она одбацује *хипотезу узајамне заменљивости*, потврђује *хипотезу заједничког јављања*, и проширује је и на друге врсте речи. Даље, правилност паралелних синтакстичких структура коју су Цастесон и Кац приметили код придевских антонима који се јављају унутар исте реченице, није примећена код именица и глагола. Стога, према речима К. Фелбаум, објашњење усвајања придевске антонимије услед појављивања антонима у идентичним синтаксичким структурама, не важи за именичке и глаголске антониме. Због тога Фелбаумова изражава сумњу да на основу феномена заједничког јављања може да се објасни механизам учења антонимских концепата, будући да не постоје увек формални показатељи које речи су супротне по значењу. Поред тога, Фелбаумова је дошла до закључка да се семантички супротстављени концепти јављају заједно у реченици независно од класе речи којој припадају (Fellbaum 1995: 297). На пример, на основу асоцијативних норми, речи *wet* и *dry* [= *мокар* и *сув*] су јако асоцијативно повезане. Међутим, у Брауновом корпусу придев *wet* подједнако често се јавља у реченици са глаголом *dry* [= *осушити*], као и са антонимским придевом *dry*. Фелбаумова, међутим, истиче да феномен примећен у корпусу, да антоними не морају припадати истој врсти речи, није потврђен у асоцијативним тестовима (Исто: 293).

7.2.3. Утицај дужине реченице на испитивање антонимије у контексту

А. Холцберг и К. Вилнерсова настављају истраживања која се баве испитивањем јављања антонима у истој реченици, унапређујући налазе контролисањем дужине реченице (Holtsberg–Willners 2001). Будући да реченице у корпусу варирају по својој дужини, а да је већа вероватноћа да се две речи појаве у дужој реченици, него у краћој, ови аутори сматрали су да у формули за израчунавање треба узети у обзир дужину реченице, односно број речи у реченици. Њихово истраживање потврдило је да се антоними јављају заједно у реченици знатно чешће него што би се то могло предвидети на основу случаја. Разлика у односу на истраживање Цастесона и Каца састоји се у нешто нижем односу између опсервиране и очекиване фреквенције појављивања (7 наспрам 8.6 који је добијен у

претходном истраживању).¹⁹³ Ипак, аутори упозоравају да иако је показано да се антоними у тексту понашају према предвиђањима хипотезе заједничког јављања, то и даље не значи да се антоними усвајају управо због тога (Holtsberg–Willners 2001: 143). Њихова резервисаност тиче се чињенице да они који уче или усвајају језик нису (или барем нису једино) изложени писаном тексту, а да су студије углавном извођене на корпусу писаног језика.¹⁹⁴ Стога они сугеришу да постоје и други фактори који би могли утицати на усвајање антонимских асоцијација, као што су на пример сигнали које добијамо на основу прозодије (*prosodic cues*) и сл. (Исто: 143). Вилнерсова, која је наставила истраживање овог феномена, у својој студији је показала да се резултати о значајно чешћем од случајног заједничког појављивања антонима, потврђују и на *Британском националном корпусу* (*British National Corpus: BNC*) величине 100 милиона речи, с тим што укупни однос опсервиране и очекиване фреквенције заједничког појављивања износи 4,31 (Willners 2001: 69). Поред тога, за разлику од до сада поменутих налаза, који су везани за енглески језик, Вилнерсова је *хипотезу заједничког јављања* потврдила и на два корпуса шведског језика различите величине: на корпусу од једног милиона речи (*The Stockholm-Umeå Corpus: SUC*) и корпусу од 25 милиона речи (*The Parole corpus*) (Willners 2001: 69–72). Стога она закључује, да иако избор корпуса и парова антонима који учествују у истраживању утиче на резултате, јасно је да се **директни антоними јављају заједно у реченици много чешће него што би се то могло предвидети на основу случаја** (Willners 2001: 72).

Анализом конкретних појединачних парова придева ауторка је приметила да је однос опсервиране и очекиване фреквенције заједничког појављивања једног пара антонима (*liten–stor* = *мали – велик*) веома ниска у односу на остале парове. На основу те опсервације уводи нове факторе који утичу на заједничко појављивање антонима: изразиту фреквентност и полисемичност чланова пара.

¹⁹³ Истраживање је рађено на истим стимулусима и корпусу, с том разликом што су у овој студији у прорачуне урачунати и наслови, те се разлике у односу опсервиране и очекиване фреквенције заједничког појављивања придева тичу и овог фактора, поред узимања у обзир дужине реченице.

¹⁹⁴ Термин учење језика обично је резервисан за одрасле говорнике који поред свог матерњег језика уче неки други, док се усвајање језика односи на децу и процес савладавања њиховог матерњег језика.

7.2.4. Прерађивање хипотезе заједничког јављања (директни и индиректни антоними)

К. Вилнерс износи још једну интересантну опсервацију. Она каже да то **што се директни антоними јављају заједно значајно чешће од онога што би се могло претпоставити на основу случаја, не доказује ништа о антонимији, јер се и друге речи које су семантички повезане често јављају заједно** (Willners 2001: 75–76). Стога она на материјалу шведског језика пореди фреквенцију заједничког јављања директних антонима (пример из српског језика био би нпр. *јак – слаб*), са фреквенцијом заједничког јављања индиректних антонима (нпр. *моћан – слаб*).¹⁹⁵ Показало се да се ове две групе антонима међусобно разликују, тј. директни антоними се значајно чешће јављају заједно него индиректни. (Она наводи да је Е. Кан добио исти налаз и за енглеске антониме, на Британском националном корпусу (BNC, British National Corpus).) Даље, Вилнерсова анализира конструкције у којима се антоними јављају заједно у реченици и закључује да се у 51.6% испитаних реченица антоними јављају у идентичним или готово идентичним конструкцијама, те стога према њеним речима *хипотеза узајамне заменљивости* важи и за шведски језик (Willners 2001: 82). Међутим и ова ауторка примећује да деца при усвајању матерњег језика не долазе у контакт са писаним језиком, те извештава о прелиминарној студији о карактеристикама антонима који се заједно јављају у говорном језику. На основу лонгитудиналног корпуса говора усмереног деци узраста од 18 до 48 месеци (Child-directed adult speech corpus, корпус који су сакупили S. Strömquist и U. Richthoff) показано је да су антоними, који се јављају заједно у исказу, наглашени фокалним реченичним акцентом. Ово би, према ауторкиним речима, била велика помоћ при стварању асоцијације међу антонимским паровима, будући да је прозодија веома проминентна карактеристика говорног језика.

На крају одељка који се бави антонимијом у контексту К. Вилнерс представља истраживање у коме су помоћу програма за аутоматску екстракцију реченица (програм под називом *Coco*) издвојени парови придева који се статистички значајно чешће јављају заједно у реченици него што би дозвољавао случај. Од 357 таквих парова, 59 парова су антоними, а директни антоними су при врху листе.

¹⁹⁵ Термини *директни* и *индиректни антоними* преузети су из WordNet-а, односно *лексичко-категоричког приступа* антонимији исп. Поглавље 1., одељак 1.9 *Два теоријска оквира антонимије*.

7.2.5. Каноничност антонима

Неколико година касније, група аутора представља истраживање које се бавило *каноничношћу* антонима, тј. појавом да су неки антонимски парови „бољи од других“ (Jones et al. 2007). С. Џонс и сарадници постављају питање зашто су неки парови придева бољи представници антонимије од других (нпр. *топао – хладан*, према *леден – жарки*, *хладан – ужарен*, *смрзнут – топао*). У свом истраживању аутори полазе од конструкција у којима се антоними јављају, које су ранији истраживачи уочили и у својим радовима изложили (нпр. Justeson and Katz 1991, али Џонс и сарадници наводе и друге ауторе), а онда идентификују који се од испитиваних антонимских парова јављају у оквиру њих. Како би се одговорило на ово питање, и екстраховали и парови антонима који се ређе јављају, а поготово ако су у питању мање фреквентне конструкције, неопходно је обезбедити веома велики језички корпус. Стога су аутори приступили претрази Интернет страница (World Wide Web). Главна новост овог истраживања јесте да иако **фреквенција заједничког појављивања у контрастивним конструкцијама може индицирати каноничност антонима, број различитих контрастивних конструкција у којима је употребљен дати пар** (што аутори називају *ширином употребе*) **представља поузданију меру** (Jones et al. 2007: 141). Резултати су такође показали да постоји висока корелација између парова антонима који су добијени у тесту елицитације и парова који се учестало заједно јављају у контрастивним конструкцијама на интернету, међутим проценти нису идентични.¹⁹⁶ Поред тога, показана је (на примеру придева *big, small, large, little*) и важност реципроцитета, тј. процента заједничког јављања придева у оба смера, за каноничност антонима (нпр. придев *small* чешће се јавља са придевом *large* него са придевом *big*, те стога пара *big – small* није најбољи могући представник антонимије).

Истраживања вођена корпусом коришћена су и као полазиште за даље испитивање феномена каноничности антонимије. Тако је група аутора, помоћу већ помињане

¹⁹⁶ Табела коју аутори наводе, чини нам се веома илустративном:

Intuitive antonyms of <i>bright</i>	Textual antonyms of <i>bright</i>
1. dark (42%)	1. dark (27%)
2. dull (28%)	2. dim (8%)
3. dim (14%)	3. dull (3%)
4. others (16%)	4. others (62%)

Table: A comparison of the intuitive and textual antonyms of *bright* (Jones et al. 2007, Table 6).

апликације *Coco*, екстраховала парове придева који се јављају значајно чешће од случаја, а потом тако добијене парове упоређивала са тестом елицитације и скалом процене, на материјалу два језика: шведског и енглеског језика (Paradis et al. 2009; Willners–Paradis 2010). На основу налаза, аутори закључују да су, најопштије гледано, ове три емпиријске технике сагласне, али да мере унеколико различите деимензије антонимије. Ипак, ови аутори закључују да заједничко коришћење ове три технике говори који су најбољи представници антонимије (Paradis et al. 2009).

У једном од својих радова Н. Костић бавила се **редоследом антонима** енглеског језика у контексту (Kostić, N. 2010). Како ауторка наводи, у литератури се као разлог асиметричне дистрибуције у употреби наводила маркираност, односно семантичка неутралност, а један од њених циљева био је да се испита да ли постоје и други фактори који утичу на редослед употребе антонима. Истраживање је обухватило 50 антонимских парова, а обављено је на корпусу енглеског језика величине 5 милиона речи (Cobuild on CD-ROM/Word Bank). Резултати су показали да већина анализираних парова преферира одређени редослед у реченици, а да су фактори који на то утичу: позитивност значења (позитивни чланови пара, према речима ауторке, имају предност у односу на негативне: *top – bottom, rich – poor, love – hate*), сукцесивност у времену (*first – last*), величина (предност члана који има ознаку ВИШЕ: *tall – short*), идиоматичност (*black and white*) и дужина речи (предност члана који је краћи: *easy – difficult, directly – indirectly*). Ипак, ауторка наглашава да непоштовање утврђених фактора није неуобичајено, те да до непоштовања најчешће долази услед веће синтаксичке дистанце између антонима, или услед захтева конкретног контекста.

7.3. Испитивање антонимије у контексту, на материјалу српског и сродних језика

У литератури која се бавила **српским језиком и језицима насталим од српскохрватског језика**, примећујемо такође неколико истраживања везаних за антонимију у контексту. Налази су се углавном тицали типова конструкција, типова антонима и врста речи које ступају у однос антонимије.

Тако на пример, у једном од првих домаћих радова који је испитивао антонимију на корпусној грађи, **Р. Марковић** је на материјалу Вукових пословица направила разлику између правих и неправих антонима, тј. оних парова чија се супростављеност значења остварује самостално од парова којима је за то потребан контекст (Марковић 1994: 210) (исп. Поглавље 1, одељак 1.5 *Семантички опис антонимије и неке од подела антонима*).

Даље, **А. Калајџија** испитује антониме на материјалу једног књижевног дела са циљем да открије законитости функционисања антонимије у писаном уметничком тексту (Kalajdzija 2012). Аутор је дошао до налаза да се у испитиваном делу јављају комплементарни (нестепеновани), некомплементарни (степеновани) и градуабилни (директивни) антоними, с тим што је уочен већи број комплементарних антонима код именица, а некомплементарних код придева (Исто: 75).

Д. Катунар испитивала је антонимију предлога у хрватском језику (Katunar 2014). Ауторка у раду поставља питање да ли постоје бољи и лошији представници предлошких антонима, тј. да ли постоје неканонички примери предлошке антонимије зависни у великој мери од контекста. Истраживање је спроведено на материјалу Хрватског националног корпуса, величине 200 милиона речи,¹⁹⁷ а као метод екстракције употребљени су фреквентни конструкцијски обрасци заједничког јављања антонима, које су предложили С. Џонс и сарадници (Jones et al. 2015). На тај начин ауторка је екстраховала 26 предлошких парова антонима. Резултати су показали да антонимски парови варирају према фреквенцији заједничког појављивања, те ауторка сматра да то говори о постојању скаларног континуума од јачих до слабијих представника антонимије. Након тога, Д. Катунар приказује квалитативну анализу конкретних парова, према семантичким карактеристикама и контекстуалним специфичностима, на основу које сазнајемо да се најчешће заједно појављују парови који означавају релевантне концептуалне опозиције, као што су извор и циљ, парови засновани на опозицији вертикално–хоризонтално, парови који означавају линеарне темпоралне опозиције итд. (Katunar 2014: 167).

¹⁹⁷ Будући да је у питању непроменљива врста речи, тј. предлог, корпус не мора бити лематизован. Ипак, како сама ауторка наводи, након ручног прегледања екстрахованих примера, одбачена је готово трећина примера (32%), услед тога што су неки од примера били заправо прилози, а у другим случајевима у датим конструкцијама нису били антоними (Katunar 2014: 158).

Н. Костић, извела је серију истраживања антонимије у контексту, на материјалу енглеског и српског језика (Kostić, N. 2005, 2008, 2010; Костић, Н. 2011). Ауторка у једном од својих радова приказује истраживање у коме се бави идентификацијом и описом улога које антоними имају у реченицама писаног текста (Kostić, N. 2008). Поред тога, као главне циљеве овог истраживања ауторка је поставила и идентификацију образаца који се користе, њихов број, прагматичке вредности и утврђивање улоге антонима у оквиру датих образаца. Истраживање је обављено на електронском *Неетикетираном корпусу српског језика* сачињеном од стране Математичког факултета Универзитета у Београду, величине 22 милиона речи, а одабрано је 50 антонимских парова који представљају различите врсте антонима и различите врсте речи. На основу анализе издвојене су следеће врсте антонима и њихова процентуална заступљеност: *инклузивна антонимија* (44,4%), *антонимија у улози помоћног контраста* (30,3%), *антонимија у улози наглашавања разлике* (3,8%), *антонимија као саставни део промене* (3,2%), *антонимија као саставни део поређења* (1,9%), *антонимија као саставни део негације* (1,8%), *антонимија у обрасцу X/Y или X-Y* (2,9%) и *антонимија као део устаљеног израза* (6,8%). Како ауторка примећује, узевши заједничку учесталост употребе типова антонимије који нас наводе да антониме посматрамо у контрастном односу (*антонимија као саставни део поређења, у улози наглашавања разлике, као саставни део промене и као саставни део негације*) њихова фреквенција је четири пута мања од типа антонимије који сигнализира инклузивност односно свеобухватност (*инклузивна антонимија*). Дакле, **антонимија се углавном не користи у контекстима једноставног контраста**, а то ауторка објашњава тиме што је постојање разлика у таквим контекстима сувише очигледно (Kostić, N. 2008: 116).

Оно што пак примећујемо јесте недостатак квантитативних истраживања антонимије српског језика у контексту. Већина истраживања спровођених на страним језицима сматра да се асоцијације које постоје међу речима могу уочити и у контексту. Неки аутори тврде да до асоцирања речи долази услед тога што две речи *деле заједнички контекст*. Према речима В. Чарлса и Џ. Милера дељење заједничког контекста може се интерпретирати на најмање два различита начина, из чега проистичу две различите хипотезе: *хипотеза заједничког јављања* и *хипотеза заменљивости* (Charles–Miller 1989: 360). Према *хипотези заједничког јављања* (co-occurrence hypothesis) два придева се повезују као директни антоними јер се јављају заједно у контексту у оквиру исте реченице,

чешће него што би се предвидело на основу случајног појављивања. Са друге стране, према *хипотези заменљивости* (substitutability hypothesis) два придева се повезују као директни антоними јер су међусобно заменљиви у већини контекста, тј. сваку именичку синтагму коју је могуће модификовати помоћу једног члана антонимског пара, могуће је модификовати и помоћу другог члана датог антонимског пара (Charles–Miller 1989: 360). У наставку овог поглавља приказаћемо анализу спроведену на корпусима српског језика, чији је основни циљ био да се испита колико често се антоними употребљавају заједно у контексту, али пре тога подсетићемо се укратко опсервације коју је изнела К. Вилнерс, да није изненађујуће што се директни антоними јављају заједно чешће у реченици него што би се очекивало на основу случаја.¹⁹⁸ Према њеним речима, речи које припадају истом семантичком пољу, такође се често јављају заједно, те будући да антоними припадају истом семантичком пољу, било би необично да се не јављају често заједно у реченици (Willners 2001: 75). Како бисмо проверили ову тврдњу, спровели смо истраживање, које ћемо у наставку текста представити.

7.4. Истраживање 1: Учесталост заједничког јављања антонима у тексту, у односу на друге типове асоцијативно повезаних придева

7.4.1. Циљ истраживања

Циљ истраживања био је да испитамо да ли се придевски парови у односу антонимије јављају заједно у реченици подједнако често као и други придевски парови који су у значењској вези, тј. припадају истом семантичком пољу. Такође, интересовало нас је колико често се антоними јављају заједно и у односу на парове придева који нису у значењској вези.

¹⁹⁸ Очекивање на основу случаја заснива се искључиво на засебним фреквенцијама придева. Ако се пак два придева јаве заједно чешће него што би се очекивало на основу њихових засебних фреквенција, онда кажемо да су се јавили чешће него што би се очекивало на основу случаја.

7.4.2. Метод

Поступак. Како бисмо објаснили начин на који смо поредили парове, узећемо за пример два пара придева. На пример, интересује нас колико често се заједно у реченици јавља пар придева *богат – сиромашан* и пар придева *велик – мали*, те након претраге корпуса добијамо податак да се пар *богат – сиромашан* појавио 629 пута заједно у реченици, док се пар *велик – мали* појавио 10.209 пута заједно у реченици. На основу овог налаза, рекли бисмо да је пар *велик – мали* много бољи представник антонимије него пар *богат – сиромашан* јер се 16 пута чешће јавља заједно у реченици. Међутим, неопходно је узети у обзир и податак колико често се јавља сваки од тих придева у корпусу на коме се врши испитивање. Другим речима, не интересује нас апсолутна мера заједничког појављивања, већ колико пута се неки придев употреби са својим антонимом заједно у реченици, од укупног броја његових појављивања у корпусу. Засебне фреквенције поменутих придева у корпусу на коме смо вршили истраживање су: *богат* 8.466, *сиромашан* 3.515, *велик* 173.663, *мали* 91.798. На основу тога видимо да су придеви другог пара много чешће у употреби, него придеви првог пара. Али такође видимо да од укупних 3.515 пута колико се јавио придев *сиромашан*, он се сваки пети пут јавио са придевом *богат*, док се придев *мали* тек сваки девети пут јавио са придевом *велик*. Дакле, будући да на апсолутну меру заједничког појављивања две речи у реченици утиче засебна фреквенција сваког од придева, као зависну варијаблу у овом истраживању користићемо меру *рацио* која је уобичајена у овом типу истраживања, а заснива се на мерењу односа између опсервиране фреквенције заједничког појављивања две речи (колико се заиста пута јавио неки пар придева заједно у реченици), и очекиване фреквенције појављивања две речи, ако би се у обзир узеле само засебне фреквенције чланова придевског пара. Постоји неколико различитих мера, као нпр. *t-вредност* (t-value; Manning–Schütze 2000; Biber et al. 2000: 267–268; Lisac–Milin 2006), *мера узајамне информације* (mutual information; Fano 1961; Church–Henks 1990; Biber et al. 2000: 265–267; Lisac–Milin 2006), а ми смо се определили за меру *рацио* (ratio), коју су користили Џастесон и Кац, али и други аутори (Justeson–Katz 1991: 8; Jones 2002: 104–117), испитујући антонимске парове енглеског језика. Према начину рачунања који ови аутори користе, након утврђивања фреквенције сваког од придева (нпр. *велик* 173.663 и *мали* 91.798) и броја заједничких појављивања у реченици (нпр. *велик – мали* 10.209), неопходно је утврдити и укупан број реченица у

датом корпусу (нпр. 3.488.897), а потом и очекиван број појављивања сваког придева, што се израчунава као количник укупног броја реченица и фреквенције придева (нпр. *велик* 20,09 и *мали* 38). Множењем та два количника, добија се број (763,42), којим се дели укупан број реченица, чиме се добија очекивани број појављивања два придева (3.488.897/763,42=4570,09). Однос опсервиране заједничке фреквенције два придева и очекиваног броја њиховог појављивања даје тражену меру *ратио* (10.209/4570,09=2,23). Формула би се могла записати на следећи начин

$$\text{RATIO} = \text{FR}(X:Y) / (\text{BrR}\check{\text{c}}\text{n} / (\text{O}\check{\text{c}}\text{ekFR}(X)*\text{O}\check{\text{c}}\text{ekFR}(Y)))$$

где су параметри следећи:

FR(X) – опсервирана фреквенција придева X у корпусу

FR(Y) – опсервирана фреквенција придева Y у корпусу

FR(X:Y) – опсервирана фреквенција заједничког појављивања придевског пара X – Y у истој реченици у корпусу

BrR \check{c} n – укупан број реченица у корпусу

O \check{c} ekFR(X)=BrR \check{c} n/ FR(X) – очекивани број реченица у којима се појављује придев X у датом корпусу

O \check{c} ekFR(Y)= BrR \check{c} n/ FR(Y) – очекивани број реченица у којима се појављује придев Y у датом корпусу

O \check{c} ekFR(X:Y) = BrR \check{c} n / (O \check{c} ekFR(X)*O \check{c} ekFR(Y)) – очекивани број реченица у којима се појављује придевски пар X – Y, у датом корпусу.

На тај начин израчунали смо количник RATIO за свака два испитивана придева у корпусу, а вредности за парове придева, са осталим потребним подацима, дате су у Додатку 5.

7.4.3. Корпус, валидација података и начин претраге

У овом истраживању користили смо корпус сачињен од новинских текстова, у склопу медијске базе ЕБАРТ, величине 65.779.267 речи, тј. 3.488.897 реченица (Medijska

dokumentacija EBART, <http://www.arhiv.rs/>).¹⁹⁹ Овај корпус састоји се од 45 различитих дневних и недељних листова, од чега је највећи број текстова преузет из листова *Глас јавности* (48.062 текста), *Данас* (42.818), *Вечерње новости* (42.590), *Блиц* (35.485) и *Политика* (32.063). У корпусу постоји преко 250 хиљада текстова и око 10 хиљада аутора. Издања датирају из 2003. године. Приказ листова из којих је преузето више од 100 текстова дат је на Слици 61.

Слика 61. Структура корпуса ЕБАРТ (EBART <http://www.arhiv.rs/>). Приказ дневних и недељних листова из којих је преузето више од 100 текстова.

Будући да овај корпус није анотиран ни на који начин, тј. није лематизован, нити је означен почетак и крај реченице, анализе које ћемо у наставку текста приказати, нису у потпуности прецизне. Такође, као што смо у уводу овог поглавља већ нагласили, претрага великог броја придева у неанотираним корпусу, подразумева њихове развијене парадигме. За придеве које смо претраживали, развијене парадигме преузете су из морфолошких речника (Vitas et al. 2003, Krstev–Vitas 2005, Krstev 2008). Након тога, корпус је претражен помоћу апликације, посебно направљене за потребе овог рада.²⁰⁰ Како бисмо проверили да ли су фреквенције придева добро процењене, корелирали смо добијене вредности 90

¹⁹⁹ Број реченица у корпусу добијен је аутоматском анотацијом, која се ослања на маркер краја реченице, односно тачку (.) иза које следи велико слово. Грешка аутоматске анотације износи око 18%, будући да овај маркер (иако је најбољи могући, па можда и једини маркер) није једнозначан. У средини реченице може се наћи, на пример, тачка иза скраћенице или редног броја, за којима следи велико слово ономастичког појма. Други разлог погрешног анотирања почетка и краја реченице јесу новински наслови, који немају тачку на крају.

²⁰⁰ Аутори апликације су Марко Јевтић и Ана Митровић, у сарадњи са аутором ових редова.

засебних придева у корпусу ЕБАРТ, са вредностима фреквенција добијеним на ручно аотираном корпусу, величине два милиона речи, на подузорцима дневне штампе и поезије (Костић, Ђ. 1999, Костић, Ђ. 2001). Будући да коефицијент корелације за 90 придева износи $R=0,83$, $F(1,88)=191,09$, $p<0,0001$, сматрамо да су процене учесталости придева у нелематизованом корпусу ЕБАРТ довољно прецизне за потребе овог истраживања.

7.4.4. Стимулуси

Стимулусне парове за ово истраживање добили смо помоћу *Асоцијативног речника српскога језика* (АРСЈ; Пипер и сар. 2005). Издвојили смо парове придева који су у три различита типа односа: 30 парова придева у односу антонимије, односно супротности значења (нпр. *добар – зао, таман – бео, глуп – паметан*), 33 пара у односу синонимије, тј. блискости значења (нпр. *ситан – небитан, црн – мрачан, јак – моћан*) и 32 пара која нису ни у једном од ова два односа (парови слабе семантичке везе, нпр. *бео – болестан, висок – посебан, нов – добар*). Будући да смо имали ограничену базу одакле смо могли бирати парове придева, три групе су се, по природи ствари, међусобно разликовале према асоцијативној фреквенцији (в. Табелу 22).

Табела 22. Део придевских парова коришћен у истраживању, који илуструје разлике у јачини асоцијативне везе за три типа семантичке везе (синониме, антониме и парове придева који нису ни у једном од та два односа). Јачина асоцијативне везе мерена је на основу асоцијативних фреквенција из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005).

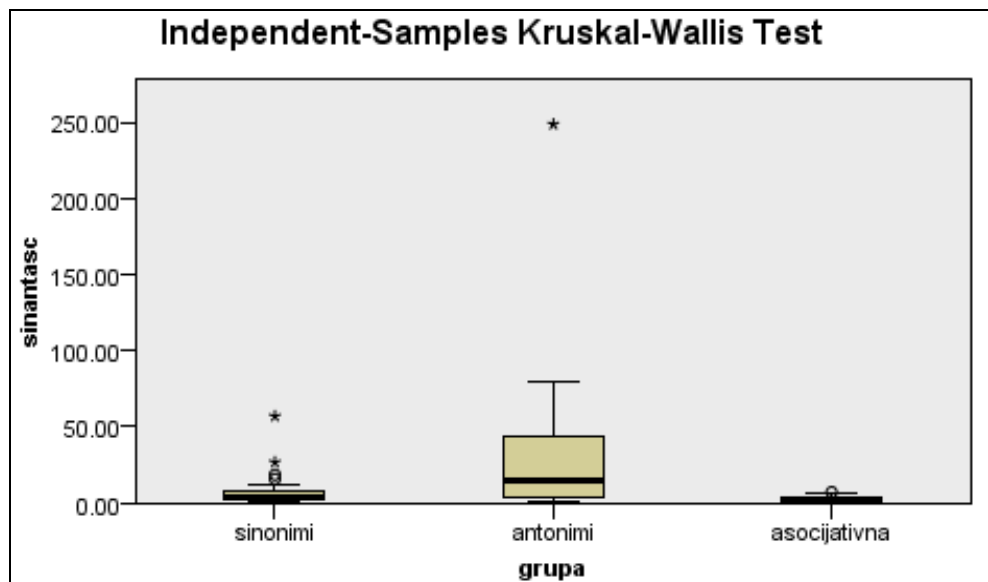
Стимулус из АРСЈ	Асоцијат из АРСЈ	Тип семантичке везе	Асоцијативна фреквенција (АРСЈ)
добар	зао	антоним	17
светао	црн	антоним	2
богат	сиромашан	антоним	96
нов	стар	антоним	163
светао	таман	антоним	128
бео	црн	антоним	88
јак	слаб	антоним	85
светао	мрачан	антоним	7
бео	светао	синоним	12
велик	висок	синоним	9
велик	крупан	синоним	17
висок	огроман	синоним	9

Стимулус из АРСЈ	Асоцијат из АРСЈ	Тип семантичке везе	Асоцијативна фреквенција (АРСЈ)
добар	племенит	синоним	5
хладан	одбојан	синоним	2
јак	снажан	синоним	118
тужан	сетан	синоним	19
бео	болестан	остало	2
бео	нежан	остало	4
јак	добар	остало	2
јак	глуп	остало	3
леп	глуп	остало	5
нов	добар	остало	6
ситан	динамичан	остало	2
стар	досадан	остало	5

У даљим анализама приказаћемо да ли је то и колико утицало на добијене резултате.

7.4.5. Резултати

Непараметријска једнофакторска анализа варијансе (Kruskal–Wallis test) показала је да постоји статистички значајан главни ефекат типа везе на учесталост заједничког појављивања пара придева у реченици. Антоними се чешће јављају заједно у реченици него два друга типа везе (синоними и парови придева који нису ни у односу синонимије, ни у односу антонимије): $N= 28,36$, $p<0,001$ (в. Слику 62).

Слика 62. Анализа варијансе за три типа везе међу паровима придева: 1-синоними, 2-антоними, 3-слаба асоцијативна веза (ни синоними ни антоними), по питању заједничког појављивања у реченици, у корпусу ЕБАРТ (ЕВАРТ, <http://www.arhiv.rs/>), величине око 65 милиона речи.

Овај налаз у супротности је са тврдњом К. Вилнерс да се речи из истог семантичког поља јављају подједнако често заједно у реченици (Willners 2001: 75). Даље, пост хок тестом (Mann–Whitney post hoc test) утврдили смо да постоје и парцијални ефекти између антонима и синонима ($U = -19,95$, $p < 0,01$), као и антонима и треће групе придевских парова ($U = 37,19$, $p < 0,001$), а и између синонима и треће групе придевских парова ($U = 17,24$, $p = 0,01$). Дакле, синоними, иако семантички повезани, јављају се ређе заједно у реченици, него антоними.

Када смо, међутим, у додатној анализи уједначили јачине асоцијативних веза за придевске парове, те је на тај начин преостало 10 парова за групу антонима и 10 парова за групу синонима, није добијен значајан ефекат учесталости јављања придевског пара према типу везе: $U = 85$, $p > 0,05$. Нисмо сигурни да ли овај налаз треба приписати малом броју испитаних парова (10 антонима и 10 синонима) или заиста учесталост заједничког појављивања два придева зависи од јачине асоцијативне везе. Коначни тест захтевао би да се пронађе већи број парова придева који су различитог типа семантичке везе, а исте јачине асоцијативне везе (не само антонимија и синонимија, већ и други типови везе). Међутим, анализом асоцијативних поља из АРСЈ, приказаном у поглављу 4, увидели смо да су најважнији асоцијативни односи међу придевима управо антонимија и синонимија, те нисмо сигурни да ли би се повећањем броја стимулуса у тесту слободних асоцијација

добило довољан број придевских парова за анализу. Истраживање би се, у будућности, могло спровести на асоцијатима-именицама, што би нам рекло да ли се антоними често јављају заједно у реченици јер су јако асоцијативно повезани, или је по среди неко интринзично својство антонимије које утиче на њихово заједничко појављивање у реченици. За сада нам није јасно које би то својство било.

У наредном истраживању испитали смо да ли се бољи примери антонимије јављају чешће заједно у реченици него лошији примери антонимије.

7.5. Истраживање 2: Учесталост заједничког појављивања добрих и лошијих антонима у тексту

7.5.1. *Циљ истраживања*

Основни циљ овог истраживања јесте да се испита да ли различити типови антонима имају различиту учесталост заједничког појављивања у тексту. Поред тога, пре него што буду могући други начини провере налаза са синонимима из претходног истраживања, у овом истраживању испитаћемо на за сада доступан начин, на већем броју парова придева, да ли се ове две групе семантичких односа међу придевима јављају подједнако често у контексту. Стога ћемо циљеве овог истраживања формулисати кроз следећа истраживачка питања:

1. Да ли се најфреквентнији асоцијати-антоними јављају чешће заједно у реченици, него средње фреквентни асоцијати-антоними из АРПАСЈ?
2. Да ли се антоними из АРПАСЈ (НА и СА) подједнако често јављају заједно у реченици као и синоними (СИН) добијени помоћу теста контролисаних асоцијација којим смо (за потребе истраживања са скалом процене, из претходног поглавља) испитали седам изворних говорника српског језика?
3. Да ли се придевски парови из четири кластера, добијена и приказана у претходном поглављу, разликују према учесталости заједничког појављивања у контексту?

7.5.2. *Метод*

Поступак. У овом истраживању је, као и у претходном, коришћена мера *рацио*, тј. однос опсервиране и очекиване учесталости јављања придевског пара у корпусу.

7.5.3. *Корпус и начин претраге*

У овом истраживању користили смо ручно анотирани корпус величине 781.692 речи, тј. 38.078 реченица (Костић, Ђ. 2001, Костић–Милин 2005, Костић 2008). За разлику од корпуса коришћеног у претходном истраживању, корпус који је коришћен у овом, ручно је лематизован, приписана му је врста речи и означен је почетак и крај реченице, тј. тачност и прецизност материјала је потпуна. Такође, разликује се и функционални стил у односу на корпус из претходног истраживања, будући да овај корпус садржи поетске и прозне текстове Тодора Манојловића и Иве Андрића и народне песме Вука Стеф. Карацића. Податке смо добили помоћу програмерски генерисаног упита.²⁰¹

7.5.4. *Стимулуси*

Као стимулусе, у овом истраживању, користили смо 250 парова придева. Придевски парови могли су бити у три типа односа:

- 1) Придев и његов најфреквентнији асоцијат-антоним из АРПАСЈ (НА),
- 2) Придев и један од асоцијата-антонима чија је асоцијативна фреквенција на средини фреквенцијског опсега датог асоцијативног поља у АРПАСЈ (СА)
- 3) Придев и његов најфреквентнији асоцијат-синоним из *Асоцијативног речника придевских синонима српског језика* (АРПССЈ), који је направљен за потребе истраживања описаног у Поглављу 6, у одељку 6.7 *Евалуација добијених кластера, помоћу процена изворних говорника српског језика* (СИН).

Треће истраживачко питање испитало је разлике међу антонимским паровима сачињеним од стимулуса и њихових најфреквентнијих асоцијата-антонима (НА), тако што смо упоредили 17 парова који припадају првом кластеру, 23 пара из другог кластера, 21 пар трећег кластера и 25 парова из кластера четири.

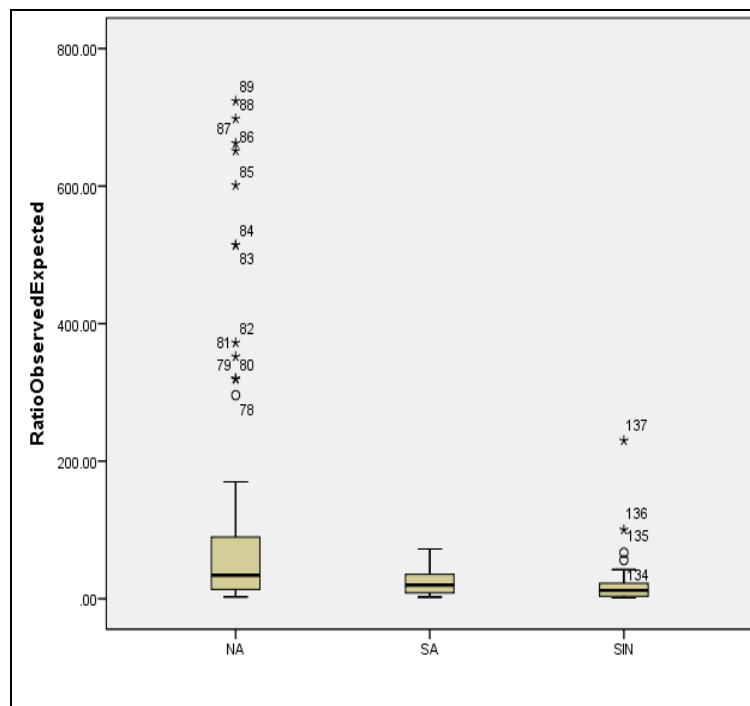
²⁰¹ Најсрдачније се захваљујемо Петру Ђуричину.

Потпун списак стимулусних парова, са коришћеним мерама и подацима, дат је у Додатку 6.

7.5.5. Резултати

1. и 2. Учесталост заједничког појављивања НА, СА и СИН.

Непараметарским тестом једнофакторске анализе варијансе (Kruskal–Wallis test) показано је да постоји главни ефекат учесталости заједничког појављивања парова стимулуса у оквиру реченице: $H = 16,8$, $p < 0,001$, тј. показано је да између три испитиване групе придевских парова постоји разлика по питању учесталости заједничке употребе у реченици. Такође је показано да се антоними значајно чешће појављују заједно у контексту него синоними ($U = 904,5$, $p < 0,001$, $r = -0,31$). Пост хок Ман–Витни тест (Mann–Whitney post hoc test) показао је да се стимулуси и њихови најфреквентнији антоними (НА) значајно чешће јављају него синоними (СИН) ($НА \neq СИН$, $U = 747,5$, $p < 0,001$, $r = -0,35$), а такође да се НА значајно чешће јављају са својим стимулусима него СА ($НА \neq СА$, $U = 407$, $p = 0,052$, $r = -0,19$), док не постоји разлика између СА и СИН ($СА = СИН$, $U = 157$, $p > 0,05$, $r = -0,15$). Такође, просечно се сви антоними заједно (НА и СА) јављају чешће заједно него синоними (СИН): $U = 904,5$, $p < 0,001$, $r = -0,31$. Просечне вредности за три групе износе: НА ($Mdn = 36,3$, $IQR = 88,5$), СА ($Mdn = 19,9$, $IQR = 32,8$) и СИН ($Mdn = 11,9$, $IQR = 21,2$) (в. Сliku 63).

Слика 63. Анализа варијансе за три типа везе међу придевима: 1. Придев и његов најфреквентнији антоним из АРПАСЈ (NA), 2. Придев и његов средње фреквентни антоним из АРПАСЈ (SA) и 3. Придев и његов најфреквентнији синоним (SIN) из *Асоцијативног речника придевских синонима српског језика* (Јакић, у припреми), на корпусу од око 780.000 речи (Костић, Ђ. 2001, 2005, 2008).

Дакле, уколико се неутралишу разлике у фреквенцији засебног појављивања придева, добри антоними се чешће јављају заједно у реченици него синоними. Чини нам се да би се овај налаз могао објаснити принципом језичке економије, тј. чињеницом да се у реченици не употребљавају две речи истог или сличног значења. Ипак, са друге стране, питамо се на који начин се ствара јака асоцијативна веза међу синонимима? На основу досадашњих налаза чини се да постоје два различита принципа: антоними се асоцирају јер се јављају заједно у реченици, а синоними постају асоцирани услед неког другог механизма (као што је добро предвидео Т. Браун, в. Поглавље 4, одељак 4.2.1 *Класични асоцијационизам 17. и 18. века*). Такође, примећено је да се добри антоними чешће јављају заједно него лошији антоними, те се чини да се ваљаност антонимског пара заснива управо на фреквенцији заједничког појављивања у реченици. То би потврдило тезу Џастесона и Каца да у ваљаности антонимије учествује не само семантички критеријум, већ и лексички, тј. јачина везе између две речи, а не између концепата (Justeson–Katz 1992: 176). Сматрамо да би анализа дистрибуције значења помогла да се покаже да ли се овај налаз

може свести на фреквенцију појављивања појединих значења речи, тј. два придева се јављају чешће заједно, јер се њихов антонимски однос заснива на значењима која су за сваки од придева чешћа од других њихових значења која можда ступају у однос антонимије са неким другим придевом. То би значило да придевски пар *ведар – тмуран* сматрамо бољим представником антонимије, јер је тај однос заснован на значењима која се чешће јављају него значења на којима се заснива антонимски однос *ведар – сетан*, или је ширина примене првог пара већа од ширине примене другог (*тмуран* може бити и *дан* и *небо* и *човек*, а *сетан* само *човек*).

Са друге стране, није добијена разлика између учесталости заједничког појављивања лошијих антонима и синонима. Нисмо сигурни да ли је у питању недовољно велики корпус, будући да велики број парова из групе СА и СИН уопште није пронађен у корпусу на коме смо спровели ово истраживање. Стога остаје за неко од будућих истраживања да се овај налаз провери на већем корпусу.

3. Учесталост заједничког појављивања антонима из четири кластера.

Једнофакторска анализа варијансе (Kruskal–Wallis test) показала је да се придевски парови антонима из четири кластера, добијена *кластер анализом* у претходном поглављу, статистички значајано разликују према учесталости заједничког појављивања у реченици: $H(3, 86)=22,6, p<0,0001$. Пост хок тестови (Mann–Whitney U test) показали су да се главни ефекат добија из разлика које постоје између кластера 1 и 3 ($U=36, p<0,001$), 1 и 4 ($U=101,5, p<0,01$) и 2 и 3 ($U=132, p=0,001$).

То значи да не само да је контекстуална мера *рацио* осетљива на разлике у ваљаности између антонимских парова сачињених од придева и њихових најфреквентнијих асоцијата-антонима (нпр. *бајат – свеж*) у односу на придеве и њихове средње фреквентне асоцијате-антониме (нпр. *бајат – фришак*), већ је осетљива и на финије разлике у ваљаности придевских антонимских парова (нпр. *бајат – свеж* (кластер 2) у односу на *мали – велики* (кластер 1), *марљив – лењ* (кластер 3), *срдачан – нељубазан* (кластер 4)).

7.6. Резиме налаза и закључна разматрања

У овом поглављу најпре смо рекли нешто о корпусним истраживањима, начинима претраге корпуса и проблемима који се јављају приликом истраживања на неанотираним корпусима флективних језика, какав је српски. Потом смо приказали нека од истраживања антонимије у корпусу. Централни део овог поглавља представљају два истраживања антонима српског језика на корпусима различите величине. Задатак првог истраживања био је да испита учесталост заједничког појављивања антонима у реченици, у односу на друге типове асоцијативно повезаних придева. Показало се да се антоними јављају заједно у реченици чешће него други типови односа, али за сада претпостављамо да је то у вези са јачином асоцијативне везе између придевских антонима. У поглављу 4 показали смо да су антоними најважнији асоцијативни однос за придеве, те нам се чини да се јачина асоцијативне везе огледа и у њиховом учесталом заједничком јављању у реченици. Не можемо са сигурношћу рећи шта је старији феномен, тј. да ли се антоними јављају заједно у реченици јер су у јакој асоцијативној вези, или је међу њима јака асоцијативна веза јер се често заједно употребљавају у контексту. (Можда је у случају антонима то иста ствар.) Но, ипак тај механизам не важи за синониме, као други важан тип асоцијативне везе међу придевима. Синоними се не јављају толико често заједно у контексту, као антоними, те бисмо чак рекли да уколико се антонимски парови јављају заједно у контексту да су бољи примери антонимије, а уколико се синонимски парови јављају заједно у контексту да су лошији примери синонимије. Другим речима, нема потребе употребљавати заједно у реченици два придева која имају исто или блиско значење. У другом истраживању испитали смо да ли се различите категорије антонимских парова по ваљаности разликују према учесталости заједничке употребе у реченици. Потврдило се да се ваљаност антонима може повезати са учесталошћу заједничке употребе у реченици.

Примери заједничког појављивања антонима у реченици, које смо добили претрагом два корпуса различите величине, могли би послужити као илустрација у неком будућем ономасиолошком речнику антонима, као и полазиште за другачије типове истраживања. За сада можемо рећи да смо прелиминарном анализом просечног броја речи између антонима у истој реченици, на узорку текстова Иве Андрића, увидели велику варијансу. Број речи између антонима износи од 1 до 41 речи. Детаљније истраживање показало би у ком проценту се антоними у реченици односе на исти ентитет, и када су

антонимски односи у већој или мањој мери експлицирани (нпр. постоје реченице као: „Стога је много више волео да има посла са *здравим* него са *болесним* људима.“ (Андрић, И., *Травничка хроника*), али и реченице као: „Док је то говорио изгледао је при *јакој* светлости ватре још *блеђи* и још више изможден и *слаб*, са мало живота у себи;“ (Андрић, И., *Прича о везировом слону*). Одломак из „Приче о два града“, Чарлса Дикенса, који смо као илустрацију дали на почетку поглавља (а који није био део корпуса на којем смо вршили истраживање), сугерише да би требало размотрити и шире, надреченичне целине при испитивању заједничке употребе антонима у контексту.

Закључна разматрања о антонимији

8. Резиме, завршна дискусија и закључна разматрања

8.1. Преглед претходних поглавља

Као што смо у уводу овог рада (Поглавље 1) рекли, имали смо три основна циља истраживања: (1) теоријски, (2) методолошки и (3) практично лексикографски. У закључним разматрањима најпре ћемо укратко представити налазе сваког од поглавља, а након тога сумираћемо резултате целокупног истраживања према три дефинисана циља, а имајући у виду да ли је у питању нови налаз (барем према нашим знањима), потврда налаза добијених за друге језике, на материјалу српског језика, или је у питању унапређење досадашњих знања.

У раду смо пошли од анализе обраде антонима у дескриптивном речнику српског језика, Речнику САНУ. Желели смо да на тај начин прикупимо антонимске парове које ћемо користити у истраживањима. Међутим, испоставило се да у овом речнику, као и у многим другим речницима различитих типова и за различите језике, антонимија није обрађена конзистентно, приписана је сразмерно малом броју одредница, и често је приписивана мање познатим речима. Лексикографи се нису у потпуности придржавали *Упутстава за израду РСАНУ*, а поред тога показало се да се одредницама најчешће приписује само један антоним и то најчешће примарним значењима одредница. Изненадило нас је да је највећи број антонима приписан именицама, упркос наводима литературе да је то однос карактеристичан за придеве. Упоређивањем овог налаза са другим речницима, показало се да се и у другим речницима словенских језика антоними чешће приписују именицама, док се у енглеским речницима чешће приписују придевима. Овај налаз поставља питање изоморфности антонима у различитим језицима, те то остаје као једно од интересантних и важних емпиријских задатака у будућности. Такође се показало да у многим речницима антонимија није обрађена симетрично, већ да се антоним наводи само код једног од чланова антонимског пара. Указали смо и на неке од начина неформализоване употребе антонима у речнику, тј. у оквиру описног дела дефиниције, када се дефиниција конструише негирањем антонима одреднице, употребу антонима у

примерима којима се илуструје значење и слично. Закључили смо да неформализовани начини употребе и обраде антонима у речницима јесу корисно лексикографско средство, али нису адекватна замена формалног начина приказивања антонимије. На основу свега тога дошли смо до основних функција антонима у речницима, тј. до закључка да се антоними користе не само како би се указало на односе који постоје у лексичком систему, већ и да би се преко познатијег члана антонимског пара ближе објаснило како се мање познати члан употребљава, са којим лексемама ступа у колокацијске везе, да би се идентификовала и потврдила различита значења одредница, а често и као помоћ при дефинисању (нпр. негирањем антонима или конструкцијом дефиниције према истом моделу дефинисања у односу на антонимски парњак). Анализом ономасиолошких речника који бележе и антонимију увидели смо да избор одредница које ће ући у антонимске речнике није јасно дефинисан (ни по врсти речи, ни по броју значења одредница, нити по питању конкретних речи), а такође приметили смо и међуречничке разлике по питању типа антонима који се приписују (прави, лексички или контекстуални). Утврдили смо и функције делова лексикографског чланка, те неке од могућих начина израде речника антонима. Дакле, уместо да дођемо до материјала потребног за даља истраживања, анализа речника помогла нам је да уочимо неке од важних проблема везаних за антонимију, као што су на пример симетрија и међујезичке разлике, што је даље поставило **питање односа језичког система и речника**, тј. у којој мери речници описују реално језичко стање.

Како бисмо обезбедили довољан број антонимских парова за истраживање, а такође утврдили и шта за говорнике српског језика представља антонимија, тј. како изгледа антонимија у когнитивном систему, приступили смо анализи одговора у тестовима слободних асоцијација. Анализом 40 асоцијативних поља придева из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005) утврдили смо да су најчешће асоцијације на придеве, именички асоцијати (52%), док су придевски асоцијати на другом месту (42,4%). Међутим, уколико посматрамо само парадигматске (придевске) асоцијације, антоними представљају најважнији асоцијативни тип везе код придева. Након тога следе синоними, а дошли смо и до закључка да испитаници наводе већи број синонима као асоцијације (просечно 7,5 синонима и 2 антонима по стимулусу), али да су асоцијативне везе међу

антонимима јаче.²⁰² Закључили смо стога да је метод слободних асоцијација веома користан алат при испитивању антонимије, као и других типова значењских односа међу речима, а такође и при изради дескриптивних и антонимских речника. Поред репертоара значењских односа који постоје у асоцијативним речницима, они нуде и меру јачине везе, која у традиционалним дескриптивним речницима може бити само делимично приказана везивањем парадигматских односа за једно од значења (примарно или секундарно) или за читаву полисемантичку структуру. Поређење асоцијативних одговора у различитим језицима, показало би да ли је антонимија (као и други значењски односи) језички специфична или је ипак реч о универзалном феномену.

Након тога спровели смо тест контролисаних асоцијација, где смо од испитаника тражили да наведу антониме за око 400 придева српског језика. На основу њихових одговора саставили смо *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика*. Будући да су ранија истраживања показала да се највећи број антонима и најјаче повезани антоними добијају као одговори на најфреквентније придеве, као стимулусе за речник одабрали смо придеве општег лексичког фонда. Како у литератури нисмо нашли експлицитну и аргументовану препоруку о броју потребних испитаника у овом типу истраживања, извели смо истраживање које је показало да уколико желимо да утврдимо најважнији антоним једне речи, испитивање треба спровести најпре на узорку од 10 испитаника. Уколико се барем 8 испитаника сложи о томе шта је антоним једне речи, то ће и на већим узорцима бити најважнији антоним. Уколико пак не постоји толико високо слагање испитаника, узорак треба повећавати за по 10 испитаника, док се не дође до стабилне величине узорка. Са друге стране, за утврђивање јачине антонимске везе потребан је узорак од 50 испитаника. Такође се показало да није потребно спроводити тест континуираних контролисаних асоцијација, већ је довољно од испитаника тражити да наведу један антоним за сваки од стимулуса.

Анализом добијених асоцијативних антонимских поља придева дошли смо до различитих начина на које се антоними везују за полисемантичке структуре придева. Један антоним може се везивати за више од једног значења придева, али се и више антонима може везивати за исто значење. Међусобни однос више антонима који се односе на исто

²⁰² Овај налаз могао би сугерисати да у језику има више синонима, али да су антоними међусобно јаче повезани.

значење може бити синонимски, однос блискозначности, градације значења, али и однос различитости значења. Такође, постоје случајеви када се антоними једне речи могу везивати искључиво за различита значења, али тај случај се чини као релативно редак у језику, јер смо корелацијом квантитативних мера увидели да број значења речи није повезан са бројем различитих лексема са којима она ступа у однос антонимије. Постојање антонима са међусобно веома различитим значењима, у једном асоцијативном антонимском пољу, може указивати на постојање хомографије или хомонимије стимулуса (нпр. *обучен – го, наг* наспрам *обучен – нестручан, неспреман*). Даље, асоцијативне фреквенције, тј. број испитаника који наводи дати антоним помогле би лексикографима да утврде доминантно значење за говорнике једног језика, што би помогло у хијерархизацији значења у полисемантичким структурама одредница у дескриптивним речницима. Анализом асоцијативних поља придева, уочили смо да неки од стимулуса имају велики број асоцијата-антонима који нису придеви. Тај налаз поставио је питање да ли је антонимија феномен који прелази границу врста речи. На примеру придева *храбар* показали смо да некада бољи антонимски парњак представља друга врста речи (нпр. именица *кукавица* је бољи антоним придеву *храбар* него придеви *плашљив* и *бојажљив*).

Када смо упоредили сазнања о антонимији добијена из асоцијативних (на основу слободних и контролисаних асоцијација) и дескриптивних речника, увидели смо да постоји веома сложен однос ова три типа речника. У раду са испитаницима могу се добити антоними речи везани за значења која су позната испитаницима, а исто тако, као одговори могу се добити антоними који су такође познати испитаницима. Дакле, придев *црвен* који је у РСАНУ наведен као контекстуални антоним придева *бео* у значењу 1б.а., вероватно није могуће потврдити као антоним, кроз асоцијативне тестове са испитаницима. Такође, на основу одговора испитаника, вероватно није могуће поуздано утврдити ни антониме речи *брахицефалија, истац, лоћкав* и сл., који су наведени у РСАНУ. Са друге стране, високе асоцијативне фреквенције добијене у асоцијативним тестовима најчешће сугеришу добру или праву антонимију, а ниске однос контекстуалне антонимије међу речима. У неким случајевима антоними са високим асоцијативним фреквенцијама у АРПАСЈ јесу у РСАНУ обрађени као лексички или прави антоними (*бео – црн, мали – велик, млад – стар, нов – стар*), у другим случајевима услед пропуста лексикографа нису (*велик – мали, далек – близак, добар – лош, жив – мртав, мртав – жив*), у трећим случајевима са правом нису

обрађени као антоними (*град – село*), јер се ради о некој другој врсти супротности, за коју верујемо да не припада прототипичној антонимији. Некада пак оно што је у АРПАСЈ потврђено високим асоцијативним фреквенцијама, добија у РСАНУ статус контекстуалне антонимије, јер се везује за једно од секундарних значења (нпр. придев *активан* коме је тек у 7., терминолошком значењу приписан антоним *пасиван*, или придев *мушки* којем је тек у значењу 5.д. приписан антоним *женско* (sic!) и слично). Верујемо стога да би се у систем квалификатора дескриптивних речника могло увести два квалификатора, те би се ваљаност антонимије сигнализирала и типом ознаке и позицијом квалификатора у систему значења (код примарног или код секундарних значења). На тај начин добила би се боља резолуција који антонимски пар представља боље примере антонимије, без обзира за које од значења одреднице је везан. Будући да се дескриптивни речник тезаурусног типа (као нпр. РСАНУ) углавном израђује на основу корпуса писаног језика, а усмени материјал прикупљан је у дијалекатским ареалима, димензија говорног стандарда препуштена је искључиво лексикографу, који не може увек да се сети свих релевантних информација приликом обраде одреднице. Из тог разлога, сматрамо да би један вид помоћи лексикографу могла бити истраживања са изворним говорницима. Даље, поређењем информација из теста слободних и контролисаних асоцијација, стекли смо увид да јачина асоцијативне везе није исто што и јачина антонимске везе, али да су ове две мере високо повезане. Поред тога, испоставило се да индиректно испитивање антонимије, тј. када се од испитаника не тражи директно да наводи антониме, већ се тражи да наведе оно што му прво падне на памет, даје бољу резолуцију у највишем делу спектра. Другим речима, директним испитивањем добијају се најбољи антоними задатог стимулуса, тј. јасно је шта су бољи а шта лошији антоними једне речи. Индиректним испитивањем, лакше се прави разлика које речи имају боље, а које речи имају, иако добре, мање добре антониме.

У наставку рада, на основу различитих квантитативних мера којима се описују стимулуси и њихова асоцијативна поља, дошли смо до тога да се у тесту контролисаних асоцијација одсуство доброг антонима датог стимулуса може открити преко великог броја различитих антонима које испитаници наводе, али и преко великог броја испитаника који нису навели ниједан антоним. Један од важнијих налаза јесте да описом асоцијативних поља можемо доћи до тога колико је добар антонимски однос стимулуса и његовог најфреквентније навођеног асоцијата-антонима. То значи, да када испитаници не наводе

пуно антонима, да дати стимулус има један доминантни антоним. Нисмо сигурни да ли дати антоним постаје доминантан јер нема довољно добру конкуренцију међу осталим антонимима или доминантни антоним „блокира“ остале антониме. У сваком случају, чини се да одсуство алтернативних асоцијација говори о томе да дати стимулус има добар антоним. Статистичким поступком кластер анализе поделили смо све парове стимулуса и њихових најфреквентнијих асоцијата-антонима на четири групе, а ваљаност класификације потврђена је кроз испитивање ваљаности антонима, са изворним говорницима српског језика, путем скале процене. Истраживање са изворним говорницима такође је потврдило да асоцијативна фреквенција има статус валидације ваљаности антонимског пара. Међутим, сви ови налази показали су да **антонимија није дискретан, већ континуалан феномен**, тј. да **не постоје оштре границе између добрих и лоших антонима**. Такође, јасно нам је да је истраживање са испитаницима веома захтеван процес, који није увек на располагању лексикографима, те смо испитали могућност евалуације антонима на основу корпусних истраживања, јер једном састављен корпус, аотиран на потребан начин, представља полифункционални алат, који омогућава истраживања у великом броју грана науке о језику.

Корпусно истраживање показало је да се **антоними значајно чешће јављају заједно у реченици него други типови асоцијативних придевских веза** (синоними и слабо семантички повезани придеви), међутим садашњи налази показују да **тај ефекат долази од јачине асоцијативне везе**. Антоними су најважнији парадигматски асоцијативни однос придева, те се то огледа и у њиховој учесталој заједничкој употреби. Ипак, чини се да за синониме не важи исти механизам. Чини се да се синоними, као други најважнији парадигматски асоцијативни однос придева, асоцирају на неки други начин, а не учесталом заједничком употребом у реченици. Друго корпусно истраживање показало је да се **бољи антоними једне речи јављају значајно чешће него лошији антоними антоними те речи** (*бео – црн* наспрам *бео – румен*, *исти – различит* наспрам *исти – супротан*). Такође, показало се да се **четири групе антонима по ваљаности разликују према учесталости заједничке употребе у реченици** (*велик – мали*, *бео – црн*, *груб – нежан* са једне стране, наспрам *вечан – пропадљив*, *друштвен – повучен*, *лични – колективни* са друге).

Дакле, можемо рећи да су **налази корпусног истраживања у складу са другим мерама ваљаности антонима**, тј. налазима добијеним помоћу техника скале процене, асоцијативне фреквенције и кластер анализе на основу описа стимулуса и њихових асоцијативних поља из АРПАСЈ. На четири различита начина можемо доћи до тога шта су најбољи представници придевске антонимије, а скуп придевских парова који се добија на те начине је исти, или веома сличан. Разлог заједничког појављивања антонима у реченици није нам за сада потпуно јасан, али можемо претпоставити да употреба оба антонима у реченици помаже да боље схватимо њихово значење. Ипак, овај налаз требало би проверити додатним експерименталним истраживањима, од којих би једно могло бити испитивање ефекта антонимије у задатку лексичке одлуке са примовањем. Наша претходна истраживања показала су да постоји ефекат убрзања препознавања речи који зависи од броја њихових преклопљених семантичких карактеристика (тј. валидирали смо теорију компоненцијалне анализе). Именице које смо испитивали најбрже су обрађиване у контексту својих синонима, потом антонима, хиперонима, а најспорије у контексту речи са којима су само асоцијативно повезане (Јакић et al. 2011). Могло би се извести слично истраживање за различите типове придевских антонима, што би нам пружило бољи увид у њихову повезаност у нашем менталном лексикону.

Даље, када је у питању **симетрија антонимског пара**, у многим дескриптивним, па чак ни у антонимским речницима она није симетрично обрађена (нпр. код придева *мали* наведен је антоним *велик*, али код придева *велик* није наведен антоним *мали*), а такође није увек потпуно симетрична ни у тестовима слободних, па чак ни контролисаних асоцијација (нпр. у асоцијативном антонимском пољу придева *нов* антоним *стар* навело је 156 од 158 испитаника, а код придева *стар* свега 26 од 158 испитаника је навело антоним *нов*). Ипак, насупротив томе, налаз добијен са испитаницима, у задатку процене ваљаности антонима на седмостепеној скали, показао је да говорници антонимски однос перципирају подједнако јако без обзира на редослед приказивања унутар пара (*мали* – *велик* наспрам *велик* – *мали*, или *нов* – *стар* наспрам *стар* – *нов*). Разлози асиметрије антонима у тестовима продукције јесу постојање алтернативних антонима услед синонимије (нпр. **сув** – *мокар* (133), *влажан* (65), али **влажан** – *сув* (157) и **мокар** – *сув* (156); **тужан** – *срећан* (86), *весео* (84), *радостан* (27), али **срећан** – *тужан* (122), *несрећан* (60), **радостан** – *тужан* (147), *несрећан* (3), *жалостан* (3), **весео** – *тужан* (135), *тмуран* (5)), услед лексикализованости различитих

делова скале који се могу схватити као антоними (**прошли** – *садашњи* (91), *будући* (78); **хладан** – *топао* (131), *врућ* (35), *врео* (15)) итд. Међутим, налаз о симетричној перцепцији антонимске везе, сугерише да речници треба антонимски однос да идентификују код оба члана антонимског пара.

8.2. Сумирање налаза тезе

Имајући у виду три основна циља постављена у уводном поглављу овог рада, све налазе можемо класификовати у **I теоријска сазнања**, и то из области лексикологије и из области психолингвистике (будући да није увек лако раздвојити ове области, приказаћемо резултате заједно), или у **II методолошка сазнања**, и то из области 1) лексикографије, тј. израде речника и из области 2) методологије истраживања. Такође, постоји и трећи тип резултата тезе, а то су **III Производи**. У сваком од поменутих домена налазе можемо сврстати у а) **потврде ранијих налаза**, добијених на страним језицима, **на материјалу српског језика** или у б) **нове налазе**, барем према нашим сазнањима, и у складу са истраживањима која смо у овом раду спровели. Кренимо редом.

8.2.1. *Ia) Потврда ранијих теоријских сазнања из области лексикологије и психолингвистике*

1. Најчешћи асоцијати придева су именице.
2. Најважнији придевски парадигматски асоцијативни однос је антонимија, а за њим следи синонимија.
3. Антоними су затворена и прилично малобројна класа (у односу на остале асоцијативне везе придева), тј. постоји мали број речи које су са задатим стимулусима у антонимском односу.
4. Не постоји оштра граница између добрих и лоших антонима, већ је пре реч о континууму.
5. Продукција антонима није увек симетрична. Потврдили смо да асиметрија њихове продукције зависи од постојања конкурентских антонима услед синонимије (нпр. *сув* – *мокар* / *влажан*), али смо такође утврдили да се асиметрија може јавити и услед других

разлога, од којих је један лексикализованост различитих делова скале (нпр. *хладан – млак / топао / врућ / врео*).

6. Добри антоними се у реченици чешће употребљавају заједно него лошији антоними.

8.2.2. 1б) *Нова теоријска сазнања из области лексикологије и психолингвистике*

8.2.2.1. *Антонимска симетрија:*

1. Постоје различити степени симетрије антонима, а критеријум би могао бити асоцијативна фреквенција у тесту слободних и контролисаних асоцијација.

2. Упркос асиметричној продукцији антонима, перцепција јачине антонимске везе је симетрична, тј. не зависи од редоследа унутар антонимског пара.

8.2.2.2. *Статус придевских синонима и антонима:*

1. Придеви имају више асоцијативно повезаних синонима, али су са антонимима јаче повезани.

2. Антоними се у реченици заједно употребљавају чешће него синоними.

3. Учесталост заједничке употребе придевских антонима повезана је са њиховом асоцијативном фреквенцијом, односно са јачином њихове асоцијативне везе.

4. Принципи асоцирања придевских антонима другачији су него принципи асоцирања придевских синонима. Уколико се антоними јављају чешће заједно реч је о бољим антонимима, док уколико се синоними јављају чешће заједно, реч је о лошијим синонимима.

8.2.2.3. *Антонимија преко граница врста речи:*

1. Студија случаја придева *храбар* показала је да антонимија постоји и преко граница врста речи, чак и када није реч о потпуној лексичкој празнини у систему придева (именица *кукавица* је, барем за изворне говорнике српског језика, бољи антоним придеву *храбар* него што су то придеви *плашљив*, *бојажљив*, *нехрабар* или *несмео*).

2. Студија случаја придева *храбар* такође нам је помогла да увидимо значај опште фреквенције речи за успостављање односа (праве) антонимије (именица *кукавица* је знатно фреквентнија од придева поменутих у претходној тачки).

8.2.2.4. *Класификација антонимских парова на боље и лошије*

1. Директном евалуацијом помоћу процена изворних говорника српског језика, потврдили смо да су асоцијативне фреквенције из теста контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија, добар критеријум ваљаности антонима.

2. Будући да смо показали повезаност асоцијативних фреквенција из теста слободних и теста контролисаних асоцијација, можемо рећи да су и асоцијативне фреквенције из теста слободних асоцијација добар критеријум јачине антонимске везе, као и јачине везе других значењских односа међу речима.

3. Идентификовали смо квантитативне мере које описују „афинитет и капацитет” стимулуса према антонимији, а то су ентропија асоцијативног поља (изражена кроз Шенонову еквитабилност) и степен доминантности најфреквентнијег антонима у асоцијативном–антонимском пољу.

4. Поменуте две мере из претходне тачке показале су се као објективан критеријум класификације антонимских парова на боље и лошије, будући да су налази евалуирани помоћу процена јачине антонимске везе од стране изворних говорника српског језика.

5. Посебно охрабрује чињеница да се до истог или сличног скупа ваљаних антонима долази помоћу више различитих метода: асоцијативна фреквенција у тесту слободних и контролисаних асоцијација, кластер анализа на основу описа стимулуса и њихових асоцијативних поља, скала процене јачине антонимске везе од стране изворних говорника и корпусна мера заснована на заједничкој употреби антонима у тексту. Будући да у Речнику САНУ нисмо пронашли довољан број придевских антонимских парова општег лексичког фонда, није било могуће валидирати лексикографски опис и лексиколошке поделе антонима (прави и неправи, пуни и непуни, лексички и контекстуални и сл.).

8.2.2.5. *Остале напомене о антонимији, структурном опису антонимских парова:*

1. Број различитих антонима једне речи готово уопште не зависи од броја њених значења.

2. Анализом грађе из Речника САНУ допунили смо структурни опис антонимије (допуна списка префикса и идентификација префиксоида и суфиксоида за творење антонима) и проблематизовали значење термина *једнокоренски антоними*. Поред досадашњих примера као што су *веран – неверан, моралан – аморалан* и сл., сматрамо да вреди размотрити и примере као што су *микроскопски – макроскопски, аустрофил – аустрофоб, анода – катода, акција – реакција, ветрометина – заветрина, лице – наличје, мандатар – мандатор, малопродавац – великопродавац* итд.

3. Увидели смо, такође, да однос мотивних речи не мора предвиђати постојање / непостојање антонимског односа и код њихових твореница. На пример, уочили смо да пар твореница *далековид – кратковид* ступа у антонимски однос, иако њихове мотивне речи *далек – кратак* не ступају, барем не у однос праве антонимије.

8.2.3. II.1.a) Потврда ранијих методолошких сазнања из области лексикографије

1. При прављењу речника антонима, највише добрих антонима добиће се уколико се као одреднице одаберу придеви који су у датом језику најфреквентнији.
2. Симетричност обраде антонимије у дескриптивним речницима износи око 30% и у РСАНУ, као и у многим другим дескриптивним и антонимских речницима.

8.2.4. II.1.б) Нова методолошка сазнања из области лексикографије

1. Анализом различитих антонимских речника идентификовали смо функције сваког од делова лексикографског чланка у речнику антонима.
2. Показали смо да је метода слободних асоцијација велика помоћ лексикографима при обради антонимије (репертоар антонима, утврђивање јачине антонимске везе). Ипак, постоје и ограничења ове методе: она нуди само полазну основу за идентификацију антонимије, али је након тога неопходна лингвистичка експертиза, а поред тога, утврђивање антонима помоћу слободних (и контролисаних) асоцијација ограничено је на познати део лексичког фонда.
3. Метода слободних асоцијација такође би помогла при утврђивању статуса изоморфности антонимије у различитим језицима. На пример, налаз о различитој

дистрибуцији антонима по врстама речи у речницима словенских језика у односу на речнике енглеског језика, поставља питање да ли је антонимија језички специфична или је само реч о различитим лексикографским методологијама.

4. Показали смо да дескриптивни речник (РСАНУ) не обрађује антонимију увек на начин на који она постоји у главама испитаника. Некада је то оправдано, а некада није.

5. Асоцијативни метод велика је помоћ при утврђивању антонимије у синхронном пресеку, што је често занемарена димензија у дескриптивним речницима.

6. На основу налаза о симетричној перцепцији јачине антонимске везе, сматрамо да би антонимију у дескриптивним и антонимским речницима требало идентификовати симетрично, код оба члана антонимског пара.

7. Детаљном метаанализом употребе квалификатора супр. у РСАНУ утврдили смо начин обраде антонима у том речнику: антоним је приписан малом броју одредница – мањем него у другим испитаним речницима, и то мање познатим речима; обрада антонима није конзистентна и не одговара *Упутствима РСАНУ*; одредници је приписан најчешће само један антоним и то најчешће у примарном значењу, тј. прави антоним; антоним се најчешће приписује именицама; дистрибуција антонима кроз томове РСАНУ није хомогена, али то не зависи од реалне слике у језичком систему, тј. не зависи од лексике са префиксима за творење антонима. Сходно томе дали смо предлог допуне *Упутстава РСАНУ*, по питању обраде антонима.

8. Анализом РСАНУ утврдили смо и неке од неформализованих начина употребе антонима у РСАНУ: негирање антонима у оквиру описне дефиниције, утврђивање формула са антонимима у дефиницијама, конструисање дефиниција антонима према истом моделу, илустрација значења одредница примерима који садрже и одговарајући антонимски парњак.

9. Идентификовали смо и начине употребе и функције антонима у речнику (семантичко позиционирање лексеме, допуна дефиниције, употреба антонима као глосе описа контекста и колокацијске спојивости, идентификација новог значења, помоћ при дефинисању одредница).

10. Анализом идентификованих антонима у синонимско-антонимском речнику енглеског језика и антонима у РСАНУ, утврдили смо да се ова два речника разликују према типу

лексики којој се приписује антоним (моносемичним или полисемичним речима) и према типу антонима који им се приписује (прави, контекстуални или лексички антоним).

11. Упоредном анализом дистрибуције антонима по врстама речи у РСАНУ, РСЈ, синонимско-антонимском речнику енглеског језика, дескриптивном речнику енглеског језика и антонимским речницима руског и бугарског језика, утврдили смо да се у енглеским речницима антоними чешће приписују придевима, а у словенским речницима чешће именицама.

8.2.5. II.2.a) Потврда ранијих сазнања из области методологије истраживања

1. Стимулуси који немају добре антониме, имају велики број омисија и велики број различитих антонима у асоцијативном антонимском пољу, сачињеном на основу теста контролисаних асоцијација. Досадашња истраживања уочила су зависност омисија и различитог броја антонима поређењем просечног броја ове две мере. У овом истраживању налаз смо потврдили тестом веће јачине, тј. утврђена је статистички значајна корелација ове две мере.

2. Показали смо на који начин се помоћу теста контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија може утврдити доминантност значења задатих стимулуса.

8.2.6. II.2.б) Нова сазнања из области методологије истраживања

1. Утврдили смо да је довољно спровести тест **дискретних** контролисаних асоцијација, тј. да **није потребно** спроводити тест **континуираних** асоцијација при испитивању антонимије.

2. Развили смо начин испитивања потребног броја испитаника у тесту асоцијација.

3. За утврђивање најважнијег антонима помоћу теста контролисаних асоцијација довољно је да се 8 од 10 испитаника сложи, па да будемо сигурни да ће то бити најважнији антоним и на већим узорцима испитаника. Ако се сложи мање од 8 испитаника, треба повећавати узорак за по 10 испитаника док се одговори не стабилизују, тј. не достигну око 80% сагласности одговора.

4. За утврђивање јачине антонимске везе помоћу теста контролисаних асоцијација потребан је узорак од 50 испитаника.
5. Проблематизовали смо начин обраде одговора у асоцијативним речницима, тј. да ли истраживач одговоре испитаника треба да остави у оригиналном облику или треба да исправља словне грешке, да лематизује одговоре, како треба посматрати варијанте речи и слично.
6. При утврђивању разлика у јачини везе међу најбољим антонимима, боља резолуција добија се помоћу теста слободних асоцијација, него помоћу теста контролисаних асоцијација. На пример у тесту контролисаних асоцијација за стимулус на стимулус *велик* 154 од 158 испитаника као антоним је навело придев *мали*. Међутим, исту асоцијативну фреквенцију имају и парови *глуп – паметан* (154), *сиромашан – богат* (154), *јак – слаб* (154). Са друге стране, у тесту слободних асоцијација асоцијативне фреквенције праве финију резолуцију, односно говоре који антонимски парови су јаче повезани од других: *велик – мали* (163 од 800 испитаника), *глуп – паметан* (121), *сиромашан – богат* (111), *јак – слаб* (84).
7. Уколико се као предиктор у истраживању користи број значења речи добијен на основу речника, слични резултати добијају се и коришћењем само броја значења (означено бројевима) и коришћењем укупног броја значења са подзначењима (означено и бројевима и словима).
8. Помоћу теста контролисаних асоцијација којим се испитују антоними, могуће је испитати полисемантичку структуру стимулуса.
9. Помоћу асоцијативних антонимских односа идентификовали смо шест различитих модела везивања антонима за полисемантичку структуру речи, односно за хомониме.
10. Дали смо преглед могућих начина претраге корпуса, као и одговарајуће начине припреме корпуса за различите типове истраживања. На пример, уколико желимо да испитамо мањи број лексема, и то непроменљиве врсте речи, истраживање можемо спровести и на неанотираном корпусу. Ако пак желимо да испитамо већи број лексема, чија је парадигма веома развијена (као у случају глагола и придева) знатно је боље обезбедити корпус који је аотиран тако што је лематизован и што је приписана врста речи.

11. Разлике у учесталости заједничког појављивања добрих и лоших антонима могу се добити већ на корпусу величине 780.000 речи.

12. Удаљеност антонима у реченици веома варира (на испитаном узорку 1–41 речи).

8.2.7. III Производи

Сматрамо да производи настали у процесу израде овог рада такође доприносе теорији и пракси различитих области.

1. Могуће примене *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* су следеће:

а. Основа за развојне говорне норме (деца)

б. Тестирање степена усвојености српског језика као страног

в. База података великог броја придевских антонима за даља теоријска истраживања

г. Помоћ лексикографу при дефинисању значења одредница

д. Помоћ лексикографу при идентификацији семантичког односа антонимије, за одреднице које обрађује

ђ. Основа за израду речника антонима српског језика

е. База података за испитивање индивидуалних разлика у стратегијама и полисемантичким структурама речи

ж. Истраживања утицаја демографских карактеристика испитаника на одговоре у тесту (словне грешке, писменост, неочекивани одговори, погрешни одговори, тип антонима, индивидуалне разлике у доминантности значења речи)

2. Испитујући заједничку употребу антонима у тексту, дошли смо до базе примера из корпуса различитих функционалних стилова, где се антоними и синоними појављују у истој реченици (1.295 примера из корпуса сачињеног од народних песама које је сакупио Вук Стеф. Карацић, из дела Иве Андрића и Тодора Манојловића, и преко 70.000 примера из новинских текстова медијске базе ЕБАРТ). Ова база могла би послужити не само у будућим квалитативним и квантитативним истраживањима антонимије у контексту, већ би се дате конкорданције могле искористити и као илустрација идентификованих антонимских односа у дескриптивним и антонимским речницима српског језика.

3. Утврђивање квантитативних мера које су добри предиктори ваљаности антонимског пара, као и објективног начина класификације антонима према ваљаности (помоћу израчунавања ентропије асоцијативног антонимског поља стимулуса) такође има различите примене:

а. Помоћ лексикографу који израђује дескриптивни речник

б. Информација коју треба уврстити у лексикографски чланак антонимског речника

в. Полазиште за даља истраживања

4. Како бисмо прикупили и обрадили одговоре испитаника у тесту контролисаних асоцијација, у сарадњи са програмером развили смо *Софтвер за прављење асоцијативног речника*.

5. Испитујући заједничку употребу придева у тексту, у сарадњи са програмерима развили смо *Софтвер за претрагу неанотираног корпуса*.

8.3. Будућа истраживања

Сматрамо да би даљем и бољем разумевању антонимије допринела истраживања из неколико различитих домена:

1. Семантичком анализом придева, било би корисно идентификовати семантичке типове и поља у којима се јавља антонимија, а потом упоредити налазе добијене на различитим језицима. Такође, поређењем и превођењем одредница из енглеских речника антонима, било би добро утврдити да ли се сви придевски антоними енглеског језика, могу превести придевима у словенским језицима, или до различите дистрибуције антонима по врстама речи долази услед међујезичких разлика, а не услед неуједначености лексикографских методологија различитих школа.

2. Развојна истраживања, која би подразумевала тест слободних асоцијација на дечијој популацији, различитих узраста, као и тест контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија, такође би допринела бољем разумевању антонимије. Прелиминарна истраживања која смо обавили на материјалу слободних асоцијација из асоцијативних норми С. Гашић Павишић (Gašić-Pavišić 1981), на 12 придева који у датим нормама постоје, показала су да су антоними најзначајнија асоцијација и код деце предшколског и раног школског узраста (5–7 година).

3. Експериментална истраживања, као на пример задатак лексичке одлуке са примовањем, помогла би да се утврди утицај различитих типова антонима на брзину препознавања речи.
4. Сматрамо да је комбиновање различитих метода веома плодан начин истраживања, којим би се могли испитати и други значењски односи придева и других врста речи (синонимија, хипонимија, меронимија, кохипонимија).
5. Истраживања која смо у овом раду спровели на корпусу титцала су се заједничке употребе антонима у тексту, а будућа истраживања могла би испитати сличност колокацијског понашања антонимских парова (нпр. утврђивање *семантичких вектора* за чланове антонимског пара). Другим речима, интересује нас да ли се нпр. бољи антонимски парови јављају у сличнијим контекстима, него лошији антонимски парови, као и да ли постоје разлике између синонима и антонима, по овом питању.
6. Даља контекстуална истраживања антонима могла би подразумевати и то да ли се прави и неправи (или лексички и контекстуални) антоними међусобно разликују према броју речи које се између њих налазе у реченици, према томе да ли је у реченици антонимија експлицитно или имплицитно употребљена, као и да ли се односе на исти или различите ентитете.
7. Заједничку употребу антонима требало би испитати и у надреченичном контексту.

Сматрамо да би било веома плодно „укрстити“ традиционални лингвистички опис антонима са квантитативним мерама. Тиме би се, не само проверила утемељеност различитих подела антонима на већем броју примера, већ би се проверила и когнитивна релевантност лингвистичких класификација и постигла већа објективност у лингвистичкој теорији. Или је све **супротно** од овога што смо управо изложили?

9. Списак литературе

- Атанасова 2015:** Атанаска Атанасова, „Емилия Пернишка, Стефка Василева. Речник на антонимите в българския език (Второ допълнено и преработено издание). София, Наука и изкуство, 2014. 507 с.”, *Български език*, 62, 107–110.
- Бошков 1981:** Дана Бошков, „Придевска негација префиксима (не-, а-, дис-, без-)“, *Наш језик*, XXV/1–2, 63–67.
- Вујаклија 1972:** Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета.
- Вуловић и сар. 2008:** Наташа Вуловић, Марија Ђинђић и Данијела Радоњић, „Реч више о речнику САНУ“, *Књижевност и језик*, LV/1–2, 171–182.
- Гортан-Премк 2004:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грицкат 1961–1962:** Ирена Грицкат, „О антонимији”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, IV–V, 87–90.
- Грицкат 1989:** Ирена Грицкат, „Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије“, *Јужнословенски филолог*, XLV, 1–26.
- Денисов 1993:** Петр Никитич Денисов, *Лексика русског језика и принципи ње описанија*, Москва.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Иванић 1899:** Момчило Иванић, *Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске краљевске академије*, Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Јакић 2009:** Милена Јакић, *Утицај карактеристика асоцијата на брзину обраде стимулуса*, необјављени магистарски рад одбрањен на Филолошком факултету у Београду.
- Јакић 2010:** Милена Јакић, „Значај фреквенције употребе језичких јединица у лингвистичким истраживањима“, *Српски језик, студије српске и словенске*, 15, бр. 1-2, Београд, 501-514.

- Јакић 2014:** Милена Јакић, „Парадигматски лексички односи у српским описним речницима“, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (колективна монографија), (ур.) Р. Драгићевић, Београд: Филолошки факултет, 167–193.
- Јакић 2015а:** Милена Јакић, „Формално означавање антонимије у Речнику САНУ“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVIII/1, 155–178.
- Јакић 2015б:** Милена Јакић, „Неформализована употреба антонима у лексикографским чланцима Речника САНУ“, *Наш језик*, XLVI 3–4, Београд, 39–57.
- Јакић, у припреми:** Милена Јакић, *Асоцијативни речник антонима најфреквентнијих именица, глагола и придева српског језика*.
- Јакић, у припреми:** Милена Јакић, *Асоцијативни речник придевских синонима српског језика*.
- Јакић–Шева, у припреми:** Милена Јакић и Нада Шева, *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Прилози граматици српског језика I, Творба речи у савременом српском језику, Слагање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Матица српска, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.
- Клајн–Шипка 2006:** Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Књазев-Адамовић–Новаковић 1986:** Светлана Књазев-Адамовић и Станиша Новаковић, *Логика са методологијом (за IV разред усмереног образовања, за струку делатности у области културе и јавног информисања у преводилачку и архивско-музејску струку)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Костић, А. 2006:** Александар Костић, *Когнитивна психологија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Костић, Ђ. 1999:** *Фреквенцијски речник савременог српског језика*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију.
- Костић, Н. 2011:** Наташа Костић, „Релација антонимије у улози помоћног контраста у писаном тексту“, *Српски језик*, XVI, 465–484.
- Крстић 1996:** Драган Крстић, *Психолошки речник*, Београд: Савремена администрација.
- Кузнецов 2003:** Сергей Александрович Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт Петербург: Норинт.

- Лалевих 1983:** М. С. Лалевих, *Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске I–VI, анализе и напомене*. Београд: ауторско издање.
- Львов 1978:** Михаил Ростиславович Львов, *Словарь антонимов русского языка*, Москва: Русский язык.
- Марковић 1993:** Рајна Марковић, *Лексичка антонимија у „Српским народним пословицама“ Вука Стефановића Караџића*, необјављени магистарски рад, одбрањен на Филолошком факултету у Београду.
- Марковић 1994:** Рајна Марковић, „О неправим антонимима на материјалу Вукових пословица“, *Јужнословенски филолог*, 50, 209–218.
- Мршевић-Радовић:** Драгана Мршевић-Радовић, „Глаголи супротног значења“, *Књижевност и језик*, 2–3, 226–237.
- Озгуд 1963:** Чарлс Озгуд, *Метод и теорија у експерименталној психологији*, Београд: Савремена школа.
- Пауновић-Родић, у припреми:** Стефана Пауновић-Родић, *Стереотип жене у језичкој слици света Словака и Срба*, докторска дисертација у припреми.
- Пернишка–Василева 1997:** Емилия Пернишка и Стефка Василева, *Речник на антонимите в българския език*, София: “Петър Берон”.
- Пипер (2000):** Предраг Пипер, „Квантитативни методи“, у: *Методологија лингвистичких истраживања. Преглед и хрестоматија*, (прир.) Предраг Пипер, Београд.
- Пипер 2003:** Предраг Пипер, „О проучавањима вербалних асоцијација“, у: М. Совиљ, П. Марковић, С. Јовичић, А. Костић, Д. Раковић (ур.), *Говор и језик*. Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 55-65.
- Пипер и сар. 2005:** Предраг Пипер, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика* (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду.
- Пипер–Клајн 2013:** Предраг Пипер и Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Радовић-Тешић 2009:** Милица Радовић-Тешић, *С речима и речником*, Београд: Учитељски факултет, Универзитет у Београду.

- Ранђеловић 2016:** Кристина Ранђеловић, *Ефекти социјалне претње и типа повратне информације на когнитивне пристрасности и социјалну анксиозност*, докторски рад у плану за одбрану на Филозофском факултету у Новом Саду.
- Ристић 2012:** Стана Ристић, *О речима у српском језику (творбени и лексикографско-лексиколошки аспекти)*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РСМ (1967–1976):** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, т. I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ (1959–2014):** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, т. 1–19, Београд: САНУ.
- РСЈ (2007):** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Станојчић–Поповић 1999:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика за I, II, III, IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1986:** Михајло Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Грамматички системи и књижевнојезичка норма)*, књига I, Фонетика, Морфологија, Београд: Научна књига.
- Стијовић 1983:** Рада Стијовић, „Префиксација придева у српскохрватском књижевном језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 36(1), 99–130.
- Тошовић 1993:** Бранко Тошовић, „Глаголска антонимија у руском и српскохрватском језику“, *Зборник Матице српске за славистику*, 43, 89–95
- Ћосић и сар. 2008:** Павле Ћосић и сарадници, *Речник синонима*, Београд: Корнет.
- Упутства РСАНУ:** *Упутства за израду „Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ“*, Институт за српски језик [интерно издање].
- Шипка 1990:** Данко Шипка, „Симетрија и асиметрија у антонимским релацијама“, *Наш језик*, 28(4–5), 295–301.
- Штасни 2009:** Гордана Штасни, „Номинација фази вредности између антонимских полова“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 52(2), 135–146.
- ***
- Altmann 1997:** Gerry T. M. Altmann, *The Ascent of Babel: An Exploration of Language, Mind and Understanding*, Oxford University Press.
- Anderson–Bower 1973:** John R. Anderson and Gordon H. Bower, *Human Associative Memory*, Washington: V. H. Winston & Sons.
- Apresjan 2008:** Jurij Apresjan, *Systematic Lexicography*, Oxford University Press.

- Atkins–Rundell 2008:** B. T. Sue Atkins and Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press.
- Baayen et al. 2006:** R. Harald Baayen, Laurie B. Feldman and Robert Schreuder, “Morphological influences on the recognition of monosyllabic monomorphemic words”, *Journal of Memory and Language*, 53, 496-512.
- Babić 2002:** Stjepan Babić, *Velika hrvatska gramatika, knjiga druga. Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Zagreb: Hrvatska Akademija znanosti i umjetnosti–Nakladni zavod Globus.
- Barbosa 1999:** Osmar Barbosa, *Grande Dicionario de Sinonimos e Antonimos*, Rio de Janeiro: Ediouro.
<http://www.ebah.com.br/content/ABAAAgjPQAE/grande-dicionario-sinonimos-antonimos>
- Barić i sar. 1979:** Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Biber et al. 2000:** Douglas Biber, Susan Conrad and Randi Reppen, *Corpus Linguistics. Investigating Language Structure and Use*, Cambridge University Press.
- Brown 1820:** Thomas Brown, *Lectures on the philosophy of the human mind*, Edinburgh: Tait, Longman.
- Brown–Berko 1960:** Roger Brown and Jean Berko, “Word Association and the Acquisition of Grammar”, *Child Development*, 31, 1–14.
- Budanitsky–Hirst 2001:** Alexander Budanitsky and Graeme Hirst, “Semantic Distance in WordNet: An Experimental Application-oriented Evaluation of Five Measures”, in: *Workshop on WordNet and Other Lexical Resources, Second Meeting of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics*, Pittsburgh, PA, 29–34.
- Bulitta–Bulitta 1985:** Erich Bulitta und Hildegard Bulitta, *Wörterbuch der Synonyme und Antonyme*, Frankfurt am Mein: Wolfgang Krüger Verlag.
- Charles–Miller 1989:** Walter G. Charles and George A. Miller, “Context of antonymous adjectives”, *Applied Psycholinguistics*, 10, 357–375. Cambridge University Press.
- Chomsky 1959:** Noam Chomsky, “Review of Verbal Behavior, by B.F. Skinner”, *Language*, 35, 26–58.
- Church–Henks 1990:** Kenneth W. Church and Patrick Hanks, “Word Association Norms, Mutual Information and lexicography”, *Computational Linguistics*, 16(1), 22-29.
- Cruse 1986:** D. Alan Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse 1994:** D. Alan Cruse, “Prototype theory and lexical relations”, *Rivista di linguistica*, 6: 167–188.

- Dajković 1994:** Jovan Dajković, *Englesko-srpski / srpsko-engleski rečnik sinonima i antonima s fonetskim izgovorom*, Beograd: PS „Grmeč“ AD – „Privredni pregled“.
- Deese 1962:** James Deese, “Form Class and the Determinants of Association”, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1, 79–84.
- Deese 1964:** James Deese, “The associative structure of some common English adjectives”, *Journal of verbal Learning and verbal behavior*, 3, 347-357.
- DesRosiers–Iverson 1986:** Gabriel Desrosiers and David Iverson, “Paired associate learning: Normative data for differences between high and low associate word pairs”, *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 8(6), 637-642.
- Ebbinghaus 1885:** Hermann Ebbinghaus, *Memory, a contribution to experimental psychology*, New York: Columbia University, Teacher's College.
- Ervin 1961:** Susan M. Ervin, “Changes with Age in the Verbal Determinants of Word-Association”, *American Journal of Psychology*, 74, 361–372.
- Ervin–Landar 1963:** Susan M. Ervin and Herbert Landar, “Navaho Word-Associations”, *The American Journal of Psychology*, 76 (1), 49–57.
- Fano 1961:** Robert M. Fano, *Transmission of information: A statistical theory of communications*. Cambridge: MIT Press.
- Fellbaum et al. 1993:** Christiane Fellbaum, Derek Gross and Katherine Miller, “Adjectives in WordNet”, in: Miller et al. “Five Papers in WordNet”, Technical Report, Cognitive Science Laboratory, Princeton University, 26–39.
- Fellbaum 1995:** Christiane Fellbaum, “Co-Occurrence and Antonymy”, *International Journal of Lexicography*, 8(4), 281–303.
- Fellbaum 2014:** Christiane Fellbaum, “Large-scale Lexicography in the Digital Age”, *International Journal of Lexicography*, 27(4), 378–395.
- Filipović–Đurđević 2007:** Dušica Filipović–Đurđević, *Efekat višeznačnosti na obradu izolovanih reči srpskog jezika*, neobjavljeni doktorski rad, odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu.
- Filipović–Đurđević–Gatarić 2016:** “Grammatical Cases as Cues by Prepositions: Entropy Effects in Processing of Isolated Prepositions”, in: *Booklet of Abstracts of 17th International Morphology Meeting*, Vienna. https://www.wu.ac.at/fileadmin/wu/o/imm17/Booklet_of_abstracts_IMM17.pdf
- Francis–Kučera 1982:** Winthrop N. Francis and Henry Kučera, *Frequency Analysis of English Usage: Lexicon and Grammar*, Houghton Mifflin.

- Gajewska–Pawlus 2007:** Beata Gajewska i Marta Pawlus, *Słownik synonimów i antonimów*, Bielsko-Biala: Park. <http://libra.ibuk.pl/book/91462>
- Galton 1879:** Francis Galton, “Psychometric Experiments”, *Brain*, 2, 149–162.
- Gašić-Pavišić 1981:** Slobodanka Gašić-Pavišić, *Slobodne asocijacije reči kod dece, karakteristike i pedagoške implikacije*, Beograd: Prosveta.
- Gašić-Pavišić 1984:** Slobodanka Gašić-Pavišić, *Asocijativne norme za predškolski uzrast*, Beograd: Prosveta.
- Gatarić–Filipović–Đurđević 2016:** Isidora Gatarić and Dušica Filipović–Đurđević, “Quantitative Measures of Derivational Suffixes in the Serbian Language: A database”, in: *Book of Abstracts of 1st International Quantitative Morphology Meeting*, held in Belgrade, Faculty of Philosophy, 26–28.
- Geeraerts 1993:** Dirk Geeraerts, “Vagueness’s puzzles, polysemy’s vagaries”, *Cognitive Linguistics*, 4(3), 223–272.
- Gross et al. 1989:** Derek Gross, Ute Fischer and George A. Miller, “The Organization of Adjectival Meanings”, *Journal of Memory and Language*, 28, 92–106.
- Gross–Miller 1990:** Derek Gross and Katherine J. Miller, “Adjectives in WordNet”, *International Journal of Lexicography*, 3(1), 265–277.
- Hartmann 1998:** Gregory J. Hartmann, *Dictionary of Lexicography*, London–New York: Routledge.
- Hartley 1749:** David Hartley, *Observations on man, his frame, his duty, and his expectations*. Bath: Leake and Frederick.
- Hausmann et al. 1990:** Franz Joseph Hausmann, “Das Antonymenwörterbuch”, *Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / An International Encyclopedia of Lexicography / Encyclopédie internationale de lexicographie*, Zweiter Teilband / Second Volume, / Tome Second, in: F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, L. Zgusta (Eds). Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1081–1083.
- <https://books.google.rs/books?id=H53Gt7vmLeAC&pg=PA1081&lpg=PA1081&dq=Da+die+Antithese+zu+den+klassischen+Redemitteln+der+griechischen+und+lateinischen+Rhetorik+geh%C3%B6rte,+die+in+Renaissance+ausgiebig+rezipiert&source=bl&ots=I4Ft2H4zd2&sig=xYbQF-QXhZxoDpSdIY4yLo4SoBs&hl=sr&sa=X&ved=0ahUKEwi-saHQ4bTMAhVrM5oKHcL8CEQQ6AEIHDA#v=onepage&q&f=false>

- Haywood 1991:** John A. Haywood, “Arabic Lexicography”, in: *Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / An International Encyclopedia of Lexicography / Encyclopédie internationale de lexicographie*, Dritter Teilband / Third Volume, / Tome Troisième, in: F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, L. Zgusta (Eds). Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2438–2447.
- Heidenheimer 1978:** Patricia Heidenheimer, “Logical Relations in the Semantic Processing of Children between Six and Ten: Emergence of Antonym and Synonym Categorization”, *Child Development*, 49, 1243–1246.
- Herbart 1816:** Johann Friedrich Herbart, *Lehrbuch der Psychologie*, Königsberg: Unzer.
- Herrmann et al. 1979:** Douglas J. Herrmann, Roger J. S. Chaffin and Gina Conti, “Comprehension of Antonymy and the Generality of Categorization Models”, *Journal of Experimental Psychology*, 5(6), 585–597.
- Hlebec 2007:** Boris Hlebec, *English semantics*, Beograd: Čigoja štampa.
- Hobbes 1651:** Thomas Hobbes, *Leviathan*, London: A. Crooke.
- Holtsberg–Willners 2001:** Anders Holtsberg and Caroline Willners, “Statistics for Sentential Co-occurrence”, *Working papers*, 48, 135–147.
- Horváth et al. 2016:** Ákos Horváth, Dániel Czégel, Csaba Oravecz and Csaba Pléh, “Unsupervised Learning of Morphology: How to Measure Unpredictability”, in: *Booklet of Abstracts of 17th International Morphology Meeting*, Vienna.
https://www.wu.ac.at/fileadmin/wu/o/imm17/Booklet_of_abstracts_IMM17.pdf
- Hudeček–Mihaljević 2008:** Lana Hudeček i Milica Mihaljević, „Veznička sinonimija i antonimija u hrvatskoj leksikografiji“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34, 167–199.
- Hume 1739:** David Hume, *Treatise on Human Nature*, Oxford: Clarendon Press.
- Hume 1748:** David Hume, *Enquiry concerning human understanding*, London: A. Millar.
- Ilić–Kostić 2002:** Nada Ilić i Aleksandar Kostić, „Problem homografije pri automatskoj lematizaciji”
Prezentovano na *VIII Empirijskim istraživanjima u Psihologiji*, Filozofski fakultet u Beogradu, Knjiga rezimea, 36–37.
- Ivić 1996:** Milka Ivić, *Pravci u lingvistici*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jackson 2002:** Howard Jackson, *Lexicography: An Introduction*, New York: Taylor & Francis Routledge.

- Jakić et al. 2011:** Milena Jakić, Dušica Filipović-Đurđević and Aleksandar Kostić, “The Facilitation Effect of Associative and Semantic Relatedness in Word Recognition”, *Psihologija*, 44(4), 367–385.
- Janković 2010:** Dragan Janković, „Asocijativne norme kod dece uzrasta 5, 9, 13 i 17 godina“, XVI Naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Filozofski fakultet u Beogradu, održan 5–6. 2. 2010, Rezimej, 72–73.
- Jeon et al. 2009:** Hyeon-Ae Jeon, Kyoung-Min Lee, Young-Bo Kim and Zang-Hee Cho, “Neural substrates of semantic relationships: Common and distinct left-frontal activities for generation of synonyms vs. antonyms”, *Neuroimage*, 48, 449–457.
- Johnson 2008:** Keith Johnson, *Quantitative Methods in Linguistics*, Blackwell Publishing.
- Jones 2002:** Steven Jones, *Antonymy. A Corpus-based perspective*, London, New York: Routledge.
- Jones et al. 2007:** Steven Jones, Carita Paradis, M. Lynne Murphy and Caroline Willners, “Googling for ‘Opposites’: A Web-based Study of Antonym Canonicity”, *Corpora*, 2(2), 129–154.
- Jones et al. 2015:** Steven Jones, M. Lynne Murphy, Carita Paradis and Caroline Willners, *Antonyms in English. Construals, Constructions and Canonicity*, Cambridge University Press.
- Jones–Murphy 2003:** Steven Jones and M. Lynne Murphy, “Antonymy in childhood: a corpus-based approach to acquisition”, http://ucrel.lancs.ac.uk/publications/CL2003/papers/jones_abstract.pdf.
- Jones–Estes 2012:** Lara L. Jones and Zachary Estes, “Lexical Priming: Associative, semantic, and thematic influences on word recognition”, in: *Visual Words Recognition, Volume 2, Meaning and context, individuals and development* (ed.) James S. Adelman, London–New York: Psychology Press, 44–72.
- Justeson–Katz 1991:** John S. Justeson and Slava M. Katz, “Co-occurrences of Antonymous Adjectives and Their Contexts”, *Computational Linguistics*, 17(1), 1–19.
- Justeson–Katz 1992:** John S. Justeson and Slava M. Katz, “Redefining Antonymy: The Textual Structure of a Semantic Relation”, *Literary and Linguistic Computing*, 7(3), 176–184.
- Kalajdzija 2012:** Alen Kalajdzija, „Antonimi u Uhodama Derviša Sušića“, u: *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova*, knj. 1, 66–77.
- Katunar 2014:** Daniela Katunar, “Prepositional Antonymy in Croatian: A Corpus Approach”, *Suvremena lingvistika*, 78, 151–169.

- Kemps et al. 2005:** Rachel Kemps, Lee H. Wurm, Mirjam Ernestus, Robert Schreuder and R. Harald Baayen, "Prosodic cues for morphological complexity: Comparatives and agent nouns in Dutch and English", *Language and Cognitive Processes*, 20, 43-73.
- Keuleers–Marelli, in preparation:** Emmanuel Keuleers and Marco Marelli, "Resources for psycholinguistic research on the mental lexicon", in: V. Pirrelli, I. Plag and W. Dressler (eds.) *Word Knowledge and Word Usage: a Cross-disciplinary Guide to the Mental Lexicon*.
- Kiefer–Sterkenburg, 2003:** Ferenc Kiefer, Piet van Sterkenburg, "Design and Production of Monolingual Dictionaries", in: *A Practical Guide to Lexicography*, ed. Piet van Sterkenburg, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 350–365.
- Kostić, A. 1996:** Aleksandar Kostić, „Reprezentativnost jezičkog korpusa i mentalni leksikon“, *LEP saopštenja*, 39, 1–33.
- Kostić, A. i sar. 2008:** Aleksandar Kostić, Svetlana Ilić i Petar Milin, „Aproksimacija verovatnoća i optimalna veličina jezičkog uzorka“, *Psihologija*, 41(1), 35–51.
- Kostić N. 2005:** Nataša Kostić, *Antonimija u engleskom i srpskom jeziku: Semantičko-pragmatička analiza*, neobjavljen doktorski rad odbranjen na Filološkom fakultetu u Beogradu.
- Kostić, N. 2008:** Nataša Kostić, „Antonimija kao sintagmatska relacija: istraživanje na korpusu savremenog srpskog jezika“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 51, 99–117.
- Kostić, N. 2010:** Nataša Kostić, „Neke pravilnosti u upotrebi antonima u elektronskom korpusu engleskog jezika“, *Riječ, nova serija*, 3, 47–60.
- Kristal 1985:** Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.
- Kristal 1995:** Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.
- Krstev 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian – Automata, Text and Electronic Dictionaries*, Belgrade: Faculty of Philology.
- Krstev–Vitas 2005:** Cvetana Krstev and Duško Vitas, "Corpus and Lexicon - Mutual Incompleteness", in: Proceedings of the Corpus Linguistics Conference, 14–17 July 2005, Birmingham, (eds.) Pernilla Danielsson and Martijn Wagenmakers.
- Landauer–Dumais 1997:** Thomas K. Landauer and Susan T. Dumais, "A solution to Plato's problem: The Latent Semantic Analysis Theory of Acquisition, Induction, and Representation of Knowledge", *Psychological Review*, 104, 211-140.

- Leslie 2006:** Julian C. Leslie, “Herbert Spencer’s Contribution to Behavior Analysis: A Retrospective Review of Principles of Psychology”, *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 86 (1), 123–129.
- Lin et al. 2003:** Dekang Lin, Shaojun Zhao, Lijuan Qin and Ming Zhou, “Identifying Synonyms among Distributionally Similar Words”, in: *Proceedings of the 18th International Joint Conference on Artificial Intelligence (IJCAI-03)*, 1492–1493.
- Lisac–Milin 2006:** Jelena Lisac i Petar Milin, „T-vrednost i zajednička informacija kao mere jačine asocijativne veze u srpskom jeziku, *Psihologija*, 39(1), 57–74.
- Locke 1690:** John Locke, *An essay concerning human understanding*, London: T. Basset.
- Loonstra et al. 2001:** Ann S. Loonstra, Alison R. Tarlow and Alfred H. Sellers, “COWAT Metanorms Across Age, Education and Gender”, *Applied Neuropsychology*, 8(3), 161–166.
- Lyons 1977:** John Lyons, *Semantics, Volume I*, Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Magurran 1988:** Anne E. Magurran, *Ecological Diversity and Its Measurement*, Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
- Manning–Schütze 2000:** Christopher D. Manning and Hinrich Schütze, *Foundation of Statistical Natural Language Processing*, Cambridge (MA), MIT Press.
- McClelland–Rumelhart 1986:** James L. McClelland and David E. Rumelhart, *Poarallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition*, Vol. II, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- McNeill 1963:** David McNeill, “The Origin of Associations within the Same Grammatical Class”, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 2, 250–262.
- Meyer–Schvaneveldt 1971:** David E. Meyer and Roger W. Schvaneveldt, “Facilitation in recognizing pairs of words: Evidence of a dependence between retrieval operations”, *Journal of Experimental Psychology*, 90, 227-234.
- Mihaljević–Šarić 1994:** Milica Mihaljević i Ljiljana Šarić, „Model rječnika antonima u hrvatskome jeziku (u usporedbi s takvim rječnicima u drugim jezicima)“, u: Prvi slavistički kongres, Zbornik radova I, Zagreb, 95–109.
- Milekić i sar. 1988:** S. Milekić, S. Tošić, A. Ćosić i J. Vučić, „Analiza strukture odgovora na testu asocijativnih normi“, *SOL*, 3(1), 39–52.

- Miller et al. 1990:** George A. Miller, Richard Beckwith, Christiane Fellbaum, Derek Gross and Katherine J. Miller, “Introduction to WordNet: An On-line Lexical Database”, *International Journal of Lexicography*, 3(1), 235–244.
- Miller–Fellbaum 1991:** George A. Miller and Christiane Fellbaum, “Semantic Networks of English“, *Cognition*, 41, 197–229.
- Mohammad et al. 2008:** Saif Mohammad, Bonnie Dorr and Graeme Hirst, “Computing Word-Pair Antonymy”, in: *Proceeding of the 2008 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, 982–991.
- Mordkoff 1963:** Arnold Mordkoff, “An empirical test of the functional antonymy of semantic differential scales”, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 2, 504–508.
- Moscoso del Prado Martin et al. 2004:** Fermin Moscoso del Prado Martin, Aleksandar Kostić and R. Harald Baayen, “Putting the Bits together: An Information Theoretical Perspective on Morphological Processing”, *Cognition*, 94, 1–18.
- Mueller Gathercole–Hoff 2007:** Virginia C. Mueller-Gathercole and Erika Hoff, “Input and the Acquisition of Language: Three Questions”, in: *Blackwell Handbook of Language Development*, (eds.) Erika Hoff and Marilyn Shatz, Blackwell Publishing, 107–127.
- Mukhametzayanova–Shayakhmetova 2014:** Leilya Mukhametzayanova and Leysan Shayakhmetova, “Application of Associative Experiment in Forming the Foreign Communicative Competence”, *English Language Teaching*, 7(12), 60–64.
- Murphy 2003:** M. Lynn Murphy, *Semantic Relation and the Lexicon. Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms*, Cambridge University Press.
- Palmer 1979:** Frank Robert Palmer, *Semantics. A New Outline*, Cambridge–London–New York–Melbourne: Cambridge University Press.
- Paradis–Willners 2006:** Carita Paradis and Caroline Willners, “What a Corpus-Based Dictionary Tells us about Antonymy”, in: *Proceedings XII EURALEX International Congress*, (eds.) E. Corino, C. Maraello and C. Onesti.
- <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOid=538763&fileOid=625892>
- Paradis–Willners 2007:** Carita Paradis and Caroline Willners, “Antonyms in dictionary entries: methodological aspects”, *Studia Linguistica*, 61(3), 261–277.

- Paradis et al. 2009:** Carita Paradis and Caroline Willners and Steven Jones, “Good and bad opposites. Using textual and experimental techniques to measure antonym canonicity”, *The mental lexicon*, 4(3), 380-429.
- Pavićević 1967:** Vuko Pavićević, *Osnovi etike*, Beograd: Kultura.
- Perea–Rosa 2002:** Manuel Perea and Eva Rosa, “The effects of associative and semantic priming in the lexical decision task”, *Psychological Research*, 66, 180–194.
- Petrović 1987:** Gajo Petrović, *Logika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Phillips 2013:** Catherine I. Phillips, *Children's Understanding of Antonymy*, nonpublished PhD thesis, defended at the Department of Psychology, University of Calgary.
- Radonjić 1992:** Slavoljub Radonjić, *Opšta psihologija II*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Radonjić 1999:** Slavoljub Radonjić, *Uvod u psihologiju: Struktura psihologije kao nauke*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rescorla Wagner 1972:** Robert A. Rescorla and Allan R. Wagner, “A Theory of Pavlovian Conditioning: Variation in the Effectiveness of Reinforcement and Nonreinforcement”, in: H. Black and W. F. Prokasy (eds.), *Classical Conditioning II: Current Research and theory*, New York: Appleton–Century–Crofts, 64–99.
- Rodriguez-Aranda–Martinussen 2006:** Claudia Rodriguez-Aranda and Monica Martinussen, “Age-Related Differences in Performance of Phonemic Verbal Fluency Measured by Controlled Oral Word Association Task (COWAT): A Meta-Analytic Study”, *Developmental Neuropsychology*, 30(2), 697–717.
- Ross et al. 2007:** Thomas P. Ross, Emily Calhoun, Tara Cox, Carolyn Wenner, Whitney Kono, Morgan Pleasant, “The Reliability and Validity of Qualitative Scores for the Controlled Oral Word Association Test”, *Archives of Clinical Neuropsychology*, 22, 475–488.
- Rumelhart–McClelland 1986:** David E. Rumelhart and James L. McClelland, *Parallel Distributed Processing, vol. I*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Savić–Kostić 2008:** Irena Savić i Aleksandar Kostić, „Proporcije kategorija asocijata i struktura semantičke memorije“, *Psihologija*, 41(1), 103–120.
- Selfridge 1958:** Oliver G. Selfridge, “Pandemonium: A Paradigm for Learning”, in: D. V. Blake and A. M. Uttley (eds.), *Mechanisation of Thought Processes: Proceedings of a Symposium Held at the Nation Physical Laboratory*, London: HMSO, 513–526.

- Semyonova 2011:** Alexandra A. Semyonova, „The Concept 'State' in Local Culture of Krasnoyarsk: The Results of an Associative Experiment Based on the Method 'Series of Thematic Associations'“, *Journal of Siberian Federal University, Humanities & Social Sciences*, 11, 1526–1542.
- Shakow 1980:** David Shakow, “Kent–Rosanoff Association and its Implications for Segmental Set Theory”, *Schizophrenia Bulletin*, 6(4), 676–685.
- Silveira 2013:** Natalia Silveira, “Learning to identify antonyms”, <http://studylib.net/doc/8292155/learning-to-identify-antonyms>
- Simeon 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Skinner 1957:** Burrhus Frederic Skinner, *Verbal behavior*, New York, Appleton-Century-Crofts.
- Skinner 1984:** Burrhus Frederic Skinner, “The Evolution of Behavior”, *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 41, 217–221.
- Spencer 1855:** Herbert Spencer, *The Principles of Psychology*, London: Longman, Brown, Green and Longmans.
- Sosir 1989:** Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Beograd: Nolit.
- Spooner 1999:** Alan Spooner, *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy:**
 Associationist Theories of Thought: <http://plato.stanford.edu/entries/associationist-thought/>
 Connectionism: <http://plato.stanford.edu/entries/connectionism/>
 John Stuart Mill: <http://plato.stanford.edu/entries/mill/>
- Sterkenburg 2003:** Piet van Sterkenburg, “Onomasiological specifications and a concise history of onomasiological dictionaries”, in: *A practical Guide to Lexicography*, ed. Piet van Sterkenburg, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 127-143.
- Stoll et al. 2016:** Sabine Stoll, Jekaterina Mažara and Balthasar Bickel, “Measuring the Acquisition of Morphology in Big Longitudinal Corpora”, in: *Booklet of Abstracts of 17th International Morphology Meeting*, Vienna.
https://www.wu.ac.at/fileadmin/wu/o/imm17/Booklet_of_abstracts_IMM17.pdf
- Storjohann 2005:** Petra Storjohann, “Corpus-driven vs. Corpus-based Approach to the Study of Relational Patterns”, in: *Proceedings of the Corpus Linguistics Conference*, Birmingham.

- Swanepoel 2003:** Piet Swanepoel, "Dictionary Typologies: A Pragmatic Approach", in: *A practical Guide to Lexicography*, ed. Piet van Sterkenburg, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 44–69.
- Šarić 1994:** Ljiljana Šarić, „Antonimija u strukturi jednojezičnih rječnika“, *Filologija*, 22–23, 269–274.
- Šarić 2007:** Ljiljana Šarić, *Antonimija u hrvatskome jeziku: Semantički, tvorbeni i sintaktički opis*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Ševa 2006:** Nada Ševa, *Exploring the Facilitating Effect of Diminutives on the Acquisition of Serbian Noun Morphology*, neobjavljen doktorski rad, odbranjen na Univerzitetu u Stirlingu.
- Šipka 2006:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.
- The New American Roget's College Thesaurus** in Dictionary Form – The Latest Version of Roget's Original Masterpiece of Synonyms and Antonyms (1978), New York.
- Thorndike 1898:** Edward L. Thorndike, "Animal intelligence: An experimental study of the associative processes in animals", *Psychological Review Monograph Supplement*, 2, 1-109.
- Thorndike–Lorge 1944:** Edward L. Thorndike and Irving Lorge, *The Teacher's Word-Book of 30.000 Words*, Teacher's College, Columbia University.
- <http://facstaff.bloomu.edu/triley/The%20Complete%20Collection/from%20The%20Teacher's%20Word%20Book.pdf>
- Todorović 1998:** Dejan Todorović, *Osnovi metodologije psiholoških istraživanja*, Beograd: Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.
- Trebješanin 2004:** Žarko Trebješanin, *Rečnik psihologije*, Beograd: Stubovi kulture.
- Tribushinina et al. 2013:** Elena Tribushinina, Huub van den Bergh, Marianne Kilani–Schoch, Ayhan Aksu-Koç, Ineta Dabašinskiene, Gordana Hrzica, Katharina Korecky-Kröll, Sabrina Noccetti, Wolfgang Dressler, "The role of explicit contrast in adjective acquisition: A cross-linguistic longitudinal study of adjective production in spontaneous child speech and parental input", *First Language*, 33(6), 594–616.
- Turney 2008:** Peter D. Turney, "A Uniform Approach to Analogies, Synonyms, Antonyms, and Associations", in: *Proceedings of the 22nd International Conference on Computational Linguistics*, 905–912.
- Ufimtseva 2014:** Natalya V. Ufimtseva, "The Associative Dictionary as a Model of the Linguistic Picture of the World", *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 154, 36–43.

- Vasić 1976:** Smiljka Vasić, *Razvojne govorne norme u naše dece*. Beograd: Prosveta – Institut za pedagoška istraživanja.
- Vitas et al. 2003:** Duško Vitas, Cvetana Krstev, Ivan Obradović, Ljubomir Popović i Gordana Pavlović-Lažetić, “An Processing Serbian Written Texts: An Overview of Resources and Basic Tools”, in: *Workshop on Balkan Language Resources and Tools*, 21 Novembar 2003, Thessaloniki, Greece, (eds.) S. Piperidis and V. Karkaletsis, 97–104.
- Warren 1921:** Howard C. Warren, *A history of the association psychology*, New York, Chicago, Boston: Charles Scribner’s sons. <https://archive.org/details/historyofassocia00warruoft>
- Watson 1913:** John Watson, “Psychology as the Behaviorist views it”, *Psychological Review*, 20, 158–177.
- Webster’s New Dictionary of Synonyms (1984):** A Dictionary of Discriminated Synonyms with Antonyms and Analogous and Contrasted Words. Springfield, Massachusetts.: Merriam Webster Inc.
- Weijer et al. 2012:** Joost van de Weijer, Carita Paradis, Caroline Willners and Magnus Lindgren, “As lexical as it gets the role of co-occurrence of antonyms in a visual lexical decisions experiment, in: (eds.) Dagmar Divjak and Stefan Thomas Gries, *Frequency Effects in Language Representation*, De Gruyter Mouton, 255–279.
- Widhiarso–Haryanta 2015:** Wahyu Widhiarso and Haryanta, “Examining Method Effect of Synonym and Antonym Test in Verbal Abilities”, *Europe’s Journal of Psychology*, 11(3), 419–431.
- Willners 2001:** Caroline Willners, *Antonyms in Context*, Travaux de L’Institut de Linguistique de Lund 40.
- Willners–Paradis 2010:** Caroline Willners and Carita Paradis, “Swedish Opposites: a Multi-method Approach to Antonym Canonicity”, in: Petra Storjohann (ed.), *Lexical-semantic relations: theoretical and practical perspectives*, Amsterdam: Benjamins, 15–47.
- Woodworth 1965:** Robert S. Woodworth, *Contemporary Schools of Psychology*, London: Methuen & Co ltd. <https://archive.org/stream/contemporaryscho032325mbp#page/n7/mode/2up>
- Zgusta 1991:** Ladislav Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Zipf 1949:** George Kingsley Zipf, *Human behavior and the principle of least effort*. Addison-Wesley Press.

Неке од електронских база антонима и речници антонима који су у потпуности или делимично доступни на Интернету:

бугарски:

<http://ibl.bas.bg/neolex/%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8/>

енглески: <http://www.synonym.com/synonyms/> и

<https://books.google.rs/books?id=BvIWAAAAYAAJ&focus=searchwithinvolume&q=rude>

италијански: http://dizionari.corriere.it/dizionario_sinonimi_contrari/

немачки: <http://gegenteil-von.com/>

руски: <http://antonymonline.ru/> и

<http://www.gramota.ru/slovari/dic/?lop=x&bts=x&zar=x&ag=x&ab=x&sin=x&lv=x&az=x&pe=x&word>

француски: <http://www.synonymes-antonymes.com/> и <http://www.synonymes.com/>

10. Списак извора

Костић, Ђ. 2008: Ђорђе Костић, *Фреквенцијски речник Српских народних песама у издању Вука Стеф. Караџића*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију.

Костић, Ђ. 2001: *Корпус српског језика*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију.

Костић–Милин 2005: Александар Костић и Петар Милин, *Фреквенцијски речник Тодора Манојловића*, Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.

Пипер и сар. 2005: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика* (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду.

Medijska dokumentacija EBART: <http://www.arhiv.rs/>

11. Додаци

1. Додатак 1: Списак стимулуса коришћених у тесту контролисаних асоцијација и *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика*
2. Додатак 2: Упутство за тест контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија (тест ЕЛИЦИТАЦИЈА)
3. Додатак 3: Приказ асиметричних парова придева по супротности, на основу *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*
4. Додатак 4: Упитник о демографским подацима испитаника у тесту контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија
5. Додатак 5: Подаци о фреквенцији заједничког јављања у реченици, 95 придевских парова добијених из *Асоцијативног речника српског језика* (Пипер и сар. 2005), у корпусу ЕБАРТ, величине око 65 милиона речи
6. Додатак 6: Подаци о учесталости заједничког јављања у реченици за 258 парова придева из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* и *Асоцијативног речника придевских синонима српског језика*, у корпусу величине око 780.000 речи, сачињеном од народних песама које је сакупио Вук Стеф. Карацић (Костић 2008), сабраних дела Тодора Манојловића (Костић–Милин 2005) и узоркованих дела Иве Андрића (Костић, Ђ. 2001)

11.1. Додатак 1

Списак стимулуса, задатих у тесту контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија, а потом увршћени у *Асоцијативни речник придевских антонима српског језика* (АРПАСЈ; Јакић–Шева, у припреми):

активан, акутан, апсолутан, апстрактан, бајат, бео, бесан, бивши, бистар, битан, благ, блед, блештав, близак, богат, болестан, брачни, брз, будући, буђав, бучан, важан, ваљан, ванредан, ведар, велик, веран, вертикалан, весео, вечан, вечерњи, вештачки, висок, влажан, војни, вољан, вредан, врео, врућ, гибак, главни, гладак, гладан, гласан, гломазан, , глуп, го, говорљив, горак, горњи, градски, грађански, грамзив, грешан, груб, густ, давни, далек, дебео, делимичан, демократски, десни, деструктиван, дечији, диван, дивљи, динамичан, директан, дневни, добар, документарни, домаћи, доњи, драг, драгоцен, дрвенаст, државни, другачији, дружељубив, друштвен, дубок, дуг(ачак), духован, душеван, еуфоричан, женски, жесток, жив, животињски, жустар, жут, завијен, зависан, завршни, задњи, заједнички, закрпљен, замишљен, зао, западни, заробљен, застарео, затворен, заузет, званични, звездан, звучан, здрав, зелен, зељаст, земаљски, зимски, златан, зрео, играни, идеалан, изванредан, известан, изгубљен, имућан, иностран, интелектуалан, интензиван, интиман, интуитиван, испуњен, истегљив, исти, источни, јаван, јак, јасан, једини, једнак, јесењи, јефтин, јужни, јутарњи, касни, кисео, комичан, компликован, комунистички, коначан, конзервативан, конкретан, конструктиван, користан, крајњи, кратак, крив, крт, крупан, крут, кукавички, лабилан, лаган, лак, леви, леден, лењ, летњи, лични, лош, луд, људски, љут, мали, мауран, марљив, мастан, мат, материјалан, међународни, мек(ан), милосрдан, мио, миран, мировни, мирољубив, млад, многи, мокар, моралан, моћан, мрачан, мрзак, мрсан, мртав, мршав, мудар, мутан, мушки, нагао, наглашен, назадан, напредан, народни, насељен, насмејан, наспаван, натмурен, небески, негативан, нежан, некадашњи, нем, нервозан, низак, нов, нормалан, ноћни, обални, обилан, обичан, облачан, обучен, ограничен, огроман, одвратан, одморан, одрастао, одричан, окрњен, округао, општи, осветљен, отворен, ошамућен, оштар, паметан, пасиван, пијан, питом, плав, плашљив, племенит, плитак, повучен, подеран, позитиван, познат, појединачан, покретан, полагаан, полован, помоћни, попречан, попустљив, посебан, последњи, постан, потврдан, потребан, поцепан, почетни, прав, праведан, празан, предњи, прек, претходни, приватан, привремен, природан, причљив, прљав, прозиран, пролазан, пролећни, просечан, прост, простран, прошли, пун, пуст, раван, радан – радни, раднички, радостан, разбијен, различит, разни, разуман, ран, расипан, раставни, ратни, рђав, реалан, редак, редован, резервни, релативан, румен, савремен, садашњи, саставни, свеж, свет, светао, световни, светски, северни, сеоски, симпатичан, силов, сиромашан, сит, ситан, сјајан, скорашњи, скроман, скуп, слаб, сладак, слан, следећи, сличан, слободан, сложен, сломљен, смирен, смртан, социјалистички, спиритуалан, спољашњи, спор, споредан, срдачан, сребрн, средишњи, срећан, стабилан, сталан, сталожен, стар, статичан, стваран, стидљив, стражњи, стран,

стрм, строг, сув, сунчан, суров, тазе, тајни, таман, танак, тврд, тежак, телесни, тесан, тих, тмуран, топао, трагичан, трезан, тренутан, тром, труо, туђ, тужан, туп, узак (узан), узбуђен, узбуркан, уздужан, умерен, уморан, унутрашњи, хитар, хладан, хоризонталан, храбар, храпав, хроничан, цео, цивилни, црвен, црквени, црн, чврст, чест, чио, чист, читав, чудан, широк, шкрт, штедљив, штетан.

11.2. Додатак 2

Упутство за тест ЕЛИЦИТАЦИЈА

0. Пре него што почнете да радите тест, молимо вас да урадите једно подешавање у екселу:

- новија верзија ексела:

Изаберите

START menu

excel options

Advanced

одчекирајте поље Enable AutoComplete for cell values

Дакле ово поље треба да буде празно, без штиклирања!

- старија верзија ексела:

Изаберите

Tools

Options

Edit (таб који се налази у доњем реду од два)

одчекирајте поље Enable AutoComplete for cell values

Дакле ово поље треба да буде празно, без штиклирања!

0.0. Молимо вас да пре почетка теста попуните основне податке који се налазе на почетку експерименталног фајла. Упишите време када сте почели да радите тест, а на крају запишите када сте завршили са радом. На крају ћете израчунати колико сте радили тест и на основу тога уписати трајање теста.

1. Антоними су речи које имају супротно значење, као нпр. ЛЕП – РУЖАН. Дакле, антоним речи ЛЕП је реч РУЖАН.

2. Пред вама се налази листа од 184 придева - стимулуса српског језика. Молимо вас да пажљиво прочитате реч-стимулус а потом упишете у предвиђена поља антоним речи-стимулуса, дакле реч супротног значења. На пример ако је у леву колону (колону А) као стимулус уписано ЛЕП, ви ћете као одговор (у колону Б, тј. колону под називом АНТОНИМ 1) уписати РУЖАН. Уколико мислите да нека реч има више од једне речи супротног значења, можете уписати највише три одговора у предвиђена поља. Одговоре ћете уписивати редом. Прво у колону АНТОНИМ 1, потом ако мислите да дати стимулус

има још једну реч супротног значења, одговор ћете упитасти у колону АНТОНИМ 2, и на крају ако мислите да постоји још једна реч супротног значења за дати стимулус, одговор уписујете у колону АНТОНИМ 3.

3. Ви сте компетентни говорних српског језика, те се стога ослоните само на себе и своје мишљење. Тачни одговори не постоје! Овим тестом се не испитују ваше когнитивне способности, те нема бојазни да испаднете недовољно компетентни, паметни, способни и слично. У овом тесту истраживача интересује ВАШЕ МИШЉЕЊЕ! Без додатних ресурса, помоћи и сл.

4. Немојте сувише размишљати, упишите први одговор / прве одговоре који вам падну на памет а да су речи супротног значења. Немојте преправљати оно што сте једном написали. Истраживача интересује шта вам је прво пало на памет као реч супротног значења.

5. Радите редом којим су стимулуси задати. Немојте прескакати стимулусе. Потребно је да увек попуните колону АНТОНИМ 1, а колоне АНТОНИМ 2 и АНТОНИМ 3 можете попунити ако мислите да нека реч има више од једног антонима. Чак и ако у неким случајевима није очигледно шта је антоним, упишите оно што вам падне на памет као антоним.

Увек користите за одговор најлевање слободно поље. Дакле, прво АНТОНИМ 1, потом АНТОНИМ 2, а на крају АНТОНИМ 3. Не другим редом.

6. ПАЖЉИВО ЧИТАЈТЕ стимулусе. Некада се може десити да прочитате погрешно стимулус и да онда дате антоним на оно што сте прочитали, а не на оно што пише. Водите рачуна да тачно прочитате стимулус.

7. ПАЖЉИВО КУЦАЈТЕ. Користите ЋИРИЛИЧНУ СРПСКУ ТАСТАТУРУ. Немојте писати руЗан уместо руЖан и сл. Користите слова ћирилице!

- Легенда која вам говори где се обично налазе слова српске ћирилице на тастатури:

Љ љ – Q q

Ч ч – : ;

Њ њ – W w

Ћ ћ – “ ‘

Ш ш – { [

Џ џ – X x

Ђ ђ – }]

З з – Y y

Ж ж – | \

8. Када завршите читав тест, проверите да ли сте имали словних грешака при куцању и то је једина ствар коју треба да исправите. Такође, уколико прегледом урађеног теста приметите да сте нешто случајно пропустили, можете то попунити.

9. Одговор треба да буде једна реч, а не читава синтагма. На пример, одговор на стимулус ЛЕП, НЕ ТРЕБА ДА БУДЕ ЧИТАВА СИНТАГМА, типа: НИЈЕ ЛЕП ЧОВЕК, или НИЈЕ ЛЕП или сл.

Одговор ТРЕБА да буде ЈЕДНА РЕЧ у сваком пољу. Нпр. РУЖАН

10. Сачувајте фајл тако што ћете испред постојећег имена фајла додати своје име.

11. Радите самостално! Радите у тишини и немојте преписивати од других. Немојте прекидати једном започет тест. Уколико тест радите у просторији са још неким (ко исто ради овај тест), немојте наглас изговарати речи.

12. Ретест ћете добити након једног дана од када пошаљете урађен тест. Урађени тест можете послати на адресу: xmile@beotel.net

13. Ако имате било каквих питања, слободно се обратите експериментатору, тј. Милени Јакић на адресу xmile@beotel.net

14. Ово истраживање послужиће при изради докторског рада.

Хвала на сарадњи!

11.3. Додатак 3

Приказ асиметричних парова придева по супротности, на основу *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика*

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
апстрактан	реалан	51	реалан	нереалан	99
бесан	смирен	62	смирен	узнемирен	46
бивши	садашњи	115	садашњи	прошли	105
блештав	таман	45	таман	светао	118
будући	прошли	94	прошли	садашњи	91
буђав	свеж	135	свеж	бајат	78
бучан	тих	154	тих	гласан	95
ваљан	лош	65	лош	добар	158
ванредан	редован	131	редован	нередован	78
весео	тужан	135	тужан	срећан	85
вечан	пролазан	41	пролазан	непролазан	54
влажан	сув	157	сув	мокар	133
врео	хладан	90	хладан	топао	130
врућ	хладан	143	хладан	топао	130
гибак	крут	80	крут	мек	33
гломазан	мали	63	мали	велики	155
грађански	сеоски	77	сеоски	градски	154
грамзив	скроман	64	скроман	нескроман	56
густ	редак	152	редак	чест	99
дечији	одрасли	85	одрастао* ²⁰³	млад	38
државни	приватни	54	приватан*	јавни	59
другачији	исти	140	исти	различит	102
дружељубив	повучен	56	повучен	отворен	56
друштвен	повучен	56	повучен	отворен	56
духован	материјалан	33	материјалан	нематеријалан	53
душеван	телесни	47	телесни	духовни	63
жесток	благ	77	благ	строг	48
жустар	спор	45	спор	брз	156
жут	плав	46	плав	црвен	53
завршни	почетни	154	почетни	крајњи	88
заједнички	појединачни	61	појединачан*	групни	67

²⁰³ Звездича означава да код придева Y постоји разлика у придевском виду (или облику леме придева) у случајевима када је асоцијат и када је стимулус.

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
закрпљен	поцепан	43	поцепан	цео	69
зао	добар	152	добар	лош	153
заробљен	слободан	128	слободан	заузет	60
застарео	нов	58	нов	стар	118
звездан	облачан	28	облачан	ведар	110
зелен	црвен	58	црвен	плав	55
изванредан	просечан	46	просечан	натпросечан	93
имућан	сиромашан	142	сиромашан	богат	156
иностран	домаћи	128	домаћи	страни	119
интелектуалан	глуп	54	глуп	паметан	154
интензиван	слаб	55	слаб	јак	156
интиман	јаван	58	јаван	тајни	49
испуњен	празан	124	празан	пун	153
истегљив	крут	77	крут	мек	33
једини	многи	33	многи	ретки	22
једнак	различит	91	различит	исти	132
кисео	сладак	116	сладак	горак	111
конкретан	апстрактан	54	апстрактан	реалан	51
крт	чврст	28	чврст	мек	78
крут	мек	33	мек(ан)*	тврд	126
кукавички	храбар	52	храбар	плашљив	74
лабилан	стабилан	111	стабилан	нестабилан	118
лаган	тежак	134	тежак	лак	139
леден	врео	76	врео	хладан	90
лични	јавни	43	јаван*	тајни	49
луд	нормалан	124	нормалан	ненормалан	94
љут	весео	33	весео	тужан	135
мамуран	трезан	85	трезан	пијан	153
марљив	лењ	110	лењ	вредан	127
мастан	постан	56	постан	мрсан	116
меѓународни	домаћи	49	домаћи	страни	119
многи	ретки	22	редак*	чест	99
мрачан	светао	145	светао	таман	137
мудар	глуп	96	глуп	паметан	154
нагао	обучен	34	обучен	го	109
народни	државни	31	државни	приватни	54
насмејан	тужан	62	тужан	срећан	85
наспаван	уморан	72	уморан	одморан	133

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
натмурен	ведар	86	ведар	тмуран	88
некадашњи	садашњи	116	садашњи	прошли	105
нем	причљив	85	причљив	ћутљив	126
нервозан	смирен	84	смирен	узнемирен	46
нов	стар	118	стар	млад	144
обилан	мали	34	мали	велики	155
облачан	ведар	110	ведар	тмуран	88
огроман	мали	81	мали	велики	155
одрастао	млад	38	млад	стар	154
окрњен	цео	84	цео	делимичан	51
општи	појединачни	50	појединачан*	групни	67
осветљен	мрачан	83	мрачан	светао	145
повучен	отворен	56	отворен	затворен	158
подеран	цео	46	цео	делимичан	51
полаган	брз	51	брз	спор	157
полован	нов	136	нов	стар	118
помоћни	главни	132	главни	споредни	122
посебан	обичан	66	обичан	необичан	103
поцепан	цео	69	цео	делимичан	51
прек	благ	59	благ	строг	48
приватан	јавни	59	јаван*	тајни	49
привремен	сталан	94	сталан	несталан	66
пуст	насељен	82	насељен	ненасељен	107
раван	крив	55	крив	прав	127
радостан	тужан	147	тужан	срећан	85
разбијен	цео	76	цео	делимичан	51
разни	исти	69	исти	различит	102
рђав	добар	96	добар	лош	153
резервни	главни	84	главни	споредни	122
савремен	застарео	40	застарео	нов	58
свет	грешан	21	грешан	безгрешан	104
световни	духовни	72	духован*	материјалан	33
светски	домаћи	61	домаћи	страни	119
слан	сладак	133	сладак	горак	111
сличан	различит	134	различит	исти	132
сломљен	цео	78	цео	делимичан	51
спиритуалан	материјалан	35	материјалан	нематеријалан	53
средишњи	крајњи	49	крајњи	почетни	116

Стимулус (X)	Најфр. асоцијат (Y)	Асоц. фрекв. Y	Стимулус (Y)	Најфр. асоцијат (Z)	Асоц. фрекв. Z
стидљив	отворен	53	отворен	затворен	158
стражњи	предњи	140	предњи	задњи	155
стрм	раван	114	раван	крив	55
сунчан	облачан	83	облачан	ведар	110
суров	благ	89	благ	строг	48
тазе	бајат	67	бајат	свеж	138
танак	дебео	137	дебео	мршав	145
телесни	духовни	63	духован*	материјалан	33
тесан	широк	101	широк	узак	133
тренутан	сталан	45	сталан	несталан	66
тром	хитар	35	хитар	спор	119
труо	свеж	90	свеж	бајат	78
узбуђен	смирен	50	смирен	узнемирен	46
узбуркан	миран	134	миран	немиран	103
хитар	спор	119	спор	брз	156
цео	делимичан	51	делимичан	потпун	62
црквени	световни	46	световни	духовни	72
чврст	мек	78	мек(ан)*	тврд	126
чио	тужан	35	тужан	срећан	85
чудан	обичан	80	обичан	необичан	103
шкрт	расипан	42	расипан	штедљив	99
штетан	користан	123	користан	бескористан	114

Легенда:

Стимулус – стимулус који је задат у *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика* (АРПАСЈ; Јакић–Шева, у припреми)

Најфр. асоцијат – најфреквентније навођени асоцијат-антоним у АРПАСЈ, за одговарајући стимулус

Асоц. фрекв. – асоцијативна фреквенција асоцијата у АРПАСЈ

11.4. Додатак 4

Упитник о демографским подацима испитаника у Тесту контролисаних асоцијација којим се испитује антонимија

питање

одговор

Име:

Презиме:

Пол (м, ж):

Место рођења:

Место боравка:

Матерњи језик (језик који сте прво проговорили):

Матерњи језик мајке:

Матерњи језик оца:

Студент психологије (да, не):

Образовање до сада (основна, средња школа, виша школа, факултет...):

Занимање (шта радите као основну делатност):

Старост:

Експериментатор:

Место одржавања теста:

Давање упутства (писмено, усмено):

Начин рада (групно, појединачно):

Датум теста:

Време почетка теста:

Време завршетка теста:

Трајање:

група теста:

11.5. Додатак 5

Подаци о фреквенцији заједничког јављања у реченици, 95 придевских парова добијених из *Асоцијативног речника српскога језика* (Пипер и сар. 2005), у корпусу ЕБАРТ, величине око 65 милиона речи.

Стимулус (X)	Асоцијат (Y)	Зај. фрек. (X-Y) ЕБАРТ	Ratio	Тип везе	АФ (X-Y)	АФ (Y-X)
дечји	одрастао	76	22.26	антоним	4	
добар	зао	4199	1.49	антоним	17	
светао	црн	154	1.58	антоним	2	0
светао	мрачан	27	16.61	антоним	7	
ситан	велик	257	1.61	антоним	2	0
таман	бео	42	5.02	антоним	4	0
таман	узак	4	2.15	антоним	4	
тужан	радостан	13	44.63	антоним	12	
хладан	врео	32	26.81	антоним	7	
црн	плав	608	2.05	антоним	6	16
богат	сиромашан	629	73.75	антоним	96	111
велик	мали	10209	2.23	антоним	164	142
висок	низак	1588	3.04	антоним	181	245
глуп	паметан	40	60.35	антоним	122	94
десни	леви	1108	248.66	антоним	282	278
добар	лош	2199	3.86	антоним	231	96
јефтин	скуп	353	18.00	антоним	143	
лењ	вредан	7	10.48	антоним	98	
леп	ружан	202	22.78	антоним	140	130
моралан	неморалан	16	43.03	антоним	58	40
нов	стар	6215	3.19	антоним	163	1
светао	таман	146	54.73	антоним	128	72
стар	млад	2143	5.77	антоним	139	
топао	хладан	240	76.34	антоним	119	79
хладан	врућ	54	42.21	антоним	24	
бео	црн	1817	5.96	антоним	88	141
јак	слаб	437	9.64	антоним	85	
ситан	крупан	205	79.08	антоним	110	
тужан	весео	30	35.39	антоним	55	
тужан	срећан	35	13.10	антоним	34	46

Стимулус (X)	Асоцијат (Y)	Зај. фрек. (X-Y) ЕБАРТ	Ratio	Тип везе	АФ (X-Y)	АФ (Y-X)
бео	болестан	6	0.68	остало	2	
бео	хладан	35	2.62	остало	3	2
бео	нежан	21	5.48	остало	4	2
велик	добар	7628	1.22	остало	2	0
висок	посебан	2074	1.26	остало	2	
висок	таман	121	1.23	остало	2	0
висок	црн	4917	1.37	остало	4	0
добар	вредан	416	1.62	остало	2	
добар	паметан	222	2.62	остало	2	2
јак	добар	1976	2.65	остало	2	0
јак	леп	216	2.02	остало	2	0
јак	глуп	12	2.06	остало	3	1
леп	драг	111	3.68	остало	2	
леп	нежан	35	7.09	остало	2	10
леп	нов	967	1.09	остало	3	47
леп	празан	29	1.69	остало	3	
леп	глуп	21	4.13	остало	5	1
леп	свет	837	2.67	остало	5	
нов	добар	6289	1.01	остало	6	0
ситан	брз	26	1.85	остало	2	
ситан	динамичан	0	0.00	остало	2	
стар	досадан	18	1.44	остало	5	
таман	свет	47	1.30	остало	2	
топао	добар	156	1.31	остало	2	0
топао	леп	59	3.46	остало	4	0
тужан	досадан	3	4.89	остало	2	
тужан	заљубљен	1	1.76	остало	2	1
хладан	мокар	4	6.05	остало	2	
хладан	плав	15	1.16	остало	2	2
хладан	таман	12	6.03	остало	4	1
црн	јак	456	1.01	остало	4	1
црн	леп	263	0.67	остало	5	1
бео	блед	15	5.51	синоним	6	
бео	светао	62	3.47	синоним	12	42
велик	висок	10967	1.34	синоним	9	24
велик	крупан	291	2.08	синоним	17	
висок	дугачак	131	2.22	синоним	5	
висок	огроман	539	1.33	синоним	9	2

Стимулус (X)	Асоцијат (Y)	Зај. фрек. (X-Y) ЕБАРТ	Ratio	Тип везе	АФ (X-Y)	АФ (Y-X)
дечји	мали	218	1.89	синоним	14	0
добар	леп	1275	1.96	синоним	5	6
добар	племенит	99	2.59	синоним	5	
јак	чврст	77	2.93	синоним	6	
нов	свеж	230	1.77	синоним	6	
светао	позитиван	37	3.76	синоним	4	
светао	јасан	60	2.20	синоним	5	
светао	блед	4	4.61	синоним	9	
светао	плав	118	6.79	синоним	14	1
ситан	небитан	1	3.04	синоним	5	
ситан	мршав	7	15.80	синоним	16	
топао	драг	13	2.36	синоним	7	
тужан	црн	43	1.01	синоним	4	0
хладан	одбојан	1	9.45	синоним	2	
хладан	леден	23	26.78	синоним	13	108
црн	прљав	33	0.73	синоним	5	
црн	мрачан	36	1.30	синоним	12	
јак	снажан	121	3.88	синоним	118	
тужан	сетан	6	57.00	синоним	19	
таман	црн	95	2.09	синоним	45	18
јак	моћан	95	4.31	синоним	24	98
таман	мрачан	9	11.84	синоним	29	
велик	огроман	967	2.26	синоним	57	163
топао	врућ	10	7.88	синоним	60	
стар	матор	8	4.53	синоним	29	
леп	диван	97	9.67	синоним	18	
топао	врео	22	18.59	синоним	22	

Легенда:

Стимулус (X) – стимулус задат у *Асоцијативном речнику српскога језика* (АРСЈ; Пипер и сар. 2005)

Асоцијат (Y) – асоцијат одговарајућег стимулуса X

Зај. фрек. (X-Y) ЕБАРТ – заједничка фреквенција појављивања стимулуса (X) и асоцијата (Y) у истој реченици у корпусу величине од око 65 милиона речи (сачињеном од новинских текстова), у медијској бази ЕБАРТ (<http://www.arhiv.rs/>)

Ratio – квантитативна мера за израчунавање односа између опсервиране и очекиване учесталости појављивања две леме у истој реченици, преузета од Џастесона и Каца (Justeson–Katz 1991: 8)

Тип везе – У овом истраживању постојала су три типа везе: синоним, антоним и остало

АФ (X–Y) – асоцијативна фреквенција асоцијата Y за стимулус X, у APCJ (Пипер и сар. 2005)

АФ (Y–X) – асоцијативна фреквенција асоцијата X за стимулус Y, у APCJ (Пипер и сар. 2005). Вредности које недостају, не постоје у APCJ (Пипер и сар. 2005), јер придев Y није задат у тесту слободних асоцијација. Вредност 0 у овој колони, значи да је придев Y задат, али да у његовом асоцијативном пољу не постоји придев X

11.6. Додатак 6

Подаци о фреквенцији заједничког јављања у реченици, 258 придевских парова добијених из *Асоцијативног речника придевских антонима српског језика* (Јакић–Шева, у припреми), у корпусу сачињеном од: народних песама које је сакупио Вук Стеф. Карацић (Костић 2008), сабраних дела Тодора Манојловића (Костић–Милин 2005) и узоркованих дела Иве Андрића (Костић, Ђ. 2001), величине око 780.000 речи.

Кластер стим.	Стимулус	Тип асоц.	Асоцијат	АФ	Скала проц.	RATIO
2	бајат	НА	свеж	138	6.57	0
1	бео	НА	црн	156	6.90	29.887
2	бистар	НА	мутан	122	6.69	51.486
2	битан	НА	небитан	124	6.77	0
3	брачни	НА	ванбрачни	98	6.54	0
3	ведар	НА	тмуран	88	6.58	0
1	велик	НА	мали	155	6.94	19.116
4	вечан	НА	пролазан	41	6.37	0
3	гломазан	НА	мали	63	5.65	4.470
2	говорљив	НА	ћутљив	123	6.45	0
2	груб	НА	нежан	102	6.78	38.500
1	далек	НА	близак	146	6.66	33.4
1	добар	НА	лош	153	6.75	16.773
2	драг	НА	мрзак	45	6.13	0
3	драгоцен	НА	безвредан	82	6.25	0
3	дрвенаст	НА	зељаст	55	5.31	0
2	другачији	НА	исти	140	6.32	5.041
3	дружељубив	НА	повучен	56	5.94	0
3	друштвен	НА	повучен	56	5.97	0
4	духован	НА	материјалан	33	5.89	19.771
4	душеван	НА	телесни	66	5.35	13026
4	еуфоричан	НА	депресиван	39	5.50	0
1	жив	НА	мртав	157	6.90	29.015
4	жустар	НА	спор	45	5.51	0
4	звездан	НА	облачан	28	4.59	0
3	зељаст	НА	дрвенаст	65	5.21	0
4	идеалан	НА	несавршен	32	5.60	0
1	исти	НА	различит	102	6.19	12.516
4	једини	НА	многи	33	5.60	4.571
2	јутарњи	НА	вечерњи	124	6.51	0

Кластер стим.	Стимулус	Тип асоц.	Асоцијат	АФ	Скала проц.	RATIO
3	комунистички	НА	капиталистички	52	4.96	0
4	конзервативан	НА	либералан	52	6.06	296.045
3	користан	НА	бескористан	114	6.84	0
2	кратак	НА	дуг(ачак)	159	6.88	144.123
4	крт	НА	чврст	28	3.58	0
4	крут	НА	мек(ан)	56	6.29	0
3	лабилан	НА	стабилан	111	6.12	0
3	леден	НА	врео	73	6.70	0
2	лењ	НА	вредан	127	6.74	0
4	лични	НА	јавни (јаван)	43	5.94	0
2	луд	НА	нормалан	124	6.09	37.217
4	љут	НА	весео	33	5.22	0
1	мали	НА	велики	157	6.86	19.116
3	марљив	НА	лењ	112	6.17	0
4	меѓународни	НА	домаћи	49	5.69	0
3	милосрдан	НА	немилосрдан	86	6.84	0
3	мирољубив	НА	ратоборан	68	6.52	0
1	млад	НА	стар	156	6.94	3.575
1	мртав	НА	жив	157	6.87	29.015
3	нем	НА	причљив	85	5.34	0
2	низак	НА	висок	157	6.94	13.475
1	нов	НА	стар	156	6.82	6.748
4	обилан	НА	мали	34	4.76	9.898
4	одвратан	НА	диван	40	5.83	0
1	оштар	НА	туп	148	6.84	0
4	племенит	НА	зао	29	5.84	0
3	попречан	НА	уздужан	99	5.87	0
3	посебан	НА	обичан	66	5.64	0
1	последњи	НА	први	154	6.86	0
2	прљав	НА	чист	158	6.86	0
1	пун	НА	празан	157	6.79	0
4	савремен	НА	застарео	40	6.46	64.167
4	сиров	НА	обрађен	33	5.91	0
2	сит	НА	гладан	157	6.86	0
2	ситан	НА	крупан	151	6.84	89.599
3	сјајан	НА	мат	58	5.69	0
2	сличан	НА	различит	137	5.59	0
2	споредан	НА	главни	134	6.46	30.411

Кластер стим.	Стимулус	Тип асоц.	Асоцијат	АФ	Скала проц.	RATIO
4	срдачан	НА	нељубазан	38	5.64	0
4	средишњи	НА	крајњи	49	4.07	0
2	сталан	НА	несталан	67	6.48	0
1	стар	НА	млад	145	6.91	3.575
3	статичан	НА	динамичан	84	6.54	0
4	стидљив	НА	отворен	53	5.68	0
2	стран	НА	домаћи	104	6.65	601.2
1	тежак	НА	лак	139	6.94	3.650
1	тих	НА	гласан	95	6.79	352.054
4	тренутан	НА	сталан	51	5.37	0
4	тром	НА	хитар	35	6.07	0
2	хладан	НА	топао	131	6.62	41.750
1	црн	НА	бео	154	6.83	29.887
2	чврст	НА	мек(ан)	119	6.73	0
4	чио	НА	тужан	35	4.99	0
2	читав	НА	поломљен	36	6.18	0
3	чудан	НА	обичан	81	4.96	0
2	широк	НА	узак(н)	158	6.86	177.627
	бајат	СА	фришак	2	5.99	0
	бео	СА	румен	2	4.98	9.498
	бистар	СА	замућен	2	6.20	0
	битан	СА	занемарљив	2	5.65	0
	брачни	СА	самостални	2	4.14	0
	ведар	СА	сетан	2	4.99	0
	велик	СА	сићушан	2	6.10	0
	вечан	СА	пропадљив	2	5.43	0
	гломазан	СА	гладак	2	2.15	0
	говорљив	СА	мутав	2	5.65	0
	груб	СА	обазрив	2	4.65	0
	далек	СА	овдашњи	1	4.63	0
	добар	СА	лукав	1	3.94	0
	драг	СА	прек	3	4.52	19.989
	драгоцен	СА	ништаван	2	5.55	0
	дрвенаст	СА	стаклен	3	4.15	0
	другачији	СА	просечан	2	4.38	0
	дружељубив	СА	антисоцијалан	3	6.10	0
	друштвен	СА	самотан	2	5.75	0
	духован	СА	грађански	3	3.11	0

Кластер стим.	Стимулус	Тип асоц.	Асоцијат	АФ	Скала проц.	RATIO
	душеван	СА	неосетљив	3	4.43	0
	еуфоричан	СА	досадан	3	4.41	0
	жив	СА	миран	2	3.92	72.367
	жустар	СА	млитав	3	4.61	0
	звездан	СА	коцкаст	3	4.03	0
	зељаст	СА	месан	3	3.86	0
	идеалан	СА	стваран	3	3.83	26.981
	исти	СА	супротан	2	6.06	8.344
	једини	СА	неједини	3	5.44	0
	јутарњи	СА	подневни	2	3.96	0
	комунистички	СА	буржоаски	2	4.41	0
	конзервативан	СА	светски	2	3.66	0
	користан	СА	безначајан	2	5.97	0
	кратак	СА	трајан	1	5.32	0
	крт	СА	гладак	2	2.93	0
	крут	СА	благ	2	4.38	0
	лабилан	СА	уравнотежен	2	5.68	0
	леден	СА	паклен	1	5.79	0
	лењ	СА	приљежан	1	3.02	0
	лични	СА	колективни	2	5.83	0
	луд	СА	миран	2	4.14	0
	љут	СА	равнодушан	2	4.12	0
	мали	СА	циновски	1	6.31	0
	марљив	СА	бахат	2	3.72	0
	меѓународни	СА	граѓански	2	3.87	0
	милосрдан	СА	тирански	3	5.94	0
	мирољубив	СА	борбен	3	5.76	0
	млад	СА	старачки	1	5.86	45.334
	мртав	СА	рођен	1	5.19	0
	нем	СА	речит	2	5.42	0
	низак	СА	издужен	1	4.52	0
	нов	СА	истрошен	1	5.86	0
	обилан	СА	шкрт	3	4.48	0
	одвратан	СА	љубак	2	5.33	0
	оштар	СА	заобљен	2	5.83	0
	племенит	СА	искварен	3	5.73	0
	попречан	СА	подужни	2	4.69	0
	посебан	СА	једноставан	3	3.92	0

Кластер стим.	Стимулус	Тип асоц.	Асоцијат	АФ	Скала проц.	RATIO
	последњи	СА	предњи	2	4.73	0
	прљав	СА	неокаљан	2	5.39	0
	пун	СА	опустошен	1	5.27	0
	савремен	СА	антички	3	5.77	12.363
	сиров	СА	углађен	3	4.00	0
	сит	СА	ненахрањен	1	5.77	0
	ситан	СА	огроман	2	6.32	0
	сјајан	СА	рђав	3	5.35	0
	сличан	СА	јединствен	2	3.87	3.719
	споредан	СА	примаран	2	5.71	0
	срдачан	СА	дрзак	3	5.42	0
	средишњи	СА	бочни	3	4.17	0
	сталан	СА	редак	2	5.08	0
	стар	СА	свеж	1	4.98	0
	статичан	СА	мобилян	2	5.80	0
	стидљив	СА	разметљив	3	4.78	0
	стран	СА	уобичајен	1	4.17	0
	тежак	СА	мршав	2	4.88	0
	тих	СА	јак	1	3.21	0
	тренутан	СА	трајни	3	5.68	0
	тром	СА	виталан	3	5.20	0
	хладан	СА	срдачан	1	5.47	0
	црн	СА	црвен	2	3.50	22.192
	чврст	СА	опуштен	2	5.93	0
	чио	СА	смркнут	3	5.13	0
	читав	СА	издељен	3	5.79	0
	чудан	СА	исти	2	3.78	2.240
	широк	СА	скучен	1	6.72	0
	бајат	СИН	стар	4	1.82	0
	бео	СИН	светао	6	1.51	1.327
	бистар	СИН	паметан	7	1.69	30.892
	битан	СИН	важан	7	1.53	8.898
	брачни	СИН	заједнички	5	2.32	0
	ведар	СИН	весео	5	1.36	0
	велик	СИН	огроман	5	1.40	0
	вечан	СИН	сталан	3	1.85	0
	гломазан	СИН	велик	6	1.62	2.221
	говорљив	СИН	причљив	5	1.50	0

Кластер стим.	Стимулус	Тип асоц.	Асоцијат	АФ	Скала проц.	RATIO
	груб	СИН	насиљан	3	1.71	0
	далек	СИН	удаљен	4	1.80	0
	добар	СИН	диван	2	1.57	0.956
	драг	СИН	мио	6	1.54	3.638
	драгоцен	СИН	вредан	7	1.49	0
	дрвенаст	СИН	чврст	4	2.00	0
	другачији	СИН	различит	4	1.74	56.147
	дружељубив	СИН	друштвен	3	1.50	0
	друштвен	СИН	социјални	4	1.74	0
	духован	СИН	спиритуалан	4	1.65	12.151
	душеван	СИН	добар	2	2.01	1.588
	еуфоричан	СИН	весео	3	2.05	0
	жив	СИН	живахан	2	1.62	0
	жустар	СИН	нагао	3	2.04	0
	звездан	СИН	сјајан	3	1.89	0
	зељаст	СИН	зелен	5	1.82	0
	идеалан	СИН	савршен	5	1.58	19.736
	исти	СИН	једнак	4	1.32	0
	једини	СИН	посебан	3	1.90	0
	јутарњи	СИН	рани	4	1.52	0
	комунистички	СИН	социјалистички	4	3.72	0
	конзервативан	СИН	старомодан	2	2.02	0
	користан	СИН	употребљив	4	1.60	0
	кратак	СИН	мали	6	1.85	10.140
	крт	СИН	ломљив	6	2.20	0
	крут	СИН	чврст	4	1.94	0
	лабилан	СИН	нестабилан	5	2.90	0
	леден	СИН	хладан	5	1.44	100.2
	лењ	СИН	тром	4	1.58	0
	лични	СИН	персонални	3	1.18	0
	луд	СИН	ненормалан	3	2.07	0
	љут	СИН	бесан	6	1.40	0
	мали	СИН	ситан	5	1.48	2.590
	марљив	СИН	вредан	6	1.78	0
	међународни	СИН	интернационалан	4	2.02	0
	милосрдан	СИН	добар	5	1.61	0
	мирољубив	СИН	доброћудан		1.72	0
	млад	СИН	зелен	4	1.68	3.119

Кластер стим.	Стимулус	Тип асоц.	Асоцијат	АФ	Скала проц.	RATIO
	мртав	СИН	нежив	2	1.72	0
	нем	СИН	тих	4	2.30	17.603
	низак	СИН	мали	7	1.67	16.629
	нов	СИН	савремен	2	1.67	0
	обилан	СИН	велики	7	1.50	0
	одвратан	СИН	гадан	5	1.37	0
	оштар	СИН	шилјат	2	1.97	0
	племенит	СИН	добар	4	1.42	2.126
	попречан	СИН	хоризонталан	4	3.38	0
	посебан	СИН	специјалан	4	1.74	0
	последњи	СИН	задњи	6	1.76	0
	прљав	СИН	штрокав	4	1.41	0
	пун	СИН	напуњен	2	1.66	0
	савремен	СИН	модеран	6	1.58	0
	сиров	СИН	необрађен	4	2.39	0
	сит	СИН	наједен	4	2.01	0
	ситан	СИН	мали	7	1.71	2.590
	сјајан	СИН	бљештав	4	1.44	0
	сличан	СИН	исти	4	2.35	14.310
	споредан	СИН	неважан	3	1.71	0
	срдачан	СИН	љубазан	3	1.44	0
	средишњи	СИН	централни	2	2.07	0
	сталан	СИН	константан	3	1.50	0
	стар	СИН	матор	2	1.99	0
	статичан	СИН	непокретан	4	2.06	0
	стидљив	СИН	повучен	6	1.51	0
	стран	СИН	непознат	5	1.74	229.871
	тежак	СИН	напоран		1.81	0
	тих	СИН	нечујан	5	1.45	0
	тренутан	СИН	садашњи	4	1.77	0
	тром	СИН	спор	4	1.57	0
	хладан	СИН	леден	5	1.42	100.2
	црн	СИН	таман	7	1.40	8.141
	чврст	СИН	крут	4	1.81	0
	чио	СИН	весео	5	1.47	66.886
	читав	СИН	цео	7	1.56	8.793
	чудан	СИН	другачији	4	2.02	7.538
	широк	СИН	простран		1.57	0

Легенда:

Кластер стим. – кластер стимулуса (вредност ове варијабле постоји за парове сачињене од стимулуса и његовог најфреквентнијег асоцијата-антонима, НА)

Стимулус – стимулус који је задат у *Асоцијативном речнику придевских антонима српског језика* (АРПАСЈ; Јакић–Шева, у припреми)

Тип асоц. – тип асоцијата; ова варијабла има три могуће вредности: НА, СА, СИН

НА – најфреквентнији асоцијат-антоним из АРПАСЈ (на 158 испитаника)

СА – средње фреквентни асоцијат-антоним из АРПАСЈ (на 158 испитаника)

СИН – најфреквентније навођени синоним у *Асоцијативном речнику придевских синонима српског језика* (АРПССЈ; Јакић, у припреми) (на 7 испитаника)

Асоцијат – асоцијат одговарајућег стимулуса у асоцијативном речнику (АРПАСЈ и АРПССЈ)

АФ – вредност асоцијативне фреквенције асоцијата у АРПАСЈ и АРПССЈ

Скала проц. – вредност процењене јачине антонимске везе, на седмостепеној Ликертовој скали (77 испитаника, изворних говорника српског језика)

RATIO – квантитативна мера за израчунавање односа између опсервиране и очекиване учесталости појављивања две леме у истој реченици, преузета од Џастесона и Каца (Justeson–Katz 1991: 8), на корпусу сачињеном од: народних песама које је сакупио Вук Стеф. Караџић (Костић 2008), сабраних дела Тодора Манојловића (Костић–Милин 2005) и узоркованих дела Иве Андрића (Костић, Ђ. 2001), величине око 780.000 речи.

Биографија

Милена Јакић рођена је 1979. године у Београду, где је завршила основну и средњу школу, дипломирала на Филолошком факултету, на групи за Општу лингвистику (2003) и одбранила магистарску тезу *Утицај карактеристика асоцијата на брзину обраде стимулуса* на истом факултету (2009).

Од 2008. године сарадник је *Института за српски језик САНУ* на пројекту *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, најпре у звању истраживач-приправник, а од 2009. године у звању истраживач-сарадник. Као члан радне групе у оквиру Института за српски језик САНУ учествовала је у осмишљавању процеса дигитализације и модернизације израде Речника САНУ.

Од 2001. године сарадник је *Лабораторије за експерименталну психологију, Филозофског факултета у Београду*, где је учествовала на више пројеката, најпре као стипендиста Министарства науке и заштите животне средине, а касније као спољни сарадник. У оквиру пројеката *Лабораторије* учествовала је у изради више фреквенцијских речника, психолингвистичких и корпуснолингвистичких истраживања.

Спољни је сарадник Истраживачке станице Петница, на Лингвистичком семинару, где је одржала више предавања и менторисала више радова полазника.

Као сарадник за српски језик учествовала је у интернационалним пројектима Универзитета у Мајнцу, као и Макс Планк института у Најмегену.

Учествовала је на неколико међународних и домаћих научних скупова, објавила је више научних радова из области лексикологије, лексикографије, психолингвистике, синтаксе, корпусне лингвистике и електронске лексикографије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а **Милена М. Јакић**

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Придевска антонимија у речнику, контексту и когнитивном систему

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 25. априла 2016. године

M. Jakic

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора **Милена М. Јакић**

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада *Придевска антонимија у речнику, контексту и когнитивном систему*

Ментор **проф. др Рајна Драгићевић**

Потписани/а **Милена М. Јакић**

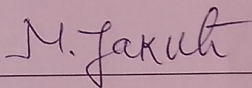
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 25. априла 2016. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Придевска антонимија у речнику, контексту и когнитивном систему

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 25. априла 2016. године

Потпис докторанда

